

Київський університет імені Бориса Грінченка

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА
в українському інформаційному
й освітньому просторі:
верифікація та інтерпретація

Київ – 2018

УДК 94(477):930]:37
ББК 63.3

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 5 від 29 листопада 2018 року)

Рецензенти:

Бережна С.В., проректор з навчально-виховної роботи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, доктор філософських наук, кандидат історичних наук, професор;

Журба М.А., завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

І 90 Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / Наук. ред. д.і.н. проф. О.О.Салати. – Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. – 348 с.

ISBN 978-617-7710-94-2

Монографія присвячена аналізу наукових підходів дослідження історичних джерел та їх інтерпретації. Автори намагаються дати відповіді на деякі питання дослідження історії, з урахуванням інтерпретації джерел у наукових дослідженнях. Здійснено аналіз традицій вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду дослідження історичних джерел, зокрема дослідження окремих питань історії України, європейської історії, методологічних засад історичного пізнання.

Монографія призначена для професійних істориків, учителів і студентів, усіх, хто цікавиться історією як наукою.

**УДК 94(477):930]:37
ББК63.3**

ISBN 978-617-7710-94-2

© Київський університет
ім. Б. Грінченка, 2018

ЗМІСТ

Передмова	5
 Розділ І. Джерелознавчі дослідження історії України	
<i>Ірина Кривошея. Світ козацької старшини другої половини XVII ст. крізь призму міських актових книг Лівобережжя</i>	<i>7</i>
<i>Ігор Кривошея, Юрій Стецик. Джерела історії Уманського Василіянського монастиря: географія, походження та інформаційний потенціал.....</i>	<i>24</i>
<i>Олександр Лисенко. Джерела з історії України періоду Другої світової війни: евристичний потенціал і перспективи використання</i>	<i>38</i>
<i>Петро Киридон. Корпус опублікованих джерел з проблеми партійно-державної номенклатури Української РСР 1945 – 1964 років: верифікація та видова характеристика</i>	<i>52</i>
<i>Олександр Удод. Доля історичних джерел в інструменталізованій історії</i>	<i>61</i>
<i>Алла Киридон. Візуальні джерела у формуванні пам'яттєвих смислів</i>	<i>69</i>
<i>Олександр Потильчак. Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та критерії систематизації...</i>	<i>79</i>
 Розділ ІІ. Джерела та практики сучасного джерелознавства	
<i>Нінель Клименко. Життя крізь ґрати: доленосні сторінки життя ув'язненої Анастасії Грінченко (грудень 1905 р. – квітень 1906 р.)</i>	<i>101</i>
<i>Анна Гедьо. Епістолярій як джерело з історії повсякденності науковців першої третини XX ст.</i>	<i>118</i>
<i>Марина Будзар. Дворянська спільнота Лівобережної України 1-ї половини XIX ст. в его-документах з архіву Галаганів</i>	<i>128</i>
 Розділ ІІІ. Періодична преса як історичне джерело	
<i>Ігор Срібняк. Перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, 1923 р. (за матеріалами часопису «Український Сурмач»)</i>	<i>159</i>
<i>Іван Романюк, Тимофій Герасимов. Преса як історичне джерело вивчення повсякдення Києва в роки Першої світової війни</i>	<i>175</i>
<i>Оксана Салата. Інтерпретація подій Другої світової війни друкованими засобами інформації (на прикладі періодики окупованої України).....</i>	<i>192</i>

Розділ IV. Історичні джерела в академічній науці та університетській освіті: питання методики інтерпретації джерел

<i>Олександр Желіба. Вивчення процесу становлення державних органів України 1917-1921 рр.</i>	<i>217</i>
<i>Світлана Баханова. Шкільний підручник з історії як історіографічне джерело та інструмент політики пам'яті</i>	<i>236</i>
<i>Коханова. Методика роботи з історичними джерелами під час підготовки до ЗНО з історії України у старшій школі</i>	<i>251</i>
<i>Світлана Баханова. Історичні джерела в шкільних підручниках з історії: еволюція підходів</i>	<i>262</i>
<i>Костянтин Баханов. Проблема дослідження історичних джерел у шкільній освітній практиці ХХ ст.: організаційно-технологічний аспект</i>	<i>292</i>
<i>Колектив авторів</i>	<i>346</i>

ПЕРЕДМОВА

Історичне дослідження базується на джерелах, з яких історик отримує інформацію про минуле, яку він інтерпретує, осмислює і на основі якої відтворює, реконструює картину минулого. Історичні джерела виступають як свідчення, відображення, образи, сліди минулого, використання яких служить реконструкції історичного минулого.

Історія неможлива без фактів, але до них не зводиться. Тобто, факти самі по собі не створюють загальної картини, концептуальної схеми, вони, скоріше, в неї вписуються.

Оскільки історик ніколи не зможе отримати всю суму фактів про ту чи іншу подію, особливе значення в історичній науці набуває інтерпретація фактів. Зрештою факти завжди постають у тій або іншій інтерпретації, від неї залежить їхній добір. Те, що при одному підході є найважливішим фактом, при іншому підході може зовсім нічого не значити. Історичне пізнання не зводиться до суми фактів чи до набору інформації про минуле.

Протягом багатьох років у науковій літературі дискутується питання про взаємозалежність методики джерелознавства і методології історії, як системи принципів і засад теоретичної та практичної діяльності історика. І це закономірно, адже джерело не віддзеркалює механічно дійсність, а відтворює її крізь призму сприйняття подій автором джерела. Історики здавна констатували наявність у джерелах певної упередженості авторів, укладачів або переписувачів текстів у висвітленні подій. Це стосується і найдавніших літописних джерел. Історик повинен усвідомлювати, що літописи, які були складені багато століть назад також писалися під впливом політичних пристрастей та інтересів. Саме тому історик зобов'язаний застосування такі методи та засоби аналізу джерел, які б давали можливість вичленити з них об'єктивну інформацію.

З іншого боку, існує власна інтерпретація істориком пам'яток минулого, в залежності від світоглядних та моральних орієнтирів, якими він керується, працюючи з джерелами. Сьогодні ми маємо велику кількість досліджень, які здійснювалися радянськими істориками. Ними застосовувався партійно-класовий підхід до аналізу джерел, який призводив до того, що багато важливих джерела випадали з поля зору дослідників, інші так спотворювалися, що події та явища мали зовсім інший вигляд. У сучасному джерелознавстві існують безліч підходів джерелознавчої методики і методології.

Безумовно, є суттєва різниця у прийомах вивчення, скажімо, найдавніших чи козацьких літописів і сучасних писемних джерел. Проте слід ураховувати й те, що в джерелознавстві є загальні принципи, методи, правила, прийоми, способи, які включають, зокрема, набір логічних, технічних процедур, якими має керуватися кожен історик, працюючи над будь-якими видами джерел. Звичайно, загальні принципи і методи джерелознавства у праці історика мають обов'язково органічно поєднуватися із окремою видовою методикою, оскільки методичні прийоми використання та наукової критики джерел нерозривно пов'язані з їх видовою природою.

Одним із необхідних чинників майстерності історика є наукова організація і висока культура опрацювання та використання джерел. Фахове опрацювання джерел впливає не тільки на якість досліджень, а й на ефективність науково-педагогічної діяльності історика. Джерелознавча культура передбачає наявність у фахівця не лише суми теоретичних знань з цієї галузі, а й сукупності практичних навичок, вміння працювати з джерелами. Історик повинен уміти знаходити потрібні йому джерела, володіти джерелознавчою евристикою, ґрунтовно досліджувати джерела, правильно тлумачити їх, об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційні можливості пам'яток, тобто мати навички джерелознавчої критики. Для відтворення картини минулого фахівцеві конче необхідно навчитися здобувати з джерела максимум потрібної йому інформації, у тому числі й прихованої, встановлювати зв'язки між окремими джерелами, формувати їх комплекси для отримання сукупності наукових фактів та узагальнюючих знань.

Отже, колективна монографія «Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація» присвячена джерелознавчим дослідженням з історії України, практикам сучасного джерелознавства, періодичній пресі як історичному джерелу та методикам інтерпретації історичних джерел в академічній науці та університетській освіті.

У представленій колективній монографії автори намагаються продемонструвати у власних дослідженнях методичні прийоми наукової критики джерел та їх інтерпретацію в сучасному інформаційному та освітньому просторах.

Розділ І

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Ірина Кривошея

**СВІТ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.
КРІЗЬ ПРИЗМУ МІСЬКИХ АКТОВИХ КНИГ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ**

Повсякденне життя українців як напрям історичних досліджень, знаходить сьогодні все більше прихильників. Доба українського козацтва теж не залишається поза увагою вчених. Про це свідчить шерек публікацій різного обсягу й спрямування, покликаний заповнити лакуну в знаннях українців про повсякдення козацької старшини¹. Аналіз історіографії засвідчує, що більшість праць стосується XVIII ст., що зумовлено краще збереженою джерельною базою. Вивчення світу козацької старшини попереднього, XVII ст., наштовхується на зрозумілі труднощі – кількість і якість джерел відчутно гірша. Насамперед, значно менше епо-документів, що дозволяють історикам зазирнути в повсякдення, зрозуміти реакцію конкретної людини на ті чи інші події та обставини її життя.

Історія повсякдення знаходиться у фокусі дослідницьких інтересів різних дисциплін. Зрозуміло, що предмет дослідження повсякдення істориком відрізняється від бачення філософа, культуролога чи соціолога. Та й самі історики протягом XX ст. запропонували доволі різні підходи до історії

¹ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. 2003. С. 197–206; Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. К., 2016. 356 с.; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України: монографія. К.: Інститут історії України, 2009. 271 с.; Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ, 2012. 347 с.; Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. К., 2008. 302 с.; Коляструк О. Аполіогія історії повсякденності // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2010. Вип. 17. С. 46–55; Левицький О.І. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини другої половини XVII ст. К., 1930; Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. № 3. 2010. С. 48–55; Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011. 304 с.; Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. К., 2017. 182 с.; Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. К., 2005. № 4. С. 40–45; Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська академія. 2012. Вип. 10. С. 117 – 184.

повсякденності. Одні вважаються за потрібне замінити історію як таку історією повсякдення, інші зводять історію повсякдення до мікроісторії або навпаки – вбачають у них мало спільного. Пошуки змушують співвідносити способи погляду на історію між історією побуту, історією приватного життя, історією знизу та численними іншими. Простіше філософам із їх загальним визначенням, що «повсякденність виявляється реальністю, яка поєднує всезагальне й унікальне, універсальний та екзистенційний вимір буття»¹.

Предметом історії повсякдення, із погляду історії, є сфера людської буденності в її історико-культурних, політичних, етнічних, соціальних, конфесійних та інших контекстах². Саме такі широкі можливості в дослідженні повсякденності породили багато підходів (передусім, послідовники Ф. Броделя й мікроісторики). Їх об'єднує, хоча і на різних рівнях (макроісторичному та мікроісторичному), вивчення символіки повсякденного життя, а також міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією та етнологією). А ще визнання того, що людина минулого не схожа на людину сьогодення. У світовій науці продовжують співіснувати обидва підходи в розумінні історії повсякденності: і як реконструкція ментального макроконтексту подієвої історії, і як реалізації прийомів мікроісторичного аналізу³.

Під таким кутом зору історик може сьогодні подивитися на структуру господарювання, організацію війська, характер податкової системи, взаємини різних груп соціуму, публічно-правові процедури, символи й ритуали, пов'язані з народженням, одруженням, похованням людини, релігійні свята, житло, одяг, харчування – усе, що сприймалося колись звично й буденно⁴. Кінцевою метою вивчення минулого має стати виявлення якоїсь постійної величини, яка присутня в формах побуту конкретної спільноти.

У центрі уваги історика повсякденності не просто побут, а життєві проблеми і їх осмислення тими, хто існував до нас. Джерельна база, хоч й обмежена, уможлиблює таке дослідження стосовно козацької старшини в другій половині XVII ст. Реконструкція образу світу козацької старшини здійснюється, крім

¹ Пролеєв С. Повсякденність і денонація ідеї культури // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. К., 1997. С. 13.

² Ворончук І. Актіві книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. К., 2014. С.7; Пушкарьова Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/istorija_povsednevnosti.

³ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. Т.І. Структури повсякденності: можливе і неможливе. К., 1995. 543 с.; Пушкарьова Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/istorija_povsednevnosti.

⁴ Ворончук І. Актіві книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. К., 2014. С. 72.

історичних, методами соціології, етнології та психології. Завданням є не стільки відтворення буденного життя старшини, скільки розуміння того, як старшина ставилася до свого побуту, оточення, усього, що відбувалося навколо. Історика повсякдення, не в останню чергу, цікавить емоційна реакція акторів.

Мета дослідження – продемонструвати можливості відомих актових міських книг для вивчення різних аспектів повсякденного життя козацької старшини другої половини XVII ст.

Міські актові книги, через незначну кількість еґо-документів цього періоду, слугують одним із важливих джерел історії повсякдення. У 1902 р. у другому томі праць XI археологічного з'їзду в Києві (1899 р.) опубліковано статтю О. Левицького «Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии»¹. Автор виклав історію появи та охарактеризував кількість і цінність міських актових книг для історичних досліджень, зосередивши основну увагу на актових книгах XV – першої половини XVII ст. У другій половині XIX – на початку XX ст. з актовими книгами другої половини XVII ст. працювало чимало істориків (зокрема, М. Білозерський, О.Лазаревський), які видавали їх друком. Особливо варто згадати про зусилля в цьому напрямку А. Стороженка, Д.Міллера та В. Модзалевського². Відтоді актові міські книги стали надійним джерелом для досліджень багатьох поколінь істориків. Історіографія доби української незалежності з повагою ставиться до цих пам'яток, усіляко їх використовує та публікує. Щоправда, аналіз актових книг у сучасній науці більше стосується попередньої історичної доби³.

¹ Левицкий О. Об актовых книгах, относящихся к истории Югозападного края и Малороссии» // Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899 г. М., 1902. С. 55–82.

² Протокул до записовання справ поточных на рок 1690. Чернигов: Тип. Губернского правления, 1852. – 180 с.; Протыкуль справъ поточныхъ 1683 годъ // Черниговскія губернскія ведомости. 1857. № 21–33. С. 175–288.; Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. Вид. А.В. Стороженко // Киевская старина. 1892. Т. 38. № 7. Приложение. С. 65–112; Книги третие меские Ператинские // «Стороженки. Семейный архив». Том. IV. К., 1908. 499 с.; Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. X., 1894. Т. 6: Труды педагогического отдела историко-филологического общества, вып. 2. Изд. Д. Миллера та М. Плохинского. С. 259–274.; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. Под редакцией В. Модзалевского. Чернигов, 1914; Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664–1673 гг. / В. Л. Модзалевский. Чернигов, 1911. 37 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В.Л. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. 236 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913. Вып. 2: Справы вечистыя 1664–1671 годов. 115 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / ред. и прим. В. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. Вып. 3: Справы вечистыя 1672–1680 годов. 124 с.

³ Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. 2004. С. 117–133; Ворончук І. Актові книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. К., 2014. С. 6–74; Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). К., 2014. 510 с.; Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 19, кн. 1. С. 233–257.

Давня традиція ведення замкових, потім гродських, земських, підкоморських, магістратських і ратушних книг перервалася з початком козацького повстання під проводом Б. Хмельницького. Фактично в середині XVII ст. на українських теренах збереглася лише практика ведення магістратських і ратушних книг, куди вписувалися судові рішення та різноманітні види важливих документів усіма прошарками тогочасного українського населення і, насамперед, козацькою старшиною. Показана шляхта сприяла поширенню серед старшини звичної для неї практики.

До 1648 р. у Наддніпрянщині вже існувала традиція ведення спільних актових книг замкових і «мейських», так як існувала практика спільних засідань замкового й міського урядів¹. Саме така практика поширилася на території, охопленій козацьким полково-сотенним устроєм. Протягом другої половини XVII ст. усі важливі судові справи розглядалися на «обопільному» (козацькому (сотенного чи полкового рівня) і міщанському) уряді й велася спільна актова книга. Фактично, козаки, не маючи усталених інституцій і правил, скористалися віковим досвідом міщан у веденні судових справ і їх документальній фіксації. Отже, протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. велися лише актові магістратські й ратушні книги. І лише з початку 20-х років XVIII ст., із появою стабільних сотенних і полкових канцелярій із відповідним штатом, виокремилися козацькі актові книги. Незважаючи на окремі згадки, залишається сьогодні відкритим питання про існування окремих актових книг генерального військового суду. Наприклад, у червні 1689 р. на стародубському магістраті з метою запису додаткових свідчень повторно слухалася справа про вбивство. Рішення у цій справі раніше було вписано до «книг суду генерального». Позивача не задовольнило визнання вбивства ненавмисним, бо мав свідків протилежному². Попри подібні згадки про такі книги, бачити їх історикам не довелося.

Приватні акти, що включають купчі, договори оренди, заповіти та інші типи документів у давнину зберігалися старшиною в родинних архівах. Для забезпечення від втрати, їх копії вносилися до актових книг різноманітних урядів. Тобто книги вміщували не лише поточні рішення й акти, а й копії різночасових документів. Частина міських книг була опублікована, але значно більша їх кількість зберігається в архівах у рукописному вигляді. Ілюстрацією слугують

¹ Левицкий О. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии» // Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899 г. М., 1902. С. 76.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) Ф. XIV. Спр. 6966 (III). Арк. 34 зв 35.

збережені масиви документів полтавського уряду¹, Стародубського магістрату², Ніжинського магістрату³ (уривки за 1657–1674 рр.), Козелецького уряду⁴, Бориспільської (1612–1698), Лохвицької й Пирятинської ратуш (1683–1739 рр.)⁵. Ці комплексні джерела мають надзвичайну вагу при дослідженні історії українського суспільства XVII ст. Вони персоніфікують історію цієї доби, дозволяють простежувати еволюцію ієрархії козацької старшини, її соціальний, майновий стан, родинні зв'язки та чимало іншого.

Зміст актових міських книг другої половини XVII ст. традиційний: судові розгляди, скарги, заяви, угоди, договори, обов'язки майнового й особистого характеру, копії різних документів (грамоти й універсали, а також записи про продаж, оренду, борг, заставу, дарування, тестаменти) вписані за датою їх надання для запису. Виходячи з цього, зрозуміло, що книги містять багато матеріалів про повсякденне життя козацької старшини, проте їх інтерпретація вимагає критичного підходу й використання інших видів джерел для остаточних висновків. Необхідно лише пам'ятати про особливість такого джерела, як актові міські книги: вони не відображають усієї повноти життя Гетьманщини та часто фіксують винятки з правил, особливо якщо мова йде про судові справи.

Характер актових книг козацької доби подібний до характеру актових книг судових установ попереднього, шляхетського періоду. Як і раніше,

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. 365 арк.; Там само. Спр. 55257. 200 арк.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. 236 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913. Вып. 2: Справы вечистыя 1664–1671 годов. 115 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / ред. и прим. В. Модзалевского. Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. Вып. 3: Справы вечистыя 1672–1680 годов. 124 с.

² Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДІАУК) Ф. 208. Оп. 1. Спр. 11, 18, 24–29, 34–49, 82–91; ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 6966 (І). 78 арк.; Там само. Спр. 6966 (ІІ). 70 арк.; Там само. Спр. 6966 (ІІІ). 160 арк.; Там само. Спр. 6967. 69 арк.; Там само. Ф. XXVIII. Спр. 49–84. 74 арк.; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. / Черниговская губернская архивная комиссия; под ред. В.Л. Модзалевского. Чернигов : Тип. Г. М. Веселой, 1914. 138 с.; Миллер Д. Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722). Х., 1894. 16 с.; Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664–1673 гг. Чернигов, 1911. 37 с.; Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. //Труды Черниговской губернской архивной комиссии: 1909–1910. – Чернигов, 1911. Вып. 8. С. 71–105; Протокул до записовання справ поточных на рок 1690. Чернигов : Тип. Губернского правления, 1852. 180 с.; Протыкуль справъ поточныхъ 1683 годъ // Черниговскія губернскія ведомости. 1857. № 21–33. С. 175–288; Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Х., 1894. Т. 6: Труды педагогического отдела историко-филологического общества, вып. 2. С. 259–274.

³ Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. Чернигов : Типография губернского правления, 1887. 66 с.; Пиріг П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. // Сіверянський літопис. 2002. № 2. С. 32–42.; Пиріг П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651–1657 рр. // Сіверянський літопис. 2001. № 4. С. 26–35.

⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. 184 k.

⁵ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. Вид. А. В. Стороженко // Киевская старина. 1892. Т. 38. № 7. Приложение. С. 65–112; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів) //Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот. Підготували до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. К.: Наукова думка, 1986. 219 с.; Книги третие меские Ператинские //«Стороженки. Фамильный архив». Том. IV. К., 1908. 499 с.

відображаються соціальні відносини людей верхнього стану, адже в актові міські книги вносилися записи, насамперед, козацькою старшиною та верхівкою міщанства, впливовими й заможними людьми. Пересічні козаки, міщани й посполиті потрапляли на сторінки міських книг як пасивні учасники якогось процесу, жертви або злочинці й дуже рідко виступали ініціаторами записів. Більше того: традиційне для XVII ст. величання старшини козаками не повинне вводити дослідників у оману. Про це свідчать документи, що фіксують таких козаків на значних урядах або описи майна та його вартості.

Зумисно для прикладу наводимо фрагмент із маловідомих особами. У квітні 1677 р. на полтавському уряді перед усією полковою старшиною розглядалася справа «козаків» рибчинського Паска Матвієнка й гуджолинського Данила Кота. Паско продав Данилу власні дідизні й батьківські ґрунти на р. Орелі, що включали ліс, луки, рибні озера з обох сторін Орелі (від Богданового Супронового й від Контового лісу до хрестів, а за Орелю аж по Старий шлях і по Розкопану Могилу) за дві тисячі золотих, 10 талярів і жупан доброго сукна¹. Володіння Паска, як і платоспроможність Д. Кота, свідчать, що вони не рядові козаки. Навіть після продажу основної частини маєтності в 1687 р. Паско Матвієнко ще мав 200 кіз. Їх випасали 4 челядники на коломацьких ґрунтах судді полкового П. Буцького. Через це останній судився з Матвієнком й отримав 100 золотих за шкоду, завдану лісу².

Судовий розгляд цієї справи інформує про вірогідні родинні зв'язки між Паском і Буцьким. Коли Матвієнка запитали, навіщо випасав кіз у володіннях Буцького та зробив кошару з чужого лісу, він відповів: «Думав що ти на мене не гніватимешся». На те позивач відповів, що не гнівається, але кіз випасати й ліс рубати заборонив під зарукою 1000 талярів на шкатулку військову³. Імовірно, Паско був братом діда або дядьком П. Буцького, так як відомо про його дуже поважний вік. У 1683 р. він виступав свідком у справі про розмежування ґрунтів Мезиненків і Павленків. Матвієнко Паско засвідчив, що спірні ґрунти належали Мезинам «ще за панів»⁴. Отже, свідок у 40-х роках XVII ст. мав бути дорослим, щоб його свідчення приймалися судом.

У збережених актових міських книгах на фактичному матеріалі добре простежується соціальна структура тогочасного суспільства й, зокрема, структура та ієрархія козацької старшини, її пов'язаність із покозаченою

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 180.

² ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 181зв.

³ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 182.

⁴ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 111.

шляхтою та верхівкою міщанства, яка також нерідко мала шляхетське походження. Чимало інформації вдалося почерпнути з актових міських книг для встановлення структури й персонального складу неурядової козацької старшини¹. Для прикладу візьмемо акт продажу двору жителями Стародуба 13 вересня 1686 р., вписаний до книги «вечистой» Стародубського магістрату. Зазначаючи себе представниками військового чину, Ганна Яківна Зуброва Іванова Плотникова з сином Лавріном Івановичем продала власний двір у Стародубі значному товаришу військовому Якову Федоровичу Завадовському за 500 золотих лічби литовської². Двір стояв на вулиці Кривій, крім будинку, до нього належав плац. Сусідили з ним двори пана городничого Василя Валковича, ковалів Данила Єрмуценка та Никифора Рудого. Чолом двір стояв до двору Григорія Корнійовича Котляра, а з тилу знаходився двір Григорія Тимофійовича, колишнього обозного полкового стародубського.

Свідками при продажі були жителі стародубські значні товариші військові пан Стефан Яворський, обозний полковий, Михайло Мархаленок, сотник полковий, Іван Рубець, осавул полковий, та Тимофій Олексійович. Продавці, скромно названі людьми військового чину, – це дружина й син колишнього стародубського полковника Івана Яковича Плотного. Лаврін Іванович був військовим товаришем Стародубського полку, а свідками виступила полкова старшина й значне товариство військове, що підтверджує високий соціальний статус продавців і покупця.

Я. Завадовський, будучи значним товаришем військовим (1686–1691), однозначно посідав раніше високі уряди в старшинській ієрархії, а невдовзі потому він фіксується як полковник наказний (1687, 1703, 1704), осавул полковий (1699–1701), суддя полковий стародубський (1702–1704)³. В. Модзалевський наводить родинну легенду, згідно з якою Яків вийшов із «Луцького воєводства» в 1679 р., служив дворянином гетьмана І. Самойловича, а потім при його синові Якову Самойловичу значним військовим товаришем⁴. Хоча ймовіріше, що його батьком був Федір Петрович Завадовський (Завадський). Останній – сотник полковий (1649–1659), наказний полковник ніжинський у Стародубі (1653), наказний полковник ніжинський (1660, 1662),

¹ Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): монографія. Видавець Пшонківський О. В., 2016. Т. 1. 530 с.; Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): довідник. Видавець Пшонківський О. В., 2016. Т. 2. 730 с.

² ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 6966. Арк. 21–22.

³ Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): довідник. Видавець Пшонківський О. В., 2016. – Т. 2. – С. 324.

⁴ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С.В. Кульженко», 1910. Т. 2. С. 100.

суддя полковий ніжинський (1666, 1678), сотник мринський (1676)¹, військовий товариш, посланець до Москви (1672)².

Сином Якова Федоровича В. Модзалевський називає ще одного значного товариша військового стародубського Василя Яковича Завадовського, одруженого з Гафією Рославець³. З інших джерел відомо, що Василь Якович служив значним товаришем військовим (1679–1710), потім бунчуковим товаришем (1710–1731–(1738?)⁴. Постає питання про вік його батька Якова Федоровича та причину надання високого звання його сину вже в 1679 р., одразу після переходу батька. Тоді, як службою діда в Ніжинському полку й власною тут, у Стародубському, звання пояснити можна.

У 1687 р. Я. Ф. Завадовський купив двір і ґрунти в с. Дохновичі, великий двір у Стародубі поруч із власним, і ще один сусідський у колишньої обочної стародубської, таким чином значно розширивши власний двір⁵. У вересні 1687 р. військовий товариш Лаврін Іванович Плотний продав наказному полковнику Тимофію Олексійовичу млина на одне коло на р. Сичині біля с. Анушине за 600 золотих монет лічби литовської⁶. Як бачимо, наведені акти дозволяють доповнити різні аспекти історії та генеалогії козацької старшини Стародубського полку.

Із допомогою актових книг розширюємо інформацію про службові функції козацької старшини у військовому й цивільному вимірах, а також способи забезпечення виконання цих обов'язків. Козацькі урядники отримували за службу млини, рангові маєтності. Інші категорії козацької старшини, згідно з феодальним принципом служби, забезпечували себе при виконанні різноманітних доручень із власних маєтностей. Різноманітні акти, уміщені в міських книгах, дозволяють простежити формування власності/маєтку частини старшини завдяки наданням, купівлі, отриманню спадку, через боргові зобов'язання та інші способи розширення володінь. Аналіз судових актів про розподіл майна, справ про опіку, тестаментів дозволяє реконструювати генеалогію старшинських родів.

Матеріальне тло повсякдення українських міст і містечок постає з актів

¹ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. К.: Стилос, 2010. С. 360.

² Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): довідник. Видавець Пшонківський О. В., 2016. Т. 2. С. 241.

³ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. К. : Типо-литография «С.В. Кульженко», 1910. Т. 2. С. 100–101.

⁴ Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): довідник. – Видавець Пшонківський О. В., 2016. Т. 2. С. 523–524.

⁵ ІР НБУВ. Ф.XIV. Спр. 6966. Арк. 39–40, арк. 45, арк. 47.

⁶ ІР НБУВ. Ф.XIV. Спр. 6966. Арк. 64.

через опис дворів, бездвірних хат, комор та плаців, що продаються чи заставляються власниками. Інколи спостерігаємо через призму таких записів процеси реконструкції міських ринкових площ. У 1684 р., упродовж кількох місяців, війт полтавський Максим Петрович від імені міського уряду для розбудови новоміського ринку «на потреби міста» купував двори, плаці й комори в Полтаві¹. Купчі містять опис придбаного, його вартість, вказують не лише на власника, а й на сусідів. Інформація цінна не лише для соціального та економічного аспектів історії, вона джерело генеалогії полтавських родин та історичної міської топографії.

Значна частина актових документів дозволяє проілюструвати звичаї й традиції, погляди на шлюбні та позашлюбні практики, ставлення до смерті та організацію поховання членів родин козацької старшини². Інколи для того, щоб розлучитися з дружиною, яка порушила закон, достатньо було ритуальної фрази «я цураюся її». Причому діти залишалися з батьком. Так, у травні 1665 р. була покарана в Борисполі дружина Лук'яна Лихолапа, яка вкрала одяг у Носачихи. Розлучення відбувалося при засланих від полковника особах, що засвідчує високий статус учасників процесу³.

Дбаючи про вічний спочинок, суддя генеральний військовий Михайло Вуяхевич із дружиною в лютому 1688 р. подарували двір і поле в Козельці Межигірському монастирю⁴. Акт підписаний у Батурині й засвідчений власною печаткою М. Вуяхевича. До козелецької міської книги дарчу внесли законники монастиря. Із документа дізнаємося, що Михайло Вуяхевич Височинський із Катериною Жуканською подарували монастирю ґрунти дідишні та набуті. Двір стояв у Козельці біля церкви ринкової святоспаської, а поле, належне до двору, називалося Стопольце. Воно лежало під Козельцем над р. Остер у межах від колишнього Петлишиного, а «теперішнього пана Якова Солонини», окопане до Яцькового Пушкарєнкового з межею до Попєнкового хутора й до гостинця старого Остринського й тим гостинцем до Козельця в долину. Цей актовий опис, як і подібні до нього, містить дані генеалогічного, історико-географічного та економічного характеру.

У вересні 1675 р. на уряді лохвицькому в присутності висланого від гетьмана пана Івана Бутовича, що свідчить про важливість справи, розглядався позов Дмитра Ковтері до Яцька Поливейка та Яцька Ткача і їхніх дружин через

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 121 зв. 127.

² Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. k. 115–116.

³ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. Вид. А. В. Стороженко // Киевская старина. 1892. Т. 38. № 7. Приложение. С. 74–75.

⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. k. 75–75 зв.

отруєння родини Ковтері¹. Справа рясніє оповідками, що ілюструють повсякдення обивателів сотенного містечка, їх ставлення до перелюбу та способів залагодження проблеми. Саме спосіб – і це не отруєння людей, а використання чаклунства – і привернув увагу вищої судової інстанції.

Дмитро Ковтеря повідомив, що сестра його дружини працювала в домі Я. Поливейка служебкою, завагітніла від господаря й народила дитину. Дружина Поливейка, намагаючись знешкодити суперницю, звернулася за допомогою до дружини Я. Ткача, а та відправила її до своєї матері в село. У справі описується чаклунський обряд, після якого отриману суміш Поливейка підсипала в горілку й відіслала її в подарунок породіллі. Звісно, та горілки не пила, а от родичі випили й ледь вижили, на що й скаржився Ковтеря.

Повсякдення постає у своїй прозаїчній «простоті». Забувши підсипати чаклунське зілля вдома, Поливейка наздогнала посланого з горілкою хлопця й при ньому всипала суміш до «чашечки» і розмішала «всіма пальцями» (!). Чи подіяло чаклунство – невідомо, а от брудні руки – могли, і горілка не допомогла. Показове все: відьомські обряди, невігластво, надсилання породіллі в подарунок горілки. Виходить: була вірогідність того, що саме вона її вип'є?!

Присуд уряду демонструє, що покарання накладалося не так за отруєння кількох людей, як за чаклунство. Покарано Ткачиху, її стару матір та Поливейку, «щоб між народом християнським, такие богу бродкие, и людям шкочливие чародеи не множилися»². Їх засудили до фізичного покарання, проведення при цьому вулицями й вигнання з міста. Це, до речі, доволі м'яке покарання за чаклунство, особливо в порівнянні з відьомськими процесами XVII ст. в Англії.

Визначаючи правове підґрунтя дій згаданого вище суду, дослідниця К. Диса вказала, що Литовський Статут містить артикул про відьом, але це не артикул 38 розділу 14 Статуту, на який покликалися судді³. Практика, поширена в українських магістратських судах щодо покарання відьом, – це сплата штрафу і/або побиття. Загалом, козацькі й міські урядники доволі скептично ставилися до звинувачень у відьомстві.

На полковому полтавському уряді в липні 1683 р. перед полковником, полковою старшиною, значним товариством і міським урядом розглядалася

¹ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). // Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот. Підготували до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. К. : Наукова думка, 1986. С. 168–170.

² Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). // Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот. Підготували до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. К. : Наукова думка, 1986. С. 170.

³ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. К., 2008. С. 36.

скарга Анени Петрашихи на пасербицю Галку за моральну шкоду¹. Пасербиця привселюдно образила позивачку, звинувативши в порушенні суспільної моралі («ти курва і тебе мій батько у Зінькові біля стовпа взяв»). Петрашиху попросили принести листа з уряду сотенного зіньківського, що засвідчив би її цнотливу поведінку перед шлюбом із покійним Петрашем. Позивачка надала листа за підписами сотника й старшини, у якому йшлося про її статечне проживання в Кишенці з першим чоловіком. У листі повідомлялося й про те, що покарання біля стовпа Анена ніколи не відбувала².

Розгляд справи та опитування свідків, насамперед протопопа полтавського, привели до несподіваного повороту. На суді протопіп Лука Омелянович відкрив таємницю сповіді Галки Петрашовни. Виявилось, що «Галка, маючи живого мужа, із другим не цнотливим понялася і без церковного благословення взяла шлюб дарма що доброю менует. Невольно їй жити з цим мужем і розлученю належит, бо має живого мужа, а з цим перелюб. І з цим другим приобрела дітище, за що я взялем корову»³. Останній аспект цікавий для аналізу церковних практик і рівня моральності кліру.

Суд визнав вину Галки за неправдиве звинувачення. Анена привселюдно вдарила кілька разів пасербицю по щоках, а справу вписали до книг міських. Інші провини мали розглядатися окремо. Розгляд справи про моральну шкоду на полковому уряді, знову таки, засвідчує доволі високий статус позивачки, як і важливість для особи бути виправданою в очах тогочасного суспільства за подібні звинувачення.

Повсякдення постає з цього та інших актів через заявлений перелюб, способи його засудження й покарання. Був перелюб звичним явищем чи відхиленням у поведінці тогочасних українців? Незначна кількість збережених актових книг не дозволяє навіть підрахувати, яке число випадків потрапляло для судового розгляду. Гадаємо, що без зайвої потреби така справа на розсуд загалу не виносилася. Радше навпаки, девіантною виглядає поведінка осіб, які опублічили проблему. Проте їхні вчинки все ж пояснюються намаганням убезпечити себе від більшого суспільного осуду в майбутньому через оприлюднену інформацію.

Генеральна й полкова старшина, як і значне товариство військове, мало відрізнялася від козацького загалу своїми буденними практиками. Хіба тим, що за образи судилися у вищих інстанціях. У 1688 р. за позовом мешканки

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 108–110.

² ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 109.

³ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 110.

Стародуба Феодори Пучковської було поновлено стару справу 1684 р., у якій писар полковий Григорій Кроткевич позивався з товаришем полковим стародубським Федором Пучковським через образу його дружини Марії¹.

У січні 1688 р. для розгляду зібрався полковий уряд, чисельне значне товариство військове та міський уряд. Григорій Кроткевич виклав справу 1684 р. Тоді, перебуваючи на хрестинах в домі тепер покійного колишнього полковника Семена Іваненка гетьманича, Феодора Пучковська нібито зневажила пані Марію Іванівну «перед зацними людьми словами неуцтивими». Вона назвала дружину писаря «неродницею». У 1684 р. Пучковська вибачилася й справу закрили. Проте невдовзі відповідачка поновила справу й позивала писаря, звинувачуючи його в тому, що її судили «без доводів і признання».

Рівень суду в 1688 р. визначався як генеральний, і розгляд був закритий. Основні свідчення дав священик Роман Ракушка Романовський і його дружина. Попада показала, що сварку почала дружина писаря, яка звинуватила Ф. Пучковську в тому, «що з пянства свого дитину уморила»². Проти тих слів Пучковська мовила писаревій: «Ти праве добрая дала мне полталяра щоб я шила хусти і сподне зе злотом пану Белозарецкому». Після чого дружина писаря вдарила Пучковську, а та відповіла, та так, що з голови писаревої упала намітка.

Отже, з акту дізнаємося, що в родині Кроткевичів дітей не було, а в Пучковських одна дитина померла раніше 1684 р. Також взаємні звинувачення жінок виносять на поверхню ймовірне зайве захоплення однієї спиртними напоями, а іншої – чужими чоловіками. Розуміючи різницю в соціальному статусі й наслідки події, Ф. Пучковська ходила з попадею в дім писаря перепросити за зневагу в нього самого і його дружини, але справу в 1684 р. усе ж подали до суду.

Другим свідком виступила дружина пана Василя Валкевича, товариша значного полку Стародубського, яку допитали в їх власному домі. На запитання, за що били писареву в домі полковника, Валкевичева показала, що Пучковська образила Марію словами «як і родителька твоя нецтивая та і ти сама такая»³. Додала, що писарева Ф. Пучковську не вдарила, а вилила на неї вино з кубка, який тримала в руках. Дружина ж протопопа свідчити відмовилася, аргументуючи це тим, що сиділа від них далеко й не була при тому заводі. Суд визнав, що Пучковські не надали переконливих свідчень і присудили вибачитися Ф. Пучковському при значному товаристві військовому в домі писаря полкового.

¹ НБУВ. Ф. XIV. Спр.6966 (II) Арк. 3–5.

² НБУВ. Ф. XIV. Спр.6966 (II) Арк. 3–5.

³ ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр.6966 (II) Арк. 3–5.

Кроткевич вибачив позивачів і прийняв клятву подружжя Пучковських. Зарукою при новому порушенні справи мала стати 1000 золотих.

Очевидно, що вина у сварці дружини полкового писаря не менша, ніж дружини товариша полкового, але присуд винесено на користь урядника. Акт доносить інформацію про склад полкового уряду та значне товариство полку, повсякденні судові практики, інформацію про запрошених на гостину в дім полковника, типові звинувачення й дії жінок-суперниць тієї доби, взаємовідносини в старшинській групі Стародуба та чимало іншого.

У тестаментях, описах заставленого майна, списках украденого часто фіксуються предмети побуту, ретельно перелічується різноманітне рухоме майно. Передусім для дослідження повсякдення цікаві описи коштовностей, зброї, посуду та одягу.

Так, 19 травня 1680 р. Христина Мартиниха склала заповіт, у якому розділила спадок між нащадками¹. До міських полтавських книг заповіт вписав сотник новосанжарівський Яків Мелешенко, одружений із Гапкою, онукою Христини. Решту майна отримав Ясько Крамар, чоловік доньки Оришки й ще один зять Семен. Окрім дворів житлових і недобудованих, солодовні, бровару, комор, орних ґрунтів, лісів, сінокосів, на три частини мали бути розділені худоба, одяг і товари. Ясько отримав кармазиновий жупан, куртку фалендишовую, пояс срібний і коня. Донька Мелашка – «курту кармазинову і жупан фелендишевий, 2 шкапи і товару четверо а з того товару аби обедни отправовали». Бочку меду прісного з Яськом по половині й солодів 10 по половині. 11 листопада 1683 р. на уряді відбулося «кветование» між Яськом Крамаром і паном Яковом Мелешенком, сотником новосанжарівським². Крамар визнав заповіт померлої Христини. Також обіцяв не турбувати Мелешенка Данило Лапека з дружиною Хвесською.

У вересні 1690 р. Іван Фай, товариш значний полку Стародубського, подав скаргу про пограбування його маєтку Стахорщини в Новгородському ключі³. Вночі з комори вкрадені 3 казани мідних із трубами, зброя військова, пістолетів три пари, три мушкети, сагайдак з усім, що належить, шабель чотири, з оленя – кожухів 6 заживаних, «футераблямов» два чорних, пороху фунтів 15, інших речей немало, зі стайні виведено двоє коней гнідих. Потому одного коня знайшли на полі скаліченого.

Акти міських книг містять інформацію, що слугує вказівкою на складну

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 114–118.

² ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 117 зв.

³ Протокуль до 1690 // Черниговские 1852. Год пятнадцатый. Чернигов. № 36–44 С. 482.

геополітичну ситуацію навколо українських земель у другій половині XVII ст., постійні загрози через війну та нескінченні військові походи, що забирали життя й здоров'я, загрожували полоном та розоренням через великі витрати на забезпечення цих походів. Деякі документи ілюструють процеси переселення з Правобережжя на територію Лівобережних полків.

20 жовтня 1685 р. на уряді лубенському перед полковою й міською старшиною розглядалася справа жителів решетилівських Мануйла Решотченка та Якіма Петренка¹. До турецької війни й переходу на Лівий берег обидва мешкали в ключі Жаботинському с. Плескачівці Чигиринського полку. Із дозволу старшини ходили в Плескачівку разом із зятем Проциком Товстенком, де знайшли гроші, заховані батьками Олекси Цекаленка Решетняка. Поверталися через Єреміївку, де місцева старшина й сотник чигриндубравський, дізнавшись про знахідку, відібрали гроші й віддали Івану Максимовичу, осавулу комонного полку пана Ілляша Новицького (на той час перебував у поході на узбережжі дніпровському). Козаки поскаржилися гетьману, і той наказав І. Новицькому повернути гроші. На лубенському уряді відбувалося повернення грошей, і квит було вписано до міських книг. Отже, документ підтверджує переселення частини Чигиринського полку в 1676 р. на Полтавщину.

Ментальність старшинської верстви вміщує уявлення про честь і гонор, що відбиває вплив попереднього шляхетського періоду. Власне бачення старшиною як представників військової верстви гідності, статусу, демонструє ставлення до військової служби. Ілюструється це, передусім, через категорію сплати «податку кров'ю» (військову службу), чим козаки традиційно обґрунтовували свої права й привілеї. Моральні чесноти козацької старшини проявлялися, зокрема, через намагання захистити козацькі клейноди.

Прикладом слугує справа, що розглядалася на лохвицькому уряді у квітні 1676 р. Згідно з усним розпорядженням гетьмана, переданим через Михайла Ханенка, полковник лубенський Сербин Іван Федорович наказав полковому хорунжому Федосу, який мешкав у Лохвиці, їхати до Лубен. Узнявши там у наказного полковника полкову хоругву, відвезти її в дім пана Михайла Ханенка на весілля.

Присутній при отриманні наказу в Лохвиці Афеног (Афеном) Волошин піддав сумніву доцільність його виконання, аргументуючи позицію тим, що «пан полковник не слушне то чинит же клейнота войсковие в чужие полки

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 147 зв. 148 зв.

посилатимет, бо кгда так учините і вам і клейнотам зневага будет і не минет»¹. Цікаво, що хорунжий спершу з ним погодився і їхати не захотів, але про слова Афенога повідомив полковника та М. Ханенка. Реакція не змусила на себе довго чекати.

На лохвицькому обопільному уряді А. Волошина попросили підтвердити свої слова («похвалки»), і коли той їх не заперечив, був засуджений до тілесного покарання. Перша реакція хорунжого на зауваження засвідчує, що слова А. Волошина відображали давню козацьку традицію поважного ставлення до військових клейнодів, і військовий загал добре знав межі належного. Очевидно, що збирання полкових хоругв із метою відправлення їх у дім М. Ханенка для пишноти весільного обряду було нечуваною справою й зневагою до традицій. Проте дієвішою виявилася образа полковника Сербина й М. Ханенка через невиконання наказу, що свідчить про розмивання традицій та зміну буденних уявлень про «належну честь».

Повсякденні стосунки між представниками різних суспільних груп ілюструють записи скарг і позовів про побиття старшиною рядових козаків, міщан чи посполитих в актових книгах. У травні 1689 р. на стародубському уряді до книг вписано свідчення в справі про побиття військовими товаришами Василем Манковичем та Агапетом Олексійовичем міщанина Василя Уса².

Скаргу подала дружина побитого. При огляді виявлено особливу жорстокість старшини, і до міської книги вписали, що язик потиканий голкою, вибито два зуби й вирване волосся з бороди. Наведений приклад типовий, подібні скарги на вчинки козацької старшини не рідкість на сторінках актових книг.

Не відставали від своїх чоловіків і дружини старшин. У червні 1689 р. на стародубському уряді міщанин Дем'ян Жируленко скаржився на пані Павлову Гудовичеву, яка затіяла сварку на погарському ярмарку з його дружиною Оленою³. Гудовичева наказала челядникам схопити Олену, відвезти в село до маєтку, де змусила її три тижні працювати. Справа ускладнювала тим, що Олена недавно вийшла з татарської неволі й мала слабе здоров'я. Також міщанин мав із того ярмарку, через описану подію, матеріальні втрати, які просив відшкодувати. Скаргу вписали до книги, але рішення в ній невідоме.

¹ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). // Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот. Підготували до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. К. : Наукова думка, 1986. – С. 170–171.

² ІР НБУВ. Ф.ХІV. Спр. 6966 (ІІІ). Арк. 83 зв.

³ ІР НБУВ. Ф.ХІV. Спр. 6966 (ІІІ). Арк. 86 зв.

Актові книги засвідчують зростання кількості та економічної потуги козацької старшини. Вони рясніють справами, у яких старшина виступає покупцями, продавцями, позивачами чи свідками. Із документів проступає додаткова інформація, наприклад, про освіту старшини. У вересні 1689 р. значний товариш військовий пан Іван Кропивницький вніс запис до актової книги про купівлю в господаря пані Марії Сулимівни Семенової млина на р. Дресновиці в слобідці Семенівці¹. Акт складено в Погарі й датовано лютим 1688 р., сплачено за млин 100 золотих. Із документа стає відомо, що пані Марія неписьменна, тому за неї продаж засвідчили погарський сотник Тарас Гаврилович і священник святопречистенський Данило Белкович. Це цікавий факт, адже Марія була донькою переяславського шляхтича Федора Сулими й дружиною сина гетьмана Семена Самойловича, та все ж таки залишалася неписьменною, як і дружини багатьох інших козацьких старшин.

Дві справи за участі сотника козелецького Л. Бутка, внесені до козелецької актової книги, відбивають різні аспекти повсякдення козацької старшини. У липні 1699 р. на ратуші козелецькій перед полковим київським урядом «точилася» справа, у якій сотник Лук'ян Іванович Бутко звинувачувався в організації крадіжок і зберіганні крадених у попаді та інших людей речей². Сталося це за п'ять років до того, а тепер сотник виставив свідка, що нібито доводив його невинуватість. Як і те, що Марушка Решотковна, яка вкрала речі, його обмовила, і він цю крадіжку не замовляв. У результаті розгляду сотника виправдали й постановили до справи більше не повертатися під зарукою на полковника в 200 талярів.

У березні 1700 р. уже колишній сотник козелецький Л. Бутко звинувачувався Я. Янченком у відібранні батьківського хутора через борг у 8 коп³. У ході справи з'ясувалося, що сотник забрав сіно, належне полковнику. Л. Бутко виправдовувався наказом полковника, проте полковник на суді засвідчив, що наказу не давав. Репутація Бутка й так була серйозно зіпсована попередніми судовими розглядами, а тут ще й така нерозумна пожадливість із поправанням власності полковника. Судячи з реакції колишнього сотника на вирок (сльози, запопадлива вдячність), його мало б чекати серйозне покарання. Та за наказом полковника (!) суд зважив на військові заслуги звинуваченого, і той обійшовся штрафом у 50 талярів. Військова спільнота ревно оберігала корпоративні честь і права.

¹ ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 6966 (III). Арк. 95.

² Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. k.145–146.

³ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. k.147зв.-148 зв.

Ситуація з урядником Лубенського полку Л. Кичкаровським викладена далі й відома завдяки актовій книзі, типова й нетипова одночасно. Не він один із старшин порушував суспільну мораль перелюбом, то чому судова справа інспірована саме проти нього? Кичкаровський Леонтій Іванович був сином сотника наказного коропського. Його послужний список чималий: писар пирятинський (01.1687); сотник пирятинський (12.1686, 23.01.–01.04.1688); писар полковий (10.1688–1694, 1697); городничий (10.1699–04.1700); полковник наказний лубенський (08.1700); отаман городовий пирятинський (01.1701; 08.1701–12.1704); суддя полковий лубенський (10.1712); у товаристві на уряді сотенному пирятинському (11.1683; 07.1684), товариш сотні Пирятинської (07.1685, 04.1686), мельник; значний товариш сотні Пирятинської (09.1698, 04–08.1699), значний товариш військовий (1709, 1710)¹. У 1690 р. отримав гетьманський лист, підтверджений царською грамотою 11 серпня цього ж року на володіння с. Луговиками й трьома млинами: на р. Удай під Пирятином і в с. Гурбинцях. Отримав універсал полковника Савича на с. Мокієвку. 15.01.1710 р. отримав універсал І. Скоропадського на Мокієвку, хутір і млини².

У лютому 1702 р. на уряді пирятинському при полковій старшині та чисельному значному товаристві розглядалася справа про перелюб Л. Кичкаровського з наймичкою зі свого двору й «прижиття» з нею дитини³. Химка, Янголова сестра, розповіла, що найнялася до двору в 1700 р., і вже через чотири тижні господар її вперше згвалтував. Потім їх зв'язок став постійним, аж поки не з'ясувалося, що дівчина завагітніла. Численні свідки повідомили про спробу Л. Кичкаровського спровадити Химку в інше село та про його зловживання владою. Проте, незважаючи на всі докази, урядника виправдано.

Те, що справа взагалі дійшла до суду, оприявнює, крім правових, інші фактори впливу на ситуацію. Кількома роками раніше, у 1697 р., Л. Кичкаровський разом зі ще одним старшиною й власником млинів безрезультатно судився з лубенським полковником Свічкою через підтоплення власних млинів⁴. У той же період з інших документів прослідковується тимчасове усунення новим полковником Л. Кичкаровського від урядів. Чи не цим пояснюється деяке відсторонення козацької старшинської спільноти від сотника й оприлюднення справи про перелюб? Варто зауважити, що самі по собі згадані справи про підтоплення млинів на Удаї в 1697 р., а також пізніша справа

¹ Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): довідник. Видавець Пшонківський О. В., 2016. Т. 2. С. 112.

² Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. К. : Стило, 2010. С. 402.

³ Книги третье меские Ператинские //«Стороженки. Фамільний архив». Том. IV. К., 1908. С. 194–198.

⁴ Книги третье меские Ператинские //«Стороженки. Фамільний архив». Том. IV. К., 1908. С. 217–222, 471.

про розмежування степу біля хутора Л. Кичкаровського в 1703 р. містять цікаві деталі повсякдення тієї доби.

Повсякденність базується на повторюваності. Типове є предметом дослідження в повсякденному. Історії сотника Київського полку Л. Бутка й сотника Лубенського полку Л. Кичкаровського, із їх не зовсім чесним придбанням володінь, зловживанням владою, поборами, зґвалтуваннями, типові чи незвичайні? Чому їх вчинки стали предметом судового розгляду й потрапили в актові книги? Мабуть, повсякденність із її типовістю була порушена. Зловживання сотником щодо підлеглих було нормою, тлом для відносин українського суспільства на стику XVII – XVIII ст. А от зазіхання козелецького сотника Л. Бутка на власність та авторитет полковника вибивається з буденного/типового, виводить ситуацію за межі норми. Тому одразу фіксується судовим розглядом і записом до актових книг і засуджується товариством як девіантна поведінка. Проте колишній сотник усе ж належав до старшинської корпорації, мав військові заслуги, «сплатив податок кров'ю», що, із точки зору козацького загалу, дозволяло його виправдати й помилувати. А колишній сотник пирятинський і суддя полковий лубенський Л. Кичкаровський, навіть вчинивши злочин, усе ж мав підтримку збоку старшинського товариства на суді, незважаючи на всі його майнові суперечки з полковником через млини чи хутори.

Отже, актові міські книги слугують цінним і доволі надійним джерелом досліджень з історії повсякдення. Їх опрацювання потребує критичного ставлення й відповідних методів, насамперед, міждисциплінарних. Звісно ресурс значною мірою втрачений за минулі століття, та навіть ті книги, що вціліли, дозволяють зазирнути в буденність українців другої половини XVII ст. і реконструювати різноманітні сторони життя козацької старшини, її уявлення про світ та ставлення до тогочасних явищ і подій.

Ігор Кривошея, Стецик Юрій

ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ УМАНСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ: ГЕОГРАФІЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

(Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich)

Василіянські монастирі, від самого початку свого існування, були покликані стати ключовими осередками Унійної Церкви, а в результаті стали міжкультурної взаємодії на українських землях. Слід пам'ятати, що після

Бретської церковної унії на Правобережній Україні сформувалася «нова конфесійна» реальність, яка буде зберігатися тут, попри втручання росіян, аж до XIX ст. У XVIII ст. окремі польські аристократи, на відміну від XVII ст., вже керувалися більш толерантними, світськими принципами – обов'язком «патронату над «своїми» слугами й підданими, незалежно від їх віросповідання»¹.

Протегуванням користувалася переважно Унійна, тобто Греко-Католицька, церква. Важливу роль у розбудові чину Святого Василя Великого відігравали польські аристократи Потоцькі, які фундували та підтримували монастирі у Бучачі, Кристинополі, Почаєві та Умані².

Уманський василіянський монастир з школою, або училищем, був одним з найвідоміших на Правобережній Україні. Мемуари³, епізодичні відомості про василіянський осередок в Умані⁴ та окремі розвідки не можуть задовольнити науковий інтерес до цієї теми⁵. Особливо це стосується джерел історії уманських василіян.

У 1762 – 1763 рр. за пропозицією некоронованого «малого короля Русі» Францішка Потоцького та при його фінансовій підтримці в місті діяла кількомісячна семінарія з підготовки уніатських та «перекваліфікації» православних священиків, очолювана єпископом Белзьким та Холмським

¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Київ: Критика, 2002. С.47

² Лотоцький А. Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии: ист. очерк. Каменец-Подольский, 1898. С.34 – 35; ЦДІАК України. Ф.442. Оп.34. Спр.1415. Арк.464; Там само. Оп.1. Спр.11. Арк.58; Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр. Київ, 1989. С.62.

³ Рыльский Ромуальд. Рассказ современника о приключениях с ним во время Колиивщины 1768 г. Киевская старина. 1887. №1. С.51–64; Уманская резня. (Записки Вероники Кребе). Киев, 1879. 36 с.

⁴ Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской Духовной Академии. 1871. №2; Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ея разделов. Киевская старина. 1882. №2,3; Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии. Киевские епархиальные ведомости. 1872. № 9; Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям. Уманський краєзнавчий музей. НВФ–349; Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр. Київ, 1989. С.62 – 73; Бевз Г. П. Історія Уманщини. Київ, 1997. С.36 – 37; Кузнець Т. В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – початок XX століття). Київ, 2000. С.11 – 18; Кірдан О. Л. Розвиток мережі навчальних закладів Уманщини (середина XVIII – початок XX століття). Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та ін. Київ, 2004. С.41 – 44.

⁵ Павленко М. Базилианський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. Уманська зоря. 1996. 30 жовтня; Кривошея І., Близнюк І. В. Уманський базилианський монастир (1765 – 1834 рр.). Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Київ, 1998; Побірченко Н. С. Школа базилианського кляштора в Умані: колиська поетів // Збірник наукових праць. – Умань, 2001; Побірченко Н. С. Школа базилианського кляштора в Умані: українсько-польський контекст // Краєзнавство Черкащини: №7'2004, спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. Київ, 2004; Кривошея І. Уманський василіянський монастир. 1765-1834. – Умань, 2009; Стецик Ю. Листування отця Іраклія Костецького із фундатором Уманського василіянського монастиря (1765 – 1767 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 3 (19) (липень – вересень). Т.2. С. 108 – 113; Давидюк В. М. Уманський василіанський монастир: історія та сучасність. Умань, 2018.

Максиміліаном Рилом. За цей час відбулася посвята 150 уніатських священиків для церков Уманщини¹.

Через два роки в Умані за сприяння Потоцького було відкрито василіянський монастир, а 1766 року – школи при ньому. Францішек Потоцький особливою фундацією передав у повне володіння монастирю сс. Гереженівку, Маньківочку (Монастирок), які давали щорічний прибуток – відповідно 3325 злотих і 1072 злотих. Загалом прибутки від двох сіл за рік складали п'ять тисяч злотих².

Фундація Потоцького про заснування монастиря презентує нам його структурну побудову. Кількість василіян-ченців не повинна перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів (залежно від кількості учнів в училищі), вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священнослужіння. Магнат Францішек Потоцький подарував василіянам площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи і келії для мешканців монастиря, а у передмісті – фільварок, город. Окрім того, він передав василіянам двісті тисяч злотих, які розподілено було так: сто використано на заснування і благоустрій монастиря, а решту коштів передано фундатору для подальшого приросту відсотків із капіталу. Пізніше, за часів останнього короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, ці капітали було використано для фінансової підтримки монастиря³.

В історії Уманського василіянського монастиря та шкіл при ньому можна виділити чотири етапи:

- 1) 1765 – червень 1768 рр. – заснування монастиря та навчального закладу (школи) при ньому;
- 2) осінь 1768 – 1794 рр. – відродження монастиря і становлення навчального закладу (школи) при ньому як центру освіти в регіоні;
- 3) 1796 – листопад 1830 рр. – розквіт монастиря та шкіл при ньому;
- 4) листопад 1830 – березень 1834 рр. – призупинення діяльності освітнього осередку в монастирі та його остаточна ліквідація російським урядом.

Джерельна база історії Уманського василіянського монастиря ще не достатньо вивчена, проте дослідникам вже відомі окремі комплекси документів,

¹ Уманская резня (Записки Вероники Кребс). Київ, 1879. С.1

² ЦДІАК України. Ф.442. Оп.34. Спр.1415. Арк.464; Там само. Оп.1. Спр.11. Арк.58; Храбан Г.Ю. Вказ. праця. С.62; Акты Уманского базилианского монастыря: «De statu fundationis». – цит. за Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. 1872. № 9. С.203, 207.

³ Там само. С.206; Материалы для истории народного образования. Киевская старина. 1882. Т.II. С.485; Уманская резня... С.16; ЦДІАК України. Ф.442. Оп.34. Спр.1415. Арк.469.

які зберігаються в архівних установах України, Польщі, Литви та Росії. Зрозуміло, що і в Римі, в архівах Чину Святого Василя зберігається багато цікавого про минуло уманських василіян.

Не плануючи заглиблюватися в детальний аналіз документальних зібрань, які або комплексно, або епізодично висвітлюють історію Уманського василіянського монастиря тому, що це ще справа майбутнього. Отже, звернемо увагу на кілька загальних, але на нашу думку важливих аспектів:

- достатньо широка географія зберігання відомих нам джерел в архівах та Інститутах (відділах) рукопису: Україна (Київ, Львів та ін.), Польща (Варшава, Краків, Курнік та ін.), Литва (Вільнюс), Росія (Санкт-Петербург);

- серед документів виокремлюємо власне документацію Чину Святого Василя Великого, Уманського монастиря (фундація, візитації, листи, списки учнів тощо); закони, офіційні звіти, розпорядження органів влади центрального та регіонального рівня (воєводського або губернського рівня) часів Речі Посполитої та Російської імперії; різноманітні его-документи (спогади, щоденники, листи);

- документи історії Уманського василіянського монастиря мають значний інформаційний потенціал для вивчення історії Чину Святого Василя Великого та історії освіти на українських землях, для аналізу економічного життя монастирських спільнот, а також для досліджень в царині генеалогії, історичної демографії, просопографії та повсякдення.

До нашого часу зберіглася книга реєстрації вхідної та вихідної документації монастирської канцелярії Уманської обителі – «Rękopis klasztoru XX Bazylianów Humańskich» (надалі книга актів), який зберігається у фондах Бібліотеки Ягеллонської у Кракові. Очевидно, що це є копіарій кінця XVIII – початку XIX ст., оскільки записи зроблені одним почерком. До цієї книги увійшли виписки із документів, які створені впродовж 1766 – 1828 рр. Серед цієї документальної збірки можемо виокремити наступні види джерел: описи подій, реєстри чернецтва і місій, майнова документація, листування, свідчення про чуда, візитації, декрети, постанови провінційних капітул, інсталяційні акти, ерекційна грамота, маніфестація, розпорядження¹.

Описи. Тож розглянемо докладніше кожен групу документів. У розглядуваній книзі зафіксовано опис найважливіших подій, які вразили місцеве василіянське чернецтво: напад та вбивство гайдаками в Умані монахів унійного віровизнання (1768 р.); про руйнівні наслідки землетрусу в Умані (1779

¹ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps.4502 Rękopis klasztoru XX Bazylianów Humańskich. (bez paginacji).

р.); про прихід російського війська до Умані (1787 р.); про переїзд царя Олександра I через Умань (06.08.1823 р.). Опис цих подій подано із позицій бачення василіянського чернецтва, яке стало жертвою у цих мінливих суспільно-політичних обставинах¹.

Реєстри. Іншу групу документації становлять реєстри насельників Уманського василіянського монастиря, які укладалися впродовж 1765 – 1828 рр. Ці реєстри дозволяють простежити мобільність василіянського чернецтва, яке відзначалося енергійністю у провадженні місійної та освітньої праці. На основі цих даних можемо зібрати підставові персональні дані для укладення біограм монахів². Ці реєстри мають наукову цінність, оскільки регулярні каталоги монастирів і чернецтва всієї Святопокровської провінції Чину Святого Василя Великого (далі ЧСВВ), до якої належав Уманський василіянський монастир, укладалися впродовж 1772 – 1779 рр³. Хоча спостерігалися певні спроби створити такі реєстри впродовж 40 – 50 –их років XVIII ст.⁴, які знайшли свою реалізацію у виданні тільки каталогу за 1754 р⁵. Занотовані реєстри насельників дозволяють простежити динаміку кількісного та якісного складу монастирської братії, а окреслення їх обов'язків дозволяє визначити основні напрями діяльності обителі, яка фундована як місійний та освітній осередок. Відповідно до цього у книзі укладено загальний реєстр місій та місіонерів, які віддано виконували свою працю на теренах Київського воєводства впродовж 1765 – 1784 рр.⁶.

Фінансово-майнова документація. Нотатки із майнової документації представлені фрагментарними виписками із актів розмежування монастирських ґрунтів у селах Гереженівка та Мала Маньківочка (Монастирок). Також у книзі віднаходимо фрагментарні замітки про дарчі записи світських вельмож зроблені для Уманської обителі: грошовий запис на суму 11 000 злотих від пана Станіслава Потоцького, волинського воєводи (18.04.1774 р.); захист першорядної фундації монастиря у Мала Маньківочка (у тексті – Маньківці)

¹ Ibidem.

² Ibid.

³ Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рідкісної книги. – *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 a Mense Septembri ad Septembrem 1774 Anni.* – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1773; *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1775 in Annum 1776.* – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1775; *Catalogus Professorum Ordinis S. B. Magni provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae juxta Ordinem Alphabetici in Monasteriorum ex Anno 1778 in Annum 1779.* – Typis S.R.M. Monaste: Poczajovien: O.S.B.M. Anno Domini, 1778.

⁴ *Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie. Zespół Ławra Poczajowska. Sygn. 2. Skrutenia;* Державний архів Тернопільської області. Ф.258. Оп.3. Спр.1194.

⁵ *Catalogus monasteriorum et personarum provinciae protectionis B. V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni. Anni 1754 //* Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I. Т. XL. Рим, 1979. С.102 – 124.

⁶ *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps.4502 Rękopis klasztoru XX Bazylianów Humańskich.* (bez paginacji).

(18.08.1824 р.). Певною мірою майнові акти доповнює фінансова документація: призначення пенсій та грошових субсидій для ченців та монастирів Святопокровської провінції (1776 – 1777 рр.); визначення податків та військових контрибуцій для монастирів провінції¹.

Листування. Наступну групу джерел, які найбільш чисельно представлені в книзі актів Уманського монастиря, становить офіційне листування, яке проводилося взаємно між настоятелями обителі, фундаторами, протоігуменами, протоархимандритами, єпископами, митрополитами. Для проведення просопографічних досліджень визначних представників василіянського чернецтва вагоме значення посідає огляд їх листування як із церковними ієрархами, так і світськими доброчинцями. При текстологічному аналізі змісту листів маємо можливість не тільки детальніше ознайомитися із обставинами фундації Уманського василіянського монастиря, але й пізнати та оцінити вагомий внесок окремих постатей у цей процес.

Під час опрацювання вхідної документації монастирської канцелярії Уманського василіянського осередку вдалося віднайти та запровадити до наукового обігу взаємне листування о. Іраклія Костецького (далі настоятель) із фундатором цієї обителі Францішком Салезієм Потоцьким (надалі фундатор)². Зокрема, листи, які відправлялися та надходили до монастиря вписувалися до окремої книги. Відповідно маємо справу із копіями цих листів. Нам вдалося виявити тільки не значну кількість листів, які було зафіксовано в Уманській монастирській канцелярії: два листи-прохання о. Іраклія Костецького до фундатора (від 08.02.1766 р. та 23.04.1767 р.) та два листи-відповіді фундатора (від 19.10.1765 р. та лютий 1766 р.)³. У них згадано і про інші листи, які не зафіксовані у чернечій канцелярійній документації, які очевидно варто шукати у приватній документації магната Францішка Салезія Потоцького.

Тож зупинимось, докладніше на огляді основних питань, які обговорювалися у взаємному листуванні настоятеля із фундатором обителі: прохання для чернецтва, школи та господарства. Монахи, які прибули до Умані у кількості 8 осіб, відчували гостру потребу в богослужбовій і проповідницькій літературі, книгах для співу, церковних ризах та інших церковних речах (вина, світла), трапезної білизни, кухонного посуду та провіанту для харчування (зокрема риби на період постів), годиннику для регламентації аскетичного

¹ Ibid.

² Стецик Ю. Листування отця Іраклія Костецького із фундатором Уманського василіянського монастиря (1765 – 1767 рр.). Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 3 (19) (липень – вересень). Т.2. С. 108 – 113.

³ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps.4502 Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich. (bez paginacji).

укладу життя та богослужінь. На початках отці-місіонери проводили тільки невеличкі приватні місії, проповідуючи по найближчих костелах та церквах, оскільки не мали ані коней, ані воза та тим більше службової охорони для поїздки у віддалені місії. На прохання о. Іраклія фундатор надав відповідний транспорт та охорону і завдяки цьому місіонери, під головуванням настоятеля, проводили багатолюдні народні місії не тільки на Уманщині, але й на Смільщині та Чернігівщині. У відданій місіонерській праці василіян також підтримувала церковна ієрархія: київський унійний митрополит Феліціан Володкович (помер 1778 р. в Уманському монастирі) та його помічник львівський владика Лев Шептицький, які адресували свої листи-підтримки та духовних настанов до о. Іраклія Костецького¹.

Особливу увагу настоятель приділяв вирішенню невідкладних питань, які виникали у зв'язку із започаткуванням шкіл як для світської молоді, так і для чернецтва. Передусім назріла проблема переповненості шкіл студентами, які не мали помешкання. З цією метою Потоцький видав спочатку звернення до мешканців Умані щоб розбудовували свої помешкання для зведення квартир студентам та піклувалися про ремонт болотистих доріг, долучалися до побудови мостів і підтримували їх в належному стані. Із зростанням кожного року чисельності студентів прийнято рішення про побудову нового великого шкільного будинку. Окремо розглядалося питання про створення безпеки для студентської молоді, яка могла зазнавати нападів від євреїв та козаків. Резолюцією фундатора охорона студентів прирівнювалася до того ж рівня, що й для панства².

Фундатор, засновуючи обитель, передбачав можливість провадження монастирського господарства, яке мало забезпечувати насельників харчами. Для цього Потоцький записав для Уманського монастиря села Гереженівку та Монастирок (Малу Маньківочку, а тексті – Маньківку). Однак, на початках ці володіння не були чітко окреслені та відповідно василіяни не могли ними користати. Зокрема, настоятель скаржився фундатору, що у с. Гереженівка не достатньо поля для організації фільварку, сіножатті використовують селяни із довколишніх сіл, місцеві ліси спустошуються та вивозяться, посіяно гречку та просо на орендованому селянському полі, орендатор корчми отримує значні прибутки від вирубки лісу, однак приміщення корчми, пивниці, шпихліра, льоху потребують перебудови. Для створення монастирського фільварку в Гереженівці виникла необхідність побудувати господарських приміщень: шопи, стайні,

¹ Стецик Ю. Вказ. праця. С. 108.

² Там само. С. 109.

обори тощо. Для вирішення цього питання фундатор видав для свого комісара (економа) Барчиковського розпорядження про визначення монастирських землеволодінь у селах Гереженівка та Маньківка, річний прибуток із яких згодом становив п'ять тисяч злотих¹.

Серед листування виокремлюємо циркулярні листи як один із різновидів ділового офіційного справочинства. Циркуляр (лат. *Circularis* – круговий) – лист, направлений одним автором (у нашому випадку протоігуменом) групі адресатів (настоятелям монастирів провінції, на яку поширювалася юрисдикція протоігумена). На відміну від розпоряджень, які спрямовані на вирішення конкретних справ, циркуляри зазвичай мали загальний, рекомендаційний характер. Циркулярні листи призначалися для доведення протоігуменом до відома настоятелів монастирів про розпорядження Провінційної Управи та Капітули, а також практичні рекомендації щодо їх виконання. Крім того, ці листи видавалися з метою нагадування монахам про необхідність постійного виконання правил та Конституцій Василіянського Чину.

Опрацьовуючи книгу вхідної документації канцелярії Уманського василіянського монастиря (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.), нам вдалося виявити та опрацювати копії чотирьох циркулярних листів згаданого провінціала, які видані в різних місцевостях та в різний час (Коржівці, 2 вересня 1772 р., Крехів, 30 липня 1773 р., Унів, 29 червня 1774 р., Загайці, 21 вересня 1775 р.)². Написання листів у різних місцевостях свідчить про те, що протоігумен регулярно проводив візитаційні оглядини підвладних йому монастирів і на підставі побаченого видавав реформаційні декрети, які були спрямовані на усунення недоліків у чернечих спільнотах (зокрема, вказував шляхи щодо вдосконалення аскетичного стилю життя насельників обителей). На підставі узагальнень цих декретів укладав інформаційні повідомлення для всіх ігуменів монастирів Святопокровської провінції. Тож розглянемо тематику цих інформаційних рекомендацій.

За розпорядженням протоігумена генеральні Конституції останньої капітули потрібно було надрукувати у Почаївській друкарні польською і латинською мовами та поширити серед монастирів провінції. Ці Конституції мали перечитуватися та коментуватися монахам щосуботи після прослуховування частини правил св. Василя Великого.

Головне – це виконання ченцями духовних практик. Кожний брат зобов'язаний був щомісяця відбути один молебень, акафіст до Богородиці, а отці

¹ Там само. С. 110.

² Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps.4502 Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich. (bez paginacji).

– відправити по два читанні богослужіння в наміренні розвитку провінції. По монастирських храмах щороку у вересні місяці мали відправлятися по одному парастасу за померлих та співаному богослужінню за здоров'я ченців, які мешкали на території Святопокровської провінції. Щоденно впродовж року мали відправлятися молебні “За всіх ти молишся”. На старих та немічних монахів накладався обов'язок молитися за чернечі покликання та за тих, хто вже став аскетом. Також потрібно було відправляти регулярні Богослужіння за живих та померлих світських ктиторів, які своєю щедрістю спричинилися до побудови та розвитку монастирів. Всі відправлені літургії необхідно було фіксувати в окрему книгу монастирської канцелярії, **бо** під час проведення візитації делегована комісія проводила її ревізію¹.

Для посилення дисциплінування чернецтва Провінційна Управа своїми розпорядженнями запровадила практику надання настоятелями монастирів листів-маршрутів для монахів, які переміщалися із однієї обителі до іншої з метою виконання нових обов'язків. У другій половині XVIII ст. часто практикувалося змінювати особовий склад насельників монастирів для того, щоб вони не звикали до сталого місця проживання (**тобто**, відчували себе тимчасовими мешканцями на землі) та поспішали виконувати покладену на них духовну місію. Завдяки мобільності чернецтва зникала надмірна прив'язаність до матеріальних речей та відбувалося залучення ченців до різних видів діяльності: душпастирської, місійної, реколекційної, катехитичної, освітньої тощо. Протоігумен зобов'язував настоятелів зібрати та прислати відомості про ченців до провінційної канцелярії для укладення каталогу монахів, які проживали на території Святопокровської провінції. Започатковане за урядування Онуфрія Братковського укладення таких щорічних каталогів надавало можливість провінційному управлінню простежити динаміку переміщення монахів із однієї обителі до іншої, **тобто**, було спрямоване на контролювання міграційних процесів чернецтва.

У своїх листах протоігумен неодноразово нагадував монахам про необхідність дотримуватися складених ними чернечих обітів (чистоти, убогості, послуху та проживання в спільноті). Заборонялися свавільна поведінка та пиття “трунких напитків”, які наказувалося викорінювати із життя насельників монастирів. У випадку порушення хоч б одного із них Онуфрій Братковський

¹ Стечик Ю. Циркулярні листи протоігумена Онуфрія Братковського як джерело регламентації чернечого життя у монастирях Святопокровської провінції (1772 – 1775 рр.). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ. Серія «Історія». Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ, 2016. Вип.38. С.15 – 28.

рекомендував настоятелям монастирів накладати на монахів-порушників епітимії (покарання). На ігуменів монастирів покладался обов'язок викорінювати погані звички, які світські особи, вступаючи до чернецтва, приносили із собою до монастиря, та розвивати добрі справи. Зокрема, наголошувалося на виконанні пунктів реформаційних декретів, які уклалися під час візитації монастирів. Рекомендувалося призначати покути для монахів за вчинені ними порушення монастирського уставу до того часу, поки не виправлять свою поведінку. При наступному порушенні покута ставала вже складнішою¹.

Для інтелектуального та духовного піднесення монахів рекомендувалося дбати про щорічне поповнення книжкових фондів монастирських бібліотек. На ігуменів обителів покладался обов'язок знаходити кошти на придбання духовної літератури та піклуватися про належну підготовку сповідників, проповідників та парохів. Підготовлені кадри мали екзаменувати протоігумен та протоконсультори Провінційної Управи, а місцевий настоятель був позбавлений цього обов'язку.

Про демократичний стиль управління монастирями свідчить той факт, що протоігумен пропонував настоятелям присилати до Почаєва свої пропозиції щодо внесення змін та поправок до правил та Конституцій Чину напередодні скликання Генеральної Капітули².

Значний інформаційний потенціал подає офіційне листування (ігуменів, протоігумена, консульторів) Святопокровської провінції, до якої увійшов із 1767 р. Уманський василіянський монастир, із Апостольським Престолом, оскільки на обитель поширювалося папське право. Цю документацію вдалося віднайти у Ватиканських архівах о. Атанасію Великому, який започаткував різні тематичні археографічні видання, які до сьогодні не втратили своєї актуальності та потребують більш докладнішого вивчення. Адже в опублікованих листах часто подається уточнюючий фактологічний матеріал, який інколи не знаходив відображення в актових джерелах. У випадку із розглядуваним монастирем у копіях первинних фундаційних актів не віднаходимо жодних відомостей про офіційну титулатуру обителі. Відповідно, це призвело до того, що різні дослідники подавали у своїх працях відмінні титули Уманського монастиря. Так, приміром відомий дослідник Василіянського Чину отець Михайло Ваврик (ЧСВВ) вказує, що згадана обитель носила титулатуру Різдва Св. Івана

¹ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps.4502 Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich. (bez paginacji).

² Ibid.

Хрестителя¹. Цими неперевіреними відомостями послуговувалися наступні покоління істориків Церкви: Дмитро Блажейовський², Вітольд Кольбук³, Беата Лоренс⁴. Натомість у праці Я. Кочережка, яка зберігається в Уманському краєзнавчому музеї, як нарисі церковного життя в Умані, вказано назву Свято-Богородицький василіянський монастир, без прив'язки до конкретного богородичного свята⁵. І саме виявлення опублікованого листа-звернення (датованого 12.12.1773 р.) о. Філарета Мочарського, настоятеля обителі, до Апостольського Престолу про надання відпустів для студентської спільноти Уманського монастиря. В цьому листі згадано про Уманський монастир під титулом Покрови Пречистої Діви Марії та у переліку свят, які пропонувалося призначити для уділення відпустів студентській молоді, переважають богородичні свята: Зачаття, Різдва, Благовіщення, Успіння Пречистої Діви Марії. І згадуються тільки три інші свята, серед яких немає жодного празника на честь Івана Хрестителя: Святих верховних апостолів Петра і Павла, Воздвиження Чесного Хреста, Св. Миколая Мириклійського⁶. В цьому ж році Папа Римський затвердив ці свята як час надання відпустів для місцевого студентства та чернецтва⁷. Поряд, із цим листом згаданий настоятель звернувся із проханням до Святого Престолу про надання нового дозволу уманським василіян для провадження місій⁸.

Із вище наведеного прикладу можемо зробити висновок, що для вивчення документальної спадщини Уманського василіянського монастиря потрібно звертати увагу не тільки на спеціальні рукописні архівні матеріали, але й на дотичні опубліковані документи, особливо із зарубіжних церковних архівосховищ. Адже завдяки цим епістолярним матеріалам можемо віднайти відповіді на ряд запитань, які постають перед науковцями під час проведення досліджень.

¹ Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського Чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка // Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I. Т. XI. Рим, 1979. С. 207.

² Блажейовський Д. Поважні осяги та великі втрати. Список різних єпархій, парафій та монастирів Пограду по Дніпро (1768-1991). Львів: Каменярь, 2008. С.379.

³ Kolbuk W. Koscioly Wschodnie w Rzeczypospolitej kolo 1772 roku. Lublin, 1998. S.349 – 353.

⁴ Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743 – 1780. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. S. 435.

⁵ Кочережка Я.М. Опис Уманським церквам і монастирям. Уманський краєзнавчий музей. НВФ – 349. С.13.

⁶ Welykyj A. Audientiae Sanctissimi de rebus Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Bielarussiae (1658 – 1779) (№ 159 indulgentiae concedendae pro Congregatione studentium Humanensium, 12.12.1773). *Analecta OSBM. Series II. Sectio III. Vol. I. Romae* : PP. Basiliani, 1963. S. 173 – 174.

⁷ Welykyj A. Audientiae Sanctissimi de rebus Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Bielarussiae (1658 – 1779) (№160 licentia celebrandi in domibus privatis pro monachis Humanensibus, 12.12.1773). *Analecta OSBM. Series II. Sectio III. Vol. I. Romae* : PP. Basiliani, 1963. S. 174.

⁸ Welykyj A. Audientiae Sanctissimi de rebus Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Bielarussiae (1658 – 1779) (№161 facultates pro quodam missionario Basiliano Humanensi, 12.12.1773). *Analecta OSBM. Series II. Sectio III. Vol. I. Romae* : PP. Basiliani, 1963. S. 175.

Замітки про чуда. При різних монастирських храмах Святопокровської провінції знаходилися чудотворні ікони, які своїми ласками зцілювали прочан, що приходили на відпусту до обителей. До нашого часу збереглися спеціально укладені книги чудес, які походять з різних монастирів (наприклад Почаїв, Улашківці), до яких записані свідчення прочан про зцілення через Божі ласки. Натомість нам не вдалося віднайти такої книги свідчень про чудотворний Богородичний образ із Малої Маньківочки, яка належала до Уманського монастиря, а збереглися тільки фрагменти нотатки у розглядуваній книзі вхідної та вихідної документації цієї обители¹.

Візитаційна документація. У книзі монастирської канцелярії натрапляємо на повідомлення про час проведення візитаційних оглядин монастиря делегованою протоігуменом комісією. Відсутні протоколи візитацій, а натомість подано **реформаційні декрети**, які подають поради настоятелю та ченцям щодо покращення укладу аскетичного життя. Як приклад можемо розглянути реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського від 1781 р. Цей декрет дозволяє розкрити духовні та матеріальні засади організації аскетичного життя Уманської монастирської спільноти. Передусім василіянське чернецтво дотримувалося кіновіальної (спільної) форми аскетичного життя. Зокрема чітко регламентовано заходи на які повинні збиратися всі ченці: трапеза та богослужіння. Акцентовано особливу увагу на використанні монахами духовних практик: медитацій, реколекцій, місій, спільних та приватних молитов. Між членами монастирської спільноти запроваджувався чіткий розподіл обов'язків: монастирських, церковних та освітніх. Протоігумен наголошував на необхідності дисциплінування насельників обители та визначав помірковані епітимії (покарання) за порушення монастирського уставу. Поряд із духовними аспектами життя монахів, зверталася увага й на належне використання фінансів монастирської скарбниці, які заборонялося свавільно витрачати, а потрібно було використовувати за цільовим призначенням².

Розпорядження провінційних консулт та протоігуменів. Із виборами протоігумена водночас проводилося на провінційній капітулі обрання колегіального органу управління – Провінційної Управи: чотирьох консулторів та секретаря. Протоігумен не приймав одноосібних рішень, а постійно радився із

¹ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps.4502 Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich. (bez paginacji).

² Стецик Ю. Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського (02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіянського монастиря. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3 (15) (липень – вересень). Т.1. С. 22 – 27.

своїми консульторами та настоятелями монастирів. Для цього він скликав дорадчі засідання, які отримали назву консульт, оскільки їх основу становили обрані консультори (радники) провінції, які водночас призначалися настоятелями монастирів і відповідно не могли проживати поряд із протоігуменом та секретарем у Провінційному Домі (на той час знаходився у Почаївській Лаврі). Виходячи із таких обставин протоігумен постійно мандрував до різних монастирів провінції, проводячи їх візитаційні оглядини, а по її завершенні скликав консульту для обговорення виявлених недоліків в укладі аскетичного життя.

Зокрема, у книзі актів Уманського монастиря подано виписки із постанов наступних провінційних консульт: лист провінціала Йосифа Моргульця із Білостоцької провінційної консульти (наради) до монастирів Київської єпархії про виплату податків (Білосток, 19.12.1777 р.); його ж лист із Підгорецької консульти про складення фінансових звітів із доходів та видатків монастирів провінції (Підгірці, 02.08.1777 р.); виписки секретаря провінційної управи Ореста Нахімовський із актів Білостоцької консульти (Білосток, 03.01.1781 р.); виписки із 9-ої провінційної консульти (Мільчен, 1 – 2 .07.1781 р.), із 10-ої провінційної консульти (Бар, грудень 1782 р.), із 5-ої Любарської консульти (05.07.1782 р.); лист провінціала Гіацинта Нестерського до настоятелів монастирів Святопокровської провінції (Луцьк, 20.10.1783 р., писар о. Епіфаній Розлуцький, секретар провінційної управи); декрет вікарія Святопокровської провінції о. Гіацинта Нестерського, доктора теології, до настоятелів монастирів провінції (Острог, 19.04.1783 р.); його ж лист до настоятелів (Луцьк, 20.08.1783 р.); листи протоігумена Василя Роговського до настоятелів монастирів Святопокровської провінції (Почаїв, 12.11.1788 р.)¹.

Інсталяційні акти. Відповідно до Конституцій Василянського Чину посада настоятеля хоча й не була виборною, але й не стала пожиттєвою. Кожних чотири роки, новообрана провінційна управа наділялася правом змінювати ігуменів обителей, а якщо була крайня необхідність то залишати їх на наступний термін для завершення розпочатих справ в монастирі (наприклад розбудова келій, храму, проведення реставраційних робіт тощо). По прийнятті рішення провінційна управа видавала розпорядження про призначення нового настоятеля обителі та призначала відповідного делегата, який уповноважувався провести процедуру інсталяції (представлення на посаду) для цієї особи. Відповідні записи про проведення цього заходу занотовувалися до книги актів Уманської

¹ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps.4502 Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich. (bez paginacji).

монастирської канцелярії. На підставі цих записів можемо реконструювати послідовність зміни урядників Уманської монастирської спільноти¹.

Ерекційні грамоти. Хоча монастирський храм у м. Умані не був парафіяльним, оскільки обслуговував духовні потреби тільки чернечої спільноти, однак прикріплені до нього філіальні церкви у Маньківці та Гереженівці були парафіяльними. Адміністраторами цих парафій призначалися ієромонахи із Уманського василіянського монастиря. Для обслуговування парафій василіяни отримали ерекційні грамоти від київського архиєпископа².

Декрети Апостольського Престолу. На насельників Уманської обителі поширювалося папське право, оскільки василіянське чернецтво було вилучене із юрисдикції київського унійного митрополита та місцевого єпископа, окрім питань пов'язаних із душпастирською працею на парафіях. Відповідно Римські Папи та підпорядкована їм Конгрегація Поширення Віри видавали декрети, які апробували (підтверджували) Конституції Василіянського Чину, визначали необхідну кількість насельників для повноцінного функціонування обителей, а також затверджували перелік святкових відпустів, які мав проводити Чин по своїх монастирях. Тому у книзі актів Уманської обителі віднаходимо копії декретів папи Пія VI (08.07.1776 р.) та Конгрегації Поширення Віри (13.07.1776 р.)³.

Висновки. Оглянута нами книга актів Уманської монастирської канцелярії складається із різноманітних документів, що надходили до обителі як від світських (фундаторів, гродських судів), так і від церковних (митрополичої курії, єпископської консисторії, Апостольського Престолу) і монастирських (протоархимандрита, протоігумена, провінційної та генеральної управ) урядницьких інституцій. Така збірка документів дозволяє розкрити особливості організації аскетичного життя Уманської чернечої спільноти та визначити основні напрями її діяльності. Зауважимо, що пропонована розвідка не претендує на абсолютну повноту аналізу всього комплексу документів, а отже, опрацювання джерел історії Уманського василіянського монастиря триватиме й надалі.

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Ibid.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ І ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ

У передмові до підручника «Історичне джерелознавство» автори вказують на те, що «усі надбання історичної науки, все багатство історичних знань і досвіду ґрунтуються на обширній джерельній базі. Джерела для історика немов цеглини для будівельника, без них немислимо створити будь-яку наукову історичну працю»¹. І далі наводиться думка І. Франка, яку він висловив у спогадах про О. Терлецького: для історика важливі не загальні тези, а факти, аргументи, які він черпає з джерел, піддаючи їх критиці, аналізу, встановлюючи їх автентичність і вірогідність².

Був би формальною фігурою рефрен про необхідність збереження примату джерел для всіх, хто розповідає чи пише про минуле. Натомість важливо окреслити дві тенденції, що виразно оформились в останні десятиліття. Перша – спроба якщо не ігнорувати цей засадничий постулат, то принаймні, вивищуватися над марудною справою щоденного пошуку документів, артефактів, усних свідчень і мислити, так би мовити, «широкими мазками». Ця схильність прорікати концептуальні речі, що віддзеркалюють не стільки дійсний стан речей, скільки сумнозвісне політичне замовлення віддзеркалює нові моделі поведінки молодих науковців у світі, який швидко змінюється. З пріснопам'ятних радянських часів відбулися суттєві зрушення, але в багатьох із нас одночасно з органічним і добродішним патріотизмом нема-нема, та й видирається лукавий і нашептує кон'юнктурні тексти.

Захоплення «історіософією» (відношу й себе до хронічно «страждущих» цим предметом) часто перетворюється на погано аргументоване теоретизування, в якому легко суміщуються політичні вподобання, тематичні ухили й навіть особисті ментальні риси. На виході – не тільки цікаві гіпотези і перспективні версії, а й, вибачте, «шкідливі викиди», що вносять сум'яття в голови недосвідчених слухачів і читачів.

Статус «публічного історика» в уявленнях окремих майстрів, підмайстрів, а здебільшого учнів нашого цеху пов'язаний, насамперед, з можливістю перебувати на «передовій», бути впізнаваним, цитованим, популярним, і вжедесь потім – відповідальним, точним, доказовим, свідомим того, що історичні

1 Історичне джерелознавство. К.: Либідь, 2002. С. 3.

2 Франко І.Я. Спогади. Др Остап Терлецький // НТШ. Т. 50. С. 59.

рефлексії – це настільки гострий інструмент, що у вмілих руках приносить користь, а в непрофесійних – може завдати шкоди.

Сучасні заклики ретранслювати у суспільство результати, фундаментальних досліджень у популярній формі зрозумілі, однак фаховий історик зобов'язаний тонко відчувати грань між науковим наративом і публіцистикою.

Друга тенденція відображає один з векторів поступу світової науки. Йдеться про наукову легітимацію джерел, які ще пів-століття тому не користувалися довірою інтелектуального істеблішменту. Взяти, для прикладу, хоча б ті з них, якими послуговуються дослідники усної та соціальної історії, воєнної антропології, соціальної психології та інших дослідницьких напрямів. Давно минули часи, коли, за словами одного з західних вчених, сивочолі метри з саркастичним скепсисом спостерігали за тим, як молоді дослідники бігали містами з диктофонами, аби потім скористатися цими записами для підготовки текстів.

Поступова втрата авторитету етатистською історіографією супроводжувалась набуттям прав тими дослідницькими векторами, які у фокус свого об'єктиву поставили людину і мереживо соціальних відносин. Навіть якби від того не було жодної іншої користі, цей поворот заслуговував на підтримку хоча б з тієї причини, що адепти цих напрямів звернули увагу на джерельні пласти, які в радянські часи не користувалися довірою: усні спогади, епістолярій, щоденники, анекдоти, малюнки, чутки тощо.

Опрацювання нової номенклатури джерел неминуче вело до освоєння нетрадиційного інструментарію, а, отже, й термінологічного апарату. Все це разом оформилося у помітну методологічну тектоніку, що трансформувала плаский і невиразний дослідницький ландшафт у масу евристичних відламів – то автономних, то споріднених з іншими. Одні з них, як «Асоціація усної історії», набули необтяжливого організаційного оформлення, інші - спокійно існують без цього.

Слід додати, що для вказаних зрушень існували вагомі причини: по-перше, природне прагнення до творчої свободи рвало шлюзи усталених канонів; по-друге, загальна тенденція гуманітаризації наукового пізнання; по-третє; певні суспільно-політичні зрушення, що дали поштовх цим змінам на посттоталітаризму просторі. Йдеться про компенсаційні виплати, здійснювані урядом ФРН, що актуалізувало тематику примусової праці й стимулювало нагромадження, обробку й публікацію еґо-джерел. Оскільки українські оstarбайтери виявилися однією з найчисельніших соціальних когорт, які

пережили війну, цей сегмент джерел став одним з найпотужніших. Варто назвати лише одне з великого переліку видань, аби засвідчити солідні напрацювання у цій тематичній ніші: «...То була неволя...»¹.

Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, незрідка помітно дисонують з офіційними версіями подій, а, по-друге, особливо рельєфно закарбовуються в пам'яті тих категорій громадян, на долю яких випали найважчі випробування. Очевидно, небезпідставно П. Томпсон вважає, що «найбільш сильною колективною пам'яттю володіють утискувані групи-ізгої», а «зміна соціального статусу носіїв усної традиції чітко пов'язана з тривалим процесом падіння її престижу»². Обстоюючи право на повернення на авансцену тих соціальних груп, які були позбавлені можливості репрезентувати своє сприйняття подій, власні орієнтири, позиції та життєві цінності, вчений звинувачував у цьому консервативно налаштованих дослідників: «Старе покоління істориків, які тримаються посад і мантий, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони більше не володіють усіма професійними методами. Звідси – зневажливі репліки в бік молодих людей, які вештаються вулицями з магнітофоном»³.

Г. Принс пов'язує ігнорування усних джерел з тим, що історики – документалісти вимагають від джерел трьох якостей: точності форми, хронологічної докладності й можливості їхнього уточнення чи перевірки шляхом ознайомлення з іншими текстами. Відсутність цих рис у достатньо виразному й фіксованому вигляді й підживлює скептицизм до усної історії⁴.

А от один з засновників наряду, Я. Вансина, на перестороги методологічного характеру зауважував, що усні свідчення підштовхують дослідників до пошуку альтернативних джерел і навпаки, останні слугують для перевірки перших. Потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, вони каталізують дослідницький процес. Я. Вансина виокремив два типи усних джерел: усну традицію й особисті спогади. Перший він визначив як усне свідчення, що передається вербально від одного покоління до наступного й далі, другий – як усні свідчення, пов'язані з життєвим досвідом носія інформації⁵.

1 «... То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України, Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» К.: Інститут історії України, 2006. 543 с.

2 Томпсон П. Голос прошлого: устная история / Пер. с англ. М.Л. Коробочкин, Е.М. Криштов, Г.П. Буляблин; ред. Е.И. Солдаткина. М.: Весь Мир, 2003. – С. 40.

3 Thompson P. The Voice of the Past: Oral History. Oxford, 1978. – P. 63.

4 Принс Гвін. Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання / ред. П. Берк. К.: НІКА-Центр, 2004. С. 155.

5 Див.: Vansina J. Oral Tradition os History. Madison, 1985.

Г. Принс вважає, що головна проблема використання чи невикористання усної традиції пов'язана з традиціями, не завченими напам'ять: епосом і наративом. Насамперед, ідеться про несвідомий вплив писемної форми на усну спадщину, герменевтичне нововведення письмової точки зору до усної спадщини неписьменної людини. Інформант, як правило, акцентує увагу на тому, що для нього в оповідуваний час вважалося визначальним, важливим. Однак ці вади не становлять вирішальної перешкоди і компенсуються тим, що особиста пам'ять може дати „свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб”, створити підґрунтя для написання історії малих соціальних груп і локальних територій. Саме це дає підстави вченому заявити, що „усна історія, заснована на пам'яті, є наймогутнішим ресурсом соціальної історії”, а „жоден історик, який пізнає сучасну високу політику, пірнувши в офіційні папери, не може сподіватися на шанобливе трактування його висновків, коли він зігнорує усні джерела (а також можна додати, - фотографічні й кінематографічні джерела — О.Л.)”¹.

З притаманною йому образністю Гвін Принс, підсумовуючи свої міркування про роль і місце цього напрямку, писав: «Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями й завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці, насамперед, звертається до таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле й сучасне. Без доступу до таких ресурсів історики в сучасних індустріальних суспільствах з масовою письменністю, тобто найпрофесійніші історики, сумуватимуть у загальному обсязі розуміння, обмеженому їхньою власною культурою, як покинуті коханки, стоячи в мінливому колі світла під самотнім ліхтарем на відкритій для всіх вітрів темній вулиці»².

Вище зазначалося, що коли йдеться про усну традицію чи зафіксовані на папері (чи магнітофонній плівці) особисті спогади, постає питання (і навіть більшою мірою) про вірогідність інформації. Подібне питання повинно виникати і тоді, коли маєш справу з будь-якою документацією. За висловом Г. Зімеля, представники історичного реалізму «вважають, що вони зображають дійсність, не помічаючи того, як сильно це зображення стилізує реальність»³. Можна з упевненістю сказати, що володіючи технологіями інтерпретації історичного матеріалу, а також власного бачення тих чи інших подій, дослідник певним

1 Принс Гвін. Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання / ред. П. Берк. К.: НІКА-Центр, 2004. С. 171–174.

2 Там само. С. 117.

3 Зимель Г. Проблемы философии истории // Избранное. Т. 1. М., 1994. С. 530.

чином трактує документи і зрештою подає свою картину минулого. Менш обтяжений спеціальними теоретичними знаннями інформант звертає більшу увагу не на те, як описати явище, а що про нього сказати. Тому наративи даного рівня за цим критерієм можуть не поступатися історіям, писаним на основі офіційних джерел.

Якщо в цілому оцінювати джерельний комплекс, що досліджується істориками Другої світової війни, то першою його ознакою є нерівномірність заповнення різних тематичних ніш та періодів. Під час евакуації радянських архівних установ, державних органів і громадських об'єднань значна частина документації була знищена свідомо чи внаслідок бомбардувань, пожеж, кинута напризволяще через недбалість тощо. Документи, пов'язані з діяльністю радянського антифашистського руху Опору й українського самостійницького руху, незрідка знищувалися, аби вони не дісталися ворогу.

Одну зі своїх книг російський дослідник М. Солонін починає такими словами: «Я – за мораторій. ...Справді, що заважало ухвалити загальне, обов'язкове для всіх рішення: будь-яке публічне обговорення історії Великої вітчизняної війни заборонити. На сто років. До 2045 року.

Ніяких книг, ніяких статей. У шкільному підручнику – коротке повідомлення про те, що в країні діє мораторій. І лише тоді, коли спогади про цей апокаліпсис, що відбувся, перестануть бути скривавленою раною в серці народу, коли відійдуть останні ветерани, коли прах невідомих солдатів стане, як у пісні співається, «просто землею і травою», – ось тоді розтаємничуємо ВСІ архіви для ВСІХ бажаючих у них працювати і працюємо. Створюємо спільними зусиллями правдиву, на документах засновану, історію Великої війни»¹.

Напевно і сам автор цих слів мало вірить у можливість такої штучної стерилізації масової свідомості на певний період, адже історична пам'ять функціонує за своїми законами і жодними мораторіями згори не можна на деякий час припинити переживання, рефлексію в різних формах (художніх, наукових, політичних, виховних тощо) цієї сторінки минулого. Серед найбільш негативних наслідків такої заборони стали б розрив поколінь, органічного процесу передачі досвіду між поколіннями, втрата можливості зафіксувати спогади учасників та сучасників тих подій, а також чогось невлучного, але дуже важливого як елементу ментальності наших співгромадян.

Та доволі умовна формула, про яку йдеться, акцентує увагу на проблемі доступності джерел, що несуть інформацію про війну. Нині це – одне з корінних

¹ Солонин Марк. 22 июня. Анатомия катастрофы / Изд. второе, перераб. и испр. М.: «ЯУЗА» «ЭКСМО», 2009. 480 с.

(друге – свобода інтерпретації джерел) питань історієписання Другої світової війни. Основний масив документів цього тематичного напрямку в Україні нині зосереджений у трьох центральних – ЦДАВОВУ, ЦДАГО України, ЦДІА у Львові, та 27 державних (у всіх областях, Києві та Севастополі), а також кількох галузевих (МВС та СБУ) архівосховищах.

Більшість фондів доступні для дослідників. Але частина з них ще з радянських часів залишається втаємниченою згідно з правилами, які існують у світовій практиці, а також як рудимент тоталітарної системи, за якої гриф «таємно» та «для службового користування» (ДСК) був засобом обмеження поінформованості суспільства.

Після 1990 р. в Україні багато зроблено для, того, щоб архіви стали більш відкритими. Частка засекречених документів у вітчизняних архівних установах становить 1,1 % (для порівняння в Російській Федерації – близько 60 %). Та якщо ніхто не ставить під сумнів обмежений доступ до матеріалів, що стосуються зовнішньо-політичної діяльності, операцій спецслужб, агентурної роботи, то не зовсім зрозумілою для науковців є небажання галузевих архівних установ ділитися з ними іншими своїми надбаннями. Як приклад тяганини й відсутності доброї волі можна навести тривале небажання керівництва МВС України розсекречувати інформацію про поховання німецьких військовополонених, що змусило Держкомархівів ініціювати урядове рішення про передачу цих фондів до державних архівосховищ. Мали місце тертя між Держкомархівів та обласними управліннями СБ України, які опиралися вимогам розсекречення і навіть повертали розсекречені справи на таємне зберігання, як це було в Івано-Франківську¹. Разом з тим, керівництво Галузевого державного архіву СБ України у Києві демонструє готовність до співпраці з науковцями, свідченням чого є поява таких унікальних науково-документальних видань як «Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб» (підготовлений за участі співробітників Інституту історії України НАН України), «Радянські органи державної безпеки (1939 – червень 1941 р.) Документи ГДА Служби безпеки України» та інші.

Порівняно з радянськими часами сучасні дослідники мають набагато краще уявлення про те, які масиви джерел зберігаються у вітчизняних архівах. Цьому в першу чергу сприяє наявність путівників, виданих центральними та обласними архівними установами. Науковці можуть отримати необхідну інформацію з веб-порталу Держкомархівів України, на якому вміщуються

¹ Боряк Г. Проблеми подальшого реформування документо-інформаційної сфери. // Архіви України. 2005. № 1. С. 24.

«Документальні виставки on-line», а також періодичного видання «Архіви України». До речі, вже 2004 року вказаний веб-портал мав інформаційний ресурс обсягом 400 МБ і 10 тис. веб-сторінок¹.

Майже всі документи (за незначним винятком), що стосуються стану радянських Збройних Сил, їхнього особового складу, бойових дій в період Другої світової війни, зберігаються за межами України. У повоєнний час такі матеріали зосереджувалися у фондах штабу КВО, на базі якого у травні 1992 р. було створено Центральний архів Міністерства оборони України (з 1997 р. – Галузевий державний архів МО України). Однак до початку 90-х років з нього до Центрального архіву Міноборони СРСР було передано 967248 (!) справ, що стосувалися військових округів на території УРСР, зокрема й Київського особливого. Фактично Україна втратила право розпоряджатися цим масивом, навіть не залишивши копій (!)

Нині в ГДА МО України залишилося близько 130 фондів радянських військових частин та установ, що увійшли до складу Збройних Сил незалежної України. Вони містять історичні формуляри, журнали бойових дій, літописи ратної слави, щоденники. Однак, це – крапля в морі інформації, необхідної, історикам для повноцінної і всебічної реконструкції ходу бойових дій на німецько-радянському фронті. До того ж, і ці фонди залишаються практично незайманими.

Вітчизняні дослідники практично не знайомі з фондами Архіву ВВА ВПС Росії ім. Ю. Гагаріна (м. Моніно), Архіву ВМС Росії (Санкт-Петербург), інших установ, що володіють документами воєнної доби. Більшою мірою освоєні фонди Російського державного воєнного архіву (Москва) й Архіву Міноборони РФ (Подольськ). З відомих причин опрацювання фондів російських архівосховищ українськими науковцями практично неможливе.

Однак «монополізація» права на військові архіви радянської доби Російською Федерацією попри всі незручності не знімає з українських вчених обов'язку шукати можливості для їх опрацювання з метою переосмислення однієї з найбільш сфальсифікованих сторінок воєнної історії – бойових дій. Водночас це актуалізує вивчення документів, що зберігаються в архівосховищах Німеччини (Бундесархів у Кобленці та Військовий архів у Фрайбурзі) Сполучених Штатів Америки (NAUS у Вашингтоні), Республіки Польща, Румунії, Великобританії, Чехії, Словаччини, Угорщини.

¹ Там само. С. 21.

Наближенню до розуміння реального співвідношення сил, стратегії і тактики протистояння на фронтах Другої світової війни, рівня розвитку військового мистецтва, глибинних причин успіхів і втрат учасників бойових дій сприятиме критичне осмислення праць колишніх німецьких полководців, опублікованих у США, а також видань, підготовлених у 50–60-ті роки викладачами військових академій СРСР (донедавна вони були доступні обмеженому колу осіб, оскільки мали гриф таємності). Пізнавальний потенціал зарубіжних архівів продемонстрували дослідники союзницьких та колаборантських формувань, що воювали на боці Німеччини¹.

Інерція і стереотипи мислення упродовж другої половини 80-х – 90-ті роки закріпили за органами НКВС недобру славу як винятково карального апарату. Насправді функції цих структур виходили далеко за межі правоохоронних і репресивних. На них покладалася безліч інших завдань: від режимних заходів (паспортизації та ін.), пожежної охорони, регулювання дорожнього руху – до вирішення питань про громадянство, проблем дитячої безпритульності й бездоглядності, підготовки інформації про стан на щойно визвольних територіях для партійних і радянських органів, утримання іноземних військовополонених. З різних причин (осовною серед них є обмежений допуск дослідників) документи Державного архіву МВС України опрацьовуються повільно. Виконані на цих матеріалах дисертації захищаються на закритих спецрадах (виняток становлять хіба-що напрацювання І. Біласа, О. Потильчака, А. Чайковського)².

Вітчизняні дослідники нині майже не використовують документи російських архівосховищ – Російського державного архіву суспільно-політичної історії (РДАСП), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), що володіють змістовними комплексами джерел з часів Другої світової війни, в яких розкривається політична стратегія партійно-радянського керівництва, визначальні тенденції його курсу, мотивація рішень, що стосувалися організації відсічі ворогу, зміцнення обороноздатності

1 Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941–1945: монография. К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1998. 296 с.; Боляновский Андрей. Дивізія «Галичина»: Історія / Відп. ред. М.М. Швагуляк. Львів: Б.В., 2000. 527 с.; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту, 2003. 686 с.

2 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. У 2 кн. К., 1994; Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): Монографія. К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2004. 482 с.; *Його ж.* Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): Організаційно-структурний аспект. К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2004. 88 с.; Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи. (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.): Монография К.: Парламентское издательство, 2002. 503 с.

країни, евакуаційної епопеї та відбудовних робіт, соціокультурної, релігійної сфер, охорони здоров'я, подолання інших наслідків війни.

Найсутужніше доводиться тим науковцям, які вивчають зовнішньо-політичні питання. Адже практично у всіх державах існують терміни розтаємничення документів, пов'язаних з міжнародними відносинами періоду 1939–1945 р. та, незважаючи на закритість таких матеріалів, можливість доступу до частини з них існує. Так, Т. Вронська ще в середині 90-х років зуміла виявити в Архіві зовнішньої політики Російської Федерації (історико-дипломатичне управління МЗС) низку документів, в яких розкривається діяльність посольства СРСР у США щодо налагодження співпраці між урядами й народами двох країн у боротьбі проти спільного ворога¹.

Вище вже згадувалося про матеріали Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, опрацювання яких спроможне коли не істотно змінити правові оцінки багатьох подій воєнного часу, то, принаймні, змістити акценти й закріпити загальноприйняті світовим співтовариством погляди на них, ліквідувати підґрунтя для різних спекуляцій, викликаних ідеологічними імпульсами.

У середині 90-х років за підтримки держави розпочався унікальний проект «Книга Пам'яті України». Попри те, що в його концепції переплелися рудименти радянських і сучасних наукових, україноцентричних підходів, він дав змогу, хай не в повному обсязі, але одержати уявлення про кількість людських втрат України в Другій світовій війні. До часу згортання проекту з ініціативи Д. Табачника в областях видали понад 250 томів цієї серії. В електронній базі даних налічувалося 6 млн. 38 тис. наших співвітчизників, які загинули в роки війни. І, хоча це зовсім не остаточні дані, відштовхуючись від них, дослідники мають змогу оцінити загальні масштаби катастрофічних наслідків найбільшого збройного зіткнення в історії людства, які до кінця не подолані донині.

Малопомітну для сторонніх, але справді подвижницьку роботу проводять музейні установи. Формуючи свої фонди «по зернятку», вони виявляють, реставрують, консервують і вводять в експозиційний простір реліквії: солдатські медальйони, нагороди, особисті документи, нехитрі речі солдатського вжитку, фото, зброю, обмундирування тощо. Саме завдяки зусиллям музейних фахівців вдалося відновити документи, які пролежали в металевому бідоні майже 70 років і перетворилися на злиплу паперову масу.

¹ Див.: Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 96 с.

Йдеться про 58 документів із діловодного архіву Андрія Михайловича («Дениса», «13»), закопаного повстанцями на межі Ратнівського та Старовижнівського районів Волинської області на початку 50-х років і «розконсервованого» у 1990 р. Тільки у 2008 р. з ініціативи Рівненської обласної організації Всеукраїнського братства ОУН – УПА їх передали до Музею. Півтора роки тривала первинна копітка реставраційна робота, після чого ще 8 років документи відновлювали та консервували. Нарешті, у 2017 р. вони вперше були опубліковані у синтетичній праці «За край і волю, за нації долю!»¹.

Нетрадиційний підхід забезпечив формування цілих нових пластів джерел. Так, завдяки ініціативі дирекції «Національного музею історії України в Другій світовій війні» всі обласні військкомати України надіслали сповіщення про загибель військовослужбовців радянських Збройних сил. Загалом було отримано понад 2 мільйони оригінальних документів, що стали підґрунтям для детального і глибокого опрацювання проблеми військових втрат України у Другій світовій війні, зокрема з'ясування причин незадовільної організації обліку втрат у Червоній армії, внаслідок чого місця поховання сотень тисяч військовослужбовців та долі тих, хто зник без вісти, донині залишаються невідомими. Цим питанням була присвячена одна з книг унікальної серії, що виходить під узагальнюючим титулом «Дослідження, документи, свідчення».

Сама серія налічує вже десяток видань, що мають синтетичний характер. Вони складаються з наукових розвідок, узагальнених статей, а також презентації фондових джерел Національного музею історії України періоду світової війни, з якими читач знайомиться вперше. А книга «Історія великих страждань» містить ще й електронний додаток на диску, на якому зафіксовано прізвища майже 20 тис. радянських військовослужбовців, яких утримували гітлерівці у таборі «Грос-лазарет Славута»².

Складно переоцінити важливість публікацій інформації про джерела, а також власне джерельних текстів і зображень.

Вже у 90-ті роки фахівці з історії Другої світової війни спільно з архівістами продемонстрували перспективні можливості таких зусиль. Одним з

1 «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В. А. Смолій, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (кер. проекту), О.Є. Лисенко, І.К. Патриляк (наук. ред.), В.М. Сімперович (відп. ред.), Н.О. Смолярчук; Авт. та упоряд.: Л.В. Легасова, О.П. Білоус, Р.В. Забілий, О.Є. Лисенко, І. К. Патриляк, В.М. Сімперович, В.І. Смірнова, В.Л. Третяк, Ю.І. Шаповал. Національний музей історії України у Другій світовій війні, Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України. К.: Аеростат, 2017. 324 с.

2 Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Упорядн.: В.Г. Берковський, О.П. Білоус, Т.В. Пастушенко, В.І. Смірнова. Ред. кол.: В.М. Литвин, В.А. Смолій, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (кер. проекту), О.Є. Лисенко (наук. ред.), І.К. Патриляк, М.Ю. Шевченко. НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років . К., 2011. 348 с.

перших видань цього виду стала книга «Архіви окупації». У ній поряд з науковими розвідками була вміщена інформація про архівні фонди, в яких зберігаються документи з історії німецько-румунської окупації України¹.

Архівісти-історики вели перед і в оприлюднені джерел з такого ідеологізованого сегменту досліджень, як радянський партизанський рух. 2001 року побачило світ науково-довідкове видання «Україна партизанська», в якому вміщена детальна інформація про історію формування, керівний склад, діяльність чисельність УШПР, нелегального ЦК КП(б)У, обласних штабів партизанського руху та окремих партизанських з'єднань².

Важко собі уявити публікацію в радянські часи джерел, в яких глорифікований, глянцевиий образ «народних месників» тьмянів, ба більше, перетворювався на свою протилежність. Саме в такому незвичному ракурсі постають радянські партизани у збірнику документів «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...», який упорядкували А. Кентій та О. Гогун. У 9 з 10 його розділів йдеться про недоліки в організації антифашистського руху Опору, особисті риси характеру партизанських вождів, девіантну поведінку особового складу партизанських формувань, стосунки в ієрархії керівництва цим рухом тощо³.

За фінансової підтримки фонду Герди Хенкель «Українського інституту освітньої політики» в Мюнхені (ФНР) та одного київського мецената, який побажав залишатися невідомим, з'явилося незвичне для сучасного читача видання «Родня: Полиця и партизаны (1941–1944): на примере Украины»⁴. Можна не погоджуватися з провокативною спробою поєднати ці два явища під однією палітуркою, а, отже, і з концептуальною спрямованістю, що відверто закарбована у назві, однак проігнорувати запрошення упорядників до нового погляду на них та цікавого асоціативного ряду, складно.

У радянські часи вийшли друком спогади деяких партизанських вождів, які надзвичайно суб'єктивно й однобічно відображали партизанські будні. У 2011 р. спільними зусиллями співробітників ЦДАГО України та національного музею історії України в Другій світовій війні було видано щоденники

1 Архіви окупації. 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. Держ. ком. архівів України. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 872 с.

2 Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними: наук.-довід. вид. / Центр. держ. архів громад. об-нь України; [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; авт.-упоряд.: В.С. Лозицький (керівник) та ін.]. Київ: Парлам. вид-во, 2001. 319 с.

3 «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. Киев: Украинский издательский союз, 2006. 430 с.

4 Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. Киев: Украинский издательский союз, 2011. 576 с.

командирів та комісарів партизанських з'єднань, зокрема С. Руднева, М. Попудренка без купюр, яку суттєво змінюють образи С. Ковпака, О. Федорова та інших «лісових генералів» та знімають глянцева амальгама з «всенародної боротьби у тилу ворога»¹.

Окрім військових проектів «Книга Пам'яті України» та «Реабілітовані історією», напевно, не існувало жодного дослідницького проекту, який здійснювався б за дорученням і за підтримки держави. Можна згадати хіба-що діяльність робочої групи істориків на чолі зі С. Кульчицьким, якій уряд доручив підготувати історичний висновок про діяльність ОУН і УПА. Під егідою робочої групи здійснювалися дослідницькі проекти, виявлення й публікація джерел. За понад 10 років її діяльності було видано 27 праць різнопланового характеру: монографії, довідкові, археографічні та інші видання. Серед них можна назвати серію «ОУН і УПА у документах», що охоплює 1941–1945 роки. На підставі багаторічних наукових зусиль було підготовлено узагальнену працю «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія», а також історичний висновок про діяльність цих військово-політичних інституцій.

Відому заокеанську археографічну традицію продовжили історики суверенної України, які підготували 11 томів «Літопису УПА. Нова серія». Значну пошукову роботу провели упорядники нової серії «Літопису УПА», (упорядники – К. Абрамова, О. Вовк, В. Галаса, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лозицький, І. Павленко, Ю. Черченко), завдяки яким побачили світ 10 томів документів і матеріалів, у яких розкриваються основні етапи створення і боротьби збройних сил українського національного підпілля².

Чимало нових документів з історії Українського національно-визвольного руху 30–50-х років з'явилося друком у збірниках, упорядкованих В. Сергійчуком³.

Спільними зусиллями десятків вітчизняних дослідників одна з найскладніших і табуйованих у радянську добу тем нашої історії набула вагомого джерельного підкріплення. З'явилася можливість вийти на якісно новий рівень її концептуального осмислення. На жаль, правознавці, яким уряд

1 Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. 670 с.

2 Літопис УПА. Нова серія. Т. 1–8. К.: Торонто 1995. 2005.

3 Сергійчук В.І. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. К.: Дніпро, 1998. 944 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина 1941–1955: монографія. К.: Укр. вид. спілка, 2005. 836 с. та інш.; Сергійчук В. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / За заг. ред. В. Сергійчука; упоряд.: В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. Галузевий державний архів служби безпеки України; Галузевий державний архів служби зовнішньої розвідки України. Т. 1. К.: ПП Сергійчук, 2009. 680 с.

доручив аналогічне завдання, фактично саботували справу й історикам довелося самим займатися висвітленням юридичних оцінок українського самостійницького руху. Та ці спроби мали спорадичний характер і системно розкрити вказану проблему не змогли. Натомість існує нагальна необхідність точних, вивірених дефініцій (як міжнародно-правових, так і в контексті українського законодавства) щодо цього явища, оскільки за кордоном, а донедавна і в Україні політичні сили спекулюють на цих нерозв'язаних питаннях на шкоду іміджу нашої держави й історії.

Справа не обмежується наукою і свідомо переноситься у політичну площину. Більше того, деякі державні діячі сусідньої Польщі ставлять характер стосунків між нашими державами і навіть євроатлантичну інтеграцію України в залежність від трактування діяльності ОУН та УПА й оцінки українсько-польських відносин у 30–40-ї роки, зокрема, їх конфліктних фаз.

За цих умов єдиним гідним для української сторони виходом є створення фінансованої державою робочої групи істориків та правників, які мали б не тільки зібрати максимальну кількість документів з вітчизняних та зарубіжних архівосховищ, у яких віддзеркалюється історія ОУН і УПА та українсько-польські стосунки у широкій ретроспективі, а й відповідним чином інтерпретувати їх. Лише такий крок здатний забезпечити фундамент для паритетної, симетричної дискусії між українськими і польськими вченими, а також аргументоване спростування тенденційних, однобічних звинувачень українців у етнічних чистках і навіть геноциді поляків, що лунають з уст радикальних політиків та громадських діячів Польщі.

Дотепер же, слід визнати, робляться лише несистемні кроки в цьому напрямі, про що свідчать окремі археографічні видання з теми українсько-польських відносин¹.

Слід визнати, що зовсім не вичерпані можливості міждержавного співробітництва у цій сфері, хоча воно й потребує обопільної доброї волі. Свідченням великого потенціалу такої співпраці стали семінари «Україна – Польща: важкі питання», в рамках дискусій на яких вдалося не лише артикулювати позиції польських та українських вчених, а й забезпечити їх узгодження та зближення в багатьох важливих аспектах.

1 Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. К.: Українська видавнича спілка, 2003. 290 с.; *Його ж.* Трагедія українців Польщі. Тернопіль: «Тернопіль», 1997. 440 с.; *Його ж.* Депортація поляків з України: невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. К.: Українська видавнича спілка, 1999. 192 с.

Помітним археографічним явищем слід вважати польсько-український проект «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», у рамках якого вийшло 9 томів¹. ГДА СБ України та Центральний архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Польщі відібрали для публікації сотні до того недосліджених дослідниками документів, у яких розкривається широкий спектр питань, пов'язаних з діяльністю українського та польського національно-визвольного руху, боротьби радянського тоталітарного режиму проти українських і польських патріотів, які обстоювали право на державний суверенітет.

У 70–80-і роки в СРСР вийшла у світ серія «Говорят погибшие герои». З одного боку, вона містила проникливі, щемливі документи і фото, пов'язані з останніми годинами життя тих, хто боровся проти нацизму і фашизму. Між іншими у цих книгах друкувалися знімки написів на стінах нацистських катівень, зроблених радянськими спецслужбами після вигнання гітлерівців з великих міст, у яких діяли в'язниці.

Півтора десятка років тому, працюючи в московських архівах, дослідниця проблематики Другої світової війни Т. Вронська виявила документи НКВС, у яких були ретельно зафіксовані написи на стінах багатьох в'язниць, створених гітлерівцями на окупованій території України. Потім пошук таких джерел продовжувався в українських архівосховищах. Наслідком цих зусиль стала поява книги «Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів», у якій ці джерела оприлюднені повністю. Цей проект дав змогу розкрити ще один з напрямів діяльності радянських органів державної безпеки, які прагнули відстежити й «відпрацювати» всіх бранців на предмет їхнього можливого вербування німецькими спеціальними службами².

Загалом офіційні джерела, що набули статусу повноцінної емпіричної бази для історичних досліджень, попри свою різноманітність та кількість, здатні дати відповідь далеко не на всі питання, висунуті сучасною наукою та суспільством. Цілісні пласти документів, що найкраще збереглися (партійні, радянські, військові тощо) є, водночас, і найбільш тенденційними. Те саме можна віднести

1 Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939–1941. Том. 1: Львів-Коломия-Стрий-Золочів / Ред. кол. З. Гайовнічек, Г. Якубовський, П. Кулаковський, Р. Пиріг, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, Є. Тухольський, М. Вінярчик Коссаковська; Упорядн.: З. Гайовнічек, П. Кулаковський, М. Купецька, Ю. Шаповал, Є. Тухольський; Перекл.: М. М. Мотиль – Блінчикова, М. Слонь – Новачек, І. Дедов. Центральний архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі; Державний архів Служби безпеки України. Варшава; Київ, 1998. 720 с. та інші.

2 Вронська Т., Лисенко О. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів: (наук.-документальне вид.) / Редкол.: Т.В. Вронська; В.А. Смолій, О.В. Бажан, С.П. Ляковська та ін. – Харків: Права людини, 2014. – 584 с.

і на рахунок німецьких трофейних документів, що зберігаються у фондах КМФ-8, 3206 (Рейхскомісаріат «Україна»), 3676 (Штаб імперського керівника А. Розенберга для окупованих областей) ЦДАВОВУ України та обласних архівосховищ. Гостре ідеологічне протистояння в роки війни позначилося на матеріалах не лише суто пропагандистського спрямування, а й на офіційній статистиці, аналітичних викладках радянських та німецьких військових, господарських, ідеологічних органів, спеціальних служб. Це вимагає від науковців критичного ставлення до наявних джерел, їхнього ретельного співставлення й перевірки, аби уникнути сліпого слідування за документами й пов'язаних з цим ризиків.

Отже, проблема джерел для вивчення історії Другої світової війни є багатовимірною і складною. Усвідомлення дослідниками відповідальності перед суспільством і наступними поколіннями в цьому сенсі є лише одним з кроків до реалізації неосяжного евристичного потенціалу корпусу джерел, яким представлені події цього періоду. Другим і, напевно, найважчим кроком має стати кваліфікована їх інтерпретація. Формування різних методологічних підходів з відповідними асортиментом наукових методик, бажання ризикувати й експериментувати у поєднанні з копіткою пошуковою працею – це той шлях, який має забезпечити дослідженням проблематики Другої світової війни гідне місце серед самодостатніх напрямів історичної науки.

Петро Киридон

КОРПУС ОПУБЛІКОВАНИХ ДЖЕРЕЛ З ПРОБЛЕМИ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1945 – 1964 РОКІВ: ВЕРИФІКАЦІЯ ТА ВИДОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Розуміючи під терміном «верифікація» доказ того, що вірогідний історичний факт є істинним, якщо базується на підтвердженні можливості його багаторазового відтворювання, що перевіряється практикою, а процедура встановлення істинності наукового твердження відповідає емпіричним даним, автор статті намагається довести це на прикладі правлячої номенклатури повоєнного двадцятиріччя. Для вирішення окресленої задачі опрацьовано інформацію, що міститься в документальних джерелах (опубліковані документи та матеріали архівних сховищ). Порівняння цього комплексу з інформацією,

викладеною в наукових працях, визначило змістове наповнення статті та авторські концептуально-практичні узагальнення.

У запропонованій статті ми спробуємо зосередитися на характеристиці матеріалів, що стосуються проблеми партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя (1945 – 1964 роки). Походження, зміст, форма, цільова спрямованість цих джерел складають ту сукупність ознак, котра дозволила провести видову класифікацію матеріалів. Керуючись означеними міркуваннями, ми виокремили кілька груп джерел.

Офіційні документи партійних і державних органів. За видовою ознакою це – нормативи, що діяли, та їхні проекти, а саме: Конституції СРСР та Української РСР, закони, кодекси Радянського Союзу та УРСР, постанови союзного й республіканського урядів, накази, розпорядження міністерств та урядових управлінь тощо, Програма і Статут ВКП(б) / КПРС, резолюції з'їздів і пленумів партії. Вони були потужними регуляторами суспільних відносин.

Постанови та директивні ухвали радянських і партійних керівних органів, у тому числі апаратних (управлінь, відділів, комітетів, президій, секретаріатів, бюро тощо).

Доповіді, промови, виступи, заяви представників політичної еліти партійно-радянського масштабу на сесіях Рад депутатів трудящих, з'їздах партії, пленумах ЦК, конференціях комітетів різного рівня.

Протоколи та стенограми сесій рад, партійних з'їздів, пленумів комітетів Компартії, а також різноманітна інформація, підготовлена для їхньої роботи.

Номенклатурно-апаратна директивна, звітно-контрольна, періодична інформація партійних, державних і громадських органів.

Матеріали діловодства партійних, радянських, громадських органів, їхні статистичні відомості, довідки, зведення, інформації, інструкції.

Публікації періодичних видань: журналів і газет, зокрема ті, котрі несуть офіційну інформацію щодо поточних подій та хроніки партійно-державного життя, дані про кадрові зміни, біографічні довідки номенклатурних призначенців, некрологи і т. ін.

Спогади, мемуари, записані бесіди, інтерв'ю, щоденники, листи представників партійно-державної номенклатури (україн неоднорідні за рівнем як статусу авторів, так і наукової цінності матеріалу).

Енциклопедично-довідникові видання і статистичні документи, переважно такі, що відображають кількісно-якісний склад номенклатури, рух кадрів, анкетні дані апаратників тощо.

Серед опублікованих джерел (із огляду на їхню видову приналежність і науково-інформаційну цінність) наймасивнішу групу наповнюють документи, породжені радянською законотворчістю як на рівні СРСР, так і в республіканському форматі (закони СРСР та УРСР, укази Президій Верховних Рад СРСР та Української РСР, постанови урядів Радянського Союзу та УРСР). Їх вивчення вимагає застосування порівняльного методу, зокрема, коли йдеться про зіставлення опублікованих актів із аналогічними проектами, котрі зазнали доопрацювання і змін¹. Чималий масив представляють опубліковані стенографічні звіти сесій Верховної Ради УРСР. Протягом 1945 – 1964 років вийшло 33 назви документальних матеріалів засідань цього органу².

До цієї групи документів наближені резолюції та рішення Комуністичної партії, ухвалені впродовж повоєнного двадцятиріччя. Компартія виконувала функції, що їх зазвичай покладено на державні органи. Опосередковано це підтверджують методологічні підходи до видання відповідних збірників документів³. Із огляду на трафаретний шаблон «Партія та уряд про...» подібні книги, як правило, містили спільні ухвали та особні рішення ЦК партії, Верховної Ради, Ради Міністрів, а також регіональних керівних структур.

ВКП(б) / КПРС і КП(б)У / КПУ у повоєнне двадцятиріччя провели декілька з'їздів (XIX – XXII – КПРС, XVI – XXII – КПУ). Регулярно скликалися пленуми ЦК. Найоб'ємнішим збірником таких матеріалів стало видання «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»⁴. Особливу увагу було приділено ухвалам, котрі зачіпали складові кадрової політики партії, визначали вектори номенклатурної діяльності, стосувалися (як безпосередньо, так і опосередковано) роботи управлінських структур, розкривали принципи та суть ієрархічних розбудов партійних і радянських форм, свідчили про апаратні переміщення тощо.

¹ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. К.: Політвидав України, 1946. 66 с.; Заседание Верховного Совета СССР (пятая сессия) 5 – 8 августа 1953 г.: Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1953. 498 с.; Заседания Верховного Совета СССР. 2-я сессия 4-го созыва, февраль 1955 г. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1955. 536 с.; Постанови Ради Міністрів Української РСР. К.: [б. в.], 1972. 280 с.; Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1975. В 4 т. М.: Политиздат, 1975; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: В 7 т. К.: Держполітвидав України, 1963 – 1964 та ін.

² Сьома сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 28 – 30 червня 1945 р. Стенографічний звіт. К.: Держполітвидав, 1946. 603 с.; Восьма сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 27 – 30 серпня 1946 р. Стенографічний звіт. К.: Держполітвидав, 1946. 473 с.; Перша сесія Верховної Ради УРСР другого скликання. 4 – 6 березня 1947 р. Стенографічний звіт. К.: Держполітвидав, 1947. 700 с. та ін.

³ В.И. Ленин, КПСС о нормах партийной жизни и принципах партийного руководства. М.: Политиздат, 1979. 575 с.; В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. – М.: Политиздат, 1980. 498 с. та ін.

⁴ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 8 изд., Ч. 1 – 10, М.: Политиздат, 1970–1972. Т. 6 – 10.

Змістовними джерелами є виданий 1958 року збірник «Комуністична партія України в резолюціях...» та аналогічний оновлений двотомник 1977 року¹. Попри те, що керівництво Української компартії переважно дублювало (адаптуючи до регіональних реалій) кремлівські резолюції, ряд прийнятих КПУ документів впливав суто з місцевих потреб, у тому числі стосовно функціонування партійно-державної номенклатурної системи. Цінними є окремі видання матеріалів та стенографічних звітів з'їздів партії та пленумів ЦК. Вони містять питання, котрі перебували в колі номенклатурно-апаратних схем².

Повоєнне двадцятиріччя залишило по собі масив листів (у тому числі закритих) ЦК Компартії, його звернень до партійців і позапартійних, відповідних ухвал обласних, міських і районних комітетів тощо. Офіційні документи ВКП(б) / КПРС (Статут (варіанти), Програма (проекти), резолюції, протоколи, стенограми пленумів, конференцій) ми розглядаємо в контексті з виступами вищого та регіонального керівництва партії (промови на з'їздах КПРС і КПУ, пленумах ЦК, конференціях і пленумах обласних, міських і районних комітетів партії).

Важливо, що в тодішній політичній системі панувала комітетська субординація: постанови Політбюро (Президії), Оргбюро і Секретаріату ЦК ВКП(б) / КПРС неодмінно відображалися в аналогічних ухилах (адаптованих стосовно регіональних реалій) ЦК та обкомів КП(б)У / КПУ. Останні входять у групу документів, оприлюднених як у радянські часи, так і в новітній період. Зазначимо спонукальний вплив партійних рішень щодо радянських, комсомольських і профспілкових органів, документальні ухвали котрих зазвичай розглядаються як похідні від партійних резолюцій.

У вказаному масиві слід виокремити спільні документи партії та уряду, причому в перше десятиріччя після війни визначилося домінування урядових структур, пізніше партійна ієрархія помітно переважала виконавчі структури³. Варто акцентувати увагу на документах партійно-державних органів і системних апаратних підрозділів, маючи на увазі директивне значення циркулярів і

¹ Комуністична Партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 704 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, Т. 2 / Ред. колегія: В.В. Юрчук (голова) та ін. К.: Держполітвидав, 1977. 640 с.

² XX съезд КПСС. Стенографический отчет: в 2-х т. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 1. 640 с., Т. 2. 559 с.; 21-й (внеочередной) съезд КПСС (27 января – 5 февраля 1959 года): Стенографический отчет. Т. 1, 2. М.: Госполитиздат, 1959; XXII съезд КПСС. Стенографический отчет: в 3 т. М.: Госполитиздат, 1962; XXIII съезд КПСС: Стенографический отчет. Т. 1, 2. М.: Госполитиздат, 1966; Пленум ЦК КПСС 10 – 15 февраля 1964 г. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1964. 639 с.; Пленум ЦК КПСС. 1962. Ноябрь. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1963. 607 с.; Пленум ЦК КПСС. 1963. Июнь. Стенографический отчет. М.: Политиздат, 1964. 320 с. та ін.

³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. Т. 4. М.: Госполитиздат, 1958. 457 с.

розпоряджень не тільки партійних комітетів і радянських виконкомів, а й їхніх управлінь та відділів. У роботі задіяно опубліковані матеріали, що відносяться до організаційно-розпорядчих та інформативно-звітних даних обласних, міських і районних комітетів партії та відповідних виконкомів рад, а подеколи й первинних парторганізацій та місцевих Рад депутатів трудящих. Значну їх частину вміщено до щорічників «Справочник партийного работника» (видавався від 1957 року)¹.

До окремої групи опублікованих джерел варто віднести документальну творчість громадських організацій, перш за все, комсомолу та профспілок². Діючи в рамках номенклатурної політичної системи, вони залишили значний обсяг документів, частина котрих задіяна в дослідженні. Комсомольська та профспілкова періодика публікувала документи власних колегіальних органів, статистичні матеріали тощо.

Окрему групу документів презентують збірники вибраних (нерідко за еклектичним принципом) документів партійно-державних органів. За радянської доби публікувалися переважно тематичні архівні матеріали, ретельно відібрані з комплексу документів. При цьому відбувалося суб'єктивне відсіювання матеріалів, котрі йшли врозріз із зарані заданими концепціями діяльності комуністичного режиму в різноманітних її проявах.

У роботі використано тематичні видання документальних джерел, які характеризують апаратну діяльність, кадрову політику КПРС і радянських органів, питання партійного будівництва³. Принципи комплектування матеріалів у збірках були некритичними та зорієнтованими на «партійно-класову» заданість. Це породжувало упереджений підхід при відборі матеріалів, ігнорування невігідних політичному режимові інформативних джерел. Наприклад, у збірці «В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата» зі 126 оприлюднених документів періодові 1945 – 1964 років відповідають лише 14⁴ (у середньому – 0,7 документа на рік), що сприймається як купюри з масиву джерел.

¹ Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – 490 с.; Справочник партийного работника. Выпуск второй. М.: Госполитиздат, 1959. – 552 с.; Справочник партийного работника. Выпуск третий. М.: Госполитиздат, 1961. 664 с. та ін.

² ЛКСМ України в рішеннях з'їздів і конференцій. 1919–1966. К.: Молодь, 1969. 248 с.; Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи. М.: Молодая гвардия, 1969. 300 с.; Товарищ Комсомол. Документы съездов, конференций, пленумов ЦК ВЛКСМ. 1918 – 1968: В 2 т. М.: Молодая гвардия, 1969. 345 с.

³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. Т. 4. М.: Госполитиздат, 1958. 457 с.; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1983. 544 с.; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1 – 6. М.: Госполитиздат, 1967 – 1968 та ін.

⁴ В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. М.: Политиздат, 1980. 498 с.

Чимало даних означеного часу опубліковано в збірниках документів, присвячених історії Української РСР. Так, в огляд нормативних партійно-радянських матеріалів 1945 – 1970 років, виданий 1972 року, увійшли 202 джерела документально-статистичного змісту¹.

У пострадянську добу перевагу надають якомога повнішим публікаціям архівних даних за хронологічно-тематичною ознакою. Серед них виокремлюються видані в Україні² та Росії³ збірники документів, котрі увиразнюють невивчені аспекти проблеми, дозволяють уточнити, переглянути ряд концептуальних позицій, наповнити тему новим змістом.

Самостійною групою джерел є статистично-довідкові видання, завдяки яким проведено облік та уточнено кількісні параметри, якісні характеристики, анкетні інформаційні показники стосовно складу номенклатури, її структурних розбудов тощо. Особливо важливими в цьому масиві джерел є документи кадрового діловодства, а також біографічні енциклопедії й довідники та статистичні публікації⁴.

¹ Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945 – 1970 рр.). К.: Наукова думка, 1972. – С. 190 – 197.

² Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів К.: Наукова думка, 1994. – 498 с.; Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. К.: Вища школа., 1997. Ч. 1. 583 с.; Политическое руководство Украины. 1938 – 1989 / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. 544 с.; Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. 3б. документів. К.: Дніпро, 1998. 944 с. та ін.

³ Молотов. Маленков. Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. М.: МФД, 1998. 848 с.; Никита Хрущев. 1964. Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы / сост.: А.Н. Артизов, В.П. Наумов, М.Ю. Прокуменщиков, Ю.В. Сигачев, Н.Г. Томилина, И.Н. Шевчук. М.: МФД: Материк, 2007. 576 с.; Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. М.: РОССПЭН, 2003. 1344 с.; Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: В 2-х томах; Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России ХХ века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985 – 1996 гг.). Сост. И.А. Кондакова. 2-е изд, доп. и испр. М.: РОССПЭН, 1999. 303 с.; Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945 1953; ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 1945 – 1953 / Сост.: В.В. Денисов, А.В. Квашонкин, Л.Н. Малащенко, А.И. Минюк, М.Ю. Прокуменщиков, О.В. Хлевнюк; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова и др. М.: РОССПЭН, 2004. 496 с.; Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953 – 1964 гг. / сост.: О.В. Хлевнюк [и др.]; МГУ им. М.В. Ломоносова, Факультет государственного управления [и др.]. М.: РОССПЭН, 2009. 773, [2] с.; СССР, 1946 – 1956. Каталог док-тов / Отв. сост. Е.Д. Гринько. М.: РГНИ, 1994. 886 с.; «Особая папка» Н.С. Хрущева (1954 – 1956 гг.). Переписка МВД СССР с ЦК КПСС (1957 – 1959 гг.). Из материалов секретариата МВД СССР, 1954 – 1959 гг. Каталог документов. М.: Благовест, 1995. 364 с.; Н.С. Хрущёв: Материалы к биографии / [сост. Ю.В. Аксютин]. М.: Политиздат, 1989. 366 с. та ін.

⁴ Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР. М.: Госполитиздат, 1968. 540 с.; Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-библиографический справочник. М.: РОССПЭН, 1999. 526 с.; Динамика населения СССР. 1960 – 1980 гг.. М.: Финансы и статистика, 1985. 176 с.; Комуністична партія України в цифрах. Статистичний збірник. К.: Політвидав, 1988. 112 с.; КПСС в цифрах: стат. сб. Пермь: Кн. изд-во, 1974. 191 с.; Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / гл. ред. Жуков Е.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1961 – 1976; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К.: Політвидав України, 1990. 488 с.; Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В.Ф. Солдатенко. К.: Україна, 1991. 478 с.; Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967). Стат. збірник. – К.: Політвидав, 1967. 146 с. та ін.

До окремої групи джерел віднесено періодичні матеріали різного формату. Газети, журнали 1945 – 1964 рр. публікували дані про партійно-державні кадрові рішення, структурні перебудови апаратних утворень, статистичну інформацію, резолюції компартійних і радянських форм різного рівня: від центральних до місцевих. У періодиці повоєнної доби відстежуються зміни в політико-ідеологічній сфері правлячої системи, тенденції організаційно-виробничої еволюції правлячого режиму, оперативні тактичні дії на різних рівнях влади.

Серед інформації періодичної преси особливу цінність становлять передовиці органів КППС та КПУ, Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР та УРСР, дописи про партійне та радянсько-урядове життя, хроніки діяльності органів влади тощо. У такому сенсі газети другої половини 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. і об'єктивно (за місцем у суспільному житті), і суб'єктивно (за розумінням сучасних процесів тими, хто «робив пресу») були породженням свого часу. Загалом у досліджуваний період в УРСР видавалося понад 2 тис. назв газет загальним накладом близько 3 млн. примірників, у тому числі 17 – республіканських, 40 обласних, 436 міських і районних¹. Серед центральної (Московської та Київської) періодики приділимо увагу матеріалам, уміщеним у газетах «Правда», «Известия», «Труд», «Радянська Україна», «Правда Украины» та ін.

Важливу інформацію з декларованої теми містять тогочасні журнали. У Москві видавалися такі часописи, як «Большевик» / «Коммунист», «Партийная жизнь», «Политическое самообразование», «Молодой коммунист», а також академічні видання «Вопросы истории», «Вопросы философии», «Вопросы истории КПСС». В Українській РСР виходили «Большовик Украины» / «Комуніст України» та наукові видання, серед котрих виокремлюються публікації «Українського історичного журналу»².

Місцева преса містить матеріали регіонального характеру, свідчить про особливості обласних і районних владних утворень УРСР, передає специфічний колорит повсякдення. Вони вміщені на шпальтах газет «Бугская заря» (Миколаїв), «Вільне життя» (Тернопіль), «Деснянська правда» (Чернігів), «Днепровская правда» (Дніпропетровськ), «Закарпатська правда» (Ужгород), «Ленінська правда» (Суми), «Знамя коммунизма» (Одеса), «Зоря Полтавщини» (Полтава), «Луганская правда» (Луганськ), «Придунайская правда» (Ізмаїл), «Радянська Волинь» (Луцьк),

¹ Ганжуров Ю.С. Газетна періодика як джерело вивчення суспільних відносин в Україні (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр.). Дисертація ... канд. іст. К., 1993. С. 7, 16; Преса Української РСР. 1917 – 1966: Статистичний довідник. Харків: Книжкова палата Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, 1967. С. 116.

² Санцевич А.В. Назв. праця. С. 200 – 201.

«Радянське слово» (Дрогобич), «Социалистический Донбасс» (Сталіно / Донецьк), «Соціалістична Харківщина» (Харків), «Черкаська правда» (Черкаси) та ін. Друковані ЗМІ областей Української РСР дозволяють аналізувати події та явища з урахуванням їхнього оперативного сприйняття місцевими керівними колами. Рубрики висвітлюють окремі сторони діяльності номенклатури, нерідко в критичному ракурсі зображуючи виразників партійно-радянського бюрократизму місцевого масштабу.

До окремого масиву опублікованих джерел слід віднести праці, публічні виступи, листи, інтерв'ю, бесіди, мемуарну літературу учасників подій, зокрема керівників партії, уряду, громадських організацій СРСР, Української РСР та їхніх родичів і близьких людей, номенклатурних функціонерів, котрі формували владну систему повоєнного двадцятиріччя¹. Переважна більшість означених робіт опублікована в 1990-ті рр., коли написання мемуарів перетворилося на видавничу індустрію².

Виокремлення різновидів опублікованих джерел, звісно, не свідчить про те, що певна група даних може сприйматися самодостатньо. Тільки комплексне використання матеріалів у контексті постійних зіставлень і взаємоперевірок дозволяє вести мову про достовірність інформації.

Завдяки цим матеріалам опрацьовано інформацію про стан партійно-державних органів, кадрову політику 1945 – 1964 років, структурні перебудови, кількісно-якісні показники функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР. У них розкриті різноманітні сторони кадрової політики, перш за все, відбір, розстановка, рух, підготовка й перепідготовка номенклатурних працівників. Вивчення справ дає підґрунтя для аналізу роботи місцевих партійних організацій у царині висування, створення резервів, партійно-політичного виховання керівних кадрів за номенклатурними списками тощо.

¹ Воронов Г.И. Немного воспоминаний // Дружба народов. 1989. № 1. С. 192 – 201; Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского работника. 1996. 574 с.; Микоян А.И. Так было. Размышления о минувшем. [

Сост., предисл., примеч. и общ. ред. С.А. Микояна]. М.: Вагриус, 1999. – 616 с.; Хрущев Н.С. Воспоминания: Избранные фрагменты. М.: Вагриус, 1997. 512 с.; Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым / Из дневника Феликса Чуева; [послесловие С. Кулешова]. М.: ТЕРРА, 1991. 623 с.; Шепилов Д.Т. Воспоминания // Вопросы истории. 1998. №№ 3 – 11; Байбаков Н.К. От Сталина до Ельцина, 2-е изд. М.: Изд-во «Нефть и газ», 2005. 384 с.; Совет ветеранов книгоиздания, СИ-МАР, 1995. – 473 с.; Гришин В.В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / В.В. Гришин. – М.: Алгоритм: Эксмо Год, 2010 – 272 с.; Громыко А.А. Памятное. Кн. 2. – 2-е изд., доп. М.: Политиздат, 1990. 559 с.; Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. К.: ИД «Деловая Украина», 1997. Кн. 3, ч. I: На ступенях власти. 2001. 392 с.; Мухитдинов Н.А. Река времени (от Сталина до Горбачева). Воспоминания. М.: «Руст-Рости», 1995. 192 с.; Погребняк Я.П. Не предам забвению... 2-е изд., испр. и доп. К.: Издательство «Арт-Эк», 2004. 416 с. та ін.

² Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917 – 1991 гг. [Пер. с англ. А.Л. Раскина]. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. С. 18.

За допомогою документів відстежуються заходи партійних комітетів, спрямовані на номенклатурний супровід кадрової політики. Поділяючи думку Н. Романовського¹ та А. Коновалова², ми наголошуємо на змістовній достовірності даних із перелічених джерел, адже в сталінські (та й, за інерцією, у хрущовські) роки за офіційною інформацією зберігалися (навіть іноді міцнішали) системні функції. Будь-які письмові дані мали бути точними, інакше (усе дублювалося силовими структурами) могли бути застосовані «організаційні заходи» щодо виконавців.

Ці дані доповнюють бачення номенклатурних розбудов політичного режиму компонентом регіональних особливостей, показують важливі нюанси функціонування владних структур на обласному та районному рівнях, віддзеркалюють діяльність низових ланок політичної системи повоєнної Української РСР. У них становище та функціонування номенклатурних форм обласного й районного рівнів проілюстровано місцевим матеріалом.

Наявні джерела відображають кадрову політику КПУ в 1945 – 1964 років, містять статистичні дані стосовно складу, професійної та освітньої підготовки чиновників, їхнього руху кар'єрними щаблями. Презентабельно в надрукованих та неопублікованих матеріалах представлені дані, пов'язані з внутрішньоапаратними перебудовами. Опрацьовані інформаційні одиниці дають змогу змалювати регіональну специфіку діяльності республіканської номенклатури, відстежити динаміку змін і реорганізацій.

Загалом матеріали діловодства партійних, радянських, громадських, господарських органів, їхні статистичні відомості, довідки, зведення, інструкції у порівнянні з інформацією, що її містять публікації періодичних видань, мемуарна література, енциклопедично-довідникові видання, статистичні документи, дозволяють вести об'єктивне відстеження особливостей функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя.

Отже, дані офіційних документів, інформація, взята з ухвал радянських і партійних керівних органів, матеріали доповідей, промов, виступів представників політичної еліти у поєднанні з різноманітною інформацією партійних і державних колегіальних та апаратних органів створюють належну дослідницьку базу для аналізу становлення та функціонування республіканської партійно-державної номенклатури в 1945 – 1964 років.

¹ Романовский Н.В. Сталинизм и теория институциональных матриц / Н.В. Романовский // Социологические исследования. 2003. № 5. С. 1 – 22.

² Коновалов А.Б. Назв. праця. С. 62.

ДОЛЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ В ІНСТРУМЕНТАЛІЗОВАНІЙ ІСТОРІЇ

Інструменталізація історії, тобто її використання з політичною метою, критика історичних джерел, використання та інтерпретація історичних джерел – усі ці питання проблеми є класичними для історіографії. Постійне звернення до них зумовлене швидкозмінною суспільною обстановкою і, відповідно, історіографічною ситуацією. А тому є науковий сенс і дослідницький інтерес періодично звертатися до їхнього аналізу означених. При метафоричному звучанні таких означень як «нове бачення», «сучасний погляд на проблему», «сучасна інтерпретація джерел» тощо, вони все-таки мають сутнісне науково-історичне навантаження.

Інструменталізація історії й історична політика як наукові терміни в історіографії утвердилися одночасно з їхньою легітимізацією у суспільно-політичному житті.

Очевидно, що історична політика як інструментальне використання з політичною метою – явище давнє. Але активне використання терміну «історична політика» збіглася в часі з якісними змінами умов життя суспільства. Технологічні вдосконалення у сфері передачі, зберігання й поширення інформації, розвиток наук про людину і про її психічну природу, тотальність проникнення мас-медіа в усі сфери людського життя створили передумови для безпрецедентного за масштабами маніпулювання колективною свідомістю. Розвиток засобів комунікації, формування інформаційного простору різко підвищили мобілізаційні можливості історичної політики.

Найвиразнішою рисою історичної політики, – за висновком Г.В.Касьянова, – є ідеологічна і політична інструменталізація як історії (тобто впорядкованої версії знань і уявлень про минуле), так і пам'яті, утилітарне використання історії і пам'яті у внутрішній політиці, юридичних та законодавчих практиках, суспільних конфліктах, зовнішній політиці¹.

Перш ніж охарактеризувати статус історичних джерел в інструменталізованій історії, необхідно визначитися щодо експлікації основних понять, які зараз масово використовуються в історіографії та дотичні до нашої теми. Інструменталізація історії, окрім змістового наповнення, розуміється як

¹ Касьянов Г. В. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К.: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. С. 27.

процес, явище, а інструменталізована історія – це в даному контексті, означає наслідок, результат, характеристику стану історичної науки і освіти. Рідше використовується термін «інтелектуальна історія», яку можна розуміти як зміст, сукупність прийомів, за допомогою яких влада впливає на історичну свідомість. Інструментальна історія – це політизоване історіописання. Її синонімом може бути «афірмативна історіографія», означення якої запропонував американський історик Алан Мегілл: «орієнтована на пам'ять історіографія є особливим випадком більш загального різновиду історіографії, яку можна назвати афірмативною, тобто стверджувальною, бо її головна мета полягає в тому, щоб затвердити і звеличити певну традицію або групу, чий історію і досвід вона вивчає... Орієнтована на пам'ять афірмативна історіографія – це версія “буденного” або “вульгарного” розуміння історії... Афірмативна історіографія підпорядковує минуле тим проектам, якими люди переймаються в сучасності... Вона не тільки некритична щодо обраних спогадів і традицій, але фактично має тенденцію до їхньої міфологізації»¹.

Використовуються в історіографії й похідні від «інструменталізації історії» поняття. Так, наприклад, В. Яремчук пише про панування «інструменталістського етносу» в глобальній культурі: «серйозність політичних ставок в українській історії...провокують її утилітарне прочитання»².

Окрім висловлення зауважень щодо експлікації понять, пов'язаних з «інструменталізацією історії», варто брати до уваги, що вони, як правило, мають певні негативні конотації, особливо негативні сенси пов'язуються з поняттями «історична політика», «політика пам'яті». Це пояснюється тим, що ці явища однозначно орієнтовані на констатацію «спотворення» уявлень про минувшину, її міфологізацію, використання в інтересах актуальної політичної кон'юнктури і т.п.³

Виходячи з означеного розуміння понять, що використовуються під час дослідження проблеми долі історичних джерел в інструменталізованій історії, вважається за необхідне з'ясувати механізми маніпулятивних технологій щодо історичних джерел, їхнього використання з політичною метою, запропонувати можливі способи виявлення, оприлюднення та розвінчання фальсифікації історичних джерел в інформаційному та освітньому просторі, дати рекомендації науковцям та освітянам щодо розмежування історичної політики, історичної

¹ Мегілл А. Историческая эпистемология. Москва: «Канон+», РООН «Реабилитация», 2007. С. 98–99.

² Яремчук В. «Політизована історія»: різні виміри одного поняття // Історик і Влада: Колективна монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 164–165.

³ Масненко В. Проблема інструменталізації історії України в контексті політики пам'яті [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://mnemonika.org.ua/2018/07/04/proceedings2018/>

пам'яті та історичної науки й освіти з метою підтримання високого реноме академічної науки. У наукових полях ці проблеми давно з'ясовані: «історична політика спеціалізується на створенні та відтворенні симуляторів, створює гіперреальність (Жан Бодріак), яка не тільки заміщує реальність, але й здатна активно впливати на неї. Політика пам'яті в цьому випадку є вузьким терміном, що охоплює принципи, пов'язані переважно з формуванням колективної / історичної пам'яті і не передбачає інтервенції до сфери професійного історіописання та дидактичної історії»¹. Ще категоричніше подібна позиція прозвучала з вуст відомої польської дослідниці Терези Хинчевської-Геннелі на міжнародній конференції у Києві 16 вересня 2018 р. до 360-річчя Гадяцького договору: «Там, де починається історична політика, закінчується історична наука»². Ще більшої актуальності вказані проблеми набувають у зв'язку з активізацією діяльності Українського інституту національної пам'яті після ухвалення 9 квітня 2015 р. чотирьох меморативних законів Верховною Радою України та рядом фактів адміністративного тиску на історичну науку і освіту, обмеження академічної свободи. Подив, наприклад, викликає методичний лист Міністерства освіти і науки України (центрального органу виконавчої влади у сфері науки!) щодо викладання історії в 2018–2019 навчальному році, в якому фіксується прямий тиск влади на науку, робляться спроби впровадити так звану «офіційну історію»: «Закон України від 28 листопада 2006 р. зафіксував хронологічні рамки Голодомору в Україні, **тому вони не підлягають ревізії**. Вони набули сталості в історіографії»³. Будь-які факти, події, явища, оцінки, інтерпретації в професійній історіографії мають піддаватися невинній ревізії і перегляду на основі нарощування нових знань. Якщо історики доведуть, науково аргументують інші підходи до, наприклад, хронологічних рамок Голодомору, тоді Верховна Рада змушена буде реагувати і вносити відповідні зміни до законодавства. Вкотре треба нагадувати один із основних принципів, на якому базується сучасна історична наука (за П. Нора): «Історія не є об'єктом юрисдикції. У вільній державі ні парламент, ні інший, юридичний авторитет не мають права визначати, що є в історії правдою» (з декларації французьких істориків «Ліберасьон», 13 грудня 2005 р.).

¹ Касьянов Г. В. Past continuous... – С. 27.

² Міжнародна наукова конференція з нагоди 360-ї річниці підписання Гадяцького договору [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kijow.msz.gov.pl/resource/d3140e14-84ba-4e22-bd35-90f803642b22:JCR>

³ Методичні рекомендації щодо викладання історії у 2018/2019 навчальному році (лист МОН № 1/9–415 від 03. 07. 2018 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua>

* * *

Будь-який історик погоджується з тезою, сформованою ще позитивістами, про те, що опора на джерела – це головна риса історичної науки. Під історичними джерелами ми розуміємо ті документи, відомості з мови і суспільних інститутів, а також матеріальні залишки, речі і навіть природу, в яку втручалася людина (наприклад парки, водосховища і т.д.) – тобто все те, на чому є відбиток людської діяльності, дослідження чого може допомогти відновити дії і думки людей, форми суспільної взаємодії та іншу соціальну реальність минулих епох. Джерелами вони стають лише в момент звернення до них істориків з метою отримати інформацію про минуле. Не актуалізований увагою історика-дослідника документ, предмет, об'єкт природи не перетворюється на історичне джерело.

Щоб зрозуміти різницю в ставленні до джерела історичної науки та історичної політики, треба нагадати про те, що ми називаємо фальсифікацією документів, було частим явищем в Середні віки і зовсім не засуджувалось. Уся культура була вибудована на повазі до авторитету, і якщо авторитету приписувалося щось, ним не сказане, але безумовно благодатне, то підстав піддавати це сумнівам не було. Таким чином, головним критерієм істинності документа було те благо, яке цей документ забезпечував. Протягом кількох століть історики виробляли більш точні способи визначення істинності документа, його авторства, датування, щоб виключити використання фальшивок у своїй роботі.

Минуле, історія – проблемне поняття, але тексти джерел є реальними, їх можна взяти до рук, перечитати, перевірити логіку попередників. Питання, сформульовані істориками, адресуються саме цим історичним джерелам. У сучасній гуманітарній науці все частіше використовують слово «тексти» для позначення того самого поняття, але історики віддають перевагу терміну «історичне джерело». Школа «Анналів» довела, що джерелом для історика може стати будь-який об'єкт, що несе на собі сліди людського впливу. Постмодерністи звели роботу істориків до перетворення одних текстів на інші. І в цій ситуації питання про істинність того чи іншого тексту відійшло на другий план. Набагато більшого значення і більшої уваги почали надавати проблемі, яку роль текст грає в культурі і суспільстві. У ХХІ ст. прогнозуються й інші, більш радикальні підходи до трактування історичних джерел та методики їхнього використання. Римський клуб закликає науковців переглянути філософію дослідницької діяльності. Наївний реалізм і матеріалізм, на думку Е. Вайцзенкера і А. Війкмана, неспроможні в філософському плані і просто невірні в науковому. Взаємодія

дослідника з його об'єктом – базова складова акту пізнання. Необхідно досягти згоди між релігійними і науковими пошуками. Відкинувши релігію, нинішнє покоління обірвало зв'язок з мудрістю, накопиченою людством з моменту виникнення нашого виду 150 тис. років тому ¹.

Але найбільшим викликом, на нашу думку, для професійної історіографії та історичної освіти є інструменталізація історії. Нині ми спостерігаємо ситуацію, коли професійна практика істориків вступила в протиріччя з інструментальним підходом до джерел, який набув значного поширення в суспільстві і почав експансію з інформаційного простору в освітній та науковий. Якщо за минулим не визнається самостійної цінності і минуле повинне працювати на сьогодення, то джерела не важливі. Показовим у цьому відношенні є конфлікт, який розгорівся в 2015 – 2016 рр. у Російській Федерації між директором Державного архіву РФ Сергієм Мироненком, який оприлюднив документальні свідчення щодо фальшивості «подвигу 28 панфіловців» у битві під Москвою 1941 року, та міністром культури РФ Володимиром Медінським, який всіляко захищав «правильний» міф від його перевірки історичними джерелами. Позиція міністра, до того ж доктори історичних наук (як і політичних також), занадто красномовна, щоб не утриматися від цитування такого його словесного пасажу: «Будь-яка історична подія, що завершилася, стає міфом – позитивним чи негативним. Це так само можна віднести і до історичних особистостей. Наші керівники держархівів повинні вести свої дослідження, але життя таке, що люди оперують не архівними довідниками, а міфами. Довідки можуть ці міфи або зміцнити, або зруйнувати, перевернути з ніг на голову. Але суспільна масова свідомість завжди оперує міфами, у тім числі і щодо історії, через те ставитися до цього необхідно з трепетом, бережливо, передбачливо»².

Історія конфлікту Медінського з Мироненком – це не тільки глибоко російська проблема протистояння двох високих чиновників. Йдеться про ставлення до історичних джерел в ХХІ столітті! Ця справа демонструє, що політики, державні діячі не тільки висловлюють свої претензії на право контролювати історію, але й заперечувати право істориків на експертні розмірковування про історію, зрівнюючи професійне знання, що засноване на історичних джерелах, із «масовою свідомістю», що заснована на міфах. Конфлікт

¹ «Come on! Капіталізм, короткозорість, населення і руйнування планети». Доповідь Римського клубу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://matrix-info.com/2018/01/11/come-on-yak-kapitalizm-korotkozorist-i-urbanizatsiya-rujnuuyut-planetu/>

² Медінський В. Памятники культурного наследия – стратегический приоритет России // Известия. 2016. 22 ноября 2018 г.

архівіста з міністром можна було б віднести до розряду курйозів, якби він не вкладався у логіку розвитку історичної свідомості сучасного суспільства (і не тільки російського), що призвела до всеохоплюючого домінування презентизму. Інструменталізація джерел мала продовження і в історичній освіті. Міністр освіти Російської Федерації (теж доктор історичних наук) Ольга Васильєва виступила за збереження подібних «панфіловському» міфів у історичній освіті. Джерела не важливі, коли мовиться про політичні інтереси. Дидактична історія, як правило, стає заручницею державної історичної політики. Засилля праворадикальної ідеології в сучасному українському політикумі призводить до подібних казусів і у вітчизняному освітньому просторі. У згадуваних уже методичних рекомендаціях українського Міністерства освіти і науки знаходимо цікаві пасажі щодо 100-річчя Української академії наук. Анонімні автори міністерського документа ... стверджують, що «сама установа (УАН) стала можливою завдяки багаторічній діяльності видатного історика Михайла Грушевського». Ні слова про Володимира Вернадського чи Миколу Василенка. А все тому, що перший президент УАН В. Вернадський свого часу за своїми поглядами (російський кадет) ніяк не вписується у світоглядні стереотипи сучасного українського владного політикуму. Так само у міністерських «рекомендаціях» мовиться про 1918 рік як «час постанови перших національних вищих навчальних закладів на Наддніпрянщині: Українського державного університету в Києві і Кам'янці, а також історико-філологічного факультету майбутнього Полтавського українського університету». І ні слова про Катеринославський університет, який так само було засновано у жовтні 1918 р. за указом гетьмана П. Скоропадського і є сьогодні Дніпровським національним університетом імені Олеся Гончара.

Професійна спільнота українських істориків (як академічних, так й університетських) мають консолідовано протистояти інструменталізації історії, стверджувати важливість фахового використання історичних джерел. Необхідно подолати живучий стереотип, який досить часто побутує у публічному просторі. Мовиться про пресловуту фразу, яка використовується у політичних дебатах: «як засвідчують численні архівні джерела». Подібна бездоказовість свідчить не про поверхове ставлення до джерел, а взагалі про будь-яку роботу з історичними (архівними) джерелами. Професійний історик буде підтверджувати свої висновки не «численними архівними джерелами», а конкретними архівними зібраннями, фондами, справами, публікаціями документів, авторами, що вивчали конкретні архівні справи, та монографіями, статтями, що опубліковані за результатами архівних пошуків.

Важливим є розвивати і прищеплювати як в академічному, так і в освітянському середовищі наукову культуру при здійсненні археографічних публікацій. Під час публікації архівних документів якраз найбільше зустрічається архівних ляпів, пов'язаних з політизацією тих чи інших сторінок нашого минулого. «Здавалося би, що може бути більш нейтральним, ніж збірник документів?» – порушує питання дослідник Стас Сергієнко, аналізуючи сучасну історичну політику в Україні та оцінюючи деякі археографічні публікації на предмет дотримання правил оприлюднення документів. «У книзі “Чекістське дос'є окупованої України”, – продовжує С. Сергієнко, – в анотації говориться: “у збірнику представлено більше 3000 документів із 13-го фонду, так званих «Паспортів України»... Московські окупанти не були впевнені, що їм вдасться втримати вільнолюбивих українців у складі СРСР, тому лише у 1944 р., після закінчення Другої світової війни за вказівкою з центру розпочато паспортизацію України. Окупант прагнув знати все про окуповану ним Україну, оскільки боротьба українців у великих масштабах велась як у довоєнний період, так і у післявоєнні роки”¹. Тобто, маємо яскравий приклад того, як наперед ідеологічно задані конструкції, на кшталт «совецької окупації» України, нівелюють будь-які опубліковані документи: навіть історію з паспортизацією населення підігнано під схему «окупаційного режиму» та «колоніального статусу» України в складі СРСР. С. Сергієнко пов'язує археографічну активність в Україні із реалізацією історичної політики, яка йде в річищі «відбілення» (під гаслом розвінчування міфів), проте інколи досить не вдало. Так, нещодавно у зв'язку з 110-ою річницею з дня народження Романа Шухевича Український інститут національної пам'яті опублікував декілька некритичних статей, а СБУ – низку документів, що мали спростувати «радянський міф» про його співпрацю з нацистами. Утім, у цих документах прямо йдеться про зворотне. У вміщеному протоколі допиту дружини Р. Шухевича прямо зазначено про його прибуття до Львова «в чині німецького капітана», про отримання нею «продуктів харчування на себе і дітей, як сім'я військовослужбовця німецької армії», про те, що «після уходу Шухевича із німецької армії, постачання продуктами харчування мене позбавили»². Подібна археографічна недбалість серйозно підриває довір'я до джерел, створює підґрунтя для маніпулювання архівними даними.

Важливим підходом у організації пошукової архівної діяльності є фахова підготовка істориків з питань едіційної роботи. Працюючи з джерелами, історик

¹ Сергієнко Стас. Історична політика в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <https://commons.com.ua/ru/istorichna-politika-v-ukrayini/>

² Там само.

у жодному разі не повинен залишатися пасивним спостерігачем. Він повинен шукати необхідні відомості в самих несподіваних місцях, здавалося б, не пов'язаних з предметом дослідження. Щоб оцінити весь спектр можливостей використання конкретних джерел, потрібні винахідливість та інтуїція. Необхідно проводити порівняльний аналіз джерел, які суперечать одне одному, розвінчувати фальшивки і пояснювати причини виникнення пробілів. Жоден документ, яким би авторитетним він не здавався, не повинен сприйматися безспірно.

В університетській освіті, таким чином, на перший план при професійній підготовці істориків висувається саме джерелознавча підготовка студентів. Необхідно повернути класичні методи критики історичних джерел (зовнішня і внутрішня критика). Необхідно знати найбільш розповсюджені методи і прийоми фальсифікації історичних джерел: ігнорування джерел (приклад В. Мединського), тенденційний підбір (Р. Круцик, С. Жовтий. Чекістське дос'є окупованої України. – К., 2015), пріоритет інтерпретації над контекстом, спотворення історичних джерел, створення і розповсюдження фейкових «джерел».

У сучасних умовах, коли новітні історичні джерела або утворюються, або починають своє життя в засобах масової інформації, край необхідною є підготовка студентів до роботи з інтернет-джерелами, медійними історичними знаннями. У цьому випадку не обійтися без медіаграмотності. Медіаграмотність – це набір компетентностей, необхідних для активної й усвідомленої участі в житті медійного суспільства. Фахівці (нідерландська фундація з медіаосвіти) сформуливали десять ключових компетентностей з медіаграмотності, які необхідно прищеплювати студентам: розуміння зростаючого впливу ЗМІ на суспільство; розуміння того, як побудовано ЗМІ; розуміння того, як ЗМІ «забарвлюють» реальність; використання обладнання, програмного забезпечення додатків; орієнтування в медіасередовищі; пошук і обробка інформації; створення контенту; участь у соціальних мережах; рефлексія щодо власного використання ЗМІ; досягнення цілей за допомогою ЗМІ. Медіаграмотність розглядали як практичну річ ще в 30-х роках ХІХ ст., коли люди почали усвідомлювати, що медіа ними маніпулюють. Найважливішою частиною медіаграмотності є вміння критично мислити, декодувати медіатексти, щоб мати критичну автономію від медіа.

На думку багатьох фахівців, медіаосвіта в Україні потрібна не лише для того, щоб протистояти інформаційній агресії. Вона також покликана формувати медіаграмотність і сприяти розвитку громадянського суспільства. Уміння

критично мислити в повсякденному житті – це визначальне вміння для ХХІ ст. Кожному необхідно виробляти в собі інформаційну «імунну систему». Саме дефіцит медіаграмотності та критичного мислення в суспільстві значною мірою сприяє високій популярності політиків-популістів, які передусім комунікують з електоратом і впливають на нього саме через ЗМІ¹.

Критичне ставлення до джерел та їхньої інтерпретації інструменталізованого історією можуть сприяти також вирішенню ще однієї проблеми – протидії антинауковим, антиісторичним писанням самозваних «істориків» типу Белінського чи «адмірала» Авдєєнка та ін. Публічна історія, суттєве розширення каналів розповсюдження історичних знань неодмінно сприятимуть загальній освіченості громадян України, тоді стане можливим створення громадських організацій, які протистоятимуть спотворенню історії. У Франції подібна організація створена в 2005 р. Це – Комітет пильності щодо громадського користування історією.

Історія в Україні б'є через край, але ця історія наскрізь інструменталізована. Тільки зростання авторитету та ролі академічної науки і розповсюдження публічної історії приведуть до замирення України із власною історією.

Алла Киридон

ВІЗУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА В ФОРМУВАННІ ПАМ'ЯТТЄВИХ СМИСЛІВ

Перехідні періоди, періоди транзиту та трансформаційних змін, як правило супроводжуються «ідеологічними зсувами», зміною політичного режиму, «розривами» соціокультурного ритму, формуванням нових матриць культурного універсуму. Ці кардинальні зсуви, що відбуваються на історичній межі тисячоліть практично в усіх основних сферах суспільного буття, зі всією невідворотністю актуалізують перед сучасною гуманітаристикою нагальну необхідність пошуку принципово нової парадигми осмислення інваріантної реальності минулого людства. Нова соціокультурна ситуація формує нові умови для відтворення пам'яттєвих смислів.

На другу половину ХХ ст. припадає викристалізовування парадигм студій пам'яті (*Memory Studies*) та візуальних студій (*Visual Studies*), сформованих унаслідок мозаїки культурологічних поворотів. Спостерігається формування

¹ Плахта Дмитро. Чому важливо бути медіаграмотним, або Як виробляти в собі інформаційну «імунну систему» // День. 2017. 3 лютого.

нової дослідницької парадигми – міждисциплінарний підхід щодо вивчення візуальної культури й пам'яттєвих смислів у різноманітних проявах. Візуальні артефакти сьогодні не є предметом лише мистецьких розвідок (істориків мистецтва чи спеціалістів в галузі масмедіа). Особливо актуалізуються згадані напрями в умовах поглиблених рефлексій щодо присутності минулого в сьогоденні з огляду на те, що пам'ять може слугувати своєрідним «медіумом пізнання минулого» (В. Беньямін). При цьому пам'яттєві смисли є складним для візуалізації феноменом.

Метою пропонованої наукової розвідки є акцентуація фокусу уваги лише на загальних характеристиках теоретико-методологічного кластеру порушеної проблеми. Основне *завдання* вбачаємо в тому, щоб схарактеризувати специфіку візуальних джерел для відтворення пам'яттєвих смислів та запропонувати концептуальні установки теоретико-методологічного плану для аналізу пам'яттєвих смислів посередництвом візуальних джерел.

Вихідна позиція дослідження базована на ідеї структурного зв'язку візуального змісту образу й формування пам'яттєвих смислів. Йдеться про візуалізацію пам'яті (від лат. *visualis* – зоровий) – створення / відтворення в уяві образів дійсності, спричинених побаченням, формування / постання образів – слідів. Візуалізація пам'яті – це:

- 1) використання різноманітних доступних візуальних засобів для фіксації чи *творення* образів пам'яті, а відтак – формування пам'яттєвих смислів;
- 2) спосіб «прочитання» минулого на підставі (або в результаті провокування ними) візуальних засобів певних культурних контекстів, в яких створювався образ (малюнок, пам'ятник, форма, пластика тощо)¹.

Візуальні джерела розглядаємо як ресурс, об'єкт, ресурс і джерело формування/відтворення пам'яттєвих смислів. Візуальні джерела слугують маркерами простору для фіксації / формування уявлень в пам'яті образів/подій; можуть «запускати» механізм пригадування, або активувувати «зону забуття», конструюючи пам'яттєві смисли. Функції візуальних форм: нормативна, політико-ідеологічна, семантична, прагматична, перформативна (перетворення й присвоєння значень), інтегративна, пізнавальна, ціннісна, комунікативна. Особливою функцією візуального є комунікативно-символічна: обмін значеннями та рух смислів на мікро- й мікросоціальному рівнях (особливо на матеріалі артефактів-речей, предметів міського середовища тощо). Р. Барт називає «буквальне» зображення (тобто змістовний рівень) денотативним, а

¹ *Нустратов В.* Ролан Барт и фотография [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://valerinstratov.wordpress.com/category/Rolan-Barthes> 10.04/2010.

символічне – конотативним. Перше є аналогом реальності, а друге – способом, за допомогою якого суспільство дає зрозуміти, що воно думає про цю реальність. Як репрезентації вони підпадають під вплив соціального, культурного, історичного контекстів їх виробництва і використання. Візуальність належить до тих характеристик соціальної дійсності, які задають основні траєкторії її (ре)конструювання і репрезентації. Система репрезентацій образів має певні конвенції та свої правила. При цьому спираємось на тезу Моріса Мерло Понті: «Будь-яке знання встановлюється в межах горизонтів, відкритих сприйняттям»¹.

Відтак візуалізацію пам'яті можна трактувати як процес:

а) творення (візуальний вміст) та

б) візуальні уявлення – відтворення пам'яттєвих смислів на підставі візуальних образів (конструювання реальності з допомогою візуальних образів).

Теоретична рамка підходу вибудовується з урахуванням міждисциплінарності дослідження, методологічних засад і конструювання символічного компліментарного простору студій пам'яті (*Memory Studies*) та візуальних досліджень (*Visual Studies*).

Пам'ять розглядають як органічну та необхідну складову людської самобутності, яка значно впливає на формування культурної ідентичності, історичної (само)свідомості та національної тотожності особи та спільноти. Упродовж 1980-х років саме «пам'ять» стала однією з найважливіших категорій соціогуманітаристики, що уможливило розмову про справжню експлозію (вибух) студій пам'яті. Міждисциплінарний напрям аналізу соціально-культурних явищ і процесів, що сфокусувався навколо вивчення колективної меморіалізації й колективної амнезії (*Memory Studies*) поступово досяг певного рівня теоретико-методологічної й організаційної зрілості². Формування сучасного канону студій пам'яті апелює до використання різноманітних джерел за видовою й типологічною характеристикою з урахуванням того, що «...майже будь-яка людська проблема вимагає вміння оперувати свідоцтвами найрізноманітніших видів...» (М. Блок)³. Відтак логіка дослідження вмотивовує звернення до візуальних джерел.

¹ Мерло Понті М. Феноменологія сприйняття. – К.: Український центр духовної культури, 2001. С. 240.

² Васильев А. Г. Культурная память/забвение и национальная идентичность: теоретические основания анализа // Культурная память в контексте формирования национальной идентичности России в XXI веке: Коллективная монография / Рос. ин-т культурологии; отв. ред. Н. А. Кочеляева. М.: Совпадение, 2012. С. 29; Васильев А. Г. Memory studies: единство парадигмы – многообразие объектов (Обзор англоязычных книг по истории памяти) // Новое литературное обозрение. 2012. №117. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/node/2640>.

³ Блок М. Апология истории или Ремесло историка / Пер. с фр. Е.М. Лысенко, прим. и ст. А.Я. Гуревича. 2-е изд., доп. М.: Наука, 1986. С. 40.

Одним із концептуальних поворотів, оприявнених (слідом за лінгвістичним і антропологічним) у другій половині – наприкінці ХХ ст. в соціогуманітаристиці, став поворот, назва якого варіюється в різних інтелектуальних традиціях: «пiкторальний поворот» (pictorial turn) (W. J. T. Mitchell)¹, «вiзуальний поворот» (M. Jay)², «iконiчний поворот» (G. Böhm) або «iконiчний прорив» (Н. М. McLuhan)³. За висловом одного з теоретикiв вiзуальних досліджень, У. Дж. Т. Мiтчелла, цей «справжнiй переворот» в гуманiтарних науках пов'язаний з iнтересом до вивчення вiзуальної культури в широкому сенсi⁴. Сутнiсною характеристикою вiзуального повороту є зростання образностi в повсякденнi сучасної людини й поглиблення теоретичного iнтересу до вiзуальної складової соцiальної реальностi, вiзуального образу. Початок цих тенденцiй оприявнено ще в 30-i роки ХХ ст. учнем Гуссерля i Хайдеггера Гюнтером Андерсом, який увиразнив «iкономанiю»⁵. Згодом американський лiтературознавець Уiльям Дж. Томас Мiтчел впроваджує поняття «pictorial turn»⁶; Фердинанд Фельдман у рамках дослідження символiчного прагматизму говорить про «imagic turn», i нарештi iсторик мистецтва з Базеля Готфрiд Бiом (Böhm) запропонував термiн «iconic turn»⁷.

Вiзуальнi студiї поступово опановують власний простiр у соцiогуманiтарних дослідженнях, виступають їх iнтегруючою складовою, мають багатовекторнi перспективи як в умовах «парадигмальної прогалини», так i в межах постгуманiтаристики, що ще чекає свого розквiту⁸. Особливiсть вiзуальних досліджень, якi є реконструкцiями «iсторiї образiв», що базуються на семiотичному поняттi репрезентацiї⁹, полягає в тому, щоб показати специфiку

¹ Mitchell W. J. T. Picture theory : Essays on verbal and visual representation [Текст]. Chicago : The University of Chicago Press, 1994. P. 11.

² Jay M. Cultural relativism and the visual turn [Текст] // Journal of Visual Culture. 2002. № 1 (3). P. 267–278.

³ Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст]; [пер. с англ. В. Николаева]. М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. С. 115, 259.

⁴ Mitchell W.J.T. The Pictorial Turn. Essays on Verbal and Visual Representation. Chicago; London: The University of Chicago Press, 1994; What is Visual Culture? / Meaning of the Visual Arts: Views from the Outside/ A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892-1968) / Ed I. Lavin. – Princeton, 1995. P. 207-217.

⁵ Савчук В. Медиафилософия : формирование дисциплины [Текст] // Медиафилософия. Основные проблемы и понятия; [под. ред. Савчука В.В.]. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2008. С. 31.

⁶ Mitchell W. J. T. Iconology. Image, Text, Ideology [Текст]– Chicago : The University of Chicago Press, 1986. 226 p.; Mitchell W. J. T. Picture theory : Essays on verbal and visual representation [Текст] Chicago : The University of Chicago Press, 1994. 445 p.

⁷ Böhm G. Die Wiederkehr der Bilder // Was ist ein Bild / Gottfried Böhm (Hg.). München: Wilhelm Fink Verlag, 1994. S. 17-19.

⁸ Ковалевська О. Вiзуальнi студiї в системi сучасного соцiогуманiтарного знання // Iсторiографiчнi дослідження в Україні. 2016. Вип. 26 (13). С. 231-232.

⁹ Такий пiдхiд до вивчення вiзуальної культури розвивали у своїх дослідженнях Н. Брайсен, М. Голлi, К. Моксi та iн. (докл. див.: Усманова А. Визуальные исследования как исследовательская парадигма: [Електронний ресурс] // Визуальные и культурные исследования. Минск, 2012. Режим доступу: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>).

співвідношення бачення й мови, візуального та текстуального, перекладу «мови зображення» на мову лінгвістичну тощо¹.

Візуальні джерела досліджуються в контексті багатьох напрямів – історія, соціологія, культурологія, мистецтвознавство, фотографія, антропологія тощо. Відтак, візуальні студії – це не окрема дисципліна з чітким визначенням об'єкту, предмету та методологічного інструментарію дослідника, а напрям наукових досліджень історичного, соціологічного, культурологічного, політологічного та психологічного характеру, в яких об'єкт, предмет та метод можуть суттєво відрізнятись².

Візуальні джерела умовно класифікують за різними ознаками:

- за предметом дослідження: традиційні (твори мистецтва, архітектури) та нетрадиційні (фотографії, кіно, відео, реклама, об'єкти біо-арту тощо) візуальні об'єкти;
- за походженням джерел: створені свідомо та без усвідомлення того, що вони можуть стати предметом вивчення;
- за фаховою кваліфікацією дослідника: класичні історики мистецтва, або філософи, соціологи, антропологі, представники природничих дисциплін;
- за дослідницькою парадигмою, якою керуються: інтерпретативно-конструктивістські чи неантропоцентричні³.

Відповідно засобом/інструментом/способом (роз-)кодування може бути фотографія, пам'ятники, відео, тексти, ситуації, запахи тощо. Відтак йдеться про формування певних образів для формування пам'яттєвих смислів. Образ, можливо, єдиний об'єкт, який в процесі свого сприйняття не тільки споживає «семантичні ресурси», сформовані в інших середовищах, наприклад, у мовній комунікації або тілесних практиках різноманітних громадських ритуалів; він також «виробляє їх специфічним для нього способом»⁴ і має власну логіку функціонування й оприявлення. Візуальний образ – це не використання «готової» матеріальної основи в естетичних (міметичних) цілях, а певний підсумок її формування і (само)виявлення. Це в певному сенсі «фінальна точка сходження матеріальної основи в область споглядання («зримого»)»⁵.

¹ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень: [Електронний ресурс]. Доступ: http://histans.com/JournALL/xxx/xxx_2012_17/4.pdf

² Ковалевська О. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання // Історіографічні дослідження в Україні.. 2016. Вип. 26 (13). С. 208-209.

³ Ковалевська О. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання // Історіографічні дослідження в Україні.. 2016. Вип. 26 (13). С. 231-232.

⁴ Инишев И. «Иконический поворот» в науках о культуре и обществе // Логос: Философско-литературный журнал. 2012. №1 (85). С. 185.

⁵ Там само. С. 197, 205.

За кожним візуальним образом прихований символ, який несе певну інформацію й потребує дешифрування, інтерпретації. Важливо не тільки описати явище, яке констатує візуальний образ, а й розкрити непрямий зміст, який закодований, а код міститься, найчастіше, у соціальному контексті образу: «...людина дивиться очима, але бачить завдяки соціальним і культурним конвенціям; розкрити візуальний досвід – це розкрити ці конвенції, які мають свою історію та логіку»¹. Відтак опрацювання візуальних джерел потребує залучення досягнень семіотики, психоаналізу, «культурних досліджень», постструктуралізму, фемінізму тощо.

Аналіз візуальних джерел у формуванні / транслюванні пам'яттєвих смислів потребує врахування кількох складових, з-поміж яких базовим є носій смислів – актор(дієвець). Саме модус присутності дієвця, його емоційний і психологічний стан, статус, гендер/стать, ідентифікаційні характеристики, потреби, мотивація, характер суспільно-політичної ситуації, ціннісні індекси суспільства тощо визначає спектр парадигм і характер сприйняття/відтворення візуальних джерел. Окрім того, будь-яке візуальне зображення, його свідоме або мимовільне розміщення / вписування в певний соціокультурний контекст, оприсутнюється контекстуальністю, що й визначає простір значень, удоступнений для інтерпретації пам'яттєвих смислів (образу / спогаду).

У візуальному досвіді як предмети, так і зображення охоплюють поняттям «репрезентація», під час інтерпретації якої вони (предмети і зображення) перестають бути «речами природи». Крім того предмети і зображення розкривають не лише те, що в них репрезентується, а й тих, хто репрезентує і для кого репрезентують. Відтак, особливе смислове навантаження покладається на візуальні репрезентації, які розглядаємо як культурні тексти, з двома рівнями прочитання: змістовний та інтерпретаційний. Базовим підґрунтям такого підходу є значне розширення в умовах постмодерну трактування поняття «текст»: йдеться не лише про наративну (оповідну) форму тексту, але й потрактування символів, культурних артефактів, соціальної реальності чи відносин тощо як своєрідного тексту. «Якщо письмо інтерпретується як безпосередня еманация духу, то зображення витлумачується як відкладення артефактів і, отже, позасвідомого», – зауважує А. Ассман². Відповідно візуальні джерела в контексті задекларованої проблеми варто розглядати як багатоаспектний своєрідний

¹ Круткин В. Фотографический опыт и его субъекты // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: сб. науч. ст. / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. Саратов : Научная книга, 2007. С. 42.

² Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті; пер. з нім. К.Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. К.: Ніка-Центр, 2012. С. 234.

текст/текстовий простір/текстове поле. Фіксація образів передбачає різні рівні рефлексії, а відповідно й відтворення пам'яттєвих смислів при їх розкодуванні може створювати рефлексії іншого порядку залежно від суспільно-політичних умов, культурного конотативного простору, емоційного стану, вікових характеристик тощо.

Як слушно зауважує російська дослідниця О. Рождественська, «соціальна практика комунікації щодо візуалізації структурована тричі: в посилі (інтенціях, посланні) зображення (як тріади значення, сенсу і символу); виробниках посилу; адресатів посилу»¹. При цьому обумовимо, що власне саме візуальне джерело є елементом певної репрезентаційної системи суспільства. «Зчитування» візуального джерела обумовлюється й опосередковується дискурсивними детермінантами, інтерпретативним порядком та конвенціями репрезентаційної системи суспільства, а також когнітивними процесами дієвця / актора – фіксатора й носія спогадів / пам'яттєвих смислів, ієрархією його візуальних фіксацій образів тощо. Відповідно пам'яттєві смисли (їх формування чи відтворення) (ре-) конструюються на підставі візуальних рефлексій у певному контекстуальному полі. Зокрема йдеться про опосередкованість пам'яттєвих смислів взаємозалежністю візуальних символів та характеру соціальних відносин: з одного боку, візуальні символи / образи є породженням соціальних відносин; водночас, з іншого, утворившись / виникнувши, вони (візуальні образи) починають впливати/тиснути на ці відносини, але завжди – невіддільні від них.

Візуальні дослідження сфокусовані на особливій когнітивній процедурі, якою є споглядання, бачення. Якщо ми говоримо про візуалізацію пам'яті, необхідно зауважити: стосовно кожного когнітивного феномену важливим є не тільки його безпосередній зміст, а й *режим існування* знання в його зв'язку з людською діяльністю, нормативно-ціннісна система координат.

Візуалізація в конкретних образах репрезентована творами живопису, скульптури, архітектури, фотографії, розвитку й вдосконаленні кінематографу, загальної комп'ютеризації, створенні віртуальної реальності (де образи видаються «справді» існуючими) тощо. Візуальне сприйняття має активний, творчий характер, створюючи певні «візуальні моделі».

Символ, втілений за допомогою матеріальних засобів, візуалізує образ-подію, образ-обставину, образ-характер тощо. Так, художній образ візуалізується кольором (живопис), звуком (музика), пластиною (танець); при

¹ Рождественская Е. Ю. Визуальный поворот: анализ и интерпретация изображений // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность. Саратов, 2007. С. 29.

цьому відбувається їх взаємовплив і взаємопроникнення. Влучним є висловлювання Де Квінті про фотографію як про палімпсест людського мозку, в якому шар за шаром відкладаються образи пережитого, які пізніше несподівано стають читабельними завдяки хімічній обробці реставратора¹. Відповідно при сприйнятті візуальних образів йдеться про *творення* образів пам'яттєвих смислів, які за певних умов здатні *відтворюватися* в пам'яті через асоціативно-образний ряд. Такий спосіб «прочитання» минулого деканонізує стереотипні, пасивні, безрефлексійні схеми культурного самоусвідомлення особи чи спільноти.

Візуальні об'єкти можуть тематизувати й актуалізувати пам'яттєві смисли, сприяти усуненню / виникненню «розривів» цих смислів, емоційним чи тілесно-чуттєвим станам, маркувати долученість до події/подієвості тощо. При цьому вагому роль має розвиненість уяви й конструювання уявних образів. Ми мислимо візуальними образами, ми здатні побачити тільки те, про що маємо будь-яке уявлення. Візуальний образ, насичений особистісними смислами, слугує вихідним пунктом і результатом візуального сприйняття, формування цілісного уявлення про світ². А. Ассман апелює до спостережень лікаря й художника Карла Густава Каруса, який, записуючи спогади про власне життя, звернув увагу, що «найбільш ранніми спогадами ніколи не бувають думки, а натомість бувають ті чи ті чуттєві уявлення, що особливо міцно закарбувалися, ніби дагеротипи»³.

Проблема домінування образу над словом стає універсальною, оскільки новітня візуалізація впливає на культурні контексти, в яких створюється та застосовується. Візуальність належить до тих індикаторів соціальної дійсності, які задають основні траєкторії її (ре-) конструювання і репрезентації. Для образу й символу залишається чинною непрозорість, амбівалентність, яку неможливо редукувати. Повернення в реальному житті до безпосереднього візуального джерела відбувається в умовах зміни конфігурації життєвого простору й змістових життєвих характеристик, що викликає перекодування повідомлення джерела й переконструювання / переформатування пам'яттєвих смислів.

Варто враховувати: пам'ять завжди пов'язана з теперішнім, належить сучасному й пов'язує події минулого й сучасного. Пам'ять є складною, «живою»

¹ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К.Дмитренко, Л. Доронічева, о. Юдін. К.: Ніка-Центр, 2012. С. 235.

² Виноградов П. Н. Визуальная культура личности: генезис, структура и функции // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. 2010. № 136. С. 26–38.

³ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті; пер. з нім. К.Дмитренко, Л. Доронічева, о. Юдін. К.: Ніка-Центр, 2012. С. 234.

й доволі рухомою структурою й належить різним групам, з різною ідентичністю¹. За висловом П. Нора: «...Пам'ять – це емоційне переживання, пов'язане з реальним чи уявним спогадом з притаманністю до всіляких маніпуляцій, змін, витіснення, забуття. Вона пов'язана з безпосереднім чи опосередкованим особистим переживанням подій минулого»². Інтерпретативний метод створює новий світоглядний зміст для традиції пам'ятання та завжди передбачає відкриті – діалогічні й «мігруючі» – способи її активної присутності у культурній теперішності.

Трансформаційні зміни призводять до реінтерпретації чи альтернативних оцінок подій, явищ, фактів, а відтак й відповідного потрактування візуальних символів, що несуть ідеологічне забарвлення попередніх епох. Зокрема йдеться про створення чи (ре-)актуалізацію «місць пам'яті» як значущих національних символів. Особливо значущою (ре-)актуалізація смислів видається навколо трагічних сторінок історії (де неминує виникає образ жертви та тріумфатора). Окрім того, візуальні практики стають одними з базових комунікативних способів ідентифікування «своїх» та «інших» («відмінних», «чужих») форм культурної укоріненості, лонованої передовсім у сфері цінностей та ідеалів.

Отже, «візуалізацію пам'яті» варто розглядати в руслі нової парадигми історіописання, спричиненої кількома культурними поворотами. Зокрема, «лінгвістичний поворот» 1970-х рр. призвів до зміни ставлення до джерела як істини в останній інстанції й «твердого факту». Поряд із «лінгвістичним поворотом» на дослідницьке поле новітнього історіописання вплинув «візуальний поворот», у межах якого сформувалася нова дослідницька парадигма «візуальних студій» (Visual Studies).

Дилеми навколо способів і моделей пам'ятання перебувають у колі постійних зацікавлень філософів, соціологів, мистецтвознавців, психоаналітиків, нейрофізіологів та ін. Предметом дискусій у гуманітарних дисциплінах стали дослідження можливості візуальних способів створювати та інтерпретувати досвіди минулого, зафіксованого в матеріальній, медіальній чи ментальній іконосферах. Водночас в умовах мультикультуралізму, потреби (ре-)інтерпретації минулого, (пере)осмислення традиції, розуміння Іншого проблема візуалізації культурної пам'яті залишається методологічно відкритою та

¹ Кочеляева Н. А. Взаимодействие механизмов памяти и забвения в исторической перспективе // Культурологический журнал. 2012. №1 (7). С. 1-12

² Филиппова Е. И. История и память в эпоху господства идентичностей (беседа с действительным членом Французской Академии историком П. Нора) // Этнографическое обозрение. 2011. № 4. С. 75.

багатогранною¹. Адже пам'яттєві смисли наповнюють простір «буття собою» пережитим досвідом, який в умовах індивідуальної чи колективної форми належності (етнічної, національної, релігійної, сексуальної, політичної, громадянської тощо) корелює теперішність із минулим, зокрема з успадкованим та традиційним. В умовах трансформаційних періодів спостерігається неоднозначність трактування минулого, а відповідно – різні смисли візуалізації пам'яті.

Візуальні джерела оприявнюються і як ресурс, і як об'єкт та джерело формування пам'яттєвих смислів. Внаслідок сприйняття візуального транслуються смисли й відчуття, опосередковані контекстуально. При цьому особливість візуальних джерел у формуванні пам'яттєвих смислів обумовлюється: автоматизмом сприйняття / фіксації образів; (ре-) конструюванням/інтерпретуванням з огляду на ряд контекстних полів та суб'єктивно-психологічними характеристиками дієвця – носія пам'яттєвих смислів тощо. Візуальні джерела є об'єктом, способом, середовищем і методом артикулювання (конструювання/відтворення) пам'яттєвих смислів, актуалізуючи своєрідний ланцюг фіксації моменту чи відтворення спогаду (активуючи спогад). Ці джерела формують/транслують знаково-символічний ряд образів при фіксації чи відтворенні думки, уявлень, пам'яттєвих смислів тощо. Спираючись на твердження Л. Вітгенштейна «описуючи естетичні феномени, насправді ми описуємо певні способи життя», можна стверджувати, що звертаючись до візуальних джерел, ми по суті фіксуємо чи відтворюємо різні форми пам'яттєвих смислів, опосередковані контекстом, досвідом, емоціями, лематизацією тощо.

Смислове поле реальності модифікує відтворення пам'яттєвого образу, коригуючи окремі елементи спогаду / ланцюжка з огляду на ситуацію, вікові характеристики, досвід тощо. Відтворення смислів пов'язане з суспільною еволюцією. Особливістю цього процесу може бути не лише відтворення образу/події, але й нове набуття її смислу в нових умовах. Кожен спосіб сприйняття матеріальних явищ чи рефлексії над ними породжують нове смислове поле для пригадування, а відтак і нову смислову матрицю. Однак оновлені контексти смислів не скасовують старих. Виникає своєрідний парадокс смислового поля: пам'ять відтворює закарбований візуально образ/подію/явище як застиглого змісту, так і наповнює відтворену картинку новим смислом з огляду на мотивацію відтворення цієї картини. Траєкторії й території

¹ Лосик О.М. Візуалізація культури як феномен пам'яті (на прикладі концепції А. Варбурга) // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер.: «Філософія». 2009. Вип. 170. С. 17.

сміслових проекцій у межах доступної й потенційної досяжності для індивіда змінюється. Реконструкція візуального/подієвого ряду потребує осмислення з урахуванням досвіду.

Формування структурної матриці сприйняття візуального образу опосередковується багатьма чинниками. Нове предметне середовище, побудоване з нового матеріалу носія повідомлення, змінює конфігурацію життєвого простору людини і тим самим - зміст його життя.

Візуальні джерела задають рамки формування пам'яті, водночас інкорпорууючись в пам'яттєві смисли. Візуальні джерела є медіаторами смислів. Звернення до візуальних джерел може створювати нову реальність у відтворених пам'яттєвих смислах.

Практики візуалізації культури як феномену пам'яті оприсутнюють новий дослідницький простір і стають цікавими викликами для митців та науковців.

Олександр Потильчак

ФІЛАТЕЛІСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ТА КРИТЕРІЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Поштова марка – одне з наймолодших глобальних за значенням винаходів людства, адже з'явилася на Земній кулі всього лише неповних 180 років тому. Її поява дуже скоро покликала до життя нове захоплення – колекціонування та вивчення знаків оплати поштових послуг, що з часом переросло в окрему галузь спеціальних знань – філателію. З середини 20-х рр. ХХ ст. на сторінках спеціалізованої філателістичної періодики Греції та Франції було розпочато дискусію про те, чи варто вважати філателію наукою, чи лише популярним захопленням, сферою колекціонування?¹

У повоєнний період згадана дискусія отримала нові грані – у філателістичній та історичній літературі почали розмірковувати про належність філателії до кола спеціальних історичних дисциплін. Прихильники цієї позиції намагаються доводити непересічне значення поштових марок, листів і листівок, як історичних джерел і важливість їх спеціального дослідження. Їхні ж опоненти

¹ Николаева Л. Наука или увлечение? // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 24.

продовжують стверджувати, що філателія є лише галуззю колекціонування та одним із наймасовіших захоплень мільйонів людей на планеті. Одним із перших про важливість філателістичних джерел для дослідження історії писав російський джерелознавець А. Гуковський. Автор підкреслював значення поштових марок та інших філателістичних матеріалів для вивчення радянської історії, датування та локалізації історичних подій, розкриття маловідомих фактів минулого¹. Про тісний зв'язок колекціонування та вивчення поштових марок з історичною наукою стверджував Л. Лепешинський². Проте справа до визнання філателії повноцінною спеціальною історичною дисципліною тоді не дійшла. Згадані автори, на загал обмежувалися лише констатацією деяких можливостей філателії допомогти історикам у вирішенні конкретних завдань його дослідження. Інші їхні колеги, як наприклад Е. Вальдман, розглядали поштову марку як витвір образотворчого мистецтва чи так званої малої графіки³.

Водночас історики-джерелознавці не бачили, чи то не хотіли бачити, у філателії рис притаманних самостійній галузі спеціального історичного знання, а наукова громадськість стабільно продукувала скепсис щодо цього. Нагромаджені колекціонерами та філателістами-експертами прикладні й теоретичні напрацювання й надалі продовжували розглядатися істориками як безсумнівно корисний для науки, але все ж не науковий, продукт породжений розвитком найпопулярнішого у світі напрямку колекціонування. У 1976 р. на зборах філателістичного гуртка при Московському будинку вчених розгорілась жвава дискусія щодо природи філателістичного знання. Її учасники так і не прийшли до якоїсь спільної думки, проте міркування окремих із них є надзвичайно цікавими. В. Б. Горнунг, наприклад, категорично заперечував науковий характер філателії, протиставляючи цю галузь знань вже сформованим допоміжним історичним дисциплінам – нумізматиці та сфрагістиці. М. П. Ринг відмовляв філателії в статусі науки на тій підставі, що вона, мовляв, «не приносить суспільно корисних результатів, не має власного запасу концепцій та наукових ідей, а лише користується предметом і методикою суміжних наук». Їхній опонент, голова ради Всесоюзного товариства філателістів з наукових досліджень та експертизи С. В. Крісті натомість говорив про якісні зміни, що їх перетерпіла філателія за останні десятиліття, поступово перенісши вектор

¹ Гуковский А. И. Научная разработка истории советского общества и вспомогательные исторические дисциплины // Вопросы истории. 1964. № 2. С. 56.; Гуковский А. И. Историческая наука и филателия // Новая и новейшая история. 1966. № 6. С. 114-117.

² Лепешинский Л. Л. Филателия и история // Вопросы истории. 1966. № 3. С. 205-209.

³ Вальдман Э. Почтовая марка как предмет изобразительного искусства // Филателия СССР. 1966. № 3. С. 14-17, 29-30.; № 4. С. 8-11.; № 5. С. 12-13.

дослідження з власне поштової марки на поштові документи та кореспонденцію та робив висновок про те, що філателія вже «доросла» до права називатися наукою. На думку К. А. Бернгарда поштові марки можуть стати предметом наукового дослідження не будучи системою знань. Міркування ще одного учасника дискусії, мистецтвознавця І. І. Уткіна, стосувалися методики філателії. На його думку сформована дослідницька методика свідчить про те, що філателія є областю наукового знання. Дещо іншу позицію в цій дискусії продемонстрував Г. С. Цвейг, котрий запропонував розділяти колекціонування поштових марок (філателію) та наукову сферу їх дослідження – маркознавство (по аналогії з мистецтвознавством чи книгознавством). Відомий експерт-філателіст Б. А. Камінський також висловлював скепсис щодо наукового характеру самого терміну «філателія», як назви напрямку колекціонування, вважаючи допоміжною історичною дисципліною саме «маркознавство»¹.

З розвитком теорії знання про поштові марки та інші знаки оплати поштових послуг наприкінці ХХ ст. позиції вчених, які вважали філателію окремою спеціальною історичною дисципліною, посилились. Ось як про це зазначав в одній із своїх популярних книг, відомий київський філателіст Й. Левітас: «[...] Безумовно, стверджувати, що філателія – наука, було б занадто сміливо. Хоча, якщо познайомитись з діяльністю французької Академії філателії, болгарського наукового інституту філателії, науково-дослідницького центру філателії при Кембриджському університеті, з розлогою дослідницькою літературою, серйозними монографіями, «Всесвітньою енциклопедією філателії», матеріалами конференцій і симпозіумів, то можна зробити висновок, що філателістичні дослідження не менш глибокі ніж, скажімо, бібліографічні, історіографічні, археографічні, архівознавчі та мистецтвознавчі [...]»². Розвиваючи ці міркування зазначимо, що філателістичні дослідження за своїм значенням, глибиною аналізу предмета, розмаїттям застосованих методів аж ніяк не поступаються напрацюванням у таких визнаних сферах спеціальних галузей історичної науки як нумізматика, боністика, сфрагістика, геральдика, фалеристика, палеографія, історична метрологія та ін. Подібні аргументи дають підстави автору зарахувати себе до числа тих, хто переконаний – філателія належить до кола спеціальних історичних дисциплін, зокрема до того їх класу, що займаються вивченням окремих типів (видів) історичних джерел³.

¹ Николаева Л. Наука или увлечение? // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 24.

² Левитас И. Я. С марками в стран знаний: (Заметки о почте и филателии). К.: Реклама, 1987. С. 28.

³ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К.: Либідь, 2002. – С. 59; Потильчак О. В. Основи філателії // Експертиза культурно-історичних цінностей. Навчально-методичний комплекс спеціалізації. Освітньо-кваліфікаційні рівні: 6.020302 – бакалавр; 7.02030201 – спеціаліст;

Попри це для сучасного етапу розвитку системи знань спеціальних галузей історичної науки є характерним певний дуалізм щодо розуміння природи філателії. В межах єдиного дискурсу співіснують і гармонійно уживаються два погляди на філателію. Один із них розглядає її як повноправну спеціальну історичну дисципліну, а інший – як популярний напрям колекціонування¹. В Україні вивчення джерелознавчих аспектів філателії до цього часу не стало предметом скільки-небудь серйозних досліджень, а більшість вчених продовжують сприймати цю галузь знань переважно у парадигмі першої половини ХХ ст., себто як один із напрямків колекціонування, предмет якого – поштова марка, за певних умов може залучатися істориком у контекст дослідження. Прикладом такого підходу є фактичне ігнорування філателістичної основи таких важливих історичних джерел, як поштові листівки².

Основною якісною ознакою поштових марок і поштової кореспонденції, як історичних джерел, є їхня здатність нагромаджувати, зберігати й відбивати дуже різну інформацію про минуле, відображати різні аспекти людської діяльності в реальному історичному процесі. Тобто філателія, як галузь історичного джерелознавства, формує власну структуровану систему інтегрованих історичних знань.

Як самостійний напрям історичного джерелознавства філателія включає в себе теоретичну та прикладну (практичну) філателію. У період свого становлення (кін. ХІХ – пер. пол. ХХ ст.) філателія розвивалася передусім як одна з прикладних галузей та найперше означала колекціонування поштових марок, а з часом й інших філателістичних матеріалів – поштових конвертів і листівок. Сучасний етап розвитку прикладної філателії пов'язаний з безпосереднім пошуком, виявленням і вивченням конкретних груп філателістичних джерел з метою визначення їхньої інформативної цінності, практичним використанням отриманих відомостей у конкретно-історичних дослідженнях, експертизою поштових марок, інших філателістичних матеріалів, як культурно-історичної цінності.

Зростання поштового марковиробництва та бурхливий розвиток колекціонерського руху спричинили виникнення та поступальний розвиток теорії філателії, як сукупності систематизованих знань про її предмет, об'єкт,

8.02030201 – магістр / Заг. ред. і кер. авт. кол. О. В. Потильчак. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. С. 383-426.

¹ Маркітан Л. П. Філателія // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2013. С. 296.

² Самбур М. В. Почтовая открытка как источник информации по истории и культуре // Вестник Московского университета культуры и искусств. 2013. № 4(54). С. 65-69.

завдання, методологічні принципи, структуру і місце цього наукового напрямку в історичному джерелознавстві. Теоретична філателія бере свій початок від перших спроб систематизації розрізнених знань про поштові марки філателістами-практиками ще в кінці XIX ст. Проте її остаточне виділення в окремий розділ філателії відбулося лише в другій половині XX ст.

Розвиток теорії та практики філателії у XX ст. не лише розширив коло інтересу колекціонерів поштових марок, але й значно урізноманітнив філателістичні матеріали. Носієм історичної інформації є не лише поштова марка. Окрім власне поштових марок історичними джерелами й об'єктами детального джерелознавчого вивчення стали листівки та конверти, що пройшли пошту, штемпелі поштових контор, документи поштових установ із наклеєними на них і погашеними поштовими штемпелями марками. Всі ці філателістичні документи є носіями різномірної інформації, що виникли в процесі комунікації суб'єктів листування, роботи поштової служби та відбивають той чи інший аспект цієї діяльності.

Яку ж інформацію несе в собі поштова марка – тиражований друкарським способом твір графічного мистецтва? Очевидно, що поштова марка є комплексним історичним джерелом і поєднує в собі зображення й супровідний текст. Саме тому джерельна інформація, носіями якої виступають поштові марки та франковані ними філателістичні документи, може бути найрізноманітнішою за типом¹.

З *відкритою* інформацією філателістичного джерела історик має змогу працювати вивчаючи його форму і зміст. Зображення й тексти на поштових марках, конвертах і листівках, відбитки поштових штемпелів і службові помітки пошти – це відкрита для дослідника інформація, що має ключове значення в процесі класифікації та систематизації філателістичних джерел, а також є важливою в реалізації завдань конкретного історичного дослідження.

Закрита (латентна) інформація також притаманна філателістичним джерелам. Яку ідею прагнув втілити на папері автор ескізу поштової марки, конверта чи листівки? Якими були його усвідомлені та часом неусвідомлені наміри, концепція, ідеологічна та політична орієнтація? Якими були настрої, психологічний стан відправника кореспонденції? Вивчаючи закриту інформацію філателістичного джерела, історик, зрештою, наближається до з'ясування мотивів його створення.

¹ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура та ін. С. 78-86.

Досить часто дослідникам-філателістам доводиться мати справу з *прихованою* інформацією, що міститься на поштових марках та інших філателістичних матеріалах: філігранями на марковому папері; написами й позначками, що читаються лише з допомогою приладів інфрачервоного чи ультрафіолетового випромінювання; літерними скороченнями прізвищ та імен художників, які розробляли ескізний проект марки, конверта чи листівки, осіб відповідальних за її друк тощо. Прихована інформація може виникати у філателістичному джерелі й ненавмисно. Наприклад, це може бути наслідком помилок у процесі виготовлення маркового паперу, огріхів друкування чи перфорування поштових марок.

До інформаційного потенціалу філателістичних джерел можемо віднести й такі різновиди джерельної інформації, як пряма і непряма (побічна). *Пряма* інформація філателістичного джерела охоплює відомості, що безпосередньо й прямо стосуються тієї чи іншої досліджуваної проблеми. *Непряма* інформація зазвичай підказує історика шлях пошуку інших джерел, у яких побічно відображені на поштових марках, цілістках і повністках¹ явища, події та факти, що розкриваються повніше.

Як і будь-яке історичне джерело, філателістичне може містити як актуалізовану так і потенційну інформацію. Зокрема, конкретна інформація, підкреслена з поштової марки, листа чи листівки, що пройшли пошту, та використана в дослідженні є для історика *актуалізованою*. Та частина ж інформації нумізматичного джерела, що залишається поки що неопрацьованою, невикористаною дослідником, не залученою до історичного наративу розглядається як *потенційна*.

Згідно сформованого у сучасному джерелознавстві поняття про два етапи існування історичних джерел – доджерельний і власне джерельний², філателістичні матеріали також варто розглядати в цьому аспекті.

¹ Спеціальні філателістичних терміни «повністка» та «цілістка», як самобутні українські відповідники російських понять «цельная вещь» і «целая вещь», були запропоновані львівським філателістом Р. Бишкевичем (2003).

Цілістками у філателії називають поштові конверти, картки, службові бланки, формуляри, інші філателістичні матеріали з наклеєними на них знаками поштової оплати, що погашені поштовими штемпелями. До цілісток належать також листи різних пошт (наприклад, авіапошти, морської, планерної та ін.), що мають відповідні додаткові штемпелі. Головною ознакою цілістки є наклеєна і погашена поштова марка. Повністки – це філателістичні матеріали з надрукованими на них знаками поштової оплати. Випускати повністки має право тільки державне поштове відомство (поштова адміністрація). До повністок відносять марковані конверти, листівки, аркуші поштового паперу, різноманітні формуляри та бланки з надрукованими на них знаками поштової оплати, або ж текстами-замінниками (Докладно див.: *Чередниченко В.* Про філателію всім. Для юнацтва й дітей, спадкоємців філателістичних колекцій. К., 2015. С. 80-85)

² Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура та ін. С. 70-72.

До того моменту поки поштова марка є законним знаком оплати поштових послуг і не використана для франкування кореспонденції, тобто не пройшла пошту, вона не володіє всіма вичерпними ознаками філателістичного джерела. Ця ж теза є справедливою і для інших філателістичних матеріалів, що перебувають у стані поштової свіжості – маркованих конвертів, листівок, поштових бланків із надрукованими на них марками. Таким чином для поштових марок і повністок стан їх поштової свіжості в період обігу очевидно співпадає з етапом доджерельного існування. Це зовсім не означає, що чинні для використання в поштовому обігу марки, листівки, бланки чи конверти, знаходячись у стані поштової свіжості, не можуть бути об'єктом вивчення в історичному дослідженні. Якраз навпаки, дійсні для поштового використання чисті філателістичні матеріали часто залучаються в контекст історичного дослідження. Проте в такому разі філателістичні матеріали найчастіше розглядаються істориками як візуальні чи письмові джерела, але аж ніяк не джерела поштово-маркового обігу.

Постає питання: коли ж філателістичні матеріали набувають останньої із зазначених ознак, тобто стають джерелами поштово-маркового обігу? Очевидно це відбувається тоді, коли кореспонденція відправника проходить пошту й отримується адресатом. У результаті процедури проходження пошти франковані поштовими марками листи чи листівки з текстом відправника набувають ознак поштових документів. Поштові штемпелі, інші відмітки поштової служби, що з'являються на них, не просто погашають марки. Вони локалізують поштові відділення, що прийняли та доправили кореспонденцію відправника її отримувачу, засвідчують дати її прийняття для відправлення і надходження адресату, несуть інформацію про умови пересилання поштового відправлення, шлях руху кореспонденції тощо. Порівняння зазначених на цілістках адрес відправника й адресата з поштовими штемпелями дають можливість досліднику встановити або ж уточнити важливі історичні факти, скорегувати раніше введені до наукового обігу дані, що стосуються життя й діяльності окремих історичних осіб, функціонування тих чи інших державних і громадських інституцій, перебігу історичних подій тощо.

Одне з провідних місць у теорії філателії посідають дослідження щодо класифікації поштових марок та інших філателістичних матеріалів. Класифікація та систематизація будь-якого історичного джерела можлива лише на підставі виділення *класифікаційної ознаки*, тобто його найсуттєвішої риси. У випадку з філателістичними джерелами (поштовими марками, конвертами і листівками, що пройшли пошту, поштовими штемпелями тощо) це завдання не є таким простим.

Якщо відштовхуватись від найпопулярнішої сьогодні серед джерелознавців класифікаційної ознаки – способу відображення інформації, то поштові марки та інші філателістичні матеріали важко категорично віднести до якогось одного з таких способів. І справді, поштові марки, марковані ілюстровані конверти й листівки, а досить часто і поштові штемпелі, несуть на собі зображення та є тиражованими друкарським способом творами графічного мистецтва. Тобто, за цією ознакою дослідник має віднести філателістичні матеріали до *візуальних* (зображальних, іконічних) історичних джерел. Проте поштові марки, не кажучи вже про конверти й листівки, що пройшли пошту, а також усі поштові штемпелі є також носіями друкованого чи рукописного тексту, що часто містить важливу, а інколи й унікальну інформацію. Так поштові конверти й картки, що пройшли пошту із зазначеними на них адресами відправника й отримувача, проставленими поштовими штемпелями, датами відправлення й надходження кореспонденції та унікальним текстом повідомлення набувають ознак *письмових джерел*.

Із наведених прикладів очевидно, що філателістичні джерела справді важко цілком віднести до одного з усталених у джерелознавчій класифікації типів джерел. Куди продуктивнішим є розгляд матеріалів філателії як історичних джерел *комплексного* характеру, тобто таких, що поєднують у своїх властивостях кілька способів відображення інформації, наразі це і візуальний, і текстовий. Така особливість філателістичних документів відкриває широкі можливості залучення цих джерел не лише до спеціалізованих студій з історії філателії чи історичної біографістики, але й в контекст загальноісторичних досліджень.

Всесвітнім поштовим союзом напрацьовані критерії ідентифікації офіційних поштових маркових випусків, котрі мають відповідати таким вимогам: призначатися для оплати поштових відправлень; бути виданими уповноваженою на це поштовою адміністрацією країни – члена Всесвітнього поштового союзу (або бути представленою в ньому через іншу державу-члена); перебувати в офіційному поштовому обігу на певній території (тобто, прийматися всіма поштовими закладами держави чи території, як засіб оплати поштових послуг)¹.

Щодо класифікаційної схеми (моделі класифікації) філателістичних джерел, то, з певною долею умовності, таким універсальним параметром групування для філателістичних джерел є їх *форма*. За формою філателістичні джерела

¹ Всемирная почтовая конвенция. Окончательные решения Дохинского конгресса 2012 года. Берн, 2013 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.ukrposhta.ua/dovidka/normativna-baza/vsesvitnya-poshtova-konvenciya/>

поділяються на чотири загальновідомі групи – це поштові марки, цілістки, повністки й поштові штемпелі. Найбільшою за типологічною різноманітністю групою цієї класифікації є поштові марки.

Загальновизнаними та усталеними в сучасній філателії є група ознак, за якими прийнято *класифікувати* знаки оплати поштових послуг. До таких відносимо класифікації поштових марок: за призначенням і характером застосування в поштовому обігу; за зовнішньою формою знаків поштової оплати (горизонтально та вертикально прямокутні, квадратні, ромбоподібні, трикутні, п'ятикутні, шестикутні, восьмикутні, овальні, круглі марки тощо); за форматом марок (великоформатні та малоформатні); за характером перфорації (беззубцеві та марки з зубцівкою); за темою зображення марки (стандартні та комеморативні); за характером застосування поштовим відомством (службові, доплатні, телеграфні, газетні, марки авіапошти, місцеві марки, контрольні марки тощо); за часом емісії (класичні та сучасні); за бюджетним характером (марки-гроші; ощадні марки; безвалютні марки); за наявністю наддруківок (наддруківка зі зміною номіналу, без зміни номіналу, пам'ятна наддруківка); за ступенем використання (погашені та непогашені) Універсальною та загальновизнаною сьогодні системою класифікації знаків оплати поштових послуг, є розподіл поштових марок *за призначенням і характером застосування в поштовому обігу*¹.

Подібна класифікація передбачає поділ офіційних поштово-маркових випусків на три функціональні групи². До першої групи знаків поштової оплати відносять *загальновживані поштові марки* – це марки, що вільно реалізуються всім бажаючим і призначені для оплати звичайної кореспонденції та інших видів поштових послуг. Вони складають левову частку марковиробництва та обсягу поштових марок, що знаходяться в обігу. Усі загальновживані поштові марки традиційно поділяють на дві великі групи – стандартні та комеморативні³.

До числа *стандартних поштових марок* відносять поодинокі випуски та серії марок переважно невеликих розмірів, що випускаються в поштовий обіг масовими накладами, не присвячені жодній події та ювілею й покривають більшу частину маркових ресурсів для франкування поштових відправлень⁴. Стандартні марки класичного періоду філателії (до 1920-х рр.) зазвичай містили портрети правителів держав, державні герби, емблеми, цифри номіналу тощо. Пізніше на

¹ Левитас И. Я. Основы практической филателии. Москва: Радио и связь, 1986. С. 85-87.

² Качинский А. Еще раз о классификации марок // Филателия СССР. 1979. № 9. С. 56-57.

³ Левитас И. Я. С марками в стран знаний. С. 133.

⁴ Каталог поштових марок України / Укл. і ред. В. Г. Бехтір. К.: УОПЗ «Укрпошта», 1997. С. 133.

стандартних марках з'являються й інші, більш різноманітні зображення. Сучасні стандартні марки багатьох країн часом дуже нагадують коммеморативні. Стандартні марки нерідко друкують повторними накладами протягом багатьох років, іншими способами друку, з іншою перфорацією, на іншому папері тощо.

Коммеморативні (від лат. «*memoria*» – пам'ять) *пам'ятні, художні* поштові марки – це знаки оплати поштових послуг, що випускаються поштовими адміністраціями на відзначення тієї чи іншої події, знаменної дати чи ювілею, марки із зображенням пам'ятників архітектури, музейних експонатів, туристичних, технічних, спортивних і природних об'єктів, тих чи інших історичних осіб тощо. Такі поштові марки відрізняються оригінальною композицією, відмінним поліграфічним виконанням, багатоколірністю¹.

З початку 1920-х рр. випуск коммеморативних марок у світі зростає дуже швидкими темпами. На сучасному етапі в деяких країнах вони майже цілковито витіснили стандартні. Серед сучасних марок коммеморативні становлять понад 95 % різновидів поштово-маркових випусків, проте, як і раніше, вони значно поступаються накладами стандартним маркам.

До другої групи поштових марок належать так звані *спеціальні* поштові марки – це знаки оплати поштових послуг, якими користуються поштові установи або ж ті, що видаються окремим установам і організаціям для оплати власної кореспонденції². Існує велика різноманітність видів таких марок, що з'явилися в різних країнах світу у кінці XIX-XX ст. Основними з них є:

Авіапоштові марки – призначені для оплати кореспонденції, що доправляється повітряним шляхом. Перші державні авіапоштові марки випустила Італія у 1917 р. На таких марках традиційно зображували літаки, інші засоби повітряного сполучення (інколи в куті марки), а також вміщували напис мовою країни: «Air», «Avion», «Luftpost», «Correo aero», «Lotnicza», «Legiposta», «Авиапочта»³.

Бандерольні поштові марки випускалися в деяких країнах для оплати пересилання друкованих видань. Наприклад, у Росії бандерольні марки випущено в 1863 р. На марках було розміщено напис: «Бандерольное отправление на Востокъ. 6 коп. съ лота»⁴.

¹ Кисин Б. Марки разного назначения // Филателия СССР. 1975. № 12. С. 55-56.; Стальбаум Б. Что надо знать филателисту. Москва: ЦФА «Союзпечать», 1968. С. 31-36

² Левитас И. Я. Основы практической филателии. С. 89-90.

³ Маккей Дж. Марки. Большая энциклопедия; [пер. с англ. Ю. В. Сырбу]. Москва: Эксмо: Наше слово, 2009. С. 22.

⁴ Бухаров О. Н. Марки из старого альбома. Москва: Радио и связь, 1981. С. 47.

Військові поштові марки – випускалися центральними поштовими адміністраціями різних країн лише для франкування військової кореспонденції. Розрізняють два типи військових марок: службові – для франкування службової військової кореспонденції (випускалися у Франції, Данії, Швеції) та військово-оплатні – для оплати приватної кореспонденції військовослужбовців (випускалися в Боснії та Герцеговині). Існують і військові марки для безкоштовних солдатських листів¹.

Газетні поштові марки – спеціальні поштові марки, якими оплачувалося пересилання газет. Подібні марки з 1918 по 1945 р. випускалися в Чехословаччині. Їх випускали також в Австрії, Німеччині, США та деяких інших країнах².

Доплатні поштові марки – спеціально призначені для оплати адресатом неоплаченого або ж неповністю оплаченого листа. Доплатні марки активно випускалися поштовими адміністраціями в першій половині ХХ ст. На доплатних марках різних країн зустрічаються написи: «Postage due» («Доплата»), «Franqueo deficient», «Porto», «Taxe», або літера «Т» (від «Taxe» – «Доплата»), «Dopлата»³.

Наприклад, у СРСР доплатні марки кілька разів випускалися у 1924-1925 рр. Вони наклеювалися не на листи, а в спеціальні книги, де листоноші робили записи про стягнуту з адресата доплату. Саме тому такі марки погашеними зустрічаються досить рідко. З 1926 р. цей порядок скасовано, а замість доплатних марок в СРСР застосовувався штемпель «Доплатить» із зазначенням суми доплати⁴. Траплялися випадки, коли доплатні марки використовувалися для оплати повної вартості пересилання кореспонденції, тобто в якості звичайних поштових марок⁵.

Консульські поштові марки – спеціальні службові знаки поштової оплати, що використовувалися для сплати вагового збору авіапоштової кореспонденції радянського посольства та інших радянських організацій у Німеччині з Берліна до Москви. Це були марки консульського збору Російської імперії, на яких у 1922 р. було зроблено передрук «Воздушная почта РСФСР» і номіналу в німецьких марках. Консульські поштові марки наклеювалися не на листи, а на супровідні описи до кореспонденції. У звичайний поштовий обіг не надходили, хоча

¹ Левітас Й. Я. Все про марки. К.: Реклама, 1975. С. 116.

² Хохлачев В. Газетные марки // Филателия СССР. 1978. № 12. С. 55-57; Влади́нец Н. И. Филателистическая география. Европейские зарубежные страны. – Москва: Радио и связь, 1981. С. 8, 136-137.

³ Стальбаум Б. Что надо знать филателисту. С. 41-42.

⁴ Карлинский В. Вам доплатное письмо // Филателия СССР. 1966. № 2. С. 8-11; № 3. С. 32-35.; Федоров П. Первые советские доплатные // Филателия СССР. 1969. № 7. С. 10-11.

⁵ Мазур П. Доплатные – поштовые // Филателия СССР. 1974. № 12. С. 37-38.

залишки накладів цих марок після вилучення з поштового обігу все ж продавалися (здебільшого філателістам)¹.

Марки *міжнародних організацій* – службові поштові марки, що їх випускають міжнародні організації за угодою з поштовою адміністрацією країни, де знаходиться їхня штаб-квартира. Застосовуються для франкування офіційної кореспонденції цих організацій. З 1923 р. випускалися марки Міжнародної Організації Праці. Це були поштові марки Швейцарії з передруками «Service de Bureau international du Travail», а також марки оригінальних малюнків. Існують поштові марки Організації Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО, Міжнародної організації охорони здоров'я, Міжнародної метрологічної організації, Всесвітнього поштового союзу, Міжнародного союзу телекомунікації. Свого часу Й. Левітас висловив слушну думку про важливість відрізняти ці марки від пам'ятних марок різних країн, присвячених міжнародним організаціям та їхнім ювілеям².

Марки *пневматичної пошти* – спеціальні марки, що випускалися для оплати кореспонденції пневматичною поштою. В Італії використовувалися з 1913 р. із текстом або передруком «Posta pneumatica». Марки *повернення* – службові, так звані «безвалютні» марки (без зазначення номіналу). Наклеювалися у деяких країнах (Вюртемберг, Іспанія, США) на кореспонденцію, що поверталася відправникові в разі неможливості вручити її адресату, якого не вдалося розшукати, або, який відмовився прийняти кореспонденцію. У більшості країн на таку кореспонденцію наклеювали спеціальну наліпку або ставили штемпель повернення. Багато марок повернення випускалися в Чилі у 1886-1924 рр. Марки *повідомлення про вручення* – спеціальні марки, що наклеювалися поряд із загальновживаними на лист. Пошта в такому разі зобов'язувалася вручити відправлення особисто адресатові та повідомити про це відправника. Випускалися в Чилі, Чорногорії, Колумбії та деяких інших країнах. На колумбійських марках зустрічаються написи або наддруківки «A.R.» («Avas de Reception» – «Повідомлення про вручення»). У Чилі випустили марку оплати повідомлення про вручення грошових переказів із текстом «Avis de Paiement» («Повідомлення про виплату»). У 1937-1946 рр. марки вручення особисто адресату випускалися в Чехословаччині³.

Марки для *рекомендованої кореспонденції* вперше з'явилися в Іспанії у 1850 р. Вони мали напис «CERTdo» («Certificado» – «Рекомендоване»). У 1854 р.

¹ Бухаров О. Н. Указ. соч. С. 127-130.

² Левітас Й. Я. Все про марки. С. 123-124.

³ Левітас Й. Я. Все про марки. С. 124-125.

такі поштові марки випустила англійська колонія – острів Вікторія. Чимало марок для рекомендованих листів випускала Колумбія та її окремі штати. На деяких із них надруковано літеру «R» («Recommande» – «Рекомендоване») і залишено місце для вписування номера поштового відправлення¹.

Марки *спішної пошти* (термінової доставки, експрес) – спеціальні марки для оплати (або додаткової оплати) термінової доставки поштових відправлень. Випускалися в багатьох країнах (СРСР, США, Канаді, Колумбії, Іспанії, Італії та ін.)² Марки *цінних листів* – випускалися в окремих країнах для оплати цінних поштових відправлень. Такі марки, наприклад, випускала Колумбія з 1865 по 1905 р.

Службові марки – спеціальні поштові марки, що випускалися в деяких країнах для службового листування державних установ і не надходили у вільний продаж. Для цієї мети часто використовувалися звичайні стандартні та комеморативні поштові марки з відповідними передруками і текстами («Official», «Service», «O.S. Dienstmarke», «Servizio», «Przesylka urzędowa», «Державна пошта») та перфораційними знаками, як наприклад у Великобританії³.

Телеграфні марки – спеціальні марки, що застосовувались для оплати телеграфних послуг. Існують телеграфні марки державні і приватних телеграфних компаній. Перші державні телеграфні марки випустила у 1864 р. Іспанія. Подібні марки друкувалися у Франції, Бельгії, Угорщині, Швейцарії, Індії, Колумбії, Нікарагуа та ін. країнах.

У Росії в 1866-1867 рр. було випущено дві місцеві телеграфні марки для оплати послуг Петербурзького телеграфу. Марки восьмикутні. На першій, навколо міського герба напис: «Телеграфъ – 20 копѣек – 20». Друга марка – це передрук червоною фарбою на першій нового номіналу «10 к. – 10 к.» (у зв'язку зі зниженням тарифу на пересилання телеграм). Вона була в обігу до грудня 1868 р. Після цього телеграфні марки ні в Російській імперії ні в СРСР не застосовувалися.

Телефонні марки – спеціальні марки, що застосовувалися в деяких країнах для оплати телефонних переговорів. У 1893 р. вісім державних телефонних марок вийшло в Бельгії. Нерідко в різних країнах телефонні марки випускалися приватними телефонними компаніями.

Серед спеціальних марок трапляються й доволі курйозні види. Серед таких, наприклад, «*антисаботажні*» марки, що знаходилися в поштовому обігу в

¹ Уильямс Л. Почтовая марка, ее история и признание; пер. с англ. О. Орестова, М. Зеновича; ред. Б. Стальбаум. Москва: Связь, 1964. С. 94-95.

² Александров Н. Марки бывают разные // Филателия СССР. 1967. № 3. С. 43; Рудников Ю. Спешная почта // Филателия СССР. 1979. № 6. С. 45-47; Мазур П. Спешная почта // Филателия СССР. 1980. № 4. С. 50-52.

³ Александров Н. Марки бывают разные // Филателия СССР. 1967. № 3. С. 43; Кисин Б. Марки разного назначения // Филателия СССР. 1976. № 2. С. 57-58.

Німецькій Демократичній Республіці з 1956 р., як знаки поштової оплати центральної кур'єрської служби. То був час жорсткого політичного протистояння НДР і Федеративної Республіки Німеччини. Свою назву марки отримали, тому, що ними оплачували кореспонденцію кур'єрської пошти, завданням якої комуністичний уряд східної Німеччини бачив запобігання можливій дезорганізації поштового зв'язку країни, унаслідок страйку поштових службовців НДР, які протестували проти політики тодішнього режиму. Перші «антисаботажні» марки випущено в обіг 1 липня 1956 р.

Існували й так звані *саботажні* марки (їх ще називають диверсійними) – це маркові випуски, що мали слугувати пропагандистським і диверсійним цілям на території ворога під час війни. Наприклад, англійська військова влада в роки Першої світової війни друкували марки, що дублювали стандартні випуски країн Троїстого союзу. Під час Другої світової війни Англія друкувала марки-імітації знаків оплати поштових послуг нацистської Німеччини. Цими марками франкувалася кореспонденція німецьких торгівельних фірм, установ (конверти також були підроблені). Все це пакувалося в поштові мішки з «німецькими» наліпками та штемпелями. Мішки скидалися з літаків під час бомбардування залізничних вузлів. Люд, які знаходили мішки, гадаючи, що вони випали з поштових вагонів під час бомбардувань, передавали їх пошті, а та розсилала адресатам. У листах були антифашистські листівки.

В роки війни виробництво диверсійних марок також організували й нацисти. В блоці 19 концтабору Заксенхаузен друкувалися марки схожі на англійські, але з малюнками й текстами, спрямованими проти антигітлерівської коаліції та її лідерів. Частина цих марок скидалася літаками над Англією, а частина зникла. Є відомості, що ці «знаки поштової оплати» були поміщені в металеві ящики та затоплені в озері Тепліц (Австрія). Відомі й інші випуски саботажних поштових карток.

Третя група маркових випусків об'єднує поштові марки призначені для збору коштів на різноманітні потреби та на користь різних державних і громадських організацій та осіб. До цієї групи належать марки для збору коштів на користь Червоного Хреста, Олімпійського комітету, допомоги голодуючим, воєнно-податкові марки, марки «запізнення», судово-поштові, дозвільні, марки підводної пошти, марки пошти, що не тоне тощо.

Найбільшим за чисельністю різноманітних випусків видом марок для збору коштів є *поштово-благочинні* марки, які ще відносять до категорії напівпоштових. Поряд із номіналом, що зараховувався в суму поштової оплати, такі марки мають ще надбавку (доплату) на потреби різних благочинних цілей. Така надбавка найчастіше вказується на марці після знаку «+», а інколи й не

вказується, але марки все одно продаються з надбавкою. До таких, наприклад, належать марки Червоного Хреста або ж радянські марки допомоги голодуючим¹.

Окрему, цікаву й досить значну групу знаків оплати поштових послуг складають так звані «провізорії» (від франц. *provisoire* – тимчасовий). *Провізоріями* у філателії називають тимчасові випуски поштових марок (або цільних речей), що здійснювалися центральними поштовими адміністраціями країн, або за їх дозволом, місцевими поштовими конторами з метою задоволення потреби установ зв'язку в знаках поштової оплати.

До випуску провізоріїв вдавалися тоді, коли пошта відчувала дефіцит марок центральних випусків, або ж, коли такі марки вилучалися з поштового обігу. Випуск провізоріїв зазвичай здійснюється шляхом передруку на марках вилучених із поштового обігу або друку марок власних оригінальних сюжетів. Останні часто бувають низької поліграфічної якості з простим, часто примітивним малюнком, а інколи являють собою відбитки на папері із зазначенням належності поштової службі тієї чи іншої держави та номіналу².

Сьогоднішня філателія має справу з величезною кількістю передруків на поштових марках. *Передруки* – це накладання ручним або друкарським способом на раніше випущені марки тексту чи нового номіналу. У першому випадку передруки пов'язані з якимись подіями чи пам'ятними датами, а тому їх називають пам'ятними. Передруки нового номіналу роблять під час переоцінювання марок, зміни поштових тарифів, зміни грошової одиниці країни обігу, або ж у випадку нестачі марок певних номіналів. В окремих випадках за допомогою передруків змінюють призначення та характер поштового застосування марок, перетворюючи звичайні стандартні чи коммеморативні марки в поштово-благодійні, авіапоштові, доплатні, службові, марки спішної пошти і т. ін. І навпаки, передруки можуть перетворити доплатні марки у звичайні оплатні знаки поштових послуг. У класичний період філателії передруки, як правило, виконувалися вручну, з допомогою каучукового, гумового, дерев'яного чи металевого штампа. У ХХ ст. передруки зазвичай робили в друкарнях переважно способом високого, офсетного чи глибокого друку³.

¹ Кисин Б. Марки разного назначения // Филателия СССР. 1976. № 2. С. 58; Каминский Б. РСФСР – помощь голодающим // Филателия СССР. 1977. № 1. С. 24-27; № 2. 24-27; № 5. С. 24-28; Колесников А. Советские марки Помгола // Советский коллекционер. 1966. Вып. 4. С. 28-35.

² Докл. див.: Пархомович С. Переоценка почтовых марок РСФСР и СССР и провизории 1918-1923 гг. // Советский коллекционер. 1963. Вып. 1. С. 80-85; Диманштейн Я. Неизвестные провизории 1919-1922 годов // Филателия СССР. 1973. № 5. С. V-VII; Пархомович С. А. Марочные эмиссии Киевского почтового округа // Филателия СССР. 1975. № 2. С. 28-29; Могильный В. Киевская переоценка 8000 руб. // Филателия СССР. 1982. № 12. С. 52-53.

³ Языков С. О над печатках // Филателия СССР. 1976. № 1. С. 29.

Значний інтерес викликають різновиди знаків оплати поштових послуг. *Різновидами поштових марок* у філателії прийнято називати маркові випуски, що мають різноманітні особливості. Ці особливості можуть бути як заздалегідь передбачені емітентом у процесі виготовлення марок, так можуть стати й наслідком випадкових причин, зокрема порушення технологічного процесу марковиробництва. Такі особливості властиві цілим марковим аркушам, частині накладу або окремим маркам в аркушах, марковим блокам, передрукам тощо. Марки одного випуску можуть відрізнятися одна від одної розміром і типом перфорації, її наявністю або відсутністю взагалі; наявністю чи відсутністю водяного знаку маркового паперу, його щільністю; кольоровою гамою зображень чи написів, їхніми розмірами; графічними особливостями (перегравірування кліше, «новодруки» тощо). Дуже важливим є вміння відрізняти справжні різновиди від простого поліграфічного браку, що його часто намагаються видати за різновиди марок торгівці філателістичним матеріалом¹.

Завершуючи розмову про класифікацію і види поштових марок, не можемо не зупинитися на такому важливому, численному й різноманітному їх класі, як локальні випуски. *Локальні (місцеві)* марки – це випуски поштових марок, що перебували в обігу тільки в певній місцевості. Випускалися місцевими поштовими адміністраціями для забезпечення оплати пересилання поштових відправлень в адміністративних межах певного регіону – міста, повіту, округу, землі, штату тощо. До локальних випусків відносяться, наприклад, марки кантонів Швейцарії, поштмейстерські марки США, земські марки Росії, що мають доволі розлогу історіографію². Численні випуски марок місцевого значення були здійснені після Другої світової війни в різних окупаційних зонах Німеччини окремими землями та містами. Локальні марки могли випускатися за

¹ Скрипичин В. Что считать разновидностью почтовой марки? // Советский коллекционер. 1964. Вып. 2. С. 92-96; Болдовский В. Разновидности и «разновидности» // Филателия СССР. 1974. № 10. С. 40; Бакалинский Г. К вопросу о разновидностях // Филателия СССР. 1975. № 9. С. 25-26; Он же. Разновидностей меньше чем указано в каталоге // Филателия СССР. 1976. № 1. С. 26-27.

² **Див. докл.:** Карачун Д. Земская почта и ее марки // Советский коллекционер. 1965. Вып. 3. С. 39-43; Кузнецов Д. Земская почта и марки Крапивенского уезда Тульской губернии // Филателия СССР. 1975. № 12. С. 27-28; Он же. Первые выпуски марок Котельничского уезда // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 25-26; Он же. Земская почта Дмитриевского уезда // Филателия СССР. 1976. № 8. С. 22-23; Он же. Земская почта Уржумского уезда // Филателия СССР. 1976. № 12. С. 22-23; Он же. Земская почта Глазовского уезда (Вятская губерния) // Филателия СССР. 1978. № 3. С. 43-45; Он же. Лебединская земская почта (Харьковская губерния) // Филателия СССР. 1979. № 2. С. 48-49; Он же. Земская почта // Филателия СССР. 1979. № 11. С. 46-47; Он же. Из истории земских почт // Филателия СССР. 1980. № 3. С. 41-43; № 5. С. 50-51; Он же. Оханские «редкости» // Филателия СССР. 1980. № 7. С. 45-51; Он же. Марки Пермского совдепа // Филателия СССР. 1982. № 1. С. 52; Минский М. «Земская почта и почтовые марки Кирилловского уезда» // Филателия СССР. 1976. № 1. С. 28; Рудников Ю. Неизвестные страницы земской почты // Филателия СССР. 1969. № 5. С. 10-11; Он же. Земская почта и почтовые марки Казанского уезда // Филателия СССР. 1975. № 11. С. 24-25; Он же. Венденская уездная почта // Филателия СССР. 1980. № 1. С. 50-51; Семенов Л. Земская почта России // Филателия СССР. 1967. № 3. С. 21-23; Федорашко И. Местная почта Усть-Сысольского уезда в период становления советской власти // Филателия СССР. 1978. № 10. С. 43-45.

згодою центральних поштових відомств держав або ж за власної ініціативи місцевих поштмейстерів. Чимало локальних марок мали характер провізоріїв, випускалися через відсутність загальнодержавних поштових марок і знаходилися в поштовому обігу до їх введення.

Марки *міської пошти* – це марки міських (переважно приватних) поштових установ, що існували поряд із державною поштою та доставляли місцеву кореспонденцію. Багато таких марок випущено в німецьких містах (Лейпцигу, Берліні, Дрездені та ін.) з 1861 р. по 1 квітня 1900 р. – в період, коли доставка місцевої кореспонденції переходила до державної пошти. Подекуди видавалися й марки міської пошти державних поштових адміністрацій.

Як галузь спеціальних історичних дисциплін філателія невіддільна від поштового зв'язку. Окрім власне поштових марок філателістів й істориків-джерелознавців цікавлять також матеріали з надрукованими на них марками, що виготовляються для потреб поштового зв'язку, або ті, що утворилися в результаті наклеювання поштової марки на конверт, листівку чи інший поштовий документ, а потім пройшли пошту. Окремим предметом дослідження філателістів є різноманітні поштові штемпелі. Всі ці матеріали, а також різного роду поштова документація, складають групу документальних філателістичних джерел, а в лексиці фахівців отримали назву – *філателістичних матеріалів*.

Розлогу групу філателістичних матеріалів становлять *повністки* (рос. – «цельные вещи»). Повністками називають філателістичні матеріали з надрукованими на них знаками поштової оплати. Емісія повністок – це справа виключно державного поштового відомства (поштової адміністрації). Іноді повністки друкуються на замовлення окремих установ, організацій, приватних осіб. Сучасні повністки вперше з'явилися в Англії в 1840 р. («конверти Мюльреді»), а стали регулярно видаватися поштовими адміністраціями різних країн у середині XIX ст.¹ Основною ознакою, що відрізняє повністку від будь-яких інших філателістичних матеріалів є надрукована поштова марка. Лише в окремих випадках марку може замінювати текст, який повинен бути надрукованим на поштовому документі та має засвідчувати факт і суму оплати поштових послуг. На повністках друкують переважно стандартні поштові марки масових випусків без зубців, часто в зміненому кольорі². Рідше на повністках друкують оригінальні стандартні й комеморативні поштові марки, тобто такі, котрі окремо не існують.

Серед *основних видів повністок* філателісти розрізняють: марковані конверти з стандартними та комеморативними поштовими марками для

¹ Якобс В. Цельные вещи в филателии. Москва: Связь, 1981.

² Мякота Ю. Цельные вещи СССР с маркой «Рабочий-сталевар» // Филателия СССР. 1981. № 5. С. 47-50.

простих закритих листів¹; марковані конверти для міжнародної кореспонденції²; марковані конверти з стандартними та коммеморативними поштовими марками для рекомендованих листів (із текстом: «Recommande», «Заказное», «Рекомендоване» та ін.)³; конверти для авіалістів (із текстом: «Par Avion», «Air Mail», «Авиа», «Авиа заказное», «Авиапочта» та ін.)⁴; конверти для місцевих листів (наприклад в СРСР випускалися конверти із текстом: «Местное»)⁵; конверти службові з надрукованими службовими марками; конверти рекламні з надрукованими на лицьовому чи зворотному боці рекламними текстами. Часто випускалися в зарубіжних країнах. У Росії в кінці XIX ст. виходили великі рекламні аркуші з об'явами, що складалися у вигляді конверта; аерограми (з гр. *aero* – повітря та *gramma* – запис) – спеціальні бланки для написання листів, що підлягали мікрофільмуванню та пересилці аерографною поштою. Аерограмами називали також збільшені копії мікролистів, що доставлялися адресатам, або полегшені конверти з тонкого міцного паперу та вкладеним у них так само тонким авіапоштовим папером. Невелика вага аерограм була пов'язана з тим, що перша вагова категорія найнижчого тарифу за пересилку авіапошти становила 5 грамів⁶; листівки поштові одинарні прості (з стандартними марками)⁷; листівки поштові художні (один бік займає ілюстрація) та художні однобічні (половину лицьового боку займає ілюстрація, половину адреса, а зворотній бік служить для написання тексту)⁸; листівки авіапоштові⁹; рекламно-агітаційні листівки¹⁰;

¹ Сафронов И. О художественном маркированном конверте // Филателия СССР. 1974. № 2. С. 33; Ильичев Л. Художественные маркированные конверты с повторяющимися иллюстрациями // Филателия СССР. 1979. № 1. С. 44-47; Мякота Ю. Художественные маркированные конверты СССР, посвященные играм XXII Олимпиады // Филателия СССР. 1980. № 10. С. 48-50; Он же. Художественные маркированные конверты, посвященные XXVI съезду КПСС // Филателия СССР. 1980. № 6. С. 46-48; Пантюхин В. Стандартные конверты с марками первого-шестого стандартных выпусков СССР // Филателия СССР. 1982. № 6. С. 44-51; Панюхин В., Мякушев С. Стандартные конверты с марками седьмого-девятого стандартных выпусков СССР // Филателия СССР. 1983. № 9. С. 48-51; Панюхин В. Мякушев С., Транов Ю. Стандартные конверты с марками VII-IX стандартных выпусков СССР // Филателия СССР. 1983. № 11. С. 47-51.

² Мякота Ю. Маркированные конверты СССР для международной корреспонденции // Филателия СССР. 1982. № 3. С. 47-51; № 10. С. 53.

³ Ильичев Л. Конверты заказных писем // Филателия СССР. 1980. № 9. С. 50-53.

⁴ Ильичев Л. Советские стандартные авиапочтовые конверты / Л. Ильичев // Филателия СССР. 1982. № 9. С. 50-52.

⁵ Мякота Ю. Маркированные конверты СССР для местных простых закрытых писем // Филателия СССР. 1982. № 5. С. 48-51.

⁶ Влади́нец Н. Аэрограмма // Филателия СССР. 1968. № 1. С. 35.

⁷ Мякушев С. О стандартных маркированных почтовых карточках СССР 1948-1960 гг. // Филателия СССР. 1980. № 8. С. 49-52.

⁸ Ильичев Л. Советская почтовая карточка // Филателия СССР. 1979. № 2. С. 44-47; Степаненко М. Первые выпуски маркированных почтовых карточек СССР // Филателия СССР. 1972. № 12. С. 17-19; Пантюхин В. Рекламно-агитационные почтовые карточки СССР // Филателия СССР. 1978. № 5. С. 42-46; № 6. С. 44-53.

⁹ Докл. див. Орлов В. Открытые письма. Аэрофилателия // Филателия СССР. 1969. № 5. С. 18-19; Забочень М. Из истории введения открыто письма в России // Филателия СССР. 1972. № 4. С. 42-43; Ильичев Л. Советская авиапочтовая карточка // Филателия СССР. 1978. № 9. С. 48-51; Он же. Советская художественная почтовая карточка // Филателия СССР. 1980. № 2. С. 48-50.

¹⁰ Мякушев С. Рекламно-агитационные карточки СССР 1940-1949 гг. // Филателия СССР. 1980. № 10. С. 51-54.

листівки поштові службові; листівки місцевої пошти; листівки поштові із надрукованим текстом¹; конверти і листівки морської пошти; листівки поштові військово-польової або військової пошти; листівки подвійні поштові з оплаченою відповіддю для звичайної кореспонденції; «секретки» – перегорнутий навпіл аркуш цупкого паперу, що з трьох боків має перфорацію та гумування (текст у такому листі писався всередині, а щоб його прочитати, необхідно було відірвати краї листа по лінії спеціальної перфорації)²; бандерольні стрічки – паперові стрічки для оклеювання книг, журналів та інших невеликих відправлень; картки поштові ощадні; повідомлення про вручення поштового відправлення; листівки переадресування кореспонденції; листівки з судовими повістками; спеціальні поштові бланки та форми.

Іншим видом філателістичних матеріалів є *цілістки*. Вони становлять чи не найбільшу групу філателістичних джерел. Цілістками (рос. – «целые вещи») у філателії називають філателістичний матеріал з наклеєними та погашеними поштовими штемпелями знаками поштової оплати. Цілістками можуть бути практично всі види поштових відправлень (конверти, картки, формуляри, бланки) з наклеєними на них марками та проставленими відбитками штемпелів. До групи цілісток відносять і поштові відправлення, що мають замість наклеєної марки відбиток штемпеля, котрий її замінює (штемпеля військово-польової пошти, службових відправлень тощо).

Існує величезна кількість найрізноманітніших цілісток. Найпершими з них були листи домаркового періоду. Цілістки – це найпоширеніший вид філателістичних джерел. Ці поштові документи становлять інтерес для істориків саме тому, що вони пройшли пошту й мають відповідні розбірливі штемпелі, спеціальні поштові наклейки, ярлики, що свідчать про специфіку поштового зв'язку, терміни, маршрути та способи пересилання поштових відправлень, мають меморіальні ознаки, дозволяють глибше вивчити ті чи інші історичні процеси, перевірити історичні факти, доповнити знання про давно відомі події, біографічні дані більше чи менше відомих особистостей, історичних осіб тощо³.

Також існують окремі *види цілісток* із погашеними на них марками, що не пройшли пошту. До таких відносять конверти та поштові листівки з марками й штемпелями «Першого дня», конверти та листівки з спеціальними погашеннями та картмаксимуми. *Конверти та листівки першого дня* – це поштові відправлення, що пройшли пошту в перший день запровадження марки або повністки у поштовий обіг. Термін *перший день* у філателії застосовують для

¹ Ильичев Л. О некоторых карточках специального назначения // Филателия СССР. 1983. № 2. С. 47-48.

² Александрова В. Секретка – закрытое письмо // Филателия СССР. 1979. № 7. С. 43-44.

³ Кузнецов Д. Конверты земских почт // Филателия СССР. 1981. № 5. С. 50-51; Синегубов В. Безмарочные письма воинов // Филателия СССР. 1981. № 5. С. 45-46.

характеристики кількох понять. Розрізняють поштові штемпелі першого дня, конверти першого дня, а також повністки першого дня¹.

Конверти та листівки з спеціальним погашенням – це поштові погашення, що спеціально організовуються поштовими відомствами на честь видатних подій чи пам'ятних дат. Вони здійснюються виготовленими для кожного такого випадку художніми поштовими штемпелями протягом дуже обмеженого часу (одного чи кількох днів). Інколи до дня спеціального погашення поштові відомства випускають в обіг поштові марки.

До групи цілісток у філателії належать і *картмаксимуми*². Картмаксимумом називають художню листівку, зображення на якій є ідентичним або максимально близьким зображенню на поштовій марці наклеєній на лицевий бік такої листівки та погашеній відповідним сюжету марки й листівки поштовим штемпелем.

Окрему групу філателістичних джерел складають різноманітні *поштові штемпелі*, точніше – їхні відбитки на поштових відправленнях та усіляких документах поштового відомства. Поштові штемпелі прийнято класифікувати на окремі типи за кількома ознаками: за часом застосування (штемпелі домаркового часу, класичні та сучасні поштові штемпелі); за характером застосування (основні, розрахункові та додаткові)³.

До *основних* поштових штемпелів традиційно відносять звичайні календарні штемпелі та всі інші (наприклад, номерні, літерні тощо), якщо вони вказують на місце відправлення та ними погашені марки⁴. До цього ж типу відносимо й спеціальні календарні штемпелі, котрі виконують ту саму функцію, штемпелі першого дня, рекламні штемпелі⁵ тощо.

Тип *розрахункових поштових штемпелів* об'єднує так звані франко-штемпелі (штемпелі для оплати поштових послуг), франкотипи (відбитки штемпелів франкувальних машин), штемпелі так званої паушальної (гуртової) оплати, доплатні штемпелі тощо.

До числа *додаткових* (вторинних, службово-допоміжних) штемпелів знавці-філателісти відносять штемпелі, що вказують на місце поштового відправлення, проте не погашають саму марку. Серед таких: штемпелі проходження кореспонденції, штемпелі попереднього погашення, пам'ятні

¹ Якобс В. Конверты первого дня // Филателия СССР. 1969. № 5. С. 14-16.

² Возженников Н. Композиция картмаксимума // Филателия СССР. 1975. № 10. С. 13; Возженников Н., Якобс В. Искусство картмаксимума. Москва: Связь, 1979.

³ Левитас И. Я. С марками в стран знаний. С. 155.

⁴ Якобс В. Из истории отечественных почтовых штемпелей // Филателия СССР. 1983. № 2. С. 49-51.

⁵ Вовин Я. Рекламно-агитационные почтовые штемпеля СССР 1926-1932 гг. // Филателия СССР. 1969. № 3. С.; Якобс В. Рекламно-агитационные почтовые штемпеля СССР 1926-1932 годов // Филателия СССР. 1969. № 7. С. 7.

некалендарні штемпелі¹. До цього типу належать також різноманітні додаткові штемпелі, що застосовуються поштою із спеціальною метою та проставляються на відправленнях окремих видів поштового зв'язку: залізничної, корабельної, автомобільної, повітряної пошти² тощо).

Зупинимось докладніше на характеристиці найбільш вживаних типів поштових штемпелів. *Календарні* штемпелі зазвичай поєднують дату здійснення поштового відправлення та місце розташування поштової установи. Таким штемпелем погашають марки на поштових конвертах і листівках, штемпелюють грошові поштові перекази, квитанції та всі інші документи, що супроводжують приймання, пересилання та доставку пошти адресату. У звичайний календарний штемпель умонтований перевідний механізм із змінними цифрами, що дозволяють простим переміщенням легко змінювати число, місяць, рік, а інколи й навіть години застосування штемпеля³.

Спеціальні поштові штемпелі зазвичай запроваджуються поштовими відомствами на відзначення знаменних і пам'ятних дат, подій тощо. Від звичайних календарних ці штемпелі часто-густо відрізняються формою, наявністю додаткових текстів, різноманітних тематичних малюнків, геральдичних знаків. Фахівці-філателісти класифікують спеціальні поштові штемпелі на такі основні *види*: спеціальні календарні штемпелі; спеціальні пам'ятні (некалендарні) штемпелі; штемпелі першого дня обігу марок або повністок⁴; штемпелі франкувальних і штемпелювальних машин. Крім цих видів існують ще пам'ятно-сувенірні календарні штемпелі, що застосовуються, як і звичайні календарні, постійно⁵.

Франко-штемпелі – це ручні штемпелі, що застосовувалися в домарковий період для підтвердження оплати поштової кореспонденції відправником. Такі штемпелі застосовувалися й пізніше, особливо в періоди високого рівня інфляції та часті зміни поштових тарифів. Інколи франко-штемпелями продовжують користуватися і тепер. Як правило на франко-штемпелі вміщують напис: «Збір оплачено», «Збір отримано», «Сбор оплачен», «Сбор получен», «Сбор взыскан», «Gebur bezalt», «Paid», «Postage Paid», «Reponce Paye», «Taxe percue» або скорочено – «Р», «RP», «TP», «PP». Інколи на такому штемпелі залишається місце для зазначення від руки суми поштового збору.

¹ Якобс В. Из истории отечественных почтовых штемпелей // Филателия СССР. 1983. № 3. С. 50-53.

² Притула В. Штемпеля воздушной почты СССР 1931-1935 // Филателия СССР. 1972. № 12. С. 13-14.

³ Колосов Л. Часовые штемпеля Минска // Филателия СССР. 1975. № 1. С. 30.

⁴ Ильичев Л. Советские почтовые художественные штемпеля первого дня // Филателия СССР. 1982. № 11. С. 50-52.

⁵ Колосов Л. Еще о спецштемпелях России // Филателия СССР. 1975. № 11. С.23.

Франкотипи та мейломатні ярлики (механічні франкатури) – це відбитки поштової марки чи знаку, що її замінює та календарного поштового штемпеля, що проставляється на поштовій кореспонденції автоматично спеціальною франкувальною (маркувальною) машиною. Окрім маркоподібного відбитка та календарного штемпеля франкотипи часто містять різноманітні написи, малюнки, геральдичні знаки¹.

Репрезентоване вище різноманіття філателістичних матеріалів вочевидь відкриває для дослідника широкі можливості для використання поштових марок, маркованих конвертів і листівок, штемпелів, численних поштових документів службового та особистого походження в історичному дослідженні. На часі наступний крок – розробка теорії філателії як спеціальної історичної дисципліни.

¹ Рудников Ю. Франкировочные штемпеля // Филателия СССР. 1976. № 8. С. 21-22; Пантюхин В., Мандровский В. Машинные рекламно-агитационные штемпеля СССР // Филателия СССР. – 1980. – № 12. – С. 48-52.

Розділ II

ДЖЕРЕЛА ТА ПРАКТИКИ СУЧАСНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Нінель Клименко

ЖИТТЯ КРІЗЬ ҐРАТИ:

ДОЛЕНОСНІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ УВ'ЯЗНЕНОЇ АНАСТАСІЇ

ГРІНЧЕНКО (грудень 1905 р. – квітень 1906 р.)

Питання деяких аспектів виховання, фрагменти життя та діяльності Анастасії Грінченко торкалися у своїх роботах ще сучасники Б. Грінченка, які досліджували його життя і творчість. Це праці С. Єфремова та М. Плевака, спогади І. Липи та Є. Чикаленка. Праці О. Гермайзе, В. Головченко, які пов'язані з дослідженням становлення політичної партійної системи Російської імперії, дають уявлення про політичну діяльність Насті Грінченко. Деяким сторінкам життя та діяльності А. Грінченко присвячені сучасні дослідження Н. Клименко, А. Мовчун, Л. Сахно, Л. Смоляр, І. Яковлевої та ін. Висвітлення ж конкретного періоду в житті Анастасії лишалося поза увагою дослідників.

Ми прагнемо виявити окремі біографічні факти життя Насті Грінченко під час перебування її у в'язниці (грудень 1905 р. – квітень 1906 р.); показати вибір її політичних орієнтирів та світоглядних переконань; відстежити персоналії, які перебували в ув'язненні з нею у зазначений період, висвітлити деякі аспекти українського соціалістичного руху.

У грудні 1905 р. почався завершальний етап революції, що тривав до 3 червня 1907 р. Влада почала рішуче та методично викорінювати революційні настрої в суспільстві та швидко відвойовувати у демократів різних ґатунків свої втрачені позиції. Був оголошений воєнний стан, який охопив більшість території імперії. У країні ширились каральні експедиції, обшуки, діяли військово-польові суди, безчинствували чорні сотні. Скрізь людей арештовували, тюрми були переповнені. Росію охопив загальний терор. Передусім були арештовані всі, хто був причетний до «Лубенської республіки». Тому, вже у Києві в ніч на 29 грудня 1905 р. було заарештовано 32 активіста, у тому числі М. Білякову, Н. Грінченко, М. Троцького, Л. Юркевича та ін.¹

¹ Київське охоронне відділення, м. Київ // ЦДІАК України (Центр. Держ. істор. архів України, м.Київ). Ф.275. Оп.1. Спр.678. Арк.117.

Настю Грінченко спочатку було ув'язнено в либідську дільницю, а потім у Лук'янівську в'язницю. Либідська дільниця (сучасна вулиця Тарасівська 4, 4а) була недалеко від помешкання Грінченків, і дівчину швидко доставили в «участок». Либідська дільниця об'єднувала поліцейське відділення і пожежну команду. Вона мала дві триповерхові споруди – головний будинок і флігель. Сполучалися вони одноповерховою стайнею на 30 коней. Перший поверх головного будинку було призначено для розміщення кінних, пізніше автопожежних виїздів, другий – для Либідської поліцейської частини з камерами для арештантів. До складу входила цегляна восьмигранна триярусна пожежна каланча заввишки 35 м.¹

Арештантку в останнє обшукали і повели темними безкінечними коридорами і східцями далеко вниз під землю до так званої «сибірки». Про ці жахливі хвилини Настя Грінченко писала: «Східці та коридори вивели нас на темний, обставлений з усіх боків будинками двір, що здавався в темряві якоюсь коробкою, з якої ніяк не вийти. Заіржали коні, і раптом я побачила перед собою фізіономій в драгунських картузах. Серце забилося швидше, бо я дуже добре знала, що таке «участок», а той який судився мені, відомий був «ізбієнями політики».² Вона перебувала там лише два дні, однак цей час залишив глибоку та гнітючу рану в її серці. Пізніше, вже на волі, Настя опише ці події у своїх спогадах «Два перших дні. Згадки». Вони були надруковані у часописі «Нова громада», і не тільки сколихнули громадськість існуючим безправ'ям у Російській імперії, а й підкреслили письменницький талант Анастасії. «Произведение молодой писательницы «Два перших дні» произвело сильное впечатление и заставляет предполагать в молодом авторе будущий талант»³ – зазначалося у відгуках в тогочасних часописах.

У своїх спогадах Настя описувала процедуру доставляння в'язнів у тюрму та їхні жахливі умови перебування: «...Віконце над землею, піл («нари») між піччю, що пече нещадимо, та вікном, що ніколи не причиняється, – дарма, що тепер люта зима, – земляна мокра долівка, «параша» в кутку, на чорній від сажі стіні лампа «коптилка»: на тій же стіні то олівцем списано, то ножом вирізано слова, в яких одбивалися муки й надії тих, що були тут поперед нас».⁴

¹ Галайба В.Тиманович Є. Садиба поліцейського відділення й пожежної команди Либідської дільниці Києва, 1895–97. Режим доступу: [Електронний ресурс] – <http://pamyatky.kiev.ua/streets/tarasivska/sadiba-politseyskogo-viddilennya-u-pozhezhnoyi-komandi-libidskoyi-dilnitsi-kiyeva-189597>

² Гасенко Н. Два перші дні. Згадки // Нова громада. 1906. № 10. С. 73

³ Грінченко Б. Д. // ІР НБУВ (Інст. рукоп. Нац. бібл. України ім. В. І. Вернадського). Ф. III. Од. зб. 44343. Арк. 4.

⁴ Гасенко Н. Два перші дні. Згадки .С. 73

Однак, найбільше вражало катування людей, які бували щоночі в одній із камер над «уголовними» (кримінальними злочинцями). Від нелюдських криків у всіх холонуло серце та паморочилася голова. 6-а камера лякала всіх. Вона була така як і всі, але на чверть наповнена водою. Однак, не вода наводила страх, а знущання які відбувались там. «...За кілька хвилин після того, як двері за арештантом замикалися, до камери знову входив городовий з вірьовкою в руках, зв'язував свою жертву і починав бити. Після езекуції, як бідна жертва лежала вже мабуть непритомна і крики замовкали, - городовий закидав її в воду під «нари» і виходив. З пів години було тихо... Але ми вже знали, що за цією тишею буває і ждали з напруженою увагою, болісно стиснувши зуби»¹ – так описувала події в ній Настя Грінченко.

Найбільше обурювало дівчину те, що заарештовано її без пояснень, грубо та безпідставно. Вона була впевнена, що її не судитимуть, бо нема за що, а просто триматимуть адміністративно стільки скільки захочуть. Тому, уявляла безкінечне перебування в цьому безпросвітному льосі, місяці за місяцями. Вже у першому листі від 29 грудня Настя Грінченко повідомляє своїх батьків: «Ну ось Вам і посилаю першого листа, хоча напевно він не дійде. Почуваю себе нічого, але сидіти дуже погано. Камера дуже маленька, грязна на п'ять чоловік, а нас вже 9, навіть сидіти не поміщаємося. Сидимо разом з уголовними. Рядом камера з хуліганями, котрі б'ються і ранять один одного ножами а поліція мовчить і дивиться. Головне не можна добитися щоб покликали якесь начальство. Мене вже обіцяють посадити в карцер, щоб я не єрундила».² Дівчину глибоко вразила атмосфера такого «правоохоронного» закладу, а особливо драконівські розпорядки, які полягали в суворій нелюдській дисципліні. Особливо обурювало її те, що навіть в туалет виводили їх всього двічі, і це призводило до конфузів та корчів арештантів. Анастасія, маючи критичний розум і бунтарський характер, не могла змиритися з такими правилами. Свій протест вона викладала в скаргах та «прошеніях», якими просто закидала жандармську канцелярію. З її листів читаємо: «Господин надзиратель! 3-я камера просит позволения выйти в клозет и все безрезультатно. На прогулку не пускают совсем».³ Про свою битву з владою поліцейської дільниці Настя писала так: «Я більше часу віддавала війні з усяким «начальством» починаючи з часового, потім дежурний, далі старший, за їм околודок і нарешті пристав. До прокурора так і не можна було добратися, а

¹ Там само. С.75.

² Грінченко Б.Д. // ЦДАМЛМ України (Центр. держ. архів-музей літерат. і мист. України). Ф. 15. Спр.12. Арк.1

³ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.11.

то б і з ним воювала».¹ Зміст листів свідчить про бойовий дух, наполегливість та оптимізм дівчини.

Не зважаючи на складні, як психологічні так і фізичні умови, Анастасія не тільки стійко витримувала всі негаразди, а й намагалася заспокоїти батьків, розуміючи їхні хвилювання. «Хоча сидіти не дуже гарно, однак настрої добрий»² – пише донька. І це не випадково, адже енергійний та непосидючий характер, допоміг їй миттєво налагодити товариські відносини як зі студентами та робітниками, так і з «політичними» (там їх було більше 40).), хоча це було дуже складно, адже кожен із них мав своє бачення подолання царизму. Проте, було те що єднало всіх – співи та декламування. Маючи гарний голос, вона до 2-3 ночі або співала та перегукувалася з товаришами, або організовувала з ними різноманітну кореспонденцію, передаючи її через вартових у речах.

Хоча арешт Насті Грінченко був несподіваним, завдяки винахідливості та оперативності, дівчина встигла вдома сховати деякі папери. Нелегально та швидко їй вдалося передати записку батькам (написану олівцем), де вона просить: «...Під моїм комодом перед обшуком я всякі папірці запхнула, витягніть їх, щоб не пропали», також питає: «Чи правда що Левко Ю[ркевич] теж взятий?».³ В листі Настя також просить своїх батьків повідомити її товаришів (Андрія чи Марію Лівіцьких) про арешт та передати одяг, тощо.

Ув'язнені користувалися будь-якими можливостями щоб подати якусь звістку на волю. Тож і Насті пощастило передати листа через товаришку, яку випустили на волю. «Розпитаєте у цієї товаришки про наше життя. Хоча вона знає тільки частину, бо ми вже добилися, що уголовних забрали в другу камеру. Ну і блощиць тут! Тут сидять рядом три лубенці із-за яких був страйк, щоб їх випустили. Один з них був у Полтаві влітку коли я там робила, словом всі свої люди. Я страшенно рада що вони тут і цілий день через волчки балакаємо»⁴ – писала вона батькам.

Третього січня 1906 року Настю Грінченко переводять у Лук'янівську в'язницю, яка мала статус губернської та першу категорію. За станом на 1 січня 1900 р. на території тюрми налічувалося десять кам'яних будівель різного призначення, у тому числі чотириповерховий головний корпус. Спочатку в'язниця була призначена для утримання арештантів усіх категорій, і була розрахована на 550 осіб загальних та 46 одиночних місць, однак завжди була

¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.13

² ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.2

³ ЦДАМЛМ України. Ф.15. Спр.12, арк. 3

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.5

переповнена. Слід зазначити, що камери мали значні недоліки: погана вентиляція, тіснота, темнота та вогкість. Про це навіть наголошував київський генерал-губернатор О. Ігнатьєв під час ознайомчої поїздки.¹ Лук'янівський тюремний замок став місцем відбування покарання (або ув'язнення на час слідства) не лише для кримінальних злочинців, а й політичних противників режиму. Бувало, що нелегкий в'язничний шлях пройшли цілі родини, які стояли в опозиції до самодержавства. «Родинною в'язницею» назвав тюремний замок і Юрко Білякевич (син Левка Юркевича), оскільки тюремні ґрати відчували на собі як дідусь, Йосип Юркевич, так і його батько Левко Юркевич. Довелось там просидіти 9 місяців (1929–30 рр.) і йому.²

Через зв'язкового Анастасія Грінченко передає листа своїм батькам в якому повідомляє про зміну місця ув'язнення: «Сейчас меня уводят в тюрьму... Узнайте, в чем меня обвиняют. Мне дали подписать бумагу, в которой пишется, что есть основные данные подозревать меня в принадлежности к тайному сообществу. Подписать, конечно, отказалась».³

З Лук'янівської в'язниці Настя повідомляє батьків, що сидить вона в тюрмі «3 коридор камера 17».⁴ Методи впливу на в'язня залишалися незмінні. Важливим засобом регулювання його психологічного стану було позбавлення контактів із родиною. Бувало й так що побачення ув'язнені були позбавлені місяцями. Брак інформації дратував Настю, невідомість майбутнього гнітив: «...Напишіть же хоч що-небудь про моє діло, бо я нічогосінько не знаю. Коли до 11 (2 тижні) мені нічого не об'являть, тоді викликаю прокурора і піднімаю війну...».⁵ А отримати дозвіл побачення чи право передати передачу було не так то й просто. В архіві знаходиться незакінчене оповідання (без назви) Бориса Грінченка, в якому ймовірно автор намагався описати в'язницю де перебувала його донька та процедуру побачень з нею. «Я завернув ліворуч у провулок між двома тюремними парканами, і побачив що під брамою вже було багато народу. Довга жовта будівля з заґратованими вікнами тяглася ліворуч і праворуч, а поряд неї чорніла широка, вгорі кругляста брама. Знизу всю її заступив натовп людей. Їх стояло кілька десятків, з вузликами, пакуночками, кошиками в руках, долі біля ніг на ослоні під муром. Як звичайно публіка була вся «інтелігентська», - селян

¹ Ковалинский В. З історії київських тюрем / Київські мініатюри. Книга друга. К.: 2003. С.226.

² Юркевич Ю. Л. Дитинство і юність. Спогади. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40893/30-Yurkevich2.pdf>

³ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 8.

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 12.

⁵ Грінченко Б. Д. // ІР НБУВ (Інст. рук. Нац. бібл. ім. В.І. Вернадського).. Ф. III. Од. зб. 36567. Арк. 1.

було тільки троє»¹ описував Борис Дмитрович Лук'янівську в'язницю, наголошуючи що на масовому арешті політичних. Окрім того, в «Оповіданні» Б. Грінченка детально описуються умови зустрічей зі своєю донькою. Це були нетривалі побачення по кілька хвилин, під час яких батько з дочкою могли лише перегукуватися через ґрати. «Довга хата, посередині вздовж неї ідуть паралельно дві дерев'яні стінки, а в їх зроблено один проти одного вікна затягнені дротяними ґратами. Посередині між стінками ходить туди й сюди солдат з рушницею, ви стоїте по сей бік, а той з ким бачитися по той бік стінок, – ну й кричите один до одного».² Під час зустрічей стояв страшенний галас, бо одразу побачення мали біля двадцяти чоловік. Іноді, як згадувала М. Грінченко «Борис Дмитрович було й без побачення хоч трохи, а поговорить з Настею: стане на вулиці, а вона коло вікна та й перегукуються».³ Хоча за таку сміливість Борису Дмитровичу і погрожували зброєю. Пізніше він домігся щотижневого побачення на 10-15 хвилин при помічників та при жандармові.

Листи доньці, за її порадою, передавали іноді в їжі. «Загалом в булках листи передавати можна. Їх тут не ламають» – писала вона. Однак не обходилося і без курйозів. Кумедний випадок трапився із листами до Насті під Новий рік. Про нього донька, не без гумору, повідомляє батьків: «Пиріг віддала одному часовому, бо треба було його задобрити, а він сьогодні вранці (ще я спала) приніс і каже: я в том варенике что ты дала, чуть записки не съел (Вот кацап) і передав мені».⁴ Отаким несподіваним чином прийшли Насті новорічні листи від батьків.

Описує донька і новорічну атмосферу під новий Рік. Із настанням свята всі ув'язнені (80 чоловік) з особливим натхненням заспівали Марсельєзу - пісню борців за свободу в усьому світі. Цей гімн революціонерів наробив страшенного переполоху, адже сотні голосів невільників порушили тюремний простір потужною енергією. Переляканий надзиратель намагався викликати військо. Однак все несподівано обійшлося, оскільки Настя найшла спільну мову і з ним. «Ми з ним добре поговорили, я особливо. А тепер він зі мною в дуже гарних відносинах. І коли були на побаченні все говорив: З Новим роком!» – писала вона в листі до батьків. Однак репертуар цим не обмежувався. Також, в ті часи, користувалася популярністю ще й пісня Олександра Колеси «Шалійте, Шалійте скажені кати». Це єдина українська революційна пісня кінця XIX- початку XX

¹ Грінченко А.Б. // ІР НБУВ (Інст. рук. Нац. бібл. ім. В.І. Вернадського).Ф. І. Од . зб. 31424. Арк. 1.

² ІР НБУВ. Ф. І. Од . зб. 31424. Арк. 3

³ Загірня М. Спогади / Загірня М. Передмова, упорядкування, примітки Неживої Л.Л. – Луганськ: Видавництво «Шлях», 1999. С. 92.

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 10.

ст., що стала революційним гімном української соціалістичної і поступової молоді. Співали, також й українські пісні, колядки.

Сум та депресія впливали на стан Анастасії, бо неволя нікому не додає оптимізму. «У нас такі страшенні репресії пішли, що дихати неможливо» – писала Настя з в'язниці.¹ Особливо було важко коли не було зв'язку зі світом, рідними та коханим. «Дорогие папа и мама! Почему так долго нет от Вас никаких известий. Свиданий теперь нет, я ведь совершенно не знаю как Вы себя чувствуете и что с Вами?»² – пише з тривогою доня батькам. Щоб якось тримати зв'язок зі світом, та налагодити самостійно кореспонденцію, Настя намагалась використовувати різні способи: передавати листи та записки через «перевірених» людей; через харчі, в яких були вони сховані; в зашитому одязі, іншими способами. «...Усі листи, які для мене прийшли, а також свого листа передайте через Єсфірь, але так, щоб вона вже в середу встигла сюди передати. Вона знає спосіб. І інші одержують через неї листи. У нас такі страшенні репресії пішли, що дихати неможливо» – писала Настя з в'язниці.³

Не зважаючи на обставини Настя невтомно та самовіддано «працювала» на ниві партійної роботи і у в'язниці. Поширювала літературу для ознайомлення, пояснювала, вела бесіду на прогулянках (коли дозволялись). Відсутність літератури змусили дівчину просити свого батька передавати її у в'язницю, причому, різними способами. «...Одначе Ви недогадливі. Коли змогли обгорнути обід в газету 1 января, то можна було б і 2-го. Але цього вже і не треба, бо у нас є кілька екземплярів. Постарайтесь передати ще книжок... Тут у нас декламації на весь тюремний двір. Передайте ще «Куди расходуются народные деньги», «Долой самодержавие».⁴ Передавали батьки літературу різноманітного характеру, проте, найбільше заборонену, соціал-демократичного спрямування. Привертає увагу лист Насті написаний до батьків 14.03.1906 року, де вона просить: «...Коли побачите кого з наших (товаришів Насті по революційній діяльності. – Н. П.), то спитайте, чи не можуть вони добути книгу Леніна «Две тактики...». Коли можуть, то хай передадуть мені сюди: вона для нас потрібна...».⁵

Всупереч умовам в яких знаходилась Настя, її агітаційна робота не припинялася. Вона велася не тільки серед «сусідів» по камері, але й поширювалася й на інших хто був у в'язниці : селян, робітників, в тому числі й

¹ ІР НБУВ. Ф. III. Од.зб.36563. Арк.1

² ІР НБУВ. Ф. III. Од.зб.36566. Арк.1

³ ІР НБУВ. Ф. III. Од.зб.36563. Арк.1

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 28.

⁵ ЦДАМЛМ України Ф. 15. Спр.12. Арк. 35

«уголовних». Декламування, дебати на прогулянках, кореспонденція, всі ці засоби мали одну мету – зміну поглядів в'язнів в бік соціал-демократії. Вражає енергійність, з якою Н. Грінченко досить швидко завоювала авторитет, навіть з «уголовними». З цього приводу, Марія Грінченко згадувала: «Один, напр[иклад], писав, що коли їм доведеться ще колись бути разом у тюрмі, то вже тоді й він буде на політичному коридорі (тепер він сидів за злочинство)».¹ Не відмовляли батьки і у всіх проханнях доньки, хоча можливо і нарікали себе на пильну увагу жандармерії. Адреса на Маріїнсько-Благовіщенській 67 стала рятівним осередком для багатьох ув'язнених. Адже на прохання Насті на цю адресу приходили листи з різних міст, в тому числі з Петербургу для її товаришів, гроші для тих хто з нею сидів від родини та інших джерел.²

Не зважаючи на тюремні умови, Настя не втрачала духу, турбувалася про слабших, намагалась їм допомогти. Як тільки дівчина дізнавалась про потреби товаришів, миттєво діяла. Якщо сама не в змозі була допомогти, то батьків просила. Так, у листах до рідних, Анастасія просить допомоги для свого товариша Антося (ймовірно А. Макаренко, який згадується під псевдонімом Антось чи Антін З)³. Це був дієвий член ЦК РУП. Саме за ініціативи Насті Грінченко, Антон залишився працювати в Полтаві завдяки винахідливості дівчини.⁴ Тому, вона відчувала себе відповідальною за нього. Хвилюючись про товариша, Настя звертається до батьків: «Вибачте, що я турбую всякими клопотаннями. Пришліть какао і одіяло для А[нтон]а. Антось такий самотній».⁵ Дівчина просить передати речі прямо йому або через неї, а також ще й черевики, бо «...він ходить у самих калошах, і на прогулку не може ходити».⁶

Енергійна, весела та усміхнена, Анастасія Грінченко намагалась допомогти кожному хто потребував підтримки (моральної або ж матеріальної). Її сміливі розмови та чудовий дівочий спів заворожували не тільки ув'язнених, а й наглядців. До її пісень або декламувань приєднувались чи не усі в камерах, і дух стійкості та незламності наповнював в'язницю. Вона усвідомлювала, що не має права втрачати силу духу, і не тільки, щоб самій не впасти в прірву відчаю, а ще й відчувала відповідальність за інших. Лише в листі до батьків донька

¹ Загірня М. Спогади. С. 93.

² ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 25.

³ Наумов С.О. Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905–1907 рр. (на матеріалах Лівобережної України) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. - К., 2003. Вип. 6. С.151.

⁴ Документи про діяльність українських партій: Революційної української партії (РУП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) // ЦДАВОВУ (Центр. держ. архів вищ. орг. влади та управл. України). Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 3.

⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 25.

⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 38.

відкриває сокровенне: «Тільки дякуючи моїй, як кажуть товарищі «жизненной», (ймовірно Катерині Голіцінській – Н.П.) і тому, що я себе привчила вже найбільшу моральну муку ховати в глибину душі, я могла витерплювати всю цю систему приниження людського достоїнства, і бути веселою».¹ Вимучена тюремними умовами, невідомістю щодо своєї справи, Настя продовжує прохати батьків допомогти іншим. «Тут зараз Василь товариш Антося. Стан його здоров'я знаєш, тому необхідно пожити в селі».² Або «На вашу адресу повинні прийти гроші з Черкас. Ці гроші для однієї що тут сидить».

3

Залишилися красномовні спогади про Настю Г.О. (товариша по партійній роботі), які проливають світло на турботливість та жертвовність дівчини. Він згадує: «У 1906 р. довелося мені сидіти в одній із повітових тюрем. Режим тяжкий, а годували погано, а то й не давали. Грошей не було. Терпів, написав Насті, бо знав, що вона своєю доброю душею зрозуміє становище. Не знав, що сама в тюрмі. Мого листа їй передано в тюрму. Попрохала вислати мені гроші і гроші вислано. Інші товариші не відгукнулися».⁴

Всупереч обмеженням, які накладали тюремні ґрати, Настя багато листувалася з партійними товаришами, як тими, що були на волі, так і з ув'язненими. Звичайно таке листування відбувалося різними способами (винахідливість дівчини не мала меж). Пекучою темою, важливою проблемою було питання «Що робити, щоб поширити соціал-демократичні ідеї?». На жаль таку дискусію та міркування однопартійців не має можливості дослідити, оскільки за спогадами Марії Грінченко листи були всі спалено.

Дуже близькою товаришкою Насті Грінченко була Катерина Голіцінська, з якою довелося їй ділити тюремні ґрати. Належала Катерина (псевдонім Лоза, Лозенко), до Вільної Громади Революційної Української партії (РУП) та Жіночої громади у Києві. Можливо знайомство відбулося ще у Києві на засіданні Жіночої громади, однак особливо дружба дівчат зав'язалась в період перебування Насті Грінченко у Львові. Там вона знайомиться з українськими емігрантами, що належали до Революційної Української партії (РУП), в тому числі і з Катериною. Настя захоплювалася її енергійністю та дієвістю, невтомністю та гумором, вмінням володіти словом. Тісні стосунки були з Катериною Голіцінською, під час активної роботи в «Кружку українських дівчат». Трибуну жіночої організації

¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.14.

² ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 12

³ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 39

⁴ Г.О. Згадки про Настю Грінченко // Діло .1909. Ч.238. С. 1-2.

подруги дуже вдало використовували для популяризації соціалістичних ідей. Вони досить жваво включилися у студентські страйки, боротьбу за самостійний український університет у Львові, різноманітні демонстрації тощо. Схвальні відгуки про роботу в РУП Катерини Голіцінської залишила Наталя Романович-Ткаченко, яка писала про неї: «Катерина Голіцінська, людина, що на своїх плечах винесла більшу частину роботи за кордоном – це найдіяльніший член закордонної колегії РУП, це невтомні руки партії. Рухлива, метка і завзята до роботи (як бувають завзяті жінки), раз узявшись до діла вона горіла в роботі і тому робота горіла в її руках. Редагування коректора, переклади, листування з численними кореспондентами України – все це на ній. Все це поспівало впору, і все зроблено було надзвичайно акуратно».¹ Тому і не дивно, що Настя була з нею дуже близькою. Марія Грінченко згадує: «От як і лікарі її (Настю) оглядали в тюрмі, то вона попрохала подивитися й на товаришку Катрю. Дуже вона про ту Катрю піклувалася. Та Катря досі жива...».²

Ще однією із близьких подруг була Мірія Білякова, яка перебувала разом з нею в одній камері. Марія була членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і входила до складу київського міського комітету. Її син Юрій Юркевич згадував: «Довелось їй зазнати арешту і якийсь час просидіти в знаменитій Лук'янівській тюрмі, ... мати мала можливість познайомитись з багатьма новими для неї людьми. В тому числі і з моїм батьком».³

Проливає світло щодо буття у камері та відносини з подругами жартівливий лист Анастасії батькам, в якому вона пише про навчання подруги: «Маруся вчиться українській мові, поки результат нікуди не годиться. Коли Катря сказала слово кошик, то вона спитала: це чоловік такий? (В листі дописано рукою Марії): бреше Настя на мене. Я навіть збираюся вам листа по українському писати, а не то що б. Маруся».⁴ Дійсно, хоча Марія народилася у Ніжині, але змолоду українкою себе не відчувала. Долучилася до українства Марія в Петербурзі, де приєдналась до соціал-демократів. Однак, як згадував її син Юрко «трохи російської вимови так і лишилось у неї на все життя».⁵ Подруги трималися разом, стійко переносили нелюдські страждання, підтримувати одна одну і навіть «сміялися до сліз над страхами».⁶

¹ Романович-Ткаченко Н. На порозі до революції (Уривки із споминів) // Україна. 1925. №1 – 2. С.112.

² Загірня М. Спогади. С. 93.

³ Юркевич Ю. Л. Дитинство і юність. Спогади. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40893/30-Yurkevich2.pdf>

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 21.

⁵ Юркевич Ю. Л. Дитинство і юність. Спогади. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40893/30-Yurkevich2.pdf>

⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 21.

Привертає до себе увагу той факт, що відносини Марії Білякової активно підтримувалися з Марією Грінченко вже після смерті Насті. А сталося це коли Марія Миколаївна переїхала у помешкання на вулицю Кудрявську 8. Білякови проживали у сусідньому будинку № 9. «З Марією Миколаївною моя мати скоро стала дуже близькою. Спокійна вона була, привітна і доброзичлива. Пригадую її дві чистенькі кімнатки, скромно, а навіть бідно обставлені. Безліч книжок, картотеки — вона працювала вдома для словника. Прекрасні великі фото Бориса Грінченка і їх єдиної доньки Насті, що вмерла молодою.....Ми з мамою часто бували вечорами у Марії Миколаївни, посидіти за чаєм та розмовою»¹ — згадував Юрко Білякевич.

Довелося Насті Грінченко розділити в'язничне середовище і з Левком Юркевичем (псевдонім — Л. Рибалка). Пізніше, у 1911 році він напише спогади про Настю, про спільні роздуми та переживання. З погляду сьогодення, сучасний історик Юрій Шаповал дав високу оцінку політичної діяльності «дивному і принциповому українському марксисту», та відзначив його як «найшановнішого українського марксиста у європейському соціалістичному русі».²

Не оминув в'язницю й Йосип Юркевич, батько Левка Юркевича. В революційній діяльності він не брав активної участі, однак широко підтримував революційну молодь, і грошима, і сховищем у родовому маєтку. «Тут я зустріла товариша з котрим ми переписуємося через двір. Йому вже розповідав старий Юркевич, котрий тут сидить в одиночку, що нас мучили в участку». ³ — писала батькам Настя Грінченко.

Жахливі в'язничні умови (як психологічно так і санітарно-гігієнічні) призводили до фатальних наслідків ув'язнених. Про психічний стан ув'язнених яскраво демонструє лист доньки в якому вона повідомляє, що в протест одна дівчина «...голодує 5 день, позавчора хотіла себе облити керосином і спалити».⁴ Досить часто нелюдські умови утримання, погане харчування, брак медичної допомоги, призводили до страшного захворювання - сухот. Несвоєчасна ізоляція хворих та непрофесійне лікування призводило до летальних наслідків. Всіх хворих на сухоти з активною легеневою формою із в'язниці відправляли в Кирилівську лікарню. Лікування полягало у так званому «посиленому харчуванні», а це «одна зайва булка в хаті». Тому смертність була дуже високою.

¹ Юркевич Ю. Л. Дитинство і юність. Спогади. [Електронний ресурс] / Ю. Юркевич. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40893/30-Yurkevich2.pdf>

² Шаповал Ю. «Найшанованіший український марксист У європейському соціалістичному русі [Електронний ресурс] / Ю. Шаповал. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/library/books/bronebiyna-publicistika-levko-yurkevich>

³ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.14.

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.40.

«Наша одна вже двічі звідти вернулася, бо їй там доводиться в купі з туберкульозниками лежати котрі вже умирають. Одне слово щось страшне»¹ — писала Настя. Щоб дотримуватися хоч якоїсь можливої гігієни вона просить батьків окремого посуду для себе і для своїх подруг: «...Передайте три мисочки прості Марусі, Каті і мені, бо ми не хочемо їсти з арестанських з котрих усі їдять. Тільки всі неоднакові, щоб ми могли їх розбірати. Потім три ложки прості дерев'яні. Пришли фунт клюкви. Ми з Марусею лопаємо її прямо з сахаром, це у нас десерт. Бо овочі у нас тут бувають не часто. Та й те ¼ яблучка».² Водночас їй був потрібен карболовий розчин для дезінфекції, оскільки це «необхідно всім нам, бо наші жандарми сифілітики, а в нашій камері живе хвора трахомою. Дійшло до того, що я боюся до всього доторкатися»³

Щоб якось відволіктися від гнітючих тюремних буднів та солідаризуватися в'язні співали. Не виключення і Настя Грінченко, адже з дитинства дівчина співала, чула і знала багато українських пісень. За спогадами Марії Грінченко Настя почала співати з чотирьох років у шкільному хорі. Саме там співали українські пісні й колядки. Тому не дивно, що дівчина самотійно чи з подругами сідали на вікна та співали. Сусідні камери підхоплювали, хто міг співав, а хто мріяв про волю. «Ми з Марусею співаємо на вікні. Недалеко від нас сидить один уловник. І співає чудові українські пісні. Мене він зве «хвора Настя». Так любить мій спів, що зривається з ліжка і біжить до вікна».⁴

В'язничне вікно — це був єдиний спосіб життєвого простору, спілкування, взаємодія з середовищем, хоча і тюремним. Тому, ув'язненні багато часу проводили на вікні. Настя бачила як відправляли в'язнів в Якутію, вели на допити, доправляли хворих у Кирилівську лікарню, а деяких можливо і у вічність. Це, звичайно гнітило дівчину, забиало багато сил і здоров'я. З жалем описує донька події, які важким тягарем лягли їй на душу: «Вчора пішла партія якутян і одна дівчина. Повели ввечері з чотирма факелами посеред вулиці в грязі бо йшов дощ. Кругом сотня козаків, звід драгунів. Важко було і страшно. Жалко, особливо Маню. Ми її проводили співами, палили папір. Вона сама маленька-маленька в мілких калошах по грязі шльопає між козаками».⁵ Перебуваючи у тюрмі, Настя замислювалась, постійно перебувала в пошуках ідеального ладу, бачила такий державний устрій, який би був справедливим, забезпечував права всіх громадян, сприяв розвитку особистості.

¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.35.

² ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.25.

³ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.26.

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.40.

⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк.33.

Після розколу РУП, який був офіційно закріплений 12 січня 1905 року, була утворена нова партія «Українська соціал-демократична спілка» («Спілка»). Настя Грінченко зі своїми найближчими товаришами приєднується до неї. Ідейна платформа «Спілки», вимагала від усіх соціалістів об'єднання на основі класової боротьби. Національні ж рамки при цьому, на їх погляд, були б значною перешкодою. І тут як влучно зазначив Я. Грицак виникала дилема: «чи наблизити час тріумфу соціалістичних ідей, а чи працювати на користь національного відродження».¹ Настя, яка була вихована в українській родині на кращих українських традиціях, стояла перед ділемою. Звичайно, значний вплив на її вибір мало оточення, авторитетні особистості Спілки (Д. Антонович, О. Скоропис Йолтуховський та інші). Так, товариш по партії Дмитро Антонович у дискусії з М. Поршем, на сторінках часопису «Праця», стверджував, що національне питання для пролетаріату є неіснуючим, назвавши його вигадкою буржуазії. Проте, член ЦК Спілки О. Скоропис Йолтуховський визнавав вагу національного питання, але прагнув організаційної єдності із сильнішою РСДРП, так як слабка УСДРП не мала змоги активно включитися в рух за права робітників. В постійній праці, в дискусіях, в міркуваннях та аналізі тогочасних реалій дівчина робила вибір, який в усі часи був непростий. В міркуваннях та аналізі тогочасних реалій дівчина робила вибір. Як влучно зазначив В. Огієнко, таке протистояння між ідеєю соціальної справедливості та національною ідеєю характерне і для сьогодення.²

Сумні звістки з волі (арешт друзів та нової друкарні) підштовхувало її до роздумів, пошуку нових шляхів. Рибалка Л. (Левко Юркевич), який був разом з Настею згадує цей період: «...Я мав нагоду спостерігати усю ту внутрішню боротьбу, яку переживала тоді товаришка Настя. І от в її гарячій голові виринає так само як і у решти товаришів, що сидять у тюрмі, цілий план задля визволення партії з тяжких обставин, серед яких вона опинилася». ³. Міркування Насі полягали в тому, що українська соціал-демократія була ще слабкою, і основа цієї слабкості полягала у відсутності досвіду і матеріальної бази. А бажання створити свою українську соціалістичну партію поруч з російською приведе до ослаблення соціал-демократичного руху. Тому, необхідно скористатися вже «готовим організмом російської партії, увійти туди, і коли ми наберемо сили за

¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX / Я. Грицак. [2-ге вид.]. Київ: Генеза, 2000. 249 с.

² Огієнко В. Український соціалізм на початку XX століття в контексті становлення українського націонал-комунізму // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2006. Історія. Вип. 85-86. С.29.

³ Рибалка Л. Настя Грінченко. (Спомини) // Мета. 1908. Ч.17, 18. С.4.

поміччю чужої, але теж соціал-демократичної організації ми одколимось».¹ І тоді, «зріст національного українського відродження піде скоршим темпом». ² Тому, група партійців (в т.ч. Настя Грінченко), що перебувала в київській тюрмі, на чолі з Л. Рибалкою (Юркевичем) висилає з тюрми у березні 1906 р. офіційну заяву до ЦК про перехід до української спілки російської соціал-демократичної партії.

Батьки тяжко переживали, однак поважали такий вибір доньки. «Українську соціал-демократичну спілку» часто представляють в літературі як силу, що добровільно віддала себе під владу російської соціал-демократії. Насправді, як справедливо стверджує Ігор Гирич, «Проросійська орієнтація «Спілки» була лише тактичним прийомом низки колишніх рупістів, щоб достукатися до російських марксистів, і хоч би в автономній формі змусити їх визнати існування української соціал-демократії».³

Вже на початку лютого 1906 року Настя відчувала погіршення здоров'я. В'язничні умови, нервові стреси, погане харчування, призвели до погіршення здоров'я та захворювання на запалення легень дівчини. Нічний кашель, який дошкуляв вночі, запаморочення, головокружіння, слабкість, ось не весь перелік симптомів який дошкуляв Насті. А найбільше її гнітило те, що вона може опинитися у Кирилівській лікарні. А це б для неї було великим моральним тягарем. Ізоляція, брак волі, були б найбільшим ударом. Єдина розрада це підвіконня, де дівчина мала зв'язок із білим світом та відчувала себе краще. «Крутиться голова. Лізу на вікно. З ранку до ночі на вікні сиджу. А Маруся бідна зовсім звалилася. Не їсть не спить»⁴ - пише Настя своїм батькам. Погіршення стану змусило дівчину звернутися до в'язничного лікаря Баранова. Вислухавши дівчину, лікар зауважив про незадовільний стан легенів, хрипи та малокрів'я. Про відвідини лікаря і медичні рекомендації Анастасія повідомила батьків. На додаток вона навела такі слова лікаря: «Постарайтесь добитися скорейшого звільнення и починайте серйозно лечиться. Пока ви в тюрме я вас лечить не могу»⁵ Також донька інформує батьків, що існує при тюрмі спеціальна комісія лікарів для огляду, проте, якщо у хворої є гроші і вона спроможна оплатити інших лікарів (їх повинно бути – 3 чоловіки). За правилами постанова цієї комісії повинна бути обов'язкова для жандармів.

¹ Там само.

² Настя Грінченко // Мета. 1908. Ч.16. С.1.

³ Гирич І. «Спілчани» (Маріан Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський) [Електронний ресурс] / І. Гирич. Режим доступу: <http://www.ihyrych.name/History/UkrSocialDemocracy/YoungUkraine/MMelenevsky.html>

⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Спр.12. Арк. 35

⁵ Там само, арк.15.

Батьки Анастасії Грінченко приклали чимало зусиль щоб організувати і сформувати кваліфіковану комісію. Це зайняло деякий час, бо в консиліум вони намагались залучити відомих фахівців щодо лікування туберкульозу. Ймовірно у в'язниці (весною 1906 р.) був спалах захворюваності. Це підтверджує лист Насті до батьків в якому вона повідомляє, про заборону прогулянок всіх ув'язнених. Це на той час був чи не єдиний засіб профілактики зупинення стрімкого поширення захворювання. Туберкульоз легень у в'язничних реаліях зумовлювався не лише несприятливою санітарною ситуацією та незадовільними побутовими умовами життя, а й санітарною безграмотністю самих ув'язнених, низьким рівнем медичної допомоги хворим та відсутністю санітарно-профілактичних заходів щодо запобігання хвороби. Відомо, що головним механізмом передачі туберкульозу був повітряно-крапельний, коли люди з активним легеневим туберкульозом кашляють, чхають, розмовляють або співають. Спілкування, співи, декламування – це були важливі дії в житті ув'язнених у тюремних умовах. Тому не дивно, що єдиними профілактичними заходами тюремної адміністрації були відміна прогулянок та відправлення на деякий час ув'язнених у Кирилівську лікарню під нагляд жандармів. З цього приводу Настя пише: «Уже мені тюрма докучила. Тепер нас не пускають вкупі на прогулянку, через те ми зовсім на неї не ходимо. Жандарми як собаки, щось похоче на участок».¹ Проте, ефективність лікування Кирилівській лікарні була досить ефемерною. Подрузі Насті – Катерині, прийшлося двічі побувати там. У своєму листі до батьків донька детально описує «лікування», яке порівнює з інквізицією. Брудна білизна, як натільна так і постільна після іншої хворої, городовий біля вікна і дверей, перлова юшка та котлета з чорним хлібом – це ще не всі «методи» лікування. Найбільше вражало санітарно-гігієнічний стан кімнати де лежали хворі. «В хаті де вона (Катерина) лежала, миші бігали прямо по ліжкові і по їй. А подушка була вся в мишаках. Катя попросила пастку і зразу мала трьох. Потім ще одну. Коли вона лежала або стояла розгублена в одній сорочці, до неї вривалася ціла купа надзірателей, бо було до неї якесь діло. І коли вона їх виганяла, то надзіратели казали: «что ж это за больная, коли мужчин стидіться?» Як приїхала не могли її нагодувати ² – з обуренням писала Настя батькам.

Борис Дмитрович приклав чималих зусиль, щоб у в'язниці Настю оглянула комісія у складі 3 лікарів і в'язничного лікаря. В архівних матеріалах збереглась виписка з огляду, який проводився 16 лютого медичною комісією на чолі

¹ Там само, арк.17.

² Там само, арк.32

професором К. Тритшелем та з в'язничним лікарем Н. Барановим. У виписці записали: «...Очень резко выраженное малокровие, какъ кожи такъ и слизистых оболочек. Лимфатические шейные железы несколько увеличены. При перкуссии найдено притупление в под-и-над - ключичной области правой легочной верхушки....отечность...». Далі лікар робить висновок, що Анастасія Грінченко хвора на сухоти (пошкодження правої легені). Такі висновки комісія робить на підставах: спадковість, (а саме те, що з обох сторін родини були хворі на сухоти від яких дехто помер), а також підстав, які були виявлені при обстеженні. В той же час комісія зазначила що: «...ей настоятельно необходимо пользоваться вполне чистым воздухом, усиленнымъ питаниемъ при соблюдении всехъ гигиенических условий и нравственного покоя. В противном случае болезнь может принять острое течение и быстрое дальнейшее скоротечное развитие». ¹

Б. Грінченкові довелося немало витратити зусиль, щоб домогтися звільнення доньки за станом здоров'я. Він наполегливо клопотався, відсилав листи «прошення» до Департаменту поліції та до генерал-губернатора. Ось один із них: «Дочь моя Анастасия Гринченко второй месяц арестована. Причин жандармское управление не объясняет, дело передано в департамент. Заключение больна туберкулезом, в тюрьме болезнь быстро развивается. Прошу разрешения пригласить консилиум докторов, освобождения и лечения на юге России. В случае высылки прошу назначения южной губернии». ²

Звертався Борис Дмитрович і до Олександра Лотоцького, громадського діяча, ученого, видавця та публіциста, який на той час, мешкав у Санкт-Петербурзі та працював у Державному контролі. Співчуваючи родини Грінченків, Лотоцький клопотався про справу, та негайно (14 березня) телеграфував: «Дело послано в Киев для исследования». Нарешті справа зрушилася з місця, однак попереду були ще довгі дні турбот та переживань. Марія Миколаївна Грінченко вже 15.03. інформує доньку: «Сьогодні дала губернаторові «прошення», щоб тебе не вислано, бо висилка на північ для тебе це смертний присуд, і щоб випущена або зовсім, або мені на поруки для лічення. У губернатора дізналася, що діло твоє ще сюди не доїхало. Звелено прийти на тому тижні»³

Справа відновилася, тому через два тижні Насті Грінченко та Марії Біляковій знову влаштували допит. «Вчора тягали мене на допит. На жаль не повезли на допит в ЖУ а я так ждала цього щоб проїхатися по городу. На допиті

¹ ІР НБУВ. Ф. І.Од. зб. 33399. Арк.2.

² ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Оп.1. Спр.77. Арк.1.

³ ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Оп.1. Спр.2. Арк.2.

ми мовчали як риби. Мене привели першу. Ми не говорили навіть свої імена. Той бідний жандарм все питав мене «Кто Марія Павловна?». Так ми розійшлися ні з чим. Тільки й усього що бачила людей з волі. Що думають робити зі мною моєю грішною душею. Чи в пекло чи в рай, чи куди її хочуть пристроїти»¹ - пише донька батькам.

Лише 18 квітня вийшло розпорядження Генерал-губернатора, якого так довго всі очікували. В ньому йшлося: «В ответ на прошение от 17 апреля, обращенное к начальнику края, что по постановлению Генерал - Губернатора, состоявшемся 18 апреля, и сообщённого того же числа Киевскому губернатору к исполнению. Дочь просительницы Анастасия Гринченко подлежит освобождению из-под стражи». ² Ось воно, довгоочікуване рішення. Проте, державна машина абсолютизму має цілий механізм цинічного психологічного тиску та методів свавілля. Лише по обіді Насті було оголошено про звільнення. Однак, перебувала вона там ще й ніч. Це були тяжкі години чекання та сподівання на волю. Наступний день був ще тяжчим, адже кожна година очікування була неймовірно виснажливою. Тільки 19 квітня 1906 року, по обіді, Настю Грінченко з подругою було звільнено. Досить емоційно описує цю довгоочікувану подію Марія Грінченко у своїх спогадах: «Зате ж як приїхала додому з товаришкою (разом випустили), то одразу весь двір про це дізнався: такого було сміху, співу, крику, вису. Та й як же не радіти: у вікно можна дивитися скільки хочеш і воно без ґрат; по всіх хатах можна ходити, бо двері не замкнені, їсти можна скільки можеш і скільки схочеш; дерева, траву, квіти можна не тільки бачити, а й руками до їх торкатися; можна не тільки дивитися, як і куди вулицями ходять, а й самій ходити та ще й куди схочеш».³

По звільненню, Настя зразу ж взялася до партійної роботи, агітуючи за масовий перехід в ряди загальноросійської партії, що викликало протест серед деяких членів українських партій. В той же час, вона продовжує допомагати і опікуватися однопартійцями, які потрапили у скрутне становище (одяг, документи, квартира, їжа тощо). Трохи підлікувавшись Настя продовжує свою роботу, пересідаючи із потягу в потяг, нестримно рухається вперед, їде в Гадяч, а пізніше в Конотоп. В архіві збереглася низка листів того часу, що проливає світло на її подальшу діяльність.

Існують різні думки щодо політичних переконань Насті, а особливо боляче вражають ті, які переконують в тому, Настя зрадила українству перейшовши в

¹ Там само, спр. 12, арк.39-40

² ЦДАМЛМ України, ф. 15, оп.1, спр. 78, арк.1

³ Загірня М. Спогади. С. 93.

ряди російської соціал-демократії. Переконливу відповідь щодо цього питання наводить Л. Рибалка: «Товаришка б у л а і в м е р л а У к р а ї н к о ю. Але життя з його важкими протиріччями вирвало Єї з рядів української соціал-демократії. Рух укр[аїнського].. національного відродження тепер надзвичайно зростає. Саме тепер здобуває він ту матеріальну основу, якої відсутність привела тов.. Настю і Єї друзів до розпучливих заходів. І якби жила тепер наша товаришка – Вона допомогла б укр[аїнському] пролетаріатові, допомогла б його визвольничій діяльності і вернулася б в ряди укр[аїнської]. соціалдемократії. Гарантією сього була б Єї любов до своєї справи, Єї чулисть та чистий розум, дякуючи котрим вона так гостро відчувала протиріччя життя. Н е п р і н ц і п и змінила Вона, тільки шлях до досягнення їх»¹.

Таким чином, вивчення життєвого шляху Насті Грінченко (грудень 1905-квітень 1906), який був обмежений тюремними ґратами, дозволив не тільки частково відтворити історичні реалії того часу, простежити кристалізацію політичних уявлень та переконань Анастасії, а й відтворити фатальний вплив ув'язнення на здоров'я та подальший її життєвий шлях. Постійні роздуми дівчини посилили відчуття вибору, внутрішню боротьбу (між класовим та національним). З одного боку, їй боліло національне, боролось українське єство, закладене родиною. З другого боку, марксистська ідеологія, яку вона сприйняла і сповідувала, потребувала неухильного слідування марксистській догмі про класове суспільство, класову солідарність, інтернаціональні стремління, змушувала до постійного перебування у співпраці з РСДРП для подолання спільного ворога – самодержавства.

Анна Гедьо

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ НАУКОВЦІВ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Персоніфікований підхід до вивчення історії передбачає пошукову роботу й критичний аналіз усіх видів інформаційних джерел із відомостями про конкретну особистість. Окреме місце серед таких джерел належить епістолярній спадщині, що має яскраво виражене соціальне підґрунтя: висвітлює історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів,

¹ Рибалка Л. Настя Грінченко. (Спомины) // Мета. Ч.17, 18. С.4

інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії. Епістолярій дає можливість вивчати як повсякденність певної епохи загалом, так й конкретну особистість зокрема.

Листи науковців нічим незамінним з огляду джерельно-інформативного потенціалу. У листах відклалася інформація, яку неспроможні зафіксувати інші джерельні комплекси. Листи не тільки містять зафіксовану важливу фактичну інформацію, але й дають можливість відтворити живі образи особистостей, познайомитися з ними в певних життєвих обставинах та взаємостосунках з оточенням. Епістолярна спадщина розкриває внутрішній світ особистості, глибину душевних переживань. Як зазначала Н.Л. Пушкарьова, пошуки і вивчення «приватного», «особистого», «таємного», особливостей їх відображення в джерелах - єдиний шлях до розуміння людей минулого¹.

Аналіз епістолярної спадщини А.Ю. Кримського, М.С. Грушевського, К.В. Харламповича, М.І. Яворського, Д.І. Багалія, К.М. Грушевської, Н.Д. Полонської-Василенко допомагає відтворити повсякденне життя академічної еліти України в першій третині ХХ ст.

Аналіз епістолярію свідчить, що й на початку ХХ ст. можна виявити низку прикладів та окремих тенденційних явищ щодо скрутного побутового становища науковців. Показовим також є й факт, що у кімнатах А. Кримського ще до панування радянської влади було досить сиро, через що академік часто хворів. Відомості про ці нестатки ми зустрічаємо, зокрема, у листі А. Кримського до Б. Грінченка від 25 серпня 1906 р.: « Я слабую вже четвертий тиждень на гарячку й ревматизм: мабуть, брюшний тиф. Загалом кажучи, ціле літо зминуло для мене аби-як»².

Так, А. Кримський у листі до Б. Грінченка від 28 серпня 1907 р. зазначав, що їх з сім'єю спіткають не найкращі часи: «Найгірша поміж ними – тая, що в нас іде будування: геть усю хату зруйнували, щоб поставити нову, - і, отож, довелось нам тулитися по всіх закутках (сінцях тощо), де ледві можна переночувати »³.

Матеріали листування радянського періоду свідчать, що крім ідеологічних з'явилися й побутові труднощі, до яких вже немолоді, обтяжені, як правило, турботами про численних родичів вчені були абсолютно не пристосовані. Почали

¹ Пушкарёва Н.Л. История частной жизни в России глазами российских и зарубежных историков. Отечественная история, 1998. № 3. С. 213.

² Матвеева Л.В. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 - 1941). К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. Т.1. С. 414.

³ Там само.

проявлятися ознаки майбутнього голоду. Так, 22 травня 1918 р. К.В. Харлампович писав академіку РАН О.І. Соболевському: «Не спрашиваю, как Вам живётся: и без того ясно, что не весело и даже не сытно, хотя Москва ныне и столица ленинского правительства. То ли иссякли хлеб и прочие продукты в «житнице Европы», то ли власть не имеет ни умения, ни возможности наладить подвоз. Голод идёт быстрыми шагами и может за раз охватить многие пункты государства. Даже в Казани в последние 2–3 недели хлеб повысился в ценах вдвое и втрое. Нет подвоза муки, крупы. Всё пустынное становится на базаре»¹.

Епістолярій науковців дає можливість прослідкувати зміни у побутовому житті науковців з початку ХХ ст. до 1930- х рр. Так, «Старый год, – писав О. І. Соболевському 3 січня 1919 р. К.В. Харлампович, – был не совсем милостив к Вам и ко мне. Что Вы претерпели летом, то я перенёс зимой, просидев в заключении с 19/XI по 17/XII»². Таким чином, виправдалися побоювання, якими К. В. Харлампович поділився з О. І. Соболевським у травні 1918 р.: «Не можем мы, казанцы, похвалиться и личной безопасностью, хотя наш «совдеп» всё же лучше многих других, и во главе его стоят люди довольно просвещённые и даже обнаруживающие удивительное внимание к университету». У цьому ж в листі К. В. Харлампович нарікав: «Моя учёная карьера закончена. В Киев я едва ли попаду. Кроме материальных затруднений, препятствием является уже то, что я никак не могу связаться с Украинской академией наук даже при помощи тамошнего академика Вотчала, сын которого из Казани ездил в Киев. Я совсем не знаю, существует ли сейчас даже моя кафедра. [...] С наукой я всё же не порвал [...], я занят направлением деятельности Общества археологии, истории и этнографии, собирающегося каждые две недели. Это наиболее деятельное учёное общество Казани»³.

Науковці, незважаючи на тяжкі умови життя, самовіддано працювали на благо української наукової думки. Так, про певні «досягнення на кістках» у свої листах від 28 грудня 1920 р. писав до А. Кримського член ВУАН та видатний вчений України К. Воблий: «З великою охотою повернувся б до Київа, щоб працювати в Академії, але зразу не можемо виїхати – не маємо теплої одежі. ... Скажіть моїм колегам по Відділу, що я стою близько до статистичних джерел Крима і можу використати чи ті, чи інші матеріали, які може будуть потрібні

¹ Российский государственный архив литературы и искусства. Ф. 449. Оп. 1. Д. 392. Л. 16-16 об.

² Добров П.В., Гедьо А.В., Медовкіна Л.Ю. Костянтин Васильович Харлампович (1870-1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк, 2011. С. 74.

³ Российский государственный архив литературы и искусства. Ф. 449. Оп. 1. Д. 392. Л. 29 об.

Академії»¹. Чи не є ці рядки свідченням життя заради науки, а не життя заради власного статку?

Поліпшенню загального безрадісного настрою учених не сприяли і прийоми, якими влада вирішувала питання ідеологічного характеру. 27 квітня 1924 р. К. В. Харлампович із сумом писав О. І. Соболевському: «Но в моём настроении сейчас мало светлых тонов. ... Перед Пасхой же я получил письмо от своего стипендиата по ун-ту А. Широкова, ныне иеромонаха Иоанна, за противление «живой церкви» сосланного в Кемь, где он томится в концентрационном лагере, работая то в лесу, то на жел[езной] дороге. Хотя письмо написано так, что цензура ни одного слова не зачеркнула, оно много мне сказало. ... Невесёлая Пасха!»².

Подані рядки дають зрозуміти досить явну тенденцію до погіршення життя наукової інтелігенції, яка простежується й у 30-х рр. Так у 1932 р. в листі до К.В. Харламповича М.Н. Бережков зазначає: «Много можно было бы рассказать об академической жизни, но поберегу до личного свидания, о времени которого не могу даже загадывать. Что пишет Дмитрий Николаевич. Я Вам как-то советовал просить его о присылке чая.

Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но, увы! У меня никогда не было долларов. Грустные вести идут из Смоленска. Плохо живется там. Евдокия Васильевна доселе без работы. Живут в комнатухе в 9 кв. метров – сырой, холодной, темной. Электричества нет, а единственное окошко выходит в общую комнату»³.

Аналіз епістолярію науковців свідчить, що в професійній діяльності науковці стикалися з проблемою публікації своїх розвідок. В листуванні А. Кримського початку ХХ ст. неодноразово зустрічаємо скарги на роботу друкарень: «На «Зорю» - надії мало. 5-6 чч. (для яких я вже давно, дуже давно, продержав свою коректуру) ще не вийшли, а 7-е ще й не зложено. ... Та в Звенигородці друкувати не можу, бо тут нема букв із наголосами ..., ба навіть нема «ї»»⁴.

Актуальною була проблема нестачі паперу, яка спіткала багатьох науковців. Так, у січні 1923 р. А. Кримський писав до Д. Багалія: «Правда, у нас зле з папером. Держава, передавши нам друкарню, не дала нам ані однієї стопи

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941) / За ред. Матвеевої Л. В., Бубенок О. Б., Василюк О. Д. та ін. Том II. 1918-1941. К.: НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 2005. С. 22.

² Добров П.В., Гедьо А.В., Медовкіна Л.Ю. Костянтин Васильович Харлампович (1870-1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк, 2011. С. 77.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 55994. Арк. 1.

⁴ Матвеева Л.В. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 - 1941). К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. Т.І. С. 393.

паперу, ані грошей на закупівлю паперу. Все, що ми друкуємо, друкується на папері, пожертвуваному авторами, або купленому мною з моїх випадкових заробітків»¹. На аналогічну проблему скаржилась і Катерина Грушевська в листі до Філарети Колесси від 10 липня 1930 р.: «Бажаю тим часом всього доброго, головню спокійного літнього спочинку і міцного здоров'я. Вибачте за такий поганий папір, саме тепер немає іншого»².

Зазначені проблеми можуть здатися дивними та навіть безглуздими для пересічної людини, але потрібно розуміти, яке значення вони мали для людини, яка прагнула донести світові результати своєї роботи, для якої саме ця праця майже й була сенсом життя.

Аналогічні свідчення про «непокращення» умов життя можна зустріти в листах науковців і навесні 1918 р. К.В. Харлампович скаржився О.І. Соболевському у листі: «Наука не идѣт на ум, да и работатъ не хочется, когда не уверен не только в том, что удастся напечатать написанное, но и в сохранении жизни самого автора»³. Ці ж настрої, поряд із здивуванням з приводу активності О. І. Соболевського, учений повторював і в листі від 3 січня 1919 р.: «Вы в надежде на лучшее продолжаете работатъ на пользу науки и, по-видимому, немало приготовили для печати. А я забросил писание: когда печататъ?»⁴.

Тотожні думки зустрічаємо в епістолярії М.І. Яворського та Д.І. Багалія. Так, М.І. Яворський у листі від 2 квітня 1930 р. до Д.І. Багалія зазначав: «Моє матеріальне становище зараз дуже важке, а мені під моїм прикриттям почуванням важко звертатися до когось з проханням на непевне майбутнє»⁵. Трагізм ситуації, коли відомі науковці змушені були ледве не жебракувати відтворює ще один лист М.І. Яворського до Д.І. Багалія, в якому він писав: «Знаючи Ваше відношення до мене, як до того, що щиро працює, я звертаюся до Вас з проханням, досить неприємним для мене, а саме – я зараз сиджу без гроша, та роботи припинити не хочу. Чи не були б Ви ласкаві, позичити мені до кінця цього року, не пізніше, 200 крб. ... А то по правді сказати через днів декілька й їсти не буде що»⁶.

¹ Матвеева Л.В. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 - 1941). К.: Інститут східознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. Т.2. С. 41.

² Колесса К. Листування Філарета Колесси і Катерини Грушевської // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССХІІ. Праці Секції етнографії та фольклористики. Львів, 2001. С. 521-41.

³ Российский государственный архив литературы и искусства. Ф. 449. Оп. 1. Д. 392. Л. 17-17 об.

⁴ Добров П.В., Гедьо А.В., Медовкіна Л.Ю. Костянтин Васильович Харлампович (1870-1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк, 2011. С. 73.

⁵ Домановський А.М. Невідомі листи М.І. Яворського до Д.І. Багалія // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків: Майдан, 1998. С. 203-207.

⁶ Домановський А.М. Невідомі листи М.І. Яворського до Д.І. Багалія // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків: Майдан, 1998. С. 203-207.

Однак взаємодопомога і взаємоповага була важливими складовими академічних респондентів. Так, у лютому 1925 р., після п'ятимісячного ув'язнення й перед засланням, К.В. Харлампович у листі до О.І. Соболевського згадував про свою зустріч із ним у Москві наприкінці 1921 р. Ці спогади не тільки яскраво характеризують О. І. Соболевського як людину, але й умови, в яких житила наукова еліта країни. «Ваша заботливость обо мне, – писав вчений, – пред которою среди интересов научных так сильно пробивается Ваша любовь к человеку. Вспоминаю я один вечер у Вас в доме в декабре 1921 г., когда Вы, сидя в темной комнате, освещенной только уличным фонарем, при полярном почти холоде, испытывая все ужасы экономического кризиса государства и своего, предлагали мне финансовую помощь. Такие моменты и такие отношения не забываются...»¹.

Аналіз епістолярію науковців 20-30-х рр. ХХ ст. свідчить, що більшовики вороже ставилися до істориків і взагалі до історичної науки. Причиною цього була відмова вчених переписувати за новими ідеологічними штампами події минулого. Радянський уряд розпочав масову реорганізацію науки та освіти, що відбувалася швидкими темпами, вже з 1918 р. В її основу було покладено принципи плановості, підпорядкованості наукових завдань народногосподарським проблемам і необхідності виховання наукових кадрів нового типу – вчених з розвинутою класовою свідомістю, майбутніх «борців і будівників комуністичного суспільства»².

Про істориків церкви годі й було і казати. Декрет Раднаркому «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» від 23 січня 1918 р. заборонив викладання у навчальних закладах дисциплін, які тим чи іншим чином були пов'язані з церквою та релігією. Невдовзі після появи цього декрету розпочалася так звана «демократизація» професорського складу. Вчені ступені доктора та магістра були скасовані, так само, як поділ професорів на заслужених, ординарних, екстраординарних, а також звання ад'юнкта³. На істориків церкви навішувався ярлик «ворог народу». Професори університетів були на контролі надзвичайних органів. Їх боялися, оскільки вони могли формувати своїх послідовників з числа студентів.

¹ Российский государственный архив литературы и искусства. Ф. 449. Оп. 1. Д. 392. Л. 42-42 об.

² Глебова А. М. «Радянська» української науки та ревізія київського Інституту фізики у 1938 р. // Наука та наукознавство. 2005. № 1. С. 82–97.

³ Декрет от 23 января 1918 года «Об отделении Церкви от государства и школы от Церкви». URL: <http://warra.net/55/decret.html>.

Науковий доробок багатьох вчених у 30-ті рр. був кваліфікований як «буржуазно-націоналістичний мотлох». Публікації попередніх років переглядалися спеціальними комісіями, внаслідок чого переважна їх більшість потрапляла до індексу заборонених творів.

Аналіз епістолярію свідчить, що взаємини між науковцями в стінах Академії не були надто теплими – інколи навіть навпаки. Вже в змісті перших листів до К. В. Харламповича за 1925 р. М. С. Грушевський зазначав: «Ви в головнім добре зрозуміли академічну ситуацію. Додам: «ізолюваність» сталася на ґрунті особистих користей. Люде, котрі розділили між собою академічний пирог, возбоялися, при моїм повороті, що їм прийдеться дечим відмовитись, і щоб забезпечити собі більшість проти мене, пустились во вся тяжкія, в самих ріжнородних напрямках»¹.

Поряд із відмінностями у стильовому написанні листів, жінки-історики (та й взагалі жінки) часто відрізняються від чоловіків особливостями світосприйняття та навіть, можливо, проблемами, що їх спіткали.

Сказати, що жінкам робили в плані репресій «знижку» було б, мабуть, моральним злочином. В листах жінок-науковців прослідковується схильність до заповзятої праці та цілковите небажання жалітися, навіть рідній матері. Про це свідчать листи дочки М. Грушевського – Катерини.

Навіть, перебуваючи у засланні, коли вже на звільнення не варто було й сподіватися, питання видання батьківських праць чи не найбільше цікавило Катерину Грушевську. Про це свідчить лист К. Грушевської до матері, написаний у червні 1941 р. з Магадану: «... что с рукописями? Где они и когда взяты, если взяты? Если ты еще не написала мне об этом, то напиши. Напиши тоже не знаешь ли что случилось с Томом VI («Історії української літератури»), который был в Институте, и с другими теми рукописями, которые я сама сдала в Академию? И не слышала ли что-нибудь о переводе шестого тома?»². Більше того, не лише Катерина переймалася закінченням справ батька – чи не всі «спадкоємиці» батьківської справи намагалися продовжити те, що не встигли батьки, та видати роботи, що не встигли ті – чи не тому ми про дочок знаємо значно менше, аніж про їхніх славнозвісних батьків?

Як зазначає Д.О.Андросова-Байда, тема книг проходить червоною ниткою через листування дружини та доньки М. Грушевського. Так, в листі, написаному в червні 1941 р., Катерина питала у матері: «Как с квартирой, как с книгами

¹ Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. 2000. № 1. С. 77.

² Матяш І. Б. Катерина Грушевська: Життя і діяльність. К.: Україна, 2004. С. 180.

моими и твоими и отца? Были ли они взяты сразу после суда?... Когда забрали книги, было ли отмечено, что там есть библиотечные книги, которые нужно сдать? Не было ли запроса из Ленинграда насчет того экземпляра Мужилівського, который был у меня?»¹. У цьому ж листі К. Грушевська цікавилася у матері: «Как твои глаза, не болят ли? Есть ли у Тебя что читать?»².

Песимістичний настрій, незважаючи на неабиякий професіоналізм, лунає у листах Н.Д. Полонської-Василенко. Так, вчена розуміла всю хиткість свого становища в Академії, і з досить холодним розрахунком розмірковувала щодо цього: «Мне нужно известное отношение к себе завоевывать в Киеве, а не на «перифериях» – на что мне Одесса, когда в Киеве – умри, не дай Бог Д.Ив. [Д.І. Багалій], продли Бог ему века – и меня вышвырнут из Академии...»³.

Епістолярій Н.Д. Полонської-Василенко свідчить, що обробка архівних матеріалів по-справжньому захоплювала дослідницю. Паралельно вона відчувала певну вину перед батьками – особливо перед мамою, що дуже хворіла. Адже Наталя Дмитрівна те й робила, що постійно переїздила з одного цінного архіву до іншого. З творчим оптимізмом вона повідомляла: «Я никогда не подозревала, что тут такой ценный материал – и никем не тронутый! Книгу можно уже писать – и будет не чета Атласу. А прибавит Московский, Херсонский и Одесский архивы!... Мне часто не верится, что в моем распоряжении такие ценные данные...»⁴.

Таким чином, аналіз епістолярної спадщини науковців свідчить, що на початку століття побутові труднощі були пов'язані, зокрема, із невірноваженою ситуацією у країні, відсутністю фінансування «нестратегічних» галузей життя, зацікавленістю у розвитку науки лише меценатів, колекціонерів та ентузіастів.

У 1930 х рр., коли вже активно розпочав свою діяльність репресивно-каральний апарат, життєві труднощі вчених були пов'язані переважно із втручанням влади у науково-культурний осередок України, виявлення суспільно небезпечних елементів та ворогів народу (зокрема і за заздалегідь хибними списками) тощо. Про національно-культурне піднесення на той час не могло бути й мови – ті «щасливчики», кому й вдалося вижити або переховатися, у своїй більшості потерпали від голоду, холоду, сирих приміщень.

¹ Андросова-Байда Д.О. Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки-історика. Дис. ... канд. іст. наук : Спец. 07.00.06. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 77.

² Там само.

³ Швайба Н.І. Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України. Дис. ... канд. іст. наук: Спец. 07.00.06. Запоріжжя, 2008. С. 93.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 542. Оп.1. Спр. 87. Арк. 229 зв.

Проаналізувавши певний масив матеріалів листування провідних українських вчених, варто відзначити низку тенденційних моментів щодо їх повсякденності. Так, з огляду на зміст епістолярію К. Харламповича, А. Кримського, М. Бережкова, М. Яворського простежується закономірність щодо досить кепських умов життя. Науковці потерпали від сирих приміщень, голоду, хвороб, неможливості знайти роботу, постійних переслідувань.

Аналіз жіночого листування надав можливість виявити певні особливості. Листи жінок-науковців суттєвіші, більш відкриті. Однак, аналізуючи за листами повсякдення жінок, доходимо сумних висновків – побут жінок не був легшим за чоловічий. Всі науковці перебували «під ударом».

Часто жінки-історики свідомо присвячували продовженню справ своїх славнозвісних батьків значно більше часу, ніж власним науковим доробкам.

У державі, де офіційно проголошеної формою правління була диктатура, для багатьох вчених тільки особисте листування з близькими за переконаннями людьми залишалося єдиним простором для вільного виявлення власних думок. Тільки тут можна зустріти відверті судження з політичних питань, дійсне ставлення вчених до так званих «реформ» в галузі науки, до нових ідеологічних і методологічних фетишів, запропонованих владою для обов'язкового освоєння. Ці листи дозволяють почути справжній голос того покоління наукової еліти, яке з часом на довгі десятиліття кануло у небуття історії. Епістолярна спадщина вчених розкриває чимало фактів їхніх біографій, питань наукового співробітництва, коло соціокультурних зв'язків і багато інших побічних відомостей, які можна використовувати при дослідженні роботи структур ВУАН, повсякденному житті академічної еліти, відображенні загальнополітичної ситуації кінця 1920 - початку 1930-х рр. на існуванні старої наукової інтелігенції та її пристосуванні до нових умов життя тощо.

Провідним діячам української науки доводилося розпродавати своє майно буквально «до нитки», аби хоч якось прогодувати родину. Люди, що були виховані у найелегантніших традиціях, були змушені прохати своїх колег позичити хоча б якийсь мінімум грошей, аби не померти від голоду. Адже, варто зауважити, що це вагомий удар по гідності, а отже і перший крок на шляху до «зламу особистості». Залякування арештами було серйозною «мотивацією» для більшості «великих розумів нації», аби жити в постійному жаху. До речі, такі методи застосовувалися не лише до представників наукової інтелігенції.

Для людей, які звикли жити своєю роботою, присвячувати їй життя, глибоким потрясінням та справжньою мукою були усілякі утиски в можливостях повноцінної праці. Так, серйозною проблемою була недостатня оснащеність

друкарень, нестачі паперу, зазначалося навіть й про таку, здавалося б, безглузду проблему, як відсутність у друкарні можливості друкувати букву «ї». Також, через постійні пересилки, втрачалися цілі розділи та навіть томи рукописів. Покладати надії на пошту було досить ризикованою справою. Також значною перепорою на шляху професійного розвитку науковців, звичайно, стояла цензура та ідеологічний контроль – що не могли не мати певний відбиток на частоту публікацій та якість праць, що видавалися. Науковцям треба було пройти справжній терновий шлях, аби видати свої праці, ці роботи діставалися їм по-справжньому «потом й кров'ю» – а тому набували ще більшої цінності. На жаль, деякі з таких праць нам так ніколи і не вдасться побачити.

Такими були реалії першої третини XX ст., таким був контекст праці науковців. Однак проблеми у науковій діяльності не були єдиним клопотом наукової еліти країни. До цих труднощів додавалися серйозні побутові ускладнення, з якими творчі та, загалом, не здібні до фізичного опору люди, відчайдушно боролися. Вони усіма можливими силами та засобами захищали свою родину, намагалися дістати харчі та хоча б якось зберегти життя. З огляду на скрутне матеріальне становище, свою негативну роль відігравав також емоційний стан, характерна забарвленість цих процесів. А тому більшість науковців перебували на межі нервового зриву, але не здалися й не визнали своєї провини у ефемерних обвинуваченнях влади. Треба також зауважити, що радянський карально-репресивний апарат майже досяг своєї мети, адже за більшістю матеріалів листування однаково простежується певна пригніченість. Але, в той самий час, простежується й жага до боротьби, до відновлення справедливості, хоча б у науці.

ДВОРЯНСЬКА СПІЛЬНОТА ЛВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1-Ї ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В ЕГО-ДОКУМЕНТАХ З АРХІВУ ГАЛАґАНІВ

Дослідження его-документів¹ – епістолярію та автобіографічних текстів на кшталт мемуарів, щоденників, тревелогів² – має значний потенціал людинознавчого погляду на події завдяки кількома факторам: 1) суб'єктивна природа походження; 2) значний потенціал інформативності; 3) презентація мережі соціальних комунікацій; 4) збереження мовних стратегій, відповідних добі створення тощо. Погодимось із К. фон Грейерцем (Karl von Greyerz), що історики шукають в его-документах насамперед людину в її специфічному культурному, лінгвістичному, матеріальному та соціальному середовищах.³ Знані недоліки его-документів (суб'єктивізм, залежність від моменту написання, часова дистанція між подією та оповіддю про неї) не нівелюють того, що ці джерела презентують осібний погляд на події, зберігають унікальні свідчення представників різних прошарків соціуму, є матеріалом для реконструкції індивідуальних стратегій людей та їхніх біографій. Це обумовлено насамперед специфікою его-документу як тексту, в якому домінує авторський (суб'єктний) складник, і телеологія таких джерел визначається егоцентричною формулою: «я у світі»⁴.

Інтерпретація цих документів, за заувагою Н. Козлової, уможливорює аналіз індивідуальних проявів соціальних взаємин, передусім тому, що властивості тексту корелюються як із формами практичних дій, так і з диспозицією агентів комунікації у соціальному просторі.⁵ Не менш вагомим чинником значущості его-документів для реконструкції життєдіяльності тієї чи іншої соціальної групи у визначених історичних координатах є, за висновком Н. Суржикової, поєднання у оповіді приватного та колективного, коли в цих документах експонований як

¹Дефініцію “ego-document” запропонував у середині 1950-х рр. історик Жак Прессер (Jacques Presser) для дослідження текстів, де автор присутній як дописувач і як суб'єкт опису; дискусія щодо застосування дефініції для документів різних епох триває. Зокрема, обговорюються варіанти визначень: “selbst zeugnisse” («свідчення про себе» чи «авто документ»), “self-narrative” («розповідь про себе»), “personal narrative” («персональний наратив»). Див. детальніше: Greyerz von K. Ego-Documents: The last word? *German history*. – L., 2010. Vol. 28. N 3. P. 273–282; Egodocument : веб-сайт. URL: www.egodocument.net (дата звернення: 08.12.2018).

²Тревелог (від англ. – Travelogue) – література мандрів, опис мандрів, що містить власні враження автора.

³Greyerz von K. Ego-Documents: The last word? P. 282.

⁴Троицкий Ю. Л. Аналитика эго-документов: инструментальный ресурс историка. *История в эго-документах: исследования и источники*. Екатеринбург : «АсПУр», 2014. С.14.

⁵Козлова Н. Н. Методология анализа человеческих документов. *Социологические исследования*. 2004. № 1. С. 19.

індивідуальний світ («Я»), так і соціально обумовлені характеристики («МИ») окремої особи.¹ Водночас не забуваємо, що, як зазначає О. Коляструк, вибір теми оповіді та спосіб її висвітлення залишається за особистістю: «Приватний автор – вільний у виборі об'єкта дослідження і ракурсі його оцінювання».²

Ще однією важливою ознакою его-документів, яка визначає їхній високий дослідницький потенціал, є близькість до розмовної мови. Саме тому, за твердженням М. ван дер Валь (Marijke van der Wal) і Г. Руттена (Gijsbert Rutten)³, робота з ними розширює обрії історико-лінгвістичних розвідок, забезпечує вивчення мовної ситуації «знизу», розглядаючи мовні практики окремих соціальних груп у їхніх суспільних контактах. Дослідники зазначають: «Через те, що его-документи містять характерні усні елементи, але водночас мають лінгвістичні особливості, притаманні писемним практикам, тобто є гібридним об'єднанням усного та письмового слова, їхня мова може бути досліджена з обох сторін».⁴

Інформативно-інтерпретаційна вага джерел особового походження актуалізується за умови, коли вони зібрані у комплекс, що уможливорює характеристику тієї соціальної групи, яка є основним утворювачем такої збірки, через співставлення джерел різних типологічних ознак. Такі добірки его-документів містяться у сімейних архівах, передусім зібраннях родів елітарного походження різних регіонів України. Аналіз цих документальних комплексів сприяє всебічному дослідженню української еліти у поєднанні чинників її політичної, соціально-економічної, духовно-інтелектуальної активності з презентаціями світоглядних переконань і життєвих практик повсякденно-господарського та родинно-побутового життя. Вартість впровадження до наукового обігу таких джерельних збірок добре усвідомлена українськими дослідниками, котрі наголошують на тому, що це «сприятиме подальшій активізації пріоритетних в сучасній світовій історіографії досліджень у царині історії соціальних еліт, приватного життя, регіональної історії, мікроісторії тощо»,⁵ та виокремлюють особливу вагу публікації документів особового походження з архівів Галаганів, Симиренків, Скоропадських, Стороженків,

¹Суржикова Н. В. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? (Вместо предисловия). *История в эго-документах: исследования и источники*. Екатеринбург : «АсПУр», 2014. С. 11.

²Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 146.

³М. van der Wal, G. Rutten. Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. *Touching the Past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*. V. I. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. P. 1–19.

⁴М. van der Wal, G. Rutten. Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. P. 14.

⁵Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі. Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 3. С. 146

Сулим, Терещенків, Ханенків, на основі яких «можна реконструювати життєвий і творчий шлях, створити персональні і колективні біографії, а також просопографічні портрети <...> родин або соціальних груп у контексті тієї чи іншої епохи...».¹ Водночас використання інформативно-презентаційного потенціалу его-документів актуалізує розгляд «питань соціальної, господарської, регіональної, мовно-культурної самоідентифікації еліти» етнічно-українських територій.²

Тут зазначимо, що найчастіше науковці у своїх розвідках віддають перевагу таким періодам з історії еліт ранньомодерної та модерної України, як друга половина XVII – остання третина XVIII ст. або друга половина XIX – початок XX ст., тоді як доба остаточного входження українських земель до складу двох імперій залишається менш затребуваною, зокрема й у використанні матеріалів его-документів, хоча можна згадати успішну реалізацію програм археографічного дослідження дворянської спільноти Наддніпрянщини у часових межах першої половини XIX ст., внаслідок чого маємо низку публікацій за джерелами особового походження (епістолярій, дорожні нотатки тощо).³

Не менш важливим є використання корпусу документів особового походження з родинних архівів для аналізу життєдіяльності дворянства Лівобережної України (колишньої Гетьманщини) у визначених хронологічних межах першої половини XIX ст. – від моменту остаточної інкорпорації козацько-старшинських родів, чії нащадки склали вагомую частку місцевої знаті, до лав імперського дворянства й до пореформеної доби, коли у економічному житті, на політичній арені, у культурних практиках дворянство вимушено було діяти у більш складному соціально-стратифікаційному контексті.

Попри наявність розвідок, в яких потенціал его-документів успішно задіяний для реконструкції соціального портрету та унаочнення окремих сторінок повсякдення лівобережного панства перших десятирічь XIX ст., зокрема, статей Н. Барабаш, в основі яких – «Автобіографічні записки» історика, етнографа Миколи Маркевича⁴, потреба у всебічній характеристиці дворянської

¹Калакура Я. Антропологічний потенціал архівної України. *Вісник ЦДАЗУ*. 2011. С. 42.

² Журба О. Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей. *Регіональна історія України* : зб. наук. праць. Вип. 2. С. 57.

³Грищенко К. С. Закордонні мандрівки як складова дворянської культури першої половини XIX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Д. : ДНУ. 11. 2013. Вип.С. 37–43; Кибальна М. М. Родинний світ катеринославського дворянства першої половини XIX століття за матеріалами его-документів. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки* : наук. щоріч. Д. : НГУ, 2010. Вип. 7. 109–115; “Пишу тебе, мой ангельской друг...” (Из эпистолярного наследия начала XIX в. / Составители: С. Абросимова, А. Бойко. Запорожье, 1997. 146 с.

⁴Барабаш Н. О. «Автобіографічні записки» М. Маркевича – джерело з історії родини. *Ейдос*. 2015. Вип. 8. С. 229–347; Ї ж: Дворянські садибні комплекси Дунаєць та Ярославець за споминами М. А. Маркевича. *Сіверщина в історії України*. 2013. Вип. 6. С. 323–327; Ї ж: Панська садиба Полошки за споминами

спільноти регіону «зсередини» для того, щоб, за словами С. Абросимової, «простежити долю декількох генерацій роду і зв'язки його представників із соціальним контекстом епохи...»¹, та на цьому ґрунті розширити уяву про дворянську спільноту регіону залишається першочерговою.

До певної межі таку потребу можна задовольнити, залучивши до наукового обігу багатий комплекс наративних джерел – его-документів – з одного з найбільш повно збережених архівів лівобережної знаті – зібрання родини Галаганів.

Вибір архівної збірки саме роду Галаганів обумовлюється як збереженням документів у досить повному обсязі, так і генеалогічним чинником. Доля родини якнайкраще вписується в історичний контекст XVIII–XIX ст., від блискавичного піднесення на початку XVIII ст., коли виходець з козацько-селянського кола Гнат Галаган (?–1748), полковник компанійський (до 1709 р.), полишивши І. Мазепу та повернувшись під владу Петра I, став полковником чигиринським (1709–1714), пізніше – прилуцьким (1714–1739), та, отримавши значні земельні маєтності, заснував рід як козацько-старшинський, до середини XIX ст., коли праправнук полковника Григорій Павлович Галаган (1819–1888), великий землевласник, громадський та культурно-освітній діяч, позиціонував себе як один з репрезентантів українофільських настроїв дворянської спільноти Лівобережної України.

Значну роль в історії цього роду, як і інших сімей української, ширше – імперської – еліти відіграв матримоніальний фактор². Шлюби активізували дію «соціального ліфта» всередині родини. Союзи сина Г. Галагана Григорія Галагана (1716–1777) із Оленою (Уляною) Дунін-Борковською, онукою генерального обозного В. Дуніна-Борковського (1640–1702) і миргородського полковника, потім гетьмана Д. Апостола (1654–1734), та внука полковника Івана Галагана (1739(?)–1789) із небогою Олексія та Григорія Розумовських Катериною Дараган (1740–1823) укріпили позиції родини у владних колах Гетьманату та наблизили її до імперського двору. Разом з цим через О. Дунін-Борковську, чия мати Параска Данилівна Апостол – була сестрою Анастасії Данилівни Апостол, першої дружини Василя Васильовича Кочубея (?–1743), Галагани породичалися із Кочубеями та Маркевичами, а через другий шлюб П. Апостол (із небожом гетьмана М. Скоропадським) – зі Скоропадськими. Зв'язки в середині

М. А. Маркевича. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 235–238; Її ж: Приватний пансіон П. Білецького-Носенка за споминами М. Маркевича. *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 180–183;

¹Абросимова С.В. *Епістолярні джерела...*, С. 78.

²Модзалевский В. Л. *Малороссийский родословник*. Київ, 1908. С. 221–225.

старшинської верхівки підкріпилися союзами доньок Гр. Галагана – Олени – з Петром Андрійовичем Миклашевським (?–до 1768), Параскеви – зі Степаном Івановичем Лашкевичем (бл. 1733–1782). На початку ХІХ ст. ці шлюбні стратегії було продовжено у союзах представників п'ятої генерації роду – Петра Григоровича (1792–1855) та Павла Григоровича Галаганів (1793–1834), коли старший брат одружився із Софією Олександрівною Казадаєвою (1804–1964), однією з представниць імперського істеблішменту, а молодший – з Катериною Василівною Гудович (1782(?)-1868), дочкою Василя Васильовича Гудовича (1753–1819), чий дід, Василь Андрійович Гудович (бл. 1713–1764) був останнім генеральним підскарбієм Війська Запорізького, а сестра Анастасія – дружиною Андрія Івановича Маркевича (1782–1832). Сестра Петра і Павла – Параскева – вийшла заміж за Аркадія Олександровича Рігельмана (1778–?). Шлюби Павла Григоровича та Параскеви Григорівни укріпили спорідненість Галаганів з ще одним сімейством старшинського походження – Лизогубами. І, врешті-решт, шлюб Григорія Павловича Галагана з Катериною Василівною Кочубей (1826–1896) сприяв поглибленню близькості між Галаганами та усіма гілками клану Кочубеїв, зокрема, старша сестра Катерини Галаган (молодшої) Єлизавета Василівна (1821–1897) взяла шлюб з Левом Вікторовичем Кочубеєм (1810–1890)¹.

Тобто, як бачимо, вже генеалогія Галаганів забезпечує репрезентативність матеріалів особистого походження, що осіли в їхньому архіві. Сама збірка, як відомо, привернула увагу дослідників ще наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст., коли було здійснено кілька публікацій его-документів з сімейного архіву, причому перевага надавалася документам ХVІІІ ст. та листуванню Григорія Галагана з відомими представниками суспільно-політичного життя середини – другої половини ХІХ ст.² Публікація листів з приватного листування Г. Галагана супроводжувалася заувагою щодо доречності оприлюднення сімейного епістолярію: «Зміст значної частини цих листів, що містять у собі дрібниці повсякденного життя, майже зовсім не цікавий для нас».³ О. Лазаревським було розпочато публікацію щоденників Г. Галагана, що той вів з 17-річного віку до старості, але з юнацького «Журналу» 1836–1841 рр. було оприлюднено лише

¹ Для самого Г. Галагана було важливим походження майбутньої дружини саме з української знаті: «Однако же я беру жену именно такую, какую мне надобно. Она хотя Кочубеева, но кажется, только для того, чтобы к прочим своим достоинствам прибавить и внешнее достоинство быть знатного малороссийского роду»: Галаган Г. «Замечания и записки о всем, относящимся до крестьян, сокиринских и всех прочих экономий вообще, а также и о всем, относящемся до простого класса народа» // ІР НБУ ім. В.І. Вернадського (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. І. Оп. 1. Спр. 6922, Арк. 44.

² Лазаревский А. Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. № 11. С. 452–469;

³ Частная переписка Г. П. Галагана. *Киевская старина*. 1899. № 11. С. 452–469.

незначну частину тексту, повністю видруковано лише уривок з щоденника 1845 р.¹ А. Степович у статтях 1920-х років звернувся до опрацювання листів Г. Галагана до О. В. Кочубея, але не всі з них було опубліковано.² З історіографії радянського періоду залишилося три розвідки, створені на основі опрацювання джерел з архіву – Н. Новаковської³, котра реконструювала обставини будівництва палацово-паркових ансамблів у дідичних садибах Галаганів Сокиринці та Дігтярі впродовж 1825–1832 рр., Л. Попової, де опубліковано листи до Г. Галагана художника І. Шаповаленка,⁴ та Є. Гусевої, котра опублікувала спогади Г. Галагана про спілкування у Римі взимку 1843 р. з М. Гоголем⁵.

На початку 2000-х рр. архів знову привернув увагу науковців, його зміст було охарактеризовано у ґрунтовній статті Л. Гісцової,⁶ але у подальшому спроби звернутися до его-документів з родового архіву були поодинокими.⁷

Саме тому вважаємо необхідним продемонструвати інформаційно-джерельну вартість наративних документів з Галаганівського архіву, датованих 1800–1850 роками, для поглиблення уявлень про життєдіяльність панства Лівобережної України зазначеного періоду. з метою активізації історико-антропологічного та культурно-антропологічного ракурсів дослідження цієї проблеми. Основну увагу буде приділено епістолярній частині архіву, щоденні записи, зокрема авторства Г. Галагана, створені з 1836 до 1847 рр., будуть використані для уточнення чи поглиблення змісту епістолярію, тому ще ці документи, через їхню велику змістовно-проблемну вартість, потребують окремої розвідки.

Джерела особового походження, що увійшли до сімейного архіву Галаганів, зараз перебувають в архівосховищах двох установ – Інституту

¹Матеріали для біографії Г. П. Галагана: отрывки из юношеского дневника Г. П. Галагана, 1836–1841. *Киевская старина*. 1898. Т. 62. № 7–9. С. 189–224; Отрывок из Дневника Г. П. Галагана за 1845 г. *Киевская старина*. 1899. № 11. 228–242.

²Степович А. Про київське життя 1849 року. *Україна*. 1925. – Кн. 6. С. 109–110; Йогож: 3 подробиць реформи 1861 р. Лист Г. П. Галагана про його козелецький і прилуцький маєток. *Україна*. 1927. Кн. 4. С. 111–112.

³Новаковська Н. П. Архітектор П. А. Дубровський на Україні. *Питання історії архітектури та будівельної техніки на Україні*. К., 1959. С. 231–263.

⁴Попова Л. И. Русская колония в Риме в письмах И. С. Шаповаленко. *Панорама искусств* 9. М. : Искусство, 1986. С. 99–101.

⁵Гусева Е. Н. Воспоминания Г. П. Галагана о Н. В. Гоголе в Риме. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник*. 1984. Л. : Наука, 1986. С. 64–69.

⁶Гісцова Л. З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України. *Архіви України*. 2000. № 4–6 (244). С. 41–44.

⁷Шемета Ю. Лист М. Володимирського-Буданова до Г. Галагана з приводу влаштування колегії Павла Галагана. *Часопис української історії*. 2005. Вип. 3. С. 20–27; Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда»: дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Д. : «Ліра», 2011. 732 с.; Будзар М. Сімейні оповіді на тлі «великої історії»: 30-ті роки XIX ст. в епістолярії родини Галаганів *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 2016. Вип. 26. С. 142–160; її ж: Смерть та інші негаразди: сторінки сімейної історії у листах Миколи Маркевича до Павла Галагана. *Сіверщина в історії України*. 2017. № 10. С. 241–245; її ж: Мати і дитина у панському маєтку Лівобережної України першої половини XIX ст. (за его-документами з архіву Галаганів). *Сіверщина в історії України*. 2018. № 11. С. 176–180.

рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (фонди 119 (Родовий фонд), І (Літературні матеріали), ІІ (історичні матеріали), ІІІ (Листи) та Центрального державного архіву України, м. Київ (фонд 1475 «Галагани – поміщики»). Ця розпорошеність обумовлена передусім тим, що частину архіву ще наприкінці ХІХ ст. було передано до архіву Колегії Павла Галагана у Києві, а більша частина родинних матеріалів зберігалася у спеціальному побудованому для цього архівному будинку у маєтку Сокиринці (тоді – Полтавська губернія).

Епістолярій архіву Галаганів, датований першою половиною ХІХ ст., характеризується розмаїтістю авторів і адресатів, мірою їхньої спорідненості, соціальною приналежністю тощо.

Основну групу осіб, між котрими відбувалося це листування, складають представники споріднених між собою сімейств Галаганів, Маркевичів (Марковичів), Гудовичів, Кочубеїв, Рігельманів, Дараганів. В архіві відклалися як поодинокі листи, так і епістолярні комплекси, особливо якщо це була переписка між близькими родичами (зокрема, брати Петро та Павло Галагани, подружжя Павло та Катерина Галагани, сестри Катерина Галаган (старша) та Анастасія Маркевич, Параскева Рігельман та її невістка Катерина Галаган (старша), Григорій Галаган, його мати Катерина Галаган (старша) та дружина Катерина Галаган (молодша), Микола Маркевич та його тітка Катерина Галаган (старша) тощо.

Зміст листів відтворює обшир життєдіяльності людей, котрі ними обмінювалися, з цієї кореспонденції постає той ментальний простір, що дозволяє реконструювати мережу соціальних комунікацій, яка унаочнювала, наскільки щільною була дворянська спільнота Лівобережної України у своїх генеалогічних, майнових, інтелектуальних зв'язках.

Зі сторінок епістолярію відкривається, у першу чергу, сімейне повсякдення їхніх авторів, проте за цим шаром родинності постають більш глибинні стосунки на рівні соціального, що вже не раз відзначалося дослідниками, зокрема Марком Ротері (Mark Rothery). М. Ротері зауважив, що аналіз сімейного епістолярію має ґрунтовні наслідки для розуміння соціальної історії дворянства у ХІХ ст. та є засобом вивчення соціального становища історії знаті, причому родинні стосунки – це показник гнучкості та глибини соціальних зв'язків, що відтворює самосприйняття соціальної групи та становище її у суспільстві відповідно до тих спільнот, з якими її представники взаємодіють у повсякденні.¹

¹ Галаган Ирина Антоновна – Галаганам Петру и Павлу // ІР НБУВ. Ф. ІІІ. Оп. 1. Од. зб. 46 572–46594, 47 арк.; Галаган Прасковья – Галаганам Петру и Павлу // ІР НБУВ. Ф. ІІІ. Оп. 1. Од. зб. 46 595–46609; Галагановы Петр и Павел – Галаган Ирине Антоновне // ІР НБУВ. Ф. ІІІ. Оп. 1. Од. зб. 46 618–46627; Галаган Григорий – Галаганам

Як-от, соціальне у родинному переконливо презентоване у кількох комплексах листів, пов'язаних між собою часовими та просторовими координатами. Вони написані представниками третьої, четвертої та п'ятої генерацій родини – Григорієм Івановичем Галаганом, його матір'ю Катериною Юхимівною (Дараган), дружиною Іриною Антонівною (Милорадович), синами Петром і Павлом, донькою Параскевою – за період з осені 1807 р. до весни 1809 р. у маєтках Сокиринці, Покорщина, Гнилиця, у Петербурзі та дорогою з України до Петербургу¹. Це був один з вирішальних моментів у житті родини: юнаки Петро та Павло на початку листопаду 1807 р. поїхали з Сокиринців до імперської столиці з метою завершити освіту та вступити на службу, у січні 1808 року (між 11.01 та 22.01²) молоді Галагани втратили батька, а 24 квітня 1809 р. – мати.

Зміст листів унаочнює складні проблеми буття однієї родини, що водночас були актуальні для дворянського соціуму у цілому.

Важливим сюжетом цієї частини родинного епістолярію є зображення останніх днів Григорія Івановича Галагана (1768–1808), його смерті та наслідків її. Доля цього нащадка прилуцьких полковників, лейпцизького студента, учасника турецького (1788–1789) та польського (1794) походів, спадкоємця великих маєтностей роду³, є досить типовою для своєї доби. Це, зокрема, усвідомлював Григорій Павлович Галаган, коли, характеризуючи діда у біографічному нарисі «Рід Галаганів», описував час, коли той жив, останню третину XVIII ст. як період остаточного світоглядно-поведінкового зламу: *«Последние следы козачества, уже разлагавшиеся в местном дворянстве в половине XVIII века, совершенно исчезли в конце столетия <...> дурные примеры в отношении крепостничества проникал к нам более извне – из Великороссии с одной стороны и из Польши – с другой...»*.⁴ Спосіб життя Григорія Івановича у дідичному маєтку, обставини його шлюбу з представницею однієї з гілок роду Милорадовичів, численної родини, чий маєток у селі Калюжинці був неподалік від Сокиринців, вочевидь були «на слуху» у місцевого панства, якщо відлуння сусідських поговорів збереглося у суб'єктивно-емоційному описі М. Маркевича, датованому півстоліттям пізніше згадуваних подій: «При Григории Ивановиче Сокиринцы

Петру и Павлу // ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46 570–46571; Галаган Екатерина – Галагану Григорию Ивановичу // ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46 701.

¹Важливо, що збереглися, хоча й в різній кількості, листи, написані усіма представниками родини, це уможливило відтворення контексту листування та порівняльний розгляд їхнього змісту та співставлення дат і подій.

²Усі дати тут і далі подано за старим стилем.

³Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. С. 224.

⁴ [Галаган Г. П.] Род Галаганов. 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 12.

були притоном разврата. Вечно пьяный Григорий Ив[анович] был обвинен с Ириною Антоновною Милорадовичевою; проснувшись, увидел себя возле благородной девушки, соседки своей по имению. Тут ему сказали, что это его законная супруга. Он ее не любил и завел страшный гарем, по флигелям жили его девки <...> Наконец в коросте и венерической он умер в виде, ужасающем воображение...»¹. Вочевидь, ці спогади потребують кореляції. Принаймні, звертаючись перед смертю до синів, Григорій Іванович радив їм: «Удаляться от всяких пороков, вести себя, как долг благородного требует. Ни в какие шалости не вступать. Не иметь кампаний и обхождения с таковыми, кто развратного и порочного поведения. Словом сказать, стараться при теперешних летах заслужить доброе о себе имя и произойти на степень совершенства, от которого проистекает благополучие...».² Але частково ці слова М. Маркевича про стосунки в родині Галаганів підтверджуються тим, як І. Галаган описувала поведінку свого чоловіка перед смертю: «Он ко мне имел великую привязанность в болезни, и всегда я при нем неотлучно была. Увидевши он мою преданность к нему, поручил мне на бумаге все свое имение при свидетелях...» (лист від 22. 01. 1808 р.).³

Смерть Г. Галагана сприймається його вдовою як трагедія не лише через втрату чоловіка, батька її дітей, але й через ситуацію боргової пастки, що в ній опинилася родина. «Я, оставшись по смерти вашего батюшки в великом беспокойстве и разорении, каждой день получаю разные огорчения в разсуждение долгов, – звертається Ірина Галаган до синів. – Я упрошую кредиторов, чтоб они мне обождали...».⁴ Листи додають інформації про становище дворянки, котра, втративши чоловіка, опинилася перед загрозами того, що її діти мають лишитися батьківського спадку. Впродовж 1808 р. вона неодноразово запевняла синів, що докладає усіх зусиль для рятування родини від розорення, зокрема, сповістила про викуп маєтку у Дігтярях («Не беспокойтесь, дети, о Дегтярях, я их выкупила и отдала 12 тысяч Ивану Ивановичу Тернавскому...»)⁵, про виплату 12 000 боргових грошей (без урахування відсотків), до якої суми увійшло й повернення купцу Карпову столового срібного прибору ціною 7 584 р. (лише це свідчить про розмах трат її чоловіка).⁶ Нагальною питанням було й упорядкування оркестру з кріпаків та найнятих

¹Маркевич Н. А. Автобиографические заметки // ИРЛИ (Институт русской литературы (Пушкинский дом) Российской академии наук). Ф. 488. Ед. хр. 38. Л. 117об.

² Галаган Григорий – Галаганам Петру и Павлу // ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46571. Арк.

³ Галаган Ирина Антоновна – Галаганам Петру и Павлу // ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46 591. Арк. 41 зв.

⁴ Там само. Од. зб. 46 589. Арк. 37.

⁵ Там само. Од. зб. 46 574. Арк. 4 зв.

⁶ Там само. Од. зб. 46 583. Арк. 24.

музикантів, створеного Григорієм Івановичем у маєтку, що, вочевидь, дуже непокоїло вдову: «Теперь я сделала комплект как музыкантам, так же и певчим, по Ивана Наруги¹ рассмотрению лишних выбросила и певчих перевела в музыкантский флигель, и регента в двор перевела. Я всех лишних, которые на жалованье были, отпустила... И теперь я совершенно вывела из дому революцию...».²

Також перед І. Галаган постала традиційна господарська проблема – вибір управляючого маєтками, вона звільнила Вагнера, котрий служив останні три роки при її чоловікові, подала на нього до суду та призначила управляючим такого собі Павленка («он человек добр, хотя и неграмотен, а старательный, и гораздо больше прибыли чрез ево получить можно...»)³.

З листів І. Галаган стає зрозумілим, що родичі Г. Галагана більшу частину провини перекладали на його оточення, тих недоброзичливих приятелів, котрі «ево завели в лабиринты несчастья своими советами».⁴ Тому, звертаючись до братів, мати неодноразово застерігала їх від небезпечних друзів: «Вы должны помнить, сколько покойный отец ваш чрез таковых злых ласкателей потерпел: привел себя и имение в неудобоплатимые долги, а напоследок и смерть пострадал чрез них же...».⁵ Листи матері сповнені також закликів до дітей бути економними під час перебування у столиці, вона повсякчасно підозрює їх у зайвих тратах (у листі від 20. 12. 1808 р.: «начали шить себе панталоны шелковые, по моде»⁶; у листі від 11. 09. 1808 р.: «не понимаю, на что вы так часто платье шьете, разве что прежде сделанное кому-нибудь даруете?»⁷), у тому, що багато коштів витрачають на прислугу: «Какой это у вас слуга, что по 25 рублей в месяц берет от вас <...> Прачку нанимайте на месяц, чтобы знать, сколько денег у вас изойдет у год. Доктор у вас много стоит, я б его больше благодарила,

¹ Вочевидь, згаданий тут Іван Наруга – родич (можливо, батько) Артема Наруги, одного з найвідоміших музикантів оркестру в Дігтірях, скрипаль–віртуоза, котрий став віолончеліста прототипом Тараса Федоровича у повісті Т. Шевченка «Музикант».

² ІР НБУВ. Ф. III. Оп. I. Од. зб. 46 589. Арк. 36–36зв.

³ Там само. Од. зб. 46 583. Арк. 24зв. До речі, цей Павленко, вочевидь, виконував обов'язки управляючого у маєтках Галаганів щонайменше до середини 1820-х рр., як свідчать листи більш пізнього датування.

⁴ Там само. Од. зб. 46 591. Арк. 41зв. Тут, як і в інших листах, серед «безсоромних друзів» найчастіше називаються управляючий Сокиринським маєтком Вагнер та Олексій Петрович Фролов-Багреєв (1750–1829), представник великоросійської військової верхівки, сусіда Г. Галагана по маєтку. Сталість такої думки в родині підтверджується оповіддю внука Григорія Івановича: «Но более всех подавал дурной пример бригадир Фролов-Багреев, переселившийся из Великороссии в свое имение Локню, в 25-ти верстах от Сокиренеца. Он завел охоту, оркестр и театр из крепостных людей; веселье и разгул были непрерывные со всеми своими последствиями...». ([Галаган Г. П.] Род Галаганов. С.13). Див. детальніше про рід Фролових-Багреєвих на теренах Лівобережної України: Розсоха Л. Фролови-Багреєви (до історії дворянських родів і поміщицьких садиб на Миргородщині) : Веб-сайт. URL: <http://mirgorod.com.ua/> (дата звернення: 09.12.2018).

⁵ Там само. Од. зб. 46 585. Арк. 29.

⁶ Там само. Од. зб. 46 577. Арк. 10.

⁷ Там само. Од. зб. 465 80. Арк. 11.

когда б он вам запретил таскаца ежедневно по Петербурху, то вы бы, сидя в своем училище, здоровее были <...> Я думаю, что Милорадовича сыны 4 не стоят столько, сколько вы...»¹.

З листів І. Галаган до синів також дізнаємося, яку важливу роль у облаштуванні чад лівобережного панства в імперській столиці відігравали покровителі, котрі зазвичай обиралися з рідних або земляків із високим соціальним статусом. Брати Павло та Петро Галагани, живучі з осені 1807 р. у Петербурзі, користувалися підтримкою двоюрідної бабці Наталії Кирилівни Загряжської (1747–1837), доньки К. Г. Розумовського, також тітки Віри Іванівни Чорби (?–1840), двоюрідної онуки гетьмана, та О. К. Каменецького (1750–1823), одного з найбільш відомих лікарів Петербургу межі XVIII–XIXст., родом зі Стародубщини. За допомогою Н. К. Загряжської намагалися влаштувати старшого брата, Петра, в елітний Пажеський корпус (але марно), тоді як Павло майже відразу після приїзду став учнем престижної St. Petrischule («Санкт-Петербурзького Головного німецького училища»)², де навчалися й інші представники колишніх козацько-старшинських родин). Як-от, Петро Галаган написав матері 02.12 1808 р.: «Павлуша в Петровском училище с 21 ноября, а об определении меня в Пажеский корпус и поныне не последовало высочайшего позволения...»³, а 02 .01. 1808 р. додав: «Павлуша живет в училище в одной горнице с братом Якова Андреевича господина Дунина-Борковского и тремя сыновьями Григория Петровича Милорадовича, а я еще и доныне не определен, в чем очень старание имеет графиня Наталья Кирилловна...»⁴. Ця фраза, зокрема, ще раз унаочнює принцип, за яким формувалася студентська спільнота вихідців з Лівобережної України у Петербурзі, – регіонально-родинний.

Потреба у допомозі протекторів розглядалася матір'ю юних Галаганів як одна з нагальних, тому в листах часто-густо висловлюються подяки їм, поради синам коритися покровителям і дорікання за непослух: «Я Вере Ивановне премного благодарна за ее старание, <...> она много хлопотца и хотит вас в порядок привестъ <...> Я удивляюсь, что вы с Каменецким господином,

¹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 465 80. Арк. 16.

² Хоча у формулярному списку Павла Григоровича Галагана зазначено, що він почав навчання у «Санкт-Петербурзькому Головному німецькому училищі» 14.06 1805 р., а закінчив навчання 31.12. 1808 р. (Формулярный список о службе почетного смотрителя Козелецкого уездного училища титулярного советника Галагана // ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф. 229. Оп. 1 Од. зб. 73. Арк. 2), зміст листів, зокрема, адресованих братами матері, засвідчує, що лише восени 1807 р. Петро і Павло Галагани розпочали навчання у Петербурзі. Причина такої невідповідності ще остаточно не з'ясована.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46 623. Арк. 2.

⁴ Там само. Од. зб. 46 621. Арк. 1зв.

благодетелем нашим, не часто видитесь, и примечаю, что вы удаляетесь от его единственно, чтобы не слушать его хороших наставлений».¹

Тут згадаємо, що у 1840 син Павла Ґалаґана Григорій красномовно опише у своєму юнацькому «Журналі» передсмертні хвилини тієї самої В. І. Чорби, на допомогу якої так сподівалася 1808 р. вдова І. Ґалаґан («добра тітонька» доживала віку в одному з маєтків Ґалаґанів у селі Мостище): «Мы застали старушку при смерти. Она не узнала нас. Эта женщина, претерпевшая в жизни столько несчастий, умерла одиноко, без всякой религии. Не хотела приобщиться, слово «черт» было беспрерывно на ее губах. И она всех ругала по-малороссийски...»².

Також у листах 1807–1809 рр. відтворено завершальну фазу тривалого конфлікту між матір'ю та сином, між Катериною Василівною Ґалаґан («Дараганихою»), та Григорієм Івановичем Ґалаґаном, що розпочався судовими процесами початку 1790-х років через розподіл спадкового майна після смерті Івана Григоровича Ґалаґана та завершився в останні дні життя Г. Ґалаґана, конфлікту, заручниками якого до певної міри стали дружина та діти померлого. Ірина Антонівна, ще до смерті Григорія Івановича, писала синам 11.01. 1808 року: «...батюшка ваш очень нездоров был и бабушка ваша простила уже батюшку и нас всех по ходатайству княгини³. Пишите и бабушке и благодарите за ее к вам милосердие, и вручайте себя в ее попечение и также пишите до княгини и принесите благодарность».⁴ Після смерті матері, котра пережила чоловіка лише на рік, залежність юних Ґалаґанів від бабці зростає, так що сестра, повідомивши братам про цю подію, закликає їх звернутися до неї по допомогу: «... непременно и немедленно пишите от себя к бабушке письмо, и убедительно просите ее, согласно письму маменьки, чтоб она приняла как нас, так и имение в свое попечение и неостановление, а иначе кредиторы имение вконец разорят»⁵. Катерина Юхимівна взяла зобов'язання щодо виплати значних боргів, які залишилися після її сина, стала опікункою його дітей та розпорядницею родинних маєтностей. Згодом вона неодноразово нарікала онукам за їхню необачну поведінку у столиці, приміром, ставила їм у приклад стару знать, представники якої, на її думку, так не розкошували: «Не вас был граф Кирило Григорьевич Разумовский, да в вечеру не варит, или Заводовский, чтоб дров меньше сходило <...> Я девять лет жила, знаю Петербург лутче вас, стола

¹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46 548. Арк 1зв.

² Ґалаґан Г. П. Журнал // ІР НБУВ. Ф. I. Оп. 1. Од зб. 94. Арк. 80

³ Софія Юхимівна Хованська, сестра Катерини Юхимівни Ґалаґан.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 46 592. Арк. 42зв.

⁵ Там само. Од зб. 46 596. Арк. 1–1зв.

никогда не держали, и княгиня не держала, и Разумовский, да и теперь многие не держат столов <...>, а вы одни только стали столы заводите даром да вина покупать...»¹.. Ще вона нагадувала братам про борги родини: «Еще остается сто сорок тысяч долгу необходимого, <...> в банк девять десять тысяч, и партикулярного пять десять тысяч, и только три года на выплату остается...»²

На сторінках цієї частини епістолярію з архіву Ґалаганів явно чи неявно присутні особи з оточення родини у Сокиринцях та у Петербурзі, що допомагає уявити функціонування мережі соціальних контактів лівобережного панства на різних просторово-географічних та соціокультурних рівнях. Як-от, листи Петра та Павла Ґалаганів нерідко мають приписку їхнього вихователя Афанасія Микитовича Фаленова (Фаленко), котрий супроводжував братів до Петербургу, доглядав за ними на початку їхнього життя у столиці, та, вочевидь, нерідко самі листи писалися ними під його диктовку (про це свідчить невідповідність стилістики окремих фрагментів текстів). У листах сестри до братів та у її приписках до материних листів часто-густо зустрічаємо подробиці маєткового життя, на кшталт такої: «Новостей в нас никаких нет, а только нашего бабачка бедного собаки разорвали, и Колька, музыкант наш, умер...».³ До листів Параскеви Ґалаган долучено кілька текстів, авторкою яких є Параскева Рославська, можливо, донька сокиринського панотця. Вони адресовані Павлу Ґалагану та у певний спосіб відтворюють уяву дівчини про той великий світ, де опинився тепер юнак: «...ты уже в такое короткое время запомнил то место, в котором все твои приятели воображаются совами и живут в дуплах. Правда, сравнить: есть великое разнообразие – в Петербурге подобны козам все скачут. А в деревни тихо живут, как будто в дуплах».⁴ Не менш цікавим є ще один лист цієї особи, де перші рядки написано українською мовою: «Кумчику, голубчику, шалунчику! Як почуяла я, що ти був недужий, то аж нестямилась <...>, міне тяжко стало, тебе жаль, ти сам знаєш, як я тебе дуже люблю, дай боже, щоб ти був жив і здоров...».⁵ Це є ще одним доказом того, що на початку XIX ст. українська мова використовувалася на письмі, хоча й ситуативно, особами з освічених кіл Лівобережної України.

¹ Письма Екатерины Васильевны Галаган своим внукам Петру и Павлу с наставлениями о поступлении на службу. 1812–1818 // ЦДІАК (Центральний державний архів України у м. Києві). Ф. 1475. Оп. 1. Од зб. 699. Арк. 3 зв.

² Там само. Арк. 2.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. Арк. 2.

⁴ Там само. Од. зб. 46 606. Арк. 1.

⁵ Там само. Од. зб. 46 607. Арк. 1

Чисельну епістолярну групу, що відклалася в архіві Галаганів, склали листи середини 1810-х – кінця 1830-х рр., авторами та адресатами листів є представники п'ятого коліна родини – брати Павло та Петро Григорович, їхні дружини Катерина, уроджена Гудович, та Софія, уроджена Казадаєва, сестра Параскева, її чоловік Аркадій Рігельман та особи, котрі увійшли до кола їхнього спілкування. Тематика та змістовий сенс цих листів напрочуд розмаїтий. Передусім вони поглиблюють наші уявлення про форми господарської діяльності лівобережного панства у замських маєтках, варіанти вирішення майнових суперечок через розподіл родинного спадку, перебіг розбудови житлових комплексів у замських володіннях, засоби комунікації між представниками родини, котрі мешкають в Україні та у Петербурзі чи Москві, питання облаштування сімейного побуту, виховання та навчання дітей тощо.

В архіві збереглося кілька комплектів листування між братами Петром і Павлом Галаганами, датовані 1817–1833 рр.¹. Їхній зміст уможливорює розуміння соціальних стратегій представників лівобережного панства, котрі, розпочавши кар'єру у Петербурзі, врешті-решт обирають спосіб життєдіяльності поміщицької спільноти. Вирішальною подією у долі братів Галаганів стала смерть 1823 р. їхньої бабці. Від К. Ю. Галаган вони обидва відчували власну залежність, попри вік (на момент її смерті – 24 та 23 роки), наявність родин тощо. Як-от, у листуванні до 1823 р. брати постійно сповіщають один одного про стан здоров'я К. Галаган, її реакцію на ту чи іншу подію. Зокрема, 24. 12. 1817р. Петро пише Павлу, котрий з дружиною приїхав з Петербургу до маєтку Гудовичів Розрите Чернігівської губернії: «Я теперь нахожусь у бабушки в Козельце <...> застал бабушку здоровой, она беспокоится, где вы теперь <...> советую проехать к бабушке, которая очень желает вас видеть...».² У свою чергу, Павло, котрий на той час вже мешкав з родиною у Сокиринцях, пише братові у в жовтні 1821 р. «В прошедшем месяце бабушка была в Дегтярях, куда и я ездил. <...> На ту пору случился в Дегтярях и угощал ее музыкою, чему она была довольна и подарила 25 рублей музыкантам...».³

Після К. Ю. Галаган брати отримали у спадщину значні маєтності родини, тому провідне місце у листах, написаних між 1823 та 1826 роками, посіла тема розподілу майна, виокремлення необхідної долі для сестри, забезпечення її

¹Письма графу Петру Григорьевичу от брата Павла Галагана о работе коллегии и об отношениях между братьями // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп 1. Од зб. 29. 6 арк.; Письма Павлу Григорьевичу Галагану от брата Петра Галагана о своих хозяйственных делах // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп 1. Од зб. 76. 115 арк.; Письма Павла Галагана к брату Петру Галагану о разделе наследства, урегулировании конфликтов и денежных расчетов // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп 1. Од зб. 109. 14 арк.

²ЦДІАК. Ф. 1475. Оп 1. Од зб. 76. Арк. 1зв.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Од зб. 11 364. Арк. 2.

грошовими виплатами за рахунок спадку. Зі змісту листів розуміємо, що розподіл між братами відбувався без протистояння, тоді як Петро нерідко нарікав на подружжя Рігельманів, характеризуючи їхню позицію у цій справі, та писав братові в грудні 1823 р.: «...лучше с ними совсем разделиться и не иметь нашего ничего большего в их имениях».¹ Через два роки Рігельмани вирішили подати судовий позов у справі про спадщину, на що Петро Ґалаган бурхливо відреагував у листі братові від 09. 11. 1825 р., згадавши про давню судову справу їхньої бабці зі своїм сином: «Вот до чего жадность немца и алчность в притязании довела сестру, позывает родных братьев своих без всяких основательных причин, <...> видно, судьба нашей фамилии такая...».² З листування також випливає, що брати у подальшому регулярно виплачували сестрі певні грошові суми, зокрема, у листі від 16. 03. 1831 р. П. Рігельман дякує Петрові за пересилання 19 776 крб. та чекає на те саме від Павла,³ 9. 11. 1831 р. сестра пише Павлу Ґалагану про отримання з тієї суми, яка мала їй надійти, – 30 000 крб.).⁴ Розуміння ситуації з розподілу майна серед нащадків після смерті батька (родича) можна поглибити, порівнявши листи братів Ґалаганів з групою листів з тієї ж збірки, що написані племінником П. Ґалагана Миколою Маркевичем після смерті батька, Андрія Івановича Маркевича (1783–1831), де висвітлено деталі отримання спадку братами і сестрами родини Маркевичів⁵.

Також з переписки братів Ґалаганів дізнаємося, що після отримання спадщини за ними закріплялися як «родові» маєтки у Дігтярях (за Петром) і Сокиринцях (за Павлом). «Секиренцы есть местность самая удобная, ты очень хорошо делаешь, что туда переезжаешь, теперь там хозяйство можно поправить, будучи самому на лицо...».⁶ Вочевидь, Павло Ґалаган з родиною (на той час П. та К. Ґалагани мали сина Григорія 1819 р. н., втративши до цього з моменту весілля у 1814 р. трьох малюків) оселився у своїх маєтках раніше за Петра, після того, як залишив службу у Колегії іноземних справ у Петербурзі, отримавши 1820 року титул колезького секретаря⁷. У тому ж році він був затверджений на посаді почесного наглядача Козелецького повітового училища, яку виконував до моменту смерті 1834 р., за цим місцем відповідно до вислуги «узаконенных лет»

¹ЦДІАК. Ф. 1475. Оп 1. Од зб. 76. Арк. 24.

²Там само. Арк. 59.

³ ІР НБУВ. Ф. II. Оп. 1. Спр. 26271. Арк. 1.

⁴ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од зб. 106. Арк. 12.

⁵Детальніше див.: Будзар М. Смерть та інші негаразди: сторінки сімейної історії у листах Миколи Маркевича до Павла Ґалагана. *Сіверщина в історії України*. 2017. № 10. С. 241–245.

⁶ЦДІАК. Ф. 1475. Оп 1. Од зб. 72. Арк. 20зв.

⁷ДАЧО. Ф. 229. Оп. 1. Од зб. 229. Арк 2.

наприкінці 1823 р. отримав чин титулярного радника.¹ П. Галаган самотужки здійснював нагляд за життєдіяльністю своїх вотчин. 4 травня 1826 р. він писав Петрові: «Мнение твое насчет надобности моей в управителе весьма справедливо, но где же найти хорошего? Если же попаду на худого, то от него будет мне более беспокойства, нежели, когда я сам занимаюсь хозяйством...».² Як бачимо, Павло Галаган є одним з численних представників лівобережного панства першої половини ХІХ ст., котрі у справі вибору між державною службою та хазяйнуванням у своїх володіннях обрали останнє. Так само вчинив і старший брат, котрий після одруження із С. Казадаєвою в січні 1824 року теж повернувся в Україну. Вочевидь, факт отримання спадщини відіграв у цьому рішенні не останню роль, так само, як і у тому, що брати у цей час починають у своїх маєтках спорудження представницьких палацово-паркових комплексів. До речі, самий факт будівництва старший брат намагався використати для того, щоб збільшити свою долю спадкового майна. «Ты будешь строиться на новом месте, – писав він Павлу 22. 01. 1825 р., – я же на старом, для очищения которого должен по необходимости занять мужицкие грунты, а с оных их перевести на другие, <...> буду терпеть немалые издержки, куда очищу место...».³ Можливо, саме така позиція Петра у справі розподілу майна вплинула на те, що Павло Галаган на початку 1826 р. дорікав братові: «Ничего так не желаю, как только чтобы Милосердый успокоил нас разделом нашим <...> Признаюсь, что главным поводом к таковым мыслям есть то, что когда я на одно твое предложение соглашаюсь, ты представляешь новое, о котором опять надобно вести переговоры...».⁴

Відомості про спорудження маєткових ансамблів у Сокиринцях і Дігтярях відклалися у листуванні між братами Галаганами, передусім ним підтверджується, що архітектор П. А. Дубровський та садівник І. Бістерфельд, перший з яких був автором архітектурної частини ансамблю, а другий створив проект саду,⁵ працювали одночасно в обох маєтках. У листі Петра до брата від 16.02 1825 р. читаємо: «Сего вечера приехал ко мне садовник Бистерфельд и привез с собою письмо от А. С. Милорадовича, которое при нем и посылаю <...> Бистерфельд привез с собою и план будущего моего сада, но несколько неоконченный. Надобно мне увидеться с Павлом Андреевичем, которого прошу

¹ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 1244. Арк. 11.

² ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 109. Арк. 4.

³ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 76. Арк. 48зв.

⁴ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 109. Арк. 3

⁵ Новаковська Н. П. Архітектор П. А. Дубровський на Україні. С. 252.

отпустить, если все обстоятельства позволят...».¹ Листування додає відомостей про те, в який спосіб власники лівобережних маєтків долучали архітекторів, майстрів садово-паркового мистецтва до облаштування заміських помешкань: найчастіше використовувалися поради родичів та знайомих. Як-от, І. Бістерфельд був рекомендований Олександром Степановичем Милорадовичем (1769–1842), дальнім родичем Галаганів, двоюрідним братом відомого М. А. Милорадовича (1771–1825).

Діяльність братів, передусім Павла Григоровича, котрий мав нащадків, щодо розбудови діничного маєтку у Сокиринцях, тлумачилася особами з кола лівобережного панства як соціально корисна дія. «Его начинания сделали это место одним из первых в крае», – писав його небіж М. Маркевич Катерині Галаган після передчасної смерті її чоловіка.² А син Павла Галагана Григорій в юнацькому щоденнику визначає майбутню справу опікування родовим маєтком як синовій обов'язок, заради виконання якого він здатний відмовитися від державної служби: «Да, возьмите все чины, и общество петербургское, и долгую жизнь, оставьте мне только Секиренцы <...> Любезный папилька! Твоя прекрасная благородная душа создала Секиренцы! Ты поэт... В твоём изящном творении виден твой образованный ум. Я dokonчу твою работу, я довершу ее. Это мой долг, это моя страсть!»³

Також з листування між братами Петром і Павлом Галаганами дізнаємося подробиці стосовно того, що саме Петро Галаган продовжив традицію, започатковану батьком, щодо утримання у маєтку оркестру та хору з кріпаків-музикантів, у подальшому цей колектив став одним з найвідоміших в регіоні. Як-от, в листі від 26.03 1831 р. П. Галаган повідомляє братові, що знайшов капельмейстера, «отличного таланта, постараюсь его не пропустить».⁴ У цьому ж листі є згадка про гостювання у Дігтярях скрипаля-віртуоза Григорія Трохимовича Данилевського (1772–1863), котрий, за свідченням господаря маєтку, «играл несколько концертов, квартетов, и проч[ее], и все отличным образом».⁵ Тут подано цікаву замальовку щодо поведінки скрипаля-кріпака Михайла, котрий слухав гру Г. Данилевського: «Любопытно было на Михайла, какими он глазами смотрел на Данилевского, когда сей играл квартет, тот вошел

¹ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 76. Арк. 64–64зв.

² Письма Николая Маркевича к тетеньке Екатерине Васильевне Галаган // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 2025. Арк. 2.

³ Галаган Г. П. Журнал // ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Од. зб. 93. Арк. 68 зв.

⁴ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 76, арк. 99. Вочевидь, йдеться про Домініка Краузе, котрий був у подальшому багаторічним керівником оркестру в Дігтярях.

⁵ Там само. Детальніше про Г. Данилевського: Лапсюк В. М. Григорій Трохимович Данилевський. *Український музичний архів*. К., 1995. Вип. 1.

в горницу и как он удивился, что лучше его играет <...> Данилевский уже как будто дразнил его и играл самые трудные квартеты <...> Я спросил Михайла: «Каково играл?». Ответ был, что очень хорошо».¹ Такі свідчення доречно монтуються у загальну картину діяльності кріпацьких капел в Україні другої чверті XIX ст., коли зростав професіоналізм цих колективів, що «складалися з добре навчених музикантів, які відмінно виконували складні оркестрові твори».²

Зауважимо також, що аналіз цієї частини родинного епістолярію унаочнює ту комунікативну роль, яку відігравали листи у більш-менш замкненому світі лівобережних поміщиків, котрі нерідко, особливо під час цілорічного перебування у маєтку, опинялися заручниками природних умов («...мы расположены к вам приехать, но нас посетили снега, и оттого сидим дома»³) та отримували чи передавали інформацію про те, що відбувається як у «великому світі», так і в сусідньому маєтку, губернському місті, імперській столиці, передусім у листах. Нерідко звістки про те, що відбувається у великих містах імперії та за кордоном, отримували з «других рук». Наприклад, Петро Галаган в листі від 26. 11. 1824 р. детально переказує зміст двох листів тещі, матері С. Галаган, надісланих з Петербургу до Дігтярів, про наслідки великої повені 7 листопада 1824 р.. Переповідаючи отримані новини, автор, змішуючи правдиві свідчення із плітками, подає їх як апокаліптичні: «По убыли воды нашли несколько тысяч мертвых тел. (підкреслення авторське – М. Б.), по разным улицам. На Васильевском острове были сотнями куч навалены волю, гибель лошадей пропало...»; «...вода в короткое время стала необыкновенно прибывать, и если бы еще продержалась сутки, то бы весь Петербург,⁴ прекраснейший город в мире, совершенно погиб». Водночас його хвилюють побутові деталі, зокрема те, як повинь вплинула на постачання товарів у місті: «Все вещи в Петербурге стали дороже, особенно ржаной хлеб, вино и сахар. На другой день <...> хлеба фунт продавали 25 коп.».⁵

Найчастіше центром уваги ставали злободенні події, передусім війни, повстання. Приміром, для хронологічного відрізка межі 1820-х – 1830-х рр. такими явищами були російсько-турецька війна 1828–1829 рр., пандемія холери початку 1830-х рр., «Листопадове повстання» 1830–1831 рр., «Липнева революція» 1830 р.⁶ Відлуння цих подій, причому неодноразове, знаходимо й у

¹ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 76. Арк. 100 зв.

² Богданов В. О. Кріпосні капели в Україні. *Вісник ХДАДМ*. 2006. № 11. С. 20.

³ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 76. Арк. 80.

⁴ Там само. Арк. 31.

⁵ Там само.

⁶ Детальніше див.: Будзар М. Сімейні оповіді на тлі «великої історії»: 30-ті роки XIX ст. в епістолярії родини Галаганів *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 2016. Вип. 26. С. 142–160

листування братів Галаганів. Зокрема, у листі Петра Галагана від 17. 12. 1830 р. висловлено позицію вірнопідданого імперії щодо подій у Варшаві: «Надобно так, чтобы Россию постигало ежегодно несчастье? Можно ли было вообразить, что поляки забудут все благодарения за их существование?»¹. З листа того ж автора 29. 04. 1831 р. стає зрозуміло, що нерідко дворяни у своїх маєтках поставали перед дилемою – якому джерелу інформації вірити: «Аркадий Александрович уведомил, что в Чернигове получены из Киева известия, что Варшава занята нашими войсками 7 апреля, но в газетах сего ничего нет, и не знаю, кому верить...».²

Листування між Петром та Павлом Галаганами (як і в інших комплексах листів) містить згадки про найважливіші сімейні події – весілля, народження та дорослішання дітей, смерті. Для спільноти лівобережного панства – землевласників різного гатунку – це явища не лише сімейної історії, вони маркували життєдіяльність усієї групи соціуму, забезпечували стабільність існування роду як всередині колишньої Гетьманщини, так і ширше – в імперському просторі. Фактор спорідненості, за умовиводом М. Ротері, працював «на психологічну підтримку в часи випробувань і, за необхідністю, сприяв отриманню чи збереженню статків, кар'єрному росту...».³

Ставлення до заручин / шлюбу / народження дитини або хвороби / смерті когось з рідних як до символічної події, а не просто як до факту родинного повсякдення підтверджується тим, що такі сюжети доволі часто зустрічаєм як в епістолярії, так і в щоденниках з родинного архіву. Як-от, 21-річний Григорій Галаган у своєму «Журналі» детально описує весілля молодшої сестри Марії з представником великоруської знаті Павлом Євграфовичем Комаровським, що відбулося 10–12 листопада 1840 року у Сокиринському маєтку. Ця розповідь є однією з небагатьох, що у дрібницях засвідчила послідовність проведення весільного обряду в українському дворянському маєтку першої половини ХІХ ст. Брат нареченої розповів, як гості почали з'їжджатися до маєтку з обіду 10-го листопада, о 8-й вечора у спальні, біля маленького столику, накритого білою скатертиною, де стояла одна свіча та лежали образи, молодих благословила К. Галаган, М. Галаган входила до Вознесенської церкви села Сокиринці під постріл зі старовинної гармати («Прапредковская пушка на свадьбе праправнучки!»), повернення молодої пари до палацу супроводжувалося

¹ЦДАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 76. Арк. 87.

²ЦДАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 76. Арк. 105.

³Rothery M. Communities of kin and English landed gentry families of the nineteenth and early twentieth centuries. *Family & Community History*. 2018. № 2/ P. 119.

тріумфальним маршем. Юний Г. Галаган був захоплений тим, як змінився маєток у збудженій, галасливій атмосфері весілля: «Множество экипажей с зажженными фонарями беспрестанно подъезжали и уезжали, крик, стук, свет – все это обратило Секиринцы в город, наполнило их каким-то торжеством»¹. Наступного ранку «перед дверьми молодых, которые только что проснулись, громкая духовая музыка играла марш <...> Между тем певчие с другой стороны пели «Многие лета!». Обов'язковою частиною другого дня весілля стали церемоніальні дії, що мали, з одного боку, унаочнити соціальний статус молодят, з іншого – продемонструвати патерналістський зв'язок між панами та селянським світом: спочатку Григорій разом з дядьком Петром Григоровичем роздавали у натовп шапки, паски, хустки, запаски тощо, а потім мешканців Сокиринців (і козаків, і поміщицьких селян) запросили на обід, причому молода сама пригощала їх «солодкою горілкою». Панський обід на 86 персон розпочався о п'ятій годині вечора, а бал – о дев'ятій – і тривав до четвертої години ранку.²

Без сумніву, таке весілля у дідичній садибі, окрім загальноімперського його сенсу – репрезентації соціального статусу сімейства, було укорінено у давню традицію, сформовану ще за часів Гетьманщини, – у цей спосіб у соціокультурній мережі дворянського світу Лівобережжя укріплювалися родинно-свояцькі зв'язки, однаково активні як у панському маєтку, так і в імперському просторі поза його межами³.

Описи обставин смерті когось з родичів у его-документах з архіву Галаганів теж іноді перетворюються на своєрідні новели, як у листі М. Маркевича до Павла Галагана від 28. 01. 1832 р.⁴ Але й у менш вичерпних варіантах вони немало додають до характеристики самого небіжчика та особливостей побутування його родинного кола, як у оповіді про смерть брата Катерини Галаган Василя Васильовича Гудовича (1778(?) – 1828) у Сокиринцях від 12. 05. 1828 р.: «...брат по дороге был у Родзянки, где покушал неосторожно, на первой же станции получил лихорадку, с которой и к нам приехал. Здесь за ужином опять был неводержан и чрез час после того занемог. Кровь его так была испорчена (что доказали неоднократные кровопускания), что не нужно было и такой сильной причины, чтобы произвести воспаление и гангрену. Это, к несчастью, и случилось! Видя, что он с каждым днем приходит в худшее

¹Галаган Г. П. Журнал // ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Од зб. 94. Арк. 80зв.

² Там само. Арк. 80зв. – 81.

³ Через сім років після описаних подій так же гучно відзначатиметься весілля самого Григорія Галагана, котрий одружуватиметься з Катериною Кочубей, про що згадуватиме А. В. Кочубей, дядя нареченої: «В Сокиринцах в то время были в сборе не только все родственники наши, но почти вся Малороссия: свадьба племянницы праздновалась шумно и роскошно...». (Кочубей А. В. Семейная хроника. СПб., 1890. С. 310.

⁴Письма Николая Маркевича к дяденьке Г. П. Галагану // ЦДІАК/ Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 2026. Арк. 3–10 зв.

положение, я послал еще и за Гревсом в Ромны, он приехал, но, увы, для того, чтобы произнести смертный приговор больному... Итак, добрый наш брат Василий Васильевич после страдания, 8 дней продолжавшегося, 24 числа прошедшего месяца в 11 часов вечера скончался».¹

Смерть В. В. Кочубея відбулася раптово, хоча й у родинному колі, але поза межами його власної домівки, тому ця подія посіла особливе місце у листуванні Галаганів, так само, як і смерть Павла Григоровича Галагана, що сталася 17 жовтня 1834 р. у Москві, дорогою до Петербургу. Небіжчик був похований у Новодівочовому монастирі, але родина додала усіх зусиль, щоб отримати дозвіл на перевезення тіла до Сокиринця, дозвіл на це надійшов лише через рік, а сама церемонія перепоховання відбулася у лютому 1836 р. Подробиці усіх цих подій переповідалися у листах, що ними обмінювалися Катерина Галаган, сестра небіжчика Параскева Рігельман, його небіж Микола Маркевич, управляючий маєтку у Сокиринцях Лукомський. Особливо (що й зрозуміло) цією темою цікавилася П. Рігельман, зокрема, в її листі невістці від 17. 10. 1835 р. (річниця смерті П. Галагана) знаходимо цікаву ілюстрацію того твердження, що традиція вшанування пам'яті небіжчика була позастановою. У Новодівочому монастирі, куди П. Рігельман приїхала, щоб пом'янути брата, вона зустріла Н. М. Шереметєву²: «...она мне сказала, пишет П. Рігельман, – что “я не знала, что вы остались в Москве, и как вспомнила, что он на чужой стороне, и никто не поедет к нему на гроб, то я из деревни нарочно для этого приехала”».³

Листи П. Рігельман до невістки ще раз засвідчують той факт, що події сімейно-побутового сенсу посіли особливе місце у корпусах листів, створених впродовж 1810-х – 1830-х років жінками з родини Галаганів, зокрема, сестрами Катериною Галаган і Анастасією Маркевич з Гудовичів⁴. Як й ті групи «жіночих» листів, що розглядалися вище, – І. Милорадович до синів, Параскеви Галаган до братів Петра і Павла, ця частина епістолярію з архіву Галаганів різниться тим, до кого та з якою метою пишуть авторки. Ми маємо тут листи до сестри, до чоловіка, до невістки. Вони мають відмінності в інтонації та обсязі висвітлених питань, але разом унаочнюють той факт, що жінка, активний носій дворянського етосу, була творцем особливої культури листування, яка за функцією та змістом різнилася із чоловічим епістолярієм, у жіночій кореспонденції осмислювався

¹ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 109. Арк. 9зв.

² Шереметєва Надія Миколаївна (1775–1850) – одна з небагатьох жінок своєї доби, близький друг М. В. Гоголя.

³ Е. В. Галаган от родственников Ригельман о личных хозяйственных делах с выражением родства и дружбы // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 666. Арк. 34.

⁴ Детальніше дивись: Будзар М. Мати і дитина у панському маєтку Лівобережної України першої половини ХІХ ст. (за его-документами з архіву Галаганів). *Сіверщина в історії України*. 2018. № 11. С. 176–180.

широкий спектр повсякдення – сімейне коло та його вплив на приватне життя дворянки, її фізичний та духовний стан, життя у будні та свята.¹

У цих листах відкривається передусім внутрішній, особний світ побутування дворянської спільноти як у замиському маєтку, так й у просторі міста. Зокрема, листи А. Маркевич до сестри 1808–1810 рр.², що написані з різних маєтків, де на той час мешкала родина (Сорочинці, Турівка, Рудовка на Прилуччині), до Москви, де у родичів Гудовичів жила Катерина, сповнені приватних подробиць про життя у сільській глибинці (піклування про дітей, заручини, шлюби, народження та смерті у сімейно-сусідському колі, стосунки з чоловіком, котрий бував нерідко у роз'їздах, тоді як вона мала залишатися у садибі), й поряд з цим тут часто-густо зустрічаються прохання розповісти про зміни у дитячій та дорослій моді, надіслати підручники для домашнього навчання дітей, поділитися столичними новинами. Основна інтонація цих листів – інтимно-сентиментальна – відкриває світ жіночих почуттів, хоча б тоді, коли Анастасія дякує сестрі за те, що та звернулася до її чоловіка, Андрія Маркевича з напучуванням через його часті від'їзди з дому («благодарю тебя Катенька, что ты сделала ему выговор, пожалуйста, почаще давай ему свои наставления, он тебя будет слушать»³), або тоді, коли вона бідкається з приводу неможливості зустрітися із родиною у маєтку в селі Розрита на Стародубщині («...вот уже скоро два года будет, как я оттуда выехала, но ты, милая сестрица, щасливее меня, ты видела папеньку и сестрицу, а я во все это время лишена удовольствия их видеть! Мы хотели было ехать, как я тебе и писала, к празднику в Розриту, но у нас совсем нет дороги, так что очень трудно ехать...»⁴).

У цьому епістолярному корпусі можна віднайти емоційні описи душевного стану автора, як у листі П. Рігельман до невістки К. Галаган від 3 серпня 1835 р. (менше ніж за рік до цього помер П. Галаган, ще раніше Рігельмани втратили дочку Катю). «...Ночь была прекрасная, – пише Параскева Григорівна (Рігельмани у Москві, повертаються з театру, – М. Б.), – и луна светила в карету. Смотря на небо, размышляла о своих ангелах, кои там теперь, и как им хорошо, и так задумалась, что мне воображалось, как будто я их вижу, и только тогда опомнилась, когда воротились домой, и эта мечта в горести улаживает»⁵. Важко виокремити у цій замальовці те, що написано під впливом романтично-

¹Белова А. В. Женская эпистолярная культура и дворянская повседневность в России конца XVIII – первой половины XIX века. *Российские женщины и европейская культура* / сост. и отв.ред. Г. А. Тишкин. СПб, 2001. С. 50.

²Письма Анастасии Маркевич к сестре Е. В. Галаган // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 2015. 84 арк.

³ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 2015. Арк. 4.

⁴Там само. Арк. 56 зв.

⁵ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 666. Арк. 50.

сентиментальної традиції епохи, від щирих переживань авторки, але важливим є душевний тон оповіді.

Водночас листи жінки до чоловіка унаочнюють складніший спектр соціокультурних практик представниць дворянського прошарку Лівобережної України 1-ї половини XIX ст. Пересвідчитися у цьому допомагають листи Катерини Галаган (Гудович) до чоловіка 1821–1834 років¹. Вони сповнені традиційних турбот про чоловіка та дітей, про домашнє повсякдення: «Обо мне, моя милочка, не беспокойся, я берегу себя, сколько могу, для своего дружочка, <...> бы дал милосердый Бог, чтобы ты, моя милашечка, и пуцкоцик (родинне найменування дворічного на той час Григорія Галагана, – М. Б.) были здоровеньки...»,² але водночас авторка виявляє неабияке зацікавлення справами маєтку, початком будівництва нового садибного ансамблю, результатами чергового Роменського ярмарку тощо. З її листів за травень 1825 р. дізнаємося, що під час спорудження маєткового комплексу спочатку почали будувати господарчі об'єкти й лише відтак планували взятися за палац: «Работы наши подвигаются как должно, сегодня она оранжерею будут класть стропила, и на другую будут готовить и положат немедленно <...> теперь бы тебе, дуся моя, надо быть дома, потому, чтобы скорее заложить дом, ведь пока выроют ров на закладку, пройдет довольно времени...».³

Саме економічна активність та обізнаність у соціальних питаннях, властиві Катерині Галаган, дозволили їй після передчасної смерті чоловіка взяти на себе зобов'язання щодо розпорядження родинним майном, чому, за свідченням сина⁴ та навіть за тим самим листуванням, вона змогла дати раду. Зокрема, майже відразу після кончини Павла Галагана вона доручила управління однієї з найбільш великих економій родини (винокурня, вівці, зернові тощо) – маєтку у селі Піски – двоюрідному брату чоловіка Григорію Милорадовичу, котрий, якщо судити хоча б з дворічного листування, вдало впорався з цим завданням.⁵

Листування жінок з родини Галаганів за першу третину XIX ст. підтверджує слушність спостереження сучасної дослідниці про те, що «важливо подивитися, не лише кому, але й в якості кого, з якої ролі пише жінка: уявляє

¹ Письма Екатерины Галаган к мужу о личных делах // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 709. 24 арк.

² ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 709. Арк. 2.

³ Там само. Арк. 15.

⁴ В біографічному нарисі «Рід Галаганів» читаємо: «Мало будучи подготовлена при жизни мужа к хозяйственным занятиям и делам вообще, она вела их однако весьма умно и успешно, <...> во многом улучшила состояние своих детей и увеличила его покупкою разных земель...» [Галаган Г. П.] Род Галаганов. С. 20.

⁵ Е. В. Галаган от родственников Милорадовичей соболезнование по поводу смерти Павла Галагана и отчеты о состоянии экономии в Песках // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 629. Арк. 10–4.

вона себе членом певного соціуму, культурного кола...». ¹ У листах, про яких йдеться, їхні авторки постають передусім як члени регіональної спільноти – лівобережного дворянства.

Постійні згадки в їхніх листах про відвідини родичів (А. Маркевич: «У нас очень часто бывают все здешние жители и нам довольно весело», ²К. Галаган: «Гостей я буду угощать как должно и надеюсь, что все будет хорошо»³), безумовно, відповідають поведінковим стратегіям, властивим дворянській спільноті Європи, коли гостинність мала у підґрунті більш широкі двосторонні зв'язки, така комунікабельність була не просто обов'язковою, але важливою підставою для встановлення стосунків прихильності, солідарності та ідентичності.⁴Тобто, діяльність жінки-дворянки щодо підтримання гостинних властивостей її оселі, що віддзеркалилася в листуванні, була формою презентації нею своєї соціальної ролі.

Попри зовнішнє занурення у побут, у листах А. Маркевич, К. Галаган, П. Рігельман відобразився рівень лояльності дворянства Лівобережної України до імперської влади (хоча б у формі публічного висловлювання). Неодноразово в епістолярії змальовано реакцію на офіційний візит російського імператора до Москви, Чернігова, Києва (відповідно до того, в якому місці перебували автори чи отримувачі листа), що доповнює соціальний портрет української еліти першої половини XIX ст. Як-от, А. Маркевич, мешкаючи на Полтавщині, у маєтку в селі Рудовка, в грудні 1809 р запитувала у сестри, як само веселилася вона у Москві під час візиту Олександра I: «Пожалуйста, Катенька, опиши хорошенько все происшествие, и где государь остановился, и по какой причине он так неожиданно в Москву приехал».⁵ В листах П. Рігельман невістці К. Галаган не раз зустрічаємо згадки про візити імператорів – Олександра I до Чернігова восени 1816 р. («У нас в Чернигове была пристрашная суматоха в рассуждение приезда государя...»⁶), та Миколи I у травні 1835 р. до Москви, де на той час перебували Рігельмани («В прошлое воскресенье все дамы, принадлежащие ко двору, представлялись императрице в русских костюмах в кремлевском дворце...».⁷ Ці та інші згадки про приїзди чи то Олександра I, чи то Миколи I, попри їхню

¹Савкина И.Л. Пишу себя. Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века. Tampere : University of Tampere, 2001. С. 47.

² ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 2015. Арк. 7.

³ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб.709. Арк. 15.

⁴Rothery M. Communities of kin and English landed gentry families of the nineteenth and early twentieth centuries. P. 120.

⁵ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 2015. Арк 56 зв.

⁶ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 666. Арк 4зв.

⁷ Там само. Арк. 67.

лаконічність, маркують наявність суспільної реакції на царські візити, але вочевидь вони свідчать про інтерес не стільки до особи імператора, скільки до тих змін, що його поява спричинила у місті.

Візит не тільки імператора, але й очільника краю мав своїм результатом те, що губерніальне місто оживало у балах, концертах та публічних зібраннях, і це теж обов'язково ставало темою епістолярного повідомлення. Як-от, 21 лютого 1817 р. Параскева Рігельман розповідала брату про маршальський з'їзд у Чернігові та перебування у місті князя М. Рєпніна: «...у нас было довольно весело, хоть и пост, но многие танцевали, во всех были вечеринки, и Будлянского музыка играла концерты. Также по причине собрания маршальского делали они князю вечер, где множество было съезду, теперь все это кончилось, ибо князь уезжает».¹

Водночас зазначимо, що світоглядні переконання осіб з кола лівобережного панства у его-документах з архіву Галаганів презентовані більш глибоко та різнобічно, ніж у тій частині родинного листування, що була нами розглянута. Зокрема, Григорій Галаган, представник шостого коліна роду, на сторінках свого «Журналу» – щоденника, де робив дописи (хоча з перервами) з 1836 до 1841 рр., виявляв думки, радикалізм яких можна пояснити як юним віком автора, так, можливо, й тим, що вони не могли виникнути у 20-річного юнака поза середовищем, поза соціальним контекстом його дій. Досить часто молодий Г. Галаган у щоденнику висловлювався у такий спосіб, що можна побачити у цих судженнях відлуння автономістсько-консервативних настроїв, достатньо поширених серед нащадків козацької старшини Лівобережної України. Юний панич розмірковує про пагубність рекрутських наборів для становища селянства: «Весь лучший народ выбрали, остались в селах одни малорослые, калики, дурно сложенные, остались старики, которых, особенно в последние годы, очень много умирает...»² або, аналізуючи стану політику царського уряду, прямо звинувачує Миколу I у деспотизмі: «... я увлекся патриотизмом за несчастную Малороссию <...> По воле нашего деспота, которого цель есть, мне кажется, изгладить всякое различие в народе, чтобы наконец были бы в России только две стороны: он да рабы, в Малороссии уничтожают казачество, эту ничтожную горсть народа, на которую наша зашедшая за горизонт свобода бросала еще несколько благодетельных лучей».³

¹ Письма Павлу Григорьевичу Галаган от сестры Прасковьи Ригельмановой о проведении рекрутского набора, о денежных расчетах и домашних делах // ЦДІАК. Ф. 1474. Оп. 1. Од. зб. 104. 18 арк.

² ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Од зб. 94. Арк. 83 зв.

³ Там само. Арк. 29 зв.

Саме з особою Григорія Павловича Галагана, особи з шостого покоління родини, пов'язана найбільш значна група его-документів, за якими можна реконструювати картину світу представника тієї генерації українського дворянства, яка постало перед важливими викликами свого часу: українська ідентичність vs малоросійська ідентичність, поміщицький світ vs селянський світ. Але, обмежуючись проблематикою нашої розвідки, з усього обширу матеріалів виберемо групу листів, написаних Григорієм Галаганом до Олександра Васильовича Кочубея (1788–1866), сенатора, члена Державної ради, котрий був дядечком його дружини, Катерини Галаган¹. Цей епістолярний комплекс привертає увагу насамперед тим, наскільки тут відображено дію соціальних механізмів, що обумовлювали життєдіяльність лівобережного панства середини XIX ст. Ця кореспонденція також унаочнює, як саме листування було засобом розвитку родинних зв'язків всередині дворянського прошарку, формою надання та отримання широкого спектру послуг.

У листах, написаних Г. Галаганом О. Кочубею з моменту одруження з його небогою (1847 р.) майже до моменту смерті адресата (1865 р.) охоплено розмаїтий спектр проблем: від діяльності автора як предводителя дворянства Борзнянського повіту Чернігівської губернії (1847–1851) та початку його роботи в інституціях, створених на межі 1850-х – 1860-х років для скасування кріпацтва в Російській імперії, до обговорення перебігу будівництва та оздоблення церкви у маєтку О. Кочубея в селі Кунашівка та питань пересилки вина з Петербургу до Києва, Прилук і Сокиринця.

Насамперед ці листи демонструють, наскільки громадська позиція Г. Галагана була більш виразною та активною, ніж у попередніх очільників роду. Тематика його листів, питання, що його хвилювали, доволі відрізняються від змісту листів його батька та рідного дядька. Неодноразово він обговорював з дядьком деталі виконання обов'язків повітового маршалка, назвавши Борзну «мирним притулком скромних чиновників»² і відзначивши, що, як зрозумів, обов'язки ці зводяться до піклування про громадський благоустрій, але «...только одно неприятно, что, кажется, назначенные от правительства по этим делам сотрудники совершенно с другой точки смотрят на все эти предметы».³ Зміст цих листів мимоволі примушує згадати «Ревізора» М. Гоголя, особливо коли Г. Галаган описує історію з поштмейстером, котрий написав донос на

¹ Письма Григория Галагана к дядюшке Кочубею // ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 992. 136 арк.

² ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 992. Арк. 3.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 11.082. Арк. 1.

городничого, за що «вся Борзна накинулася на нього»¹, а він звернувся за захистом до автора листа.

Бачимо також, що Г. Галаган намагався отримати від свого адресата, особи, близької до урядових кіл, розуміння тих чи інших державних ініціатив в економіці та сільському господарстві («Весьма было бы любопытно мне знать, что толкуют о том в столице, на чем остановились намерения государя вводить у нас инвентари»)² та характеризує ставлення лівобережного панства до «питань акцизного збору та горілчаних відкупів»: «Везде толки, суматоха, чрезвычайные собрания, которые до сих пор все кончились ничем...».³ В листах 1855 р., у розпалі Кримської війни, він повідомляв О. Кочубею про пожертвування дворян Чернігівської губернії на потреби війська («Пожертвование обойдется в 22 тысячи рублей, которые взыщут с нас от десятины, а не от души»)⁴ та ставить до відома «шановного дядечка» про реакцію на маніфест про ополчення у Київській губернії, що викликав у «поміщицьких селян» надію на відновлення «козащини» (козацьких полків).⁵ Особливе зацікавлення викликає низка листів, датованих 1857–1859 рр., які відтворюють події від початкового етапу процесу «емансипації селян» до часу діяльності Чернігівського губернського комітету щодо облаштування та покращення побуту поміщицьких селян.⁶ Власну позицію у цьому питанні Г. Галаган висловив у листі до дядечка від 14.12. 1857 р.: «Но дворянским комитетам надобно быть благоразумным и истинным патриотом, и положить за правило, переборов в себе всякое эгоистическое чувство не давать сразу много льгот и прав крестьянам, но положить тут же прочные залогов для будущего их благосостояния и развития...».⁷ Відомо, що у справі скасування кріпацтва Г. Галаган зарекомендував себе як послідовний захисник інтересів селянства, у такий спосіб він діяв разом з нечисельною групою «лібералів», «червоних» на засіданнях Комітету взимку 1858–1859 рр.⁸, про що детально

¹ ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 992. Арк. 3зв.

² ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 992. Арк. 5.

³ Там само. Арк. 10зв.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 11 087. Арк. 2зв.

⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 11 088. Арк. 2.

⁶ Ці листи щодо подій першої половини 1858 р. можна зіставити з листами Г. Галагана дружині того ж часу. Див. детальніше: «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: листи Григорія Галагана до дружини / упор.: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. д. і. н., проф. І. Колесник. – К., 2017. – 136 с

⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Од. зб. 11 094. Арк. 1зв.

⁸ Цікаво почути думку про Г. Галагана від одного з його опонентів на засіданнях Комітету у 1858–1859 рр, О. І. Покорського-Жоравко (цитату наводимо повністю): «Галаган Григорий Павлович, член от правительства, личность довольно примечательная. Примечательная действительно по стойкости, с какою это лицо преследовало одну и ту же идею, хотя и ложную, но вместе с тем примечательная по близорукости, которая отличала это лицо во всех его действиях в преследовании своей цели. Галаган видел впереди себя одну точку, к которой шел, видел ее ясно и отчетливо, но так, как бы точка эта находилась в пустом пространстве, отделенная от всего мира, не сопрягаясь с этим миром ничем и образуя собою какой-то особенный мир, плоский, одноцветный, имеющий только одно свойство и одну сторону – розовую, прекрасную. Таким он представлял себе

повідомляв дядькові, попри те, що О. Кочубей багато у чому не сходився з ним думками, але «був безпристрасним», за оцінкою племінника.

Листування Г. Галагана з О. Кочубеєм свідчить ще й про те, що впливові родичі прагнули сприяти тому, щоб чоловік їхньої небогі швидше піднімався у Табелі про ранги, не очікував наступного підвищення 5 ½ років (після отримання 19. 02. 1846 р. чину колезького секретаря).¹ Г. Галаган не відмовлявся від допомоги, але він рішуче відкинув пропозицію представлення його кандидатури в камер-юнкери й у листі від 14. 01. 1850 р., пояснивши О. Кочубею свою позицію, просив його зупинити просування паперів, якщо їх вже подано: «...эта придворная должность вовсе меня не льстит и даже не по моим летам, да, при том же, по моим убеждениям, этого вовсе не нужно, чтобы быть полезным моему государю и моим согражданам».²

Ця частина епістолярію дає змогу пересвідчитися, як саме лівобережне панство використовувало родинні зв'язки у Петербурзі для вирішення суперечливих майнових питань, поданих на розгляд до суду, зокрема, у лютому 1850 р. Г. Галаган звернувся до дядечка із проханням допомогти у справі купівлі хутору Лебединець та розподілу земель навколо нього з Тріфановськими, зокрема, хоча б порадити гарного стряпчого³. Зі схожими проханнями, зокрема й не тільки у власних інтересах, а для допомоги друзям, давнім знайомим, Г. Галаган звертався до дядечка неодноразово, зокрема, у листі від 17.11. 1857 р. він передав йому подяку за допомогу у проведенні судового процесу від родичів Ф. Ф. Меринга (1822–1887), лікаря, професора Університету св. Володимира в Києві⁴.

Зазначимо, що такі звертання представників регіональних еліт до родичів, котрі мали вплив в імперських колах, по допомогу для вирішення кар'єрних або майнових питань, властиві дворянській спільноті як соціальній групі, характеризують її діяльність і в країнах Західної Європи, забезпечуючи функціонування широкомасштабної та складної мережі родинних зв'язків, що водночас були зв'язками соціальними.

тот мир новых граждан, который он призван был строить. Я виноват: контраст его прекрасному созданию был перед ним и возбуждал все его негодование, омерзение и преследование. Это дворянство со всеми его преимуществами, сословными правами и даже своею собственностью...» (Отрывок из воспоминаний А. И. Покорского-Жоравко о Черниговском губернском комитете об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. 1915. Вып 11. С 99).

¹ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 992. Арк. 17.

²Там само. Арк. 5.

³Там само. Арк. 7–7зв.

⁴Будзар М. Історія Києва в его-документах: лист Г. П. Галагана до О. В. Кочубея 1857 р. *Київські історичні студії*. 2017. № 1. С. 139.

З листів Г. Галагана до О. Кочубея дізнаємося й про те, як діяльний, розумний, освічений дворянин оцінював спосіб буття громад тих міст, де він мешкав з родиною або сам більш-менш тривалий час з другої половини 1840-х до кінця 1850-х рр., зокрема Чернігова та Києва. І можливо, ця характеристика є доволі упередженою, але ж це й не дивно, тому що вона характеризує не лише, й не стільки містян, як автора, допомагаючи нам прояснити його світоглядні принципи та ставлення до життя: «Из письма нашей Катеньки Вы, вероятно, уже знаете, что в эту зиму в Чернигове очень вселятся. Принимая, разумеется, под словом «веселия» танцы, это выходит совершенная истина, танцуют очень много и часто <...> Что касается до меня, то я нахожу жизнь в Чернигове решительно утомительною; не от танцев, разумеется, а от пустоты самой жизни, которой нет возможности не подчиняться. Мне первый раз приходится проводить зиму в провинциальном городе. В Киеве случалось раза три,¹ но Киев несколько выходит из категории провинциального мира, <...> в Киеве можно найти людей очень дельных, с которыми столкновения приносят несомненную пользу. Здесь, в Чернигове, в тесном и неизбежном кругу людей более или менее добрых, или совершенно односторонне дельных, очень мало прибежища для человека, жаждущего чего-либо вне вседневного пустяка...».² Тобто, Г. Галаган прагне оцінювати міське співтовариство відповідно до того, наскільки активним і дієвим є інтелектуально-суспільне буття цієї спільноти.

Як бачимо, листи Г. Галагана до О. Кочубея є поширеним у дворянському колі варіантом спілкування родичів, котрі, хоч і належали до однієї стратифікаційної групи, але презентували два рівні її життєдіяльності – регіональний та імперський, цим, попри всю щирість родинних стосунків, обумовлено особливості комунікації у процесі обміну листами.

Тобто, можемо констатувати, що аналіз вибірки листів з епістолярію, збереженого в родинному архіві лівобережних дідичів Галаганів, презентує динаміку змін, притаманну, хоча й би не безумовно, дворянській спільноті Лівобережної України за півсторіччя її буття (від середини 1800-х до кінця 1850-х рр.). Зокрема ми бачимо, як на чолі роду опиняється замість соціально, і та особисто незначного Григорія Івановича Галагана, для котрого статус дворянина відкрив шлях до й матеріальних, і моральних надмірностей, його внук Григорій Павлович Галаган, людина, котра до певної міри змогла піднятися над своїм станом, не пориваючи з ним.

¹ Лист написано в 1853 р., через три роки Г. Галаган придбає будинок у Києві та це родина буде проводити майже кожен зиму у цьому місті.

² ЦДІАК. Ф. 1475. Оп. 1. Од. зб. 992. Арк.37–37зв.

Зміст тієї частини его-документів родини Галаганів, що до неї ми звернулися, уможлиблює реконструкцію внутрішньої структури зв'язків між спорідненими дворянськими родинами Лівобережної України; змальовує господарчий, приватно-родинний, соціокультурний шари життєдіяльності лівобережного панства; відображає реакцію дворянської спільноти Лівобережжя на важливі події імперського життя та дію механізмів лояльності/опозиційності щодо вчинків центральної влади; відтворює повсякдення панської родини в його щоденних та знакових подіях (шлюби/народження/смерті, виховання дітей, стосунки між чоловіком та жінкою тощо).

За змістом цих джерел реконструюється у географічно-територіальних вимірах складна система мережевих зв'язків в середині регіональної спільноти лівобережного дворянства. Передусім це терени колишньої Гетьманщини – Полтавська та Чернігівська губернії, де знаходилися земельні володіння та приватні маєтки, облаштовані для тривалого чи лише сезонного перебування родини власника (до речі, з аналізу текстів листів легко пересвідчуємося, що з початку 1800-х років та щонайменше до середини 1840-х сільські помешкання слугували «сімейними гніздами» лівобережного панства). Значна частка листів, датованих цим періодом, написана у спадкових маєтках Галаганів та їхніх родичів Рігельманів, Маркевичів, Гудовичів – у селах Ічня Борзнянського повіту, Сокиринці, Гнилиця, Турівка Прилуцького повіту, Піски Лохвицького повіту Полтавської губернії (зараз – відповідно Чернігівська, Київська, Полтавська області), Андріївка Чернігівського і Розрите Мглинського повітів Чернігівської губернії (зараз – відповідно Чернігівська область і Брянська область Російської Федерації), чи адресована туди. Повсякчасно згадуються у листах інші маєтки представників цих родин, – Васьківці та Калюжинці Прилуцького повіту Полтавської губернії, Тиниця та Кунашівка Борзнянського повіту, Липів Ріг Ніжинського повіту Чернігівської губернії (зараз – Чернігівська область), Полошки та Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії (зараз – Сумська область).

До комунікативного простору дописувачів увійшли також повітові міста Прилуки, Ніжин, Борзна, Ромни, Глухів, де ці родини також мали земельні маєтності та (або) будинки, так само як губерніальні центри Полтава, Чернігів, Київ, міста інших регіонів України, зокрема Одеса. Аналіз листування уможлиблює реконструювати образи українських міст, що сформувалися в уяві місцевого дворянства.

Необхідною складовою просторового контексту его-документів з архіву Галаганів є Москва та Петербург як центри тяжіння імперського життя та середовище побутування родин дописувачів, місця їхнього навчання чи професійної діяльності.

Нарешті, межі спілкування авторів цих наративів простягаються від маєткових володінь на теренах Лівобережної України до земель Центральної та Західної Європи, коли Галагани обмінюються листами та передають свої враження від закордонних мандрівок 1840-х – 1850-х рр. у тревелогах.

З сторінок цих документів постають долі окремих представників родини та невеличких сімейств, з яких утворювався рід, й ми бачимо, як індивідуальні особливості людини чи сім'ї стають типологічними ознаками великої соціальної групи. Порівнюючи документи, створені за певний проміжок часу у межах більшого історичного періоду, ми пересвідчуємося, як у практиках споріднених сімейств відбувалися зміни переконань, світоглядних стратегій, традицій повсякдення.

Напрочуд важливим є розуміння лінгвістично-мовних ознак цих джерел. Саме в них виявляється одна з оригінальних властивостей дворянства Лівобережної України – бінарна природа мовних засобів, навіть не бінарна, а така, що поєднала літературну російську мову з розмовною українською мовою, а також передбачила використання й елементів європейських мов, передусім французької, англійської, німецької. У листуванні Галаганів об'єднання писемного та усного мовлення виявляється у значній кількості українізмів (на фонетичному і лексичному рівнях), передусім це слова, що обслуговують побутову-господарчу сферу, саме тут найчастіше перетиналися панській та селянській світи, для другого з яких розмовна українська мова залишалася основним знаряддям життєдіяльності. Одним з проявів світоглядної еволюції, що відбулася в свідомості окремих представників лівобережної еліти до середини XIX ст., – оформлення прагнення говорити із селянами їхньою мовою, що мало б стати одним із засобів ламання соціальних бар'єрів. Така стратегія була передусім притаманна Григорію Павловичу Галагану, поступове визрівання її бачимо у щоденниках цієї особи.

Аналіз ego-документів також змальовує коло респондентів, тим самим демонструючи, наскільки багатшаровою була структура дворянської спільноти Лівобережної України. Це листування між чоловіком та жінкою, між сестрами, між братами, між свояками, між батьками та дітьми, листи до родичів чоловіка (дружини), до рідних у другому, третьому колінах, до знайомих, службовців тощо. Так само строкатим є віковий, гендерний, соціальний склад учасників листування: діти, юнаки, зрілі люди, старі; дівчата та хлопці, чоловіки та жінки, подружжя; заможні землевласники та дрібнопомісні господарі; поміщики та наймані працівники (гувернери, домашні вчителі, управителі маєтків, садівники); представники регіональної еліти та імперські чиновники; військові та цивільні. Власне, як в мініатюрі, у цих наративних документах відображено життя українського соціуму в у просторі та часі імперії.

Розділ III

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Ігор Срібняк

**ПЕРЕБУВАННЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ
У ТАБОРІ КАЛІШ, 1923 р.**

(за матеріалами часопису «Український Сурмач»)

Останнім часом історики дедалі активніше досліджують обставини перебування у таборах полонених та інтернованих вояків-українців та теренах Польщі, що наочно свідчить про зростання наукового інтересу до вузлових віх на шляху до польсько-українського порозуміння. Однією з центральних тем є польсько-українська військово-політична співпраця у боротьбі з московським більшовизмом на початку 20-х рр. XX ст., яка була унаочнена підписанням Варшавської угоди у квітні 1920 р. Невдале для Української Народної Республіки завершення військового протистояння з Москвою призвело до відступу Армії УНР, після чого її особовий склад був розміщений у таборах на теренах Польщі.

Свідченням зацікавлення даною тематикою стала публікація низки монографій (як в Польщі, так і в Україні), в яких була подана стисла інформація про Калішський табір окресленого часу.¹ Ще одним перспективним напрямком історичних досліджень у цій галузі стало вивчення специфіки видання таборових часописів (у т.ч. й в Каліші), на шпальтах яких фіксувалася хроніка найважливіших подій життя їх мешканців.²

Спеціально дослідженню історії цього табору був присвячений науково-популярний нарис О. Колянчука³, в якому автор побіжно зупинився на деяких аспектах культурно-освітньої та видавничої діяльності вояків-українців у Каліші, пунктирно окреслив роботу більшості творчих і громадських осередків

¹ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. – Toruń, 1997. – 209 s; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.; Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. 352 с.; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

² Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. С. 31.

³ Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939. Kalisz-Przemyśl-Lwów, 1995. 96 s.

українського вояцтва у ньому як під час інтернування, так і після створення тут Української станиці.

На жаль О. Колянчук майже не використовував архівних матеріалів, що великою мірою збіднило джерельну основу його розвідки, а уміщення ним неперевіреної інформації, почерпнутої із тогочасних газет (зокрема – про «тривалі бунти інтернованих, включно з загальнотаборовими голодовками» – без уточнення того, в якому ж таборі інтернованих вояків-українців це мало місце), змушує дослідника до обережності у використанні фактажу зі згадуваної книжки.¹

Нині існує нагальна потреба наново звернутись до дослідження цієї теми з метою максимального залучення архівних матеріалів, а також інших груп джерел, які з незрозумілих причин не були використані О. Колянчуком. Дана стаття значною мірою ґрунтується на використанні матеріалів таборового часопису «Український Сурмач», редколегія якого майже у кожному його числі уміщувала різноманітну інформацію про діяльність гуртків та товариств у Щипіорно. Їх опрацювання дозволяє достатньо повною мірою реконструювати перебіг культурно-освітньої роботи в таборі, а також вичерпно дізнатись про динаміку та загальний обсяг грошових пожертв для потреб інтернованих.

Метою даної розвідки є здійснення аналізу таборового повсякдення інтернованих вояків-українців у таборі Каліш (Польща) у 1923 р., до завдань належать – перебіг культурно-освітнього життя таборян, специфіки залучення коштів для цих потреб, діяльності благодійних організацій та їх внеску в розбудову різних сфер життя і побуту українського вояцтва у цьому таборі.

На початок 1923 р. у таборі Каліш перебували дві дивізії (2-га Волинська і 3-тя Залізна), Спільна Юнацька школа та ще деякі окремі частини Армії УНР. Станом на 25 січня ц.р. чисельність особового складу Волинської дивізії становила 1080 чоловік (457 старшин і 498 козаків), Залізна дивізія нараховувала у своєму складі 1316 чоловік (520 старшин і 655 козаків).² На цей час дивізії перетворились на кадровані з'єднання, які зберігали всі притаманні їм ознаки (штаби, згорнуті апарати підрозділів, старшинські кадри), на основі яких при потребі можна було оперативно розгорнути стрілецькі корпуси трьохдивізійного складу.

Побут інтернованих у зимову пору року традиційно був складним через брак вугілля для опалення бараків та скудність харчових пайків, а також і через

¹ Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNRwKaliszu 1920-1939. Kalisz-Przemyśl-Lwów, 1995. S. 10.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1075, оп.2, спр.1052. Арк. 56.

безрадісність вже кількالكітнього проживання в таборових умовах. В цій ситуації надзвичайно важливим завданням було дати таборянам хоч крихту розваги, шляхом привнесення в їх життя оптимізму та наснаги; а крім того – конче необхідним було підтримати національні почування вояків та їх відданість ідеї визволення України. Першій меті слугував, зокрема, концерт 11 січня 1923 р., до програми якого входили: водевіль на одну дію Левченка «На межі» (артисти – Чернявський, Єрмолаїв, Віцке; акторки – Бегус, Розніченко, Рожнова та ін.), водевіль Товстоноса на одну дію «Жінка з голосом», «дивертисмент» декламування віршів Маланюком, Сімянцевим, Дорошенком, Ключком, Волошиновим та ін.¹

Задля досягнення другої мети було, зокрема, проведено урочисте святкування 5-ої річниці проголошення самостійності УНР (22 січня 1923 р.), у програмі якого був виступ «Української Національної капели» під орудою сотника Котка і духової оркестри, реферат «Проголошення Самостійности У.Н.Р. і боротьба за Українську Державність» (виголосив хорунжий Конопацький). Крім цього, хор також виконав кілька пісень на музику М.Лисенка і Ф.Колесси («Хор бранців», «В горах грім гуде», «Тим, що впали»). Таборове драматичне товариство підготувало виставу драми на чотири дії «Між двох сил» В.Вінниченка, в антрактах якої грала духова і струнна оркестри.² З цієї нагоди Українське православне братство імені св. Кирила і Методія розмістило в «Українському Сурмачі» також своє «Послання», адресоване до всіх християн світу, в якому братчики вітали інтерноване вояцтво з цим святом та заявили про конечну потребу для України отримати свою Українську православну автокефальну церкву.³

Патріотично-виховне значення мали благодійні вечірки, які регулярно проводились у таборі, збираючи чисельний загаль таборян. Одна з таких вечірок відбулась 4 березня 1923 р. (на користь сухотників Залізної дивізії), і включала, зокрема, реферат Антона Коршнівського «Сухоти, яко соціальне зло», драматичний етюд «Повинен» на одну дію Черкасенка у виконанні артистів драматичної секції товариства «Веселка» (режисер Горунович), концертну частину у виконанні таборового хору Котка, а також танці. Почесними розпорядниками на ньому виступали комісар Калішської групи Щепанський і генерал-хорунжий П.Шандрук.⁴

¹ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18. Арк. 58.

² ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18. Арк. 23.

³ Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 14 лютого. Ч.45. С. 2

⁴ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18. Арк. 61-62

Ще однією маніфестацією витривалості та вірності національним ідеалам стало урочисте святкування у таборі роковин народження та смерті Тараса Шевченка» (10-11 березня 1923 р.). Програма вшанування пам'яті Кобзаря включала виконання національного гімну (таборова капела під орудою сотника Котка), реферат про Т.Шевченка (хорунжий Конопацький), декламації творів Шевченка у виконанні старшин Армії УНР (полковник Євтимович) та учні різних класів таборової гімназії ім. Т.Шевченка (Т.Білевич, М.Опаренко, К.Стецюренко), виконання творів «Розрита могила» і «Заповіт» (згадувана капела). Крім того, Драматичним товариством Калішського табору була виставлена драма на три дії Т.Шевченка «Назар Стодоля» (режисер – Скворцов).¹

Але попри всі старання командування групи інтернованих та організаторів культурно-освітньої роботи в дивізіях, окремі прояви таборового побуту частини вояцтва дозволяють стверджувати, що й до цього часу армія не позбулась «баласту», до появи якого призводили складні умови таборового повсякдення інтернованих вояків Армії УНР. На підтвердження цього, зокрема, свідчить наказ ч.44 від 18 березня 1923 р. генерал-інспектора Армії УНР, в якому йшлося про поширення у таборах таких негативних явищ як «азартна гра в карти, за якою проїгруються не тільки великі гроші, але й власні, дорогі та скарбові речі». Також у цьому наказі згадувалось про існування в таборах груп «скупщиків і доставців», з яких «перші провадять скупку у інтернованих паків, річей та опалу за пів ціни, а другі доставляють в кантини предмети першої необхідности вище риночних цін, в силу чого інтернованим приходится переплачувати значно більше ніж в міських skleпах (магазинах – *авт.*)». З метою усунення таких явищ генерал-інспектор доручав начальникам груп інтернованих військ вжити всіх можливих найенергійніших заходів з метою їх унеможливлення у майбутньому.²

Без сумніву, ці факти були відомі й польській владі, яка весь час намагалась мінімізувати свої видатки з утримання інтернованого українського вояцтва. Більше того, у зв'язку зі стабілізацією політичної ситуації в Центральній Європі, Варшава все більше переймалась питанням економічної доцільності існування таборів. Наслідком цього міністерство внутрішніх справ Польщі, якому підпорядковувалися табори, ще наприкінці 1922 р. ухвалило рішення про остаточне розв'язання двох таборів (Калішу та Щипіорно). Разом з тим слід відзначити, що процес ліквідації таборів інтернованих Військ УНР був значно розтягнений в часі – аби дати можливість інтернованому вояцтву максимально

¹ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18. Арк. 63-64

² ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.316. 75зв.

підготуватись до переходу на цивільний стан. Водночас польська влада брала була готова врахувати потреби тих українських вояків, які не мали можливості самостійно заробляти собі на життя. Для цього таборяни мали бути поділені на три категорії (групи), що регламентовано наказом генерал-інспектора військ УНР О.Удовиченка від 22 лютого 1923 р.¹

До першої з них належали всі ті, хто не міг самостійно працювати: інваліди, хворі у шпиталях (зокрема – на туберкульоз), люди похилого віку (від 60 років, як військові, так і цивільні), а також жінки та діти. До цієї категорії входив старшинський та козацький склад штабів груп, дивізій і бригад Армії УНР. Польська влада брала на себе зобов'язання і надалі повністю забезпечувати цю категорію. Загальна кількість вояків, які увійшли до 1-ї групи, становила у двох таборах 3116 осіб.

До другої групи належали всі ті, хто, працював у таборових установах: пекарнях, кухнях, електростанціях, у заснованих польською владою майстернях тощо. Крім того – до неї були зараховані працівники культурно-освітніх організацій: інструктори курсів, вчителі шкіл, актори таборових театрів, робітники приватних майстерень. Ця категорія інтернованих на пільгових умовах забезпечувалися польською владою необхідними для праці інструментами і приміщеннями, а крім того – могла розраховувати на обмежену матеріальну допомогу – але харчуватися вони мали вже на власний рахунок. До цієї категорії було віднесено 1313 осіб.

Третю групу становили всі ті, хто мав змогу самостійно забезпечувати себе і свою родину усім необхідним, тобто інтерновані, які мали постійну роботу в польських установах, навчалися у вищих учбових закладах, а також ті, хто за власним бажанням працював поза табором у приватних господарствах. Усі вони отримували спеціальні «карти азилю» (дозвіл на тимчасове перебування) із правом вільного пересування територією Польщі (за винятком Галичини, Волині, прикордонних повітів, Варшави, Лодзі). Надалі інтерновані, які належали до цієї категорії, мали працювати самостійно або створювати промислово-виробничі артілі, яким польська влада була готова надати необхідну початкову допомогу та забезпечити пільгові умови праці. До цієї групи було виокремлено 308 осіб.²

Співставлення наведених кількостей трьох груп інтернованих дозволяє стверджувати, що на той момент про ліквідацію не йшлося – хіба що польська влада плекала плани зведення всіх частин інтернованих в одному таборі. Власне

¹ ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.158. Арк. 371.

² ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.158. Арк. 367.

з її боку тривав процес заохочення всіх здатних самостійно працювати в Польщі або за її межами до звільнення з табору та переходу на цивільний стан. У свою чергу, командування групи докладало усіх зусиль для адаптації та соціалізації інтернованих, створювало умови для отримання ними нових фахів, що дозволило би таборянам у подальшому самостійно забезпечувати себе та родини достатніми засобами для існування в еміграції. Разом з тим, велика увага приділялась задоволенню культурно-національних та освітніх потреб інтернованих, бо тільки завдяки цьому можна було запобігти деморалізації інтернованих у таборах.

На початку 1923 р. робота таборових шкіл, курсів і гуртків набула рис системності та плановості, що стало можливим завдяки всебічній та щедрій допомозі, яка надавалась таборовим осередкам з боку благодійних організацій – насамперед YMCA (YoungMen'sChristianAssociation – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація) і BCR (British Committee for Refugees – Британський комітет для біженців). І якщо остання основну свою увагу звертала «на матеріальний бік справи, допомагаючи переважно жінкам і дітям видачею сніданків, деяких продуктів, одягу[...] культурної ж праці цілковито не торкаючись», то YMCA навпаки «не відмовляючись від матеріальної допомоги, особливо хорим, найпильнішу увагу звернула на можливість допомоги моральної і тому культурно-освітня робота зайняла найчільніше місце».¹

Зрештою, YMCA взяла під свою опіку майже всі культурно-освітні осередки (школи, театри, бібліотеки, читальні), які діяли в таборах фактично під її назвою і емблемою. До травня 1923 р. «ні музичне, ні хорове, ні драматичне товариство, ні якась інша культурна установа в таборах майже не обходилась без допомоги Y.M.C.A», при чому всі вони «дійсно існували й були живими організаціями». У цьому велика заслуга належала таборянам, бо YMCA «приходило на поміч, розвивала, поширювала, вкладала значні кошти лише в те діло й тоді, коли її представники не один раз наочно пересвідчувалися, що справа робиться справді серйозна, вмілими руками і має дані для дальнішого розвитку».²

Таборова YMCA зробила особливо багато для налагодження діяльності гімназії у Каліші, а також для забезпечення роботи агрономічних, електротехнічних, мовних, бухгалтерських курсів та викладів з бджільництва. Ця

¹ Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 7.

² Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 7.

допомога виявлялась зокрема у забезпеченні зошитами, шкільним приладдям, підручниками, матеріальній підтримці викладацького складу курсів та шкіл, а також належного облаштування приміщень, в яких провадились всі ці виклади. Важливим було те, що ця «допомога видавалась систематично, часто в значних розмірах щодо книжок і приладдя», що в умовах «таборових злиднів» мало величезне значення, створюючи «певність у можливості працювати та поширювати справу.¹ Також YMCA випозичала таборянам музичні інструменти (юнаки Державної Спільної Юнацької Школи отримали, зокрема, мандолу, мандоліну, контрабас).²

Водночас, як відзначав невідомий автор статті в «Українському Сурмачеві», ця практика мала й негативний бік, бо «приймаючись за працю шкільно-просвітні та культурні діячі вже надто надіялись на цю чужу поміч, мало дбали про те, щоб підкласти твердий ґрунт в свою працю власними силами і коштами». В силу цього вістка про згортання діяльності YMCA в таборах (з лютого 1923 р.) стала для частини українського активу «як сніг на голову», бо остання заявила про цілковите припинення будь-якої допомоги гімназії в Каліші, й в квітні ц.р. цілком припинила свою роботу в таборах. В цій ситуації, на слушну думку автора статті, найголовнішим було «не падати духом, не опускати рук, не розпорошувати своїх сил, а сміло одностайно й енергійно треба було братись за діло».³

Зрештою, допомога була не єдиним (хоч і дуже важливим) джерелом матеріальних надходжень на культурно-гуманітарні потреби таборян. Такі установи як Український Центральний Комітет (УЦК), «Товариство допомоги збігцям з України», Українська академічна громада у Подебрадах і Товариство студентів у Брно (ЧСР), Українська національна капела О.Кошиця, а також окремі особи склали значні пожертви, завдяки чому таборові культурно-освітні осередки продовжували свою вкрай необхідну діяльність. Значну активність у цей час виявляла таорова спілка військових інвалідів, яка, зокрема, допомагала у придбанні ліків. Надходила допомога й від місцевих осередків Українського Червоного Хреста і Союзу українок, які опікувалися хворими, жінками та дітьми. Нарешті, свою лепту для підтримки таборян вносили таборові кооперативи, підприємства та крамниці, засновані самими інтернованими, які призначали частину свого прибутку на культурно-освітні цілі.

¹ Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 7.

² ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9. Арк. 8

³ Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернованих Українців в Польщі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 8.

Особливо активну діяльність розгорнула жіноча підсекція УЦК (голова – Олена Лукасевич), яка до 18 лютого 1923 р. зібрала 3.028.815 м.п., 1500 л.р. і 150 леїв болгарських.¹ У подальшому нею регулярно провадились збірки у різних польських містах, що дозволило зібрати для інтернованих 630.832 м.п. Жертводавцями цього разу виступили духовна консисторія в Кременці (421.482 м.п.), Лев Поповський з Гродна (33 тис. м.п.), Григорій Деркач зі Львова (62 тис. м.п.), А.Кучинська (20 тис. м.п.). Також на цей заклик відгукнулись представник Міжнародного Червоного Хреста В.Глор (ним було надіслано 700 тис. м.п. для хворих на туберкульоз дітей), українські правники (179 тис. м.п.), проф. І.Фещенко-Чопівський (120 тис. м.п.), Воскобойників з Острога (63 тис. м.п.), інженер Тищенко (50 тис. м.п.), Корнійчук (організована ним збірка у Бересті принесла 40 тис. м.п.), Маслова (50 тис. м.п.). Інтернованим надійшла грошова допомога від Українського товариства імені гетьмана І.Мазепи з Софії (Болгарія). Завдяки цим надходженням окремі найбільш нужденні таборяни (діти і жінки), а також окремі організації («Союз Українок», хворі вояки в шпиталях, інваліди) отримали різні суми грошової допомоги.²

У Подєбрадах (ЧСР) було створено український комітет зі збору пожертв для інтернованих у Польщі (голова – П.Вуків, секретар – І.Кобизський), який тільки у квітні 1923 р. перерахував на їх потреби 3.852.840 м.п. Майже вся ця сума була використана для придбання значної кількості сала для сухотників таборових шпиталів, виплат невеликих грошових квот всім інтернованим у Каліші та Щипіорно, і окремо – персоналові та учням Школи пластунів, а також всім хворим зі шпиталів. Крім того, частина коштів була передана на потреби гімназії (Каліш) та реальної школи (Щипіорно).³

Дехто з американських українців пересилав значні суми безпосередньо генерал-інспектору Військ УНР О.Удовиченку. Так, зокрема, вчинив Стефан Лирик (5 доларів американських (д.а.) – для сухотників у шпиталях і 10 д.а. – для Спілки військових інвалідів Армії УНР). На початку квітня 1923 р. керівник Українського національного хору в США Павловський надіслав 125 д.а., що після їх обміну на польську валюту склали суму 5.652.500 м.п. Рішенням О.Удовиченка 1 млн. м.п. був переданий на потреби хворих, і стільки ж – виділено у розпорядження начальника культурно-освітнього управління

¹ На дарунок інтернованим // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 18 лютого. Ч.46. С. 8.

² Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. Арк. 8

³ Короткий звіт // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 29 квітня. Ч.50. С. 8

В.Прокоповича (завдяки цій сумі було створено пресовий фонд, що мав надавати допомогу таборовим видавництвам).¹

Український громадський діяч в Румунії Дмитро Геродот регулярно проводив збірки коштів для потреб інтернованих у Польщі. Його заходами таборянам через жіночу підсекцію УЦК було надіслано спочатку 1140 леїв румунських (л.р.), а після надходження коштів за підписними листами Д.Антончука, Павла Мамчура, д-ра Д.Маєра-Михальського, д-ра М.Галіна – до Калішу було відправлено ще 2640 л.р. (через О.Лукаsevич у Варшаві). Всі організаційні видатки (друкування та розсилка закликів та відозв, папір, поштове листування, пересилка коштів) були покриті Д.Геродотом за власний кошт.²

Розподілом матеріальної допомоги, яка надходила для таборян, займалась спеціально до цього уповноважена розподільча комісія (голова – Є.Мешківська, секретар – В.Прокопович). Комісія регулярно оприлюднювала до відома таборового загалу баланс надходжень і витрат цих коштів із зазначенням організацій та осіб, які отримували матеріальну допомогу. Зокрема, у квітні 1923 р. для хворих таборян від Українська республіканської капели Кошиця надійшло 1 млн. м.п., інженер Л.Даценко та його колеги одного з польських підприємств зібрали для хворих і дітей в таборах 953 тис. м.п. Ці кошти були витрачені здебільшого на т.зв. «червоне яечко» – для поліпшення харчування у Великодні свята (900 тис. м.п. для таборян і 200 тис. м.п. для хворих у шпиталі). Частина цих коштів (105 тис. м.п.) була витрачена для закупівля фуражу для корови та кіз, які давали молоко для відживлення хворих та проведення лікарської операції (40 тис. м.п.) одній з жінок.³

Начальник культурно-освітнього управління Генерального штабу Армії УНР В.Прокопович у одній зі своїх статей, що була опублікована на шпальтах таборової газети «Український Сурмач», підвів підсумки культурно-освітньої роботи в таборах за два з половиною роки перебування в них українського вояцтва. В цій роботі він помітив багато «хиб і недостач», згадавши зокрема про «малечу, що ходить самопас (без догляду – *авт.*), козаків не письменних, жінок – та й чи жінок тільки? – що й досі ніяк не спромоглися засвоїти мову, [...] гріхи в освіті старшин». Згадав В.Прокопович й про те, що таборові школи провадили свою діяльність у вкрай несприятливих умовах, коли бракувало практично всього – не вистачало «підручників, замало книжок для читання, конечна

¹ Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 22 квітня. Ч.49. С. 8.

² Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 22 квітня. Ч.49. С. 8.

³ Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 22 квітня. Ч.49. С.8; Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 8.

постійна допомога учням, що за наукою не зможуть заробляти, потрібне й справжнє забезпечення вчителів, що віддають навчанню всі свої сили й весь час свій, конче потрібне утворення тієї матеріальної бази, яка сама тільки може надати певності існуванню шкіл і таким способом створити сприятливу для праці психічну атмосферу».¹

Але із завершенням роботи УМСА виникла потреба створити окремий фонд, з якого централізовано би покривались видатки всіх освітніх інституцій у таборах. Виходячи з переконання, що «справа національної освіти й культури вище політичних чи соціальних переконань і що біля цього можна об'єднати всіх Українців», ініціатори його створення були одностайні у доцільності його заснування при управлінні культурно-освітніми справами Генерального штабу Армії УНР. Фонд почав фактично існувати з 19 лютого 1923 р., коли членами комісії з розподілу пожертвуваних коштів (під головуванням Є.Мешківської) до нього було внесено перший грошовий внесок на цю мету (1 млн. м.п.). При цьому комісія звернулася «до найширших кол нашого громадянства з закликом допомогти його розвитку й збільшенні».²

Слід відзначити, що ініціатива комісії була підтримана командуванням інтернованих та вищим політичним проводом УНР. 24 квітня 1923 р. статут «Шкільно-просвітнього фонду імені Бориса Грінченка» було затверджено, після чого його текст був опублікований для загального ознайомлення в одному з номерів таборового часопису «Український Сурмач».³ Як йшлося в його статуті, він був заснований «для створення можливості удержати регулярно функціонуючі шкільні інституції в таборах[...] й для дачі спромоги окремим особам з інтернованих закінчити чи здобути собі освіту», а сам фонд складався «з добровільних одноразових чи постійних внесків осіб, громад, товариств, установ та інституцій».⁴

Статут фонду регламентував, що кошти благодійників витрачатимуться на наступні потреби: для утримання вчительського персоналу, придбання підручників та шкільного приладдя, виплату допомог і постійних стипендій учням, заснування нових шкіл та забезпечення їх всім необхідним для роботи, поповнення фондів бібліотек при школах та інші просвітні цілі. У статуті було також передбачено, що всі рішення про виділення коштів прийматимуться

¹ Прокопович В. На свої сили // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 6.

² Фонд шкільно-просвітній // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 18 лютого. Ч.46. С. 7.

³ Шкільно-Просвітній фонд імені Б.Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 13.

⁴ Статут Шкільно-Просвітнього фонду імені Бориса Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 13.

комісією з їх розподілу, а кошториси видатків затверджуватимуться начальником управління культурно-освітніми справами.

Як дорадчій колегіальний орган при фонді з представників культурно-освітніх інституцій та жертводавців мала бути створена рада. На перші її організаційні збори прибули представники освітніх установ з Калішу та Щипіорно (Гімназії ім. Т.Шевченка, реальної школи, Школи українських пластунів, курсів іноземних мов). Збори відкрив начальник управління культурно-освітніми справами Генерального штабу Армії УНР В.Прокопович, після чого було обрано голову ради (генерал-хорунжий О.Пороховщиків) і секретаря (полковник Кмета).¹

За перші три місяці діяльності фонду (19 лютого – 19 квітня 1923 р.) ним було зібрано 3474000 м.п., зокрема від жіночої підсекції УЦК у Варшаві надійшло 1 млн. м.п., від студентів-наддніпрянців з Брно (ЧСР) – 124.500 м.п. і з Подєбрад (ЧСР) – 1.340.000 м.п., від комісаріату Калішського табору – 700 тис. м.п., від УЦК – 300 тис. м.п., від штабу групи інтернованих № 10 – 3 тис. м.п. та ін. Витрати з фонду за вказаний термін склали 3.443.600 м.п. – у першу чергу у якості грошових допомог потреби учням та викладачам гімназії в Каліші та реальної школи в Щипіорно, придбання підручників та на потреби козачої «Просвіти» в Щипіорно.²

До фонду надходили як значні суми (від Української республіканської капели Кошиця через генерала О.Удовиченка – 2 млн. м.п.), так і невеликі внески (від С.Сірополка – 5 тис. м.п.). Таборові організації теж намагались в різний спосіб долучитись до справи збирання коштів, і з цією метою влаштовували у таборі різні імпрези. Студентський комітет для допомоги таборам (голова – Г.Сіманців) організував проведення концерту, всі прибутки від якого були передані до фонду. Ініціативна група таборян 24 березня 1923 р. влаштувала «Концерт-баль» на користь гімназії ім. Т.Шевченка, чистий прибуток від якої склав 301.685 м.п.³

На опубліковану в таборовій газеті інформацію про діяльність фонду відгукнулись деякі таборові організації, і зокрема – Громада старшин 6-ої дивізії, яка на своїх загальних зборах 18 травня ц.р. ухвалила рішення призначити з коштів Громади 20 тис. м.п. на потреби цього фонду. Подаючи інформацію про це у таборовому часопису голова її президії підполковник Г.Оріхів і секретар

¹ Шкільно-Просвітній фонд ім. Б.Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 7-8.

² Звіт. Про стан грошових сум Шкільно-Просвітнього фонду з 19-ІІ 19-ІV // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 14.

³ Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч.51-52. С. 14.

підполковник Реутів висловили сподівання, що «таборове суспільство зрозуміло те велике значіння, якого набирає існування шкіл в таборах для нашої національної справи, і не залишило ці, можна сказати, єдині вогники культурно-освітньої праці серед інтернованого вояцтва, без належної підтримки». ¹ 21 травня ц.р. про свою готовність підтримати Шкільно-просвітній фонд ім. Б.Грінченка шляхом щомісячного перерахування 200 тис. м.п. на його потреби заявила президія Калішського комітету допомоги збігцям з України. Разом з тим, комітет прийняв рішення «прийняти на себе частину утримання Гімназії ім. Т.Шевченка в таборі Каліш, а саме оплату лекторському персоналові гімназії». ²

Загалом же в період з 19 квітня до 1 червня 1923 р. у якості пожертв та добродійних датків до фонду надійшло 6.826.600 м.п. і 1.140 лей румунських (л.р.). Серед жертводавців були громадянка Швейцарії Роза Хрістен (90 тис. м.п.), Дм.Геродот (його заходами була організована збірка коштів на цю мету в Румунії, завдяки чому було зібрано 1140 л.р.), група студентів-наддніпрянців з Брно в ЧСР (105 крон чеських, які були обмінені на 137 тис. м.п.), Степан Сірополко (5 тис. м.п.), Громада старшин 6-ої дивізії (20 тис. м.п.), від невідомої жертводавиці «О.П.» (100 тис. м.п.). Найбільші суми були отримані від польської комендатури табору (1 млн. м.п.) і капели Кошиця (2 млн. м.п.), які були передані до фонду через генерала О.Удовиченка.

За цей період було витрачено 5.954.000 м.п., у т.ч. для допомоги учням Реальної школи в таборі Щипіорно (90 тис. м.п.) та інші її видатки (15 тис. м.п.), 151 тис. м.п. були витрачені для оплати лекторам за виклади на учительських курсах та ще 267 тис. м.п. вчителям Реальної школи (за травень ц.р.). Кошти фонду також спрямовувались для школи неграмотних в Щипіорно (10 тис. м.п.), для поповнення фондів бібліотеки реальної школи (10 тис. м.п.) і матеріальної допомоги її учням (135 тис. м.п.), викладачам Гімназії ім. Т.Шевченка (384 тис. м.п.) та для матеріальної допомоги її учням (280 тис. м.п.), слухачам педагогічних курсів і учням початкової школи в таборі Каліш (158 тис. м.п.). Найбільші суми (1.007.000 м.п.) з цих надходжень витрачались для придбання шкільного приладдя.

Обмежену матеріальну допомогу з фонду отримували й інші просвітні організації, у т.ч. вчительська громада, що від довшого часу діяла в Калішському таборі, об'єднуючи в своєму складі вчителів середніх та початкових шкіл. Навесні 1923 р. управа громади визнала доцільним організувати для своїх членів повторні (педагогічні) курси, і після того як ця ініціатива була підтримана

¹ Шкільно-Просвітній фонд ім. Б.Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 7-8.

² Шкільно-Просвітній фонд ім. Б.Грінченка // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 8.

управлінням культурно-освітніх справ, 16 квітня ц.р. курси розпочали свою діяльність. Прослухати курс лекцій із загальноосвітніх та педагогічних дисциплін зголосилась значна кількість таборян, у т.ч. й не члени вчительської громади.

У цій ситуації було вирішено розширити формат курсів та дозволити їх відвідування для всіх бажаючих (як вільних слухачів). Метою їх відкриття було, по-перше – «дати можливість учительству пригадати й доповнити загально-освітні й фахові знання та прослухати виклади в українській мові, щоб таким чином приготуватись до праці в українській школі», і по-друге, уможливити набуття усіма бажаючими права викладати у початковій школі, для чого належало скласти іспити перед комісією з представників міністерства освіти УНР, яка була уповноважена видати відповідні свідоцтва.¹

Слухачам курсів було запропоновано прослухати виклади з української мови та історії українського письменства (лектор І.Зубенко, він же й завідувач курсів), «алгебри и арифметики з методикою» (І.Шлендик), природознавство, фізика, хімія (О.Дунічевський), загальна і українська географія (М.Єфимов), всесвітня історія та історія України (Подільський), психологія, логіка, педагогіка (Гончаренко). Виклади тривали щодня у другій половині дня (14.30-18.00) у приміщеннях гімназії ім. Т.Шевченка. Для практичних вправ було передбачено відкрити козацьку школу грамоти, в якій слухачі курсів мали би можливість вдосконалювати свої навички та уміння, проводячи пробні заняття.² Ця школа (завідувач сотник Кальмуцький) розпочала свою діяльність 16 травня 1923 р., і її спочатку відвідувало 11 осіб, а пізніше їх кількість збільшилась до 24. Навчання відбувалось щоденно (дві години у вечірній час) у приміщенні гімназії ім. Т.Шевченка.³

Досить значна кількість таборян висловлювала бажання вивчати іноземні мови, але через відсутність у таборі фахових вчителів – організувати такі курси не видавалось можливим. Між тим спроби декого з таборян самостійно опанувати іноземними мовами були безуспішними. У листопаді 1922 р. за допомогою YMCA такі курси вдалось заснувати, а їх організатором і натхненником виступив генштабу генерал-хорунжий О.Пороховщиків, який «разом з дружиною взяли на себе добровільно і зовсім безкорисливо цей важкий труд викладання мов». «При надзвичайно важких умовах за браком приміщення»

¹ Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 12.

² Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 12.

³ Школа грамоти при вчительських курсах в таб[орі] Каліш // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 6-7.

вони впродовж півроку тричі на тиждень провадили виклади іноземних мов (генерал О.Пороховщиків – англійської, його дружина – французької та німецької).¹

До відвідування курсів записалась досить значна кількість таборян, хоча деякі з них в силу різних причин полишили на них навчання. Решта ж демонструвала досить гарний поступ у навчанні, особливо у групі з вивчення французької мови, учні якої утворили гурток «аматорів французької мови». Його учасники збирались додатково ще двічі на тиждень для заслуховування та обговорення підготовлених ними рефератів (все – французькою мовою), завдяки чому ті учні, які «не могли скласти звичайної фрази, вже майже свobodно провадять дискусії французькою мовою». Невідомий «учасник» курсів складав у газеті щиру подяку родині Пороховщикових «за їх важку працю, бо їм в дійсності приходилось не раз викладати в неопаленому помешканню, а цілу ніч справляти писемні праці учнів та писати лекції за браком відповідних підручників», та робив висновок, що «тільки за їх старанням і їх систематичною працею» стали можливими «бажані результати».²

З огляду на незадовільний матеріальний стан інтернованого вояцтва вищий політичний провід УНР намагався створити у таборах умови для працевлаштування найбільш нужденних таборян та підтримки вже діючих підприємств. З цією метою 30 червня 1923 р. С.Петлюра передав генеральному інспектору (на той час) генералу О.Загородському надіслані головою Українського національного хору в Америці Павловським 3.564.810 м.п., які були пропорційно розподілені між установами та організаціями таборів. Зокрема, приблизно однакові суми отримали «комітет сухотників таборів», кошикарська майстерня в таборі Каліш, теслярсько-ковальська майстерня в Скальмержицях, шевсько-кравецька майстерня в таборі Щипіорно, жіноча артіль з виготовлення вишиванок.³

Проте найефективнішим засобом плекання національних почувань інтернованого вояцтва була таборова преса, тим більше, що інтерновані із зрозумілих причин уважно слідкували за розвитком міжнародної ситуації в Європі. У складі дивізійних культурно-освітніх відділів обов'язково діяли видавничі секції, завданням яких було забезпечення видання часописів, неперіодичних листків та іншої поліграфічної продукції. Для підтримки таборової преси ще у квітні 1923 р. при управлінні культурно-освітніх справ було

¹ Курси чужоземних мов в Калішському таборі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 12.

² Курси чужоземних мов в Калішському таборі // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 6 травня. Ч.51-52. С. 12.

³ Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. 9 вересня. Ч.59-60. С. 15.

створено «Видавничий фонд», до якого надходили внески жертводавців та начальників груп інтернованих (на початку червня 1923 р. начальник групи військ у Каліші генерал О.Загородський із загальнотаборових сум передав на пресовий фонд 100 тис. м.п.).¹ Завдяки цим та іншим надходженням у таборах видалася ціла низка газет та журналів, у т.ч. й часопис українських культурно-освітніх організацій в Щипіорно і Каліші «Український Сурмач».²

Восени 1923 р. активізувалась діяльність таборового театру, причому таборяни навіть мали можливість вибирати між двома театральними трупами. Справа в тім, що у зв'язку зпереведенням до Калішу кількох інтернованих вояків-українців з інших таборів (і зокрема зі Стшалкова), тут виникло ще одне драматичне товариство – «Об'єднання». Його керівником якого було обрано колишнього голову Драматичного товариства імені М. Садовського Гончаріва, а режисером – відомого таборового артиста Айдаріва. Заходами нового мистецького гуртка було підготовлено кілька вистав («Чорт-Жінка», «Кавунія» І.Зубенка, «Побрехенька» М.Айдарова, «Не ходи Грицю»), які за оцінкою журналу «Веселка» – «вдались для молододі організації прекрасно».³

Водночас продовжувалась діяльність Драматичного товариства імені М.Садовського, зокрема 8 грудня 1923 р. в таборовому театрі Калішу була влаштована «вистава-баль», в програмі якої в першому відділенні були: вистава опери на три дії «Наталка Полтавка» Котляревського (режисер Пухальський, задіяні шість акторів), у другому – «танці, конфетті, серпантин, пошта і різні забави» (диригент – сотник Ревученко), під час танців та антрактів грала «симфонічна оркестра», діяв буфет.⁴

У репертуарі таборового театру переважали побутові п'єси, але в кожному випадку вони мали національний зміст і характер. Таборові артисти завжди приходили на допомогу нужденним категоріям таборян, беручи участь у різних вечірках, під час яких відбувався збір коштів на різні потреби. Так, зокрема, вони долучились до влаштування «вистави-балу» (в двох частинах), яка відбулась 24 листопада 1923 р. за ініціативою правління Всеукраїнської спілки військових інвалідів. Власне саме вечірка складалась з двох частин – вистави комедії в трьох актах «Живі покійники» Лисенка – Конича (режисер – Касперт), та «Танців і забав» (сотник Ревученко), під час танців та антрактів грала «духова оркестра колійова» (очевидно йшлося про виступ у таборі польських музикантів-

¹ На пресовий фонд // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С. 7.

² Вишка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. С. 316-318.

³ Веселка. Місячник літератури, мистецтва й громадської думки. Каліш, 1923. Ч.11-12. Листопад-грудень. С. 34.

⁴ ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.17. Арк. 59-60, 67-68;

залізничників – *авт.*). Про це опосередковано свідчить й двомовне (українсько-польське) виконання програмки, що була виготовлена в таборі типографським способом у видавництві «Чорномор».¹

Висновки, рекомендації, перспективи подальших досліджень. Тим не менш матеріальна скрута та ностальгія за рідною землею змушувала частину вояцтва звертати свої погляди на схід – тим більше, що більшовицька Москва робила все аби розкласти таборян, у т.ч. й зазиваючи до повернення додому, чому, зрештою, слугувало й оголошення у 1922 р. двох амністій для вояцтва Армії УНР. Слід відзначити, що дехто з інтернованих приймав таке, як з'ясувалось пізніше, фатальне для себе рішення та повертався до радянської України, щоб загинути за кілька років у жорнах сталінських репресій.

Але переважна більшість вояків-українців залишалась вірною своїй присязі та Уряду УНР та стійко витримувала усі негаразди таборового життя. Попри наближення терміну ліквідації таборів Каліш продовжував жити власним життям, плекаючи національно-культурні цінності завдяки діяльності мистецьких гуртків та організацій. У таборі продовжували свою роботу освітні установи, що стало можливим завдяки матеріальній допомозі з боку зарубіжних благодійних організацій, українців з галицьких земель, внесків прибуткових підприємств табору та ін.

Завдяки згаданій гуманітарній допомозі інтерновані зуміли адаптуватись до нових реалій проживання на чужині, дехто з них – отримав нові фахи та зумів знайти роботу. В центрі уваги таборян було опікування потребами жінок і дітей, а також інвалідів, яких працевлаштовували у створених у таборі майстернях. Весь час Каліш залишався й центром військової організації інтернованої Армії УНР, в якому зберігався кістяк українського вояцтва, кращі представники якого взяли діяльну участь у лавах Української повстанської армії вже під час Другої світової війни.

¹ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18.С. 65-66.

Тимофій Герасимов, Іван Романюк

ПРЕСА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ КИЄВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Переосмислення нашого історичного минулого із використанням сучасного методологічного інструментарію та нових підходів на сьогодні є одним із ключових завдань української науки. В цьому контексті особливого значення набуває вивчення історії з антропоцентричних позицій, де фокус уваги дослідника зосереджений на висвітленні повсякденних потреб пересічних людей того чи іншого історичного періоду. Реалізацією цього досить непростого завдання займається новий напрям історичної науки – історія повсякденності. З-поміж незліченної кількості дефініцій «повсякденності», розроблених істориками, філософами, соціологами, на нашу думку, чи не найбільш гнучку та універсальну інтерпретацію цього поняття зробив О. Удод. Згідно з ним, повсякденність є процесом олюднення побуту, психологізацією щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства загалом через призму особистісного сприйняття умов життя¹.

Багатоаспектність повсякденної проблематики якнайкраще підходить для дослідження переломних моментів в історії, які здійснюють всеохоплюючий вплив на життя суспільства в усіх його проявах. Одним із таких стала Перша світова війна – військовий конфлікт, що характеризувався не лише небаченими до того часу масштабами бойових дій, а й ступенем проникнення в повсякденність її сучасників, зокрема жителів Києва – міста, яке слугувало надважливим тиловим центром Південно-Західного фронту російської армії.

Повсякденне життя теперішньої української столиці в роки Першої світової війни неможливо дослідити без використання тогочасної місцевої преси. Саме на початку XX ст. масові газети, орієнтовані на широкі верстви населення, стали потужним інформаційним ресурсом, що водночас формував і відображав громадську думку². Попри військову цензуру, преса слугувала своєрідним

¹ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. URL : <https://history.sumynews.com/research/article/226istoriyapovsyakdennostiyaikmetodologichnaproblemaazalyudinoznavehuistoriyuukrajinioproakualnististorijipovsyakdennosti.html>.

² Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 15.

«колективним щоденником», що досить детально та оперативно фіксував різнобічність життя Києва.

Втім, при дослідженні повсякденності міста за допомогою тогочасної преси варто наголосити на тому, що газети, надаючи масу матеріалу на будь-яку тематику, далеко не завжди є корисними для наукового пізнання. Корінь проблеми лежить не лише в об'єктивності висвітлення конкретної події, а в самій специфіці подання газетної інформації, орієнтованої, насамперед, на привертання уваги читацької аудиторії. Гортаючи сторінки газет сторічної давнини, навіть досвідченому історику важко не потрапити в пастку «інтуїтивного враження», яке, згідно з відомим американо-ізраїльським психологом Д. Канеманом, може скластися винятково під впливом тем, обраних редакціями видань, а також через схильність покладатися на евристику доступності¹.

Станом на 1914 р. Київ слугував великим видавничим центром, де виходило до 30 щоденних видань суспільно-політичного характеру². Після початку війни їхня кількість зменшилася. Серед закритих газетних видань був, зокрема, й україномовний часопис «Рада». Для репрезентативності дослідження теми нами було проаналізовано всі номери чотирьох київських щоденних газет: «Киевская мысль», «Южная копейка», «Киевлянин» та «Киев».

Найбільший наклад у місті мало газетне видання «Киевская мысль». У роки Першої світової війни щоденно виходило до 80 тис. примірників³. Попри те, що за воєнної доби часопис зайняв абсолютно провладну позицію, ставши потужним рупором російської військової пропаганди, в середовищі реакціонерів продовжувала існувати думка про його соціал-демократичне спрямування та прихильність до єврейського населення⁴. За ідейним напрямом своєрідним «підголоском» «Киевской мысли» була «Южная копейка». Вона завойовувала читацьку аудиторію низькою ціною, «жовтизною» та оперативною подачею новин⁵. Антиподом «Киевской мысли» була літературна й політична «Киевлянин» газета – орган національно-монархічного напрямку, що пізніше став ідейно спорідненим із програмою клубу російських націоналістів. Однак ще напередодні війни газета, всупереч державній підтримці, стала втрачати колишню популярність. Ще більш консервативним і радикально-

¹ Канеман Д. Думай медленно... решай быстро. Москва: Издательство АСТ, 2016. С. 15.

² Курик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–1917 рр. // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. Вип. 50., 2016. С. 46.

³ Библиография периодических изданий России 1901–1916: в 4-х т. Том 2. И–П/под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград : ГПБ, 1959. С. 149.

⁴ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 456. Арк. 13

⁵ Басенко І. В. Там само. С. 18.

націоналістичним виданням був «Київ», заснований Київським товариством поширення російського друкованого слова¹. Характерно, що окрім постійних шовіністичних закидів убік «мазепинців» і євреїв, він також відзначався гострою критикою київської влади.

Увесь надрукований в газетах матеріал можна розділити на три групи: інформаційний, літературно-художній та аналітичний.

Інформаційні статті представлені у вигляді оглядів засідань Київської міської думи, звітів про діяльність державних структур і громадських організацій, короткої хроніки місцевих подій. Крім того, регулярно друкувалися оголошення розпоряджень центральної та місцевої влади, повідомлення про видачу продуктів через картки, інформацію про базарні ціни тощо.

Літературно-художні матеріали представлені фейлетонами, різноманітними художніми замальовками, уривками з оповідань, віршів тощо. Попри очевидну присутність в них художнього вимислу, саме з їхньою допомогою жителі Києва «оживають». Це насамперед зумовлено особливістю стилю викладу новин у тогочасних газетах, де пряма мова та інтерв'ю фактично не використовувалися. Цінність літературно-художніх матеріалів полягає також у порівняно меншій залежності від військової цензури, здатності доносити до читачів інформацію «між рядками».

Газетна аналітика періоду Першої світової війни, спрямована на висвітлення найактуальніших питань тогочасного суспільства, виконана у науково-публіцистичному стилі. Усі аналітичні публікації можна умовно поділити на економічні та соціальні. Статті економічного спрямування торкаються впливу війни на побутові проблеми суспільства, а соціального – на питання соціальної адаптації, взаємовідносини між представниками різних соціальних, вікових і статевих груп тощо.

Далі ми з'ясуємо, яким чином означені газети висвітлювали різні сторони повсякденного життя киян упродовж 1914 р. – 1917 рр.

Розпочнімо з, мабуть, найбільш суперечливого та складного аспекту міського повсякдення Києва за воєнної доби – реакції жителів міста на її початок. За відсутності в Російській імперії інститутів, що спеціалізувалися на дослідженні громадської думки, та відповідних документів, на зразок, неопублікованих урядових звітів (наприклад, у Франції)², газети є основним і,

¹ Куцик Р. Там само. С. 46–47.

² Verhey J. The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 12.

фактично, безальтернативним джерелом для вивчення суспільних настроїв міського населення Києва на початку Першої світової війни.

Попри те, що офіційно воєнна доба розпочалася 1 серпня 1914 р., коли Німеччина оголосила війну Росії, в масову свідомість городян усвідомлення про закінчення мирного періоду життя проникло за кілька днів до того – в зв'язку з оголошенням імператором Миколою II спочатку часткової й, услід за нею, повної мобілізації¹. На тогочасних київських газетних шпальтах, присвячених висвітленню соціально-психологічної атмосфери в місті наприкінці липня – початку серпня 1914 р., події інтерпретувалися винятково з проурядової позиції. Увага газетярів фокусувалася як на масових заходах у місті, так і на розмовах окремо взятих киян, викликаних звістками про мобілізацію та оголошення війни.

Преса наголошувала на загальному патріотичному єднанні, попри соціальну, етнічну та релігійну неоднорідність населення. Яскравим прикладом є публікація газети «Киевлянин» від 5 серпня (23 липня), в якій ішлося про об'єднання біля пам'ятника П. Столипіну двох натовпів із російською державною символікою, у загальній кількості понад 10 тис. осіб, один з яких здебільшого складався з юдеїв, а інший – з християн². Мета зазначеного сюжету є очевидною – продемонструвати єдність суспільства в момент вступу Російської імперії у війну, нівелювання імперським патріотизмом національно-релігійних протиріч. Місце для об'єднання двох натовпів в один було обрано не випадково, оскільки саме вбивство євреєм Д. Богровим російського прем'єр-міністра П. Столипіна призвело до зростання в Києві антисемітизму.

Хоча головним чинником, який забезпечив успіх проведення мобілізації на початку війни, преса, цілковито в дусі тогочасної пропаганди, вважала високий рівень усвідомлення призовників необхідності виконання боргу перед Вітчизною³, висвітлення зазначених подій з використанням літературно-художніх жанрів створювало дещо іншу картину. Характерний приклад – «картинка з життя мобілізаційних днів», опублікована газетою «Киев» 31 липня 1914 р. Одним з її головних героїв був призваний на фронт київський кур'єр Дмитро. Вона завершувалася «міцним сном морально задоволеної людини» у казармі: «Йому снилося, що десь, на небаченому досі полі, серед гуркоту гармат і тріскотіння кулеметів стоїть він, Дмитро. Не той, що носить портфель для підпису панові, а новий, інший якийсь, потужний і сильний, і шукає загубленого

¹ Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017. С. 98.

² Литвиненко / Киев, 22 июля 1914 г. // Киевлянин. 1914. 23 июля. С. 1.

³ Впечатления // Киевлянин. 1914. 29 июля. С. 2.

десь веселого ротного»¹. У цьому фрагменті демонструється не стільки бажання стати на захист Батьківщини, скільки кардинально змінити своє життя, надати йому значущості та більшого емоційного забарвлення в умовах війни. Зазначимо, що на цьому мотиваційному чиннику наголошував всесвітньо відомий австрійський прозаїк С. Цвейг, котрий у своєму автобіографічному творі з погляду соціальної психології проаналізував настрої жителів Відня в серпні 1914 р.², а його справили значний вплив на інтерпретацію тогочасних подій західноєвропейськими вченими.

Попри те, що київська преса 1914 р. не надає об'єктивних даних щодо рівня підтримки місцевим населенням зовнішньополітичного курсу царського режиму, тобто ідеї необхідності ведення війни, вона досить переконливо засвідчує її тотальний вплив на масову свідомість. Не даючи вичерпної відповіді на питання, скільки киян з ентузіазмом зустріли початок війни, місцеві газети величезним масивом фактів доводять, що переважна більшість городян не була байдужою до тієї доленосної події. Своєрідним моніторингом суспільних настроїв стала рубрика «Южной копейки» під назвою «Настроения. С натуры». В одному з номерів, приміром, розповідалося, як місцеві жителі з надзвичайною активністю зачитувалися газетами в пошуках новин із фронту, ситуативно збираючись групами по кілька десятків осіб для обміну відповідною інформацією³.

Те, що вплив преси на масову свідомість міського населення став безпрецедентним, свідчили регулярні випадки втечі дітей на фронт, адже саме героїзація та романтизація війни в суспільстві, поширювана газетами, нерідко була тому головною причиною. При цьому, регулярними повідомленнями тогочасної преси про подвиги російських солдатів не обмежувалося – на її сторінках час від часу з'являлася інформація про героїчні вчинки на театрі воєнних дій «юних добровольців». Так, наприклад, 22 грудня 1914 р. «Южная копейка» написала про 8-річного хлопчика А. Сердюкова, котрий пробув на фронті майже 3 місяці. Солдати вирішили відпустити його додому через настання холодів. Він приїхав до Києва в солдатській шинелі та кашкеті, привізши трофейні каску та штик й маючи тверді наміри повернутися до окопів після різдвяних свят⁴. У тому ж часописі ділився спостереженнями за впливом воєнної доби на дитячу психіку відомий київський педагог Т. Лубенець. Одним

¹ Е. Каталей / Отъезжающие (Картинка из жизни мобилизационных дней) // Киев. 1914. 18 августа. С. 2.

² Цвейг С. Вчерашний мир/пер. с нем., Предисл. Д. Затонского; вступ. статья К. Федина. Москва : Радуга, 1991. С. 211.

³ Илка Чёрный / Южная копейка. 1914. 26 июля. С. 2.

⁴ Крошечный доброволец // Южная копейка. 1914. 9 декабря. С. 3.

з його проявів були дитячі ігри «у війну», які стали своєрідною формою одержимості. Вони настільки захоплювали дітей, що ті після закриття майданчиків не розходилися по домівках, як раніше, а продовжували їх скрізь, де це було можливо¹. На думку Т. Лубенця, подібного роду забави давали подвійний ефект: з одного боку, вони викликали в дитини жорстокість, ворожість і нещадність до «ворога», а з іншого – «безмежне співчуття до побаченого пораненого»².

Ще одна проблема, з якою стикається дослідник повсякденності Києва в роки Першої світової війни, – це відстеження еволюції сприйняття війни киянами: від досить потужного патріотичного руху в 1914 р. до повної суспільно-політичної дезінтеграції на початку 1917 р. З цілком зрозумілих причин, тогочасні газети прямої інформації щодо зазначеного процесу не надають. Утім, на сторінках київської преси можна знайти факти, які в той чи інший спосіб дозволяють висвітлити зміни суспільних настроїв у певному контексті. Вони нерідко ідентифікуються в моральній площині, яка для газетярів була об'єктом підвищеної уваги насамперед через постійну публікацію ними закликів, що апелювали до філантропічних почуттів населення – допомога нужденним людям вважалася його моральним імперативом. У червні 1915 р. у Києві вийшла друком стаття під назвою «Гримасы улицы». Сьогодні її зміст можна було б інтерпретувати як «Тест на людяність». У ній розповідалося про реакцію киян на втрату чоловіком свідомості в людному місці, коли той під час падіння розбив голову. Те, що далі сталося, автор описав таким чином:

«Збігся натовп, щільним колом обступив його й почав вголос гадати...

Старенька торгівка плаксиво говорить:

- Мабуть, отруївся... Господи Боже! Судома якась і піна з рота.

Але перехожий – статечний міщанин у парусиновому картузі нізащо не погоджується.

- Як же отруївся! Це більше на падучу схоже. Он очі як оскляніли – перша прикмета. Нехай полежить. Як прийде до тями – сам підведеться. В мене двоюрідний племінник отак двічі на день...

Причепурена, декольтована пані, навпаки, вважає, що це просто п'яний.

- Нализався й витягнувся, як свиня в болоті.

За ними, в священному обуренні відходять й інші.

- От народ пішов... Злодії та грабіжники».

¹ Дети и война // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.

² Дети и война // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.

Лише після того всього до скривавленого чоловіка викликали «швидку допомогу»¹.

Надзвичайну цікавість становлять газетні публікації літа – початку осені 1915 р. – переломного періоду у війні, коли громадськість остаточно переконалася в марності сподівань на швидку переможну війну, про які вона плекала надії роком раніше. Кількість висвітлених газетами подій була надзвичайно великою. Хоча вони передусім були спричинені невдачами російських військ на фронті, несподіваний вибух так званої «розмінної кризи» став наслідком тенденцій на грошовому й товарно-промисловому ринках – ініційованої урядом заміни металевих грошей банкнотами та дефіцитом міді, необхідної для оборонної промисловості. Це призвело до колосальної кількості зловживань на всіх рівнях, зокрема побутовому. Засоби масової інформації повідомляли про випадки небажання продавців у магазинах давати покупцям решту та відмову відпускати товар у разі відсутності дрібних грошей. Аналогічні явища відбувалися на базарах, у харчувальних закладах, трамвайних вагонах, біля театральних кас. Нерідко загострення стосунків між продавцями та покупцями досягало точки кипіння. У Києві, наприклад, 27 серпня розлючений натовп учинив розгром двох бакалійних лавок за відмову розмінювати кредитні білети².

Однією з провідних тем для висвітлення стала неймовірна паніка, яка охопила міське населення Києва після тривожних новин із фронту, значну частину яких воно отримувало з неофіційних джерел. Особливу активність проявляли заможні кияни, тобто ті, хто боявся втратити свої статки внаслідок окупації міста. На місцевий вокзал та до річкових пароплавів йшли незліченні каравани поспішно зібраного в дорогу майна. 14 серпня «Киевлянин» у рубриці «Письмо в редакцию» надрукував лист київського губернатора М. Суковкіна з осудом такої поведінки. Риторика очільника губернії цілковито відповідала (й водночас вказувала) на існування в соціумі виробленого воєнною добою морального кодексу, відповідно до якого тягар війни повинен бути розділений на все населення: як військове, так і цивільне. Він, зокрема, зазначив: «Якщо ми подумаємо про те, що переносять наші брати, котрі цілі місяці сидять в окопах, у багні й сирості, як покійно переносять наші найближчі і поранення розривними кулями, і отруєння задушливими газами, то ми повинні прилучитися тими думками, що для нашого дешевого добробуту достатньо однієї подушки й двох змін білизни, а інше – нехай гине»³. Інформації про соціо-психологічну

¹ Д. Волков / «Гримасы улицы» // Южная копейка. 1915. 1 июня. С. 2.

² Недостаток разменной монеты // Южная копейка. 1915. 15 августа. С. 3.

³ М. Суковкин / Письмо в редакцию // Киевлянин. 1915. 1 сентября. С. 3.

атмосферу тих днів у Києві преса дає предостатньо. До якої міри могли дійти панічні настрої, свідчить, наприклад, замітка «Южной копейки», в якій один з панікерів доводив, що бачив у Жулянах австро-угорців, а ще один – чув у трамваї, начебто хтось на власні очі бачив, як якийсь відставний генерал купував бінокль для спостереження з міста за рухами німецьких підрозділів¹.

Тоді ж левову частку тогочасних газетних шпальт присвячено проблематиці біженства. Особлива увага акцентувалася на тяжкому психологічному й матеріальному становищі біженців. Так, приміром, улітку 1915 р. зазначена вище газета у новоствореній рубриці «Силуэты жизни» ознайомила своїх читачів з низкою незручностей на київському залізничному вузлі, який тоді слугував транзитом для сотні тисяч біженців, що рухалися на схід: «Без жодного попередження з боку залізничної адміністрації вагони з біженцями ставлять в останній запасний шлях, і нещасні біженці, не підозрюючи, що їх далі не повезуть, терпляче чекають день, два, три, коли, нарешті, злощасний потяг рушить і повезе їх далі». Утім, досить часто розраховувати на безоплатний проїзд їм не доводилося: у кращому випадку вони мали право на пільгові ціни в разі пред'явлення залізничникам свідоцтва про приналежність до категорії біженців. Відсутність у більшості з них грошей іноді змушувала до облаштування вагонів під житла. Однак коли у влади виникала необхідність у вагонах, біженців негайно виселяли².

Газета «Киев» поневіряння біженців описувала в циклі статей під назвою «Картинки с натуры». «Натурники» потрапляли туди завдяки діяльності Київського відділу Всеросійського товариства допомоги, чиї уповноважені досліджували умови життя тих біженців, котрі зверталися за допомогою до вказаної організації. Один з дослідників, втративши під час утечі з прикордонного району все свої майно, настільки глибоко перейнявся проблемами колег по нещастю, що надсилав до відділу щодня по 10–15 відповідних «картинок». Подаємо один із записів із його щоденника, опублікованих «Киевом» 25 січня 1916 р.: «Сосенков Петро. Мешкає за адресою: вул. Набережно-Хрещатик, 23. Хворіє 3 місяці ревматизмом. На роботу ходити не в змозі. Обідає в харчувальному пункті. Потребує білизну та пальто. Прохач – галичанин. Він мешкає разом з 20-ма іншими односельчанами. (...) Всі 20 душ займають буквально конуру. Сплять усі на голих дошках; обідають на пункті лише тоді, коли не працюють. Бруд за такого скупчення в одній кімнаті –

¹ Прежде и теперь... // Южная копейка. 1915. 3 сентября. С. 1.

² Л. Бутовцов / Силуэты жизни. Беженцы // Южная копейка. 1916. 27 июля. С. 2.

неймовірний. Білизни, крім тієї, що на них, жодної. Всі обносилися й допомоги нізвідки не отримують»¹.

Київські газети неоднозначно вказували на безпосередній вплив біженства на маргіналізацію соціуму. Це, наприклад, проявилось в зростанні проституції, зокрема, дитячої. Під час масового руху на схід населення з окупованих територій, що через недостатню організацію супроводжувалися метушнею та тиснявами, типовою ситуацією було загублення дорослими дітей. Саме це влітку 1915 р. спричинило у Києві поширення кіднепінгу. Дітей здебільшого викрадали для їх подальшого примушування до заняття проституцією².

На сторінках київської преси міститься чимало інформації про зростання кількості правопорушень, скоєних дітьми. Надавалися відповідні статистичні дані. Так, «Киевская мысль» повідомила, що протягом 10 місяців 1916 р. київський суд для малолітніх розглянув 2073 справи, при цьому, у липні – 129, у серпні – 167, у вересні – 201³. Цю проблематику варто розглядати в контексті зростання кількості населення міста (зазвичай нові жителі були представниками незаможних верств населення), що спостерігалася з початку XX ст. і, про що йтиметься далі, – в роки війни, та впливу воєнної доби на дитячу психіку й інститут сім'ї.

Натомість опублікована газетами статистика самогубств підтверджує існування протилежної тенденції. Відповідно до неї в Києві протягом 1914–1915 рр. кількість суїцидів скоротилася з 576⁴ до 378. З-поміж останніх було 114 чоловіків, 261 жінка та 3 дітей⁵. Ці дані вказували також на те, що в роки Першої світової війни у сфері самогубств відбувся «гендерний переворот», адже в 1915 р. на одного чоловіка припадало дві жінки. Для порівняння, в 1912 р. у найбільших містах Російської імперії на одне чоловіче самогубство припадало 1,75 жіночих⁶.

З-поміж усіх проявів девіантної поведінки чи не з найбільшим осудом київські часописи ставилися до шахрайстві на благодійництві, коли в місті з'явився цілий прошарок людей, котрий задля матеріального збагачення цинічно використовував зростання благодійницького руху. Цілком закономірно, особливо багато статей з розповідями про аферистів було в перший рік війни, коли готовність киян до пожертвувань досягла безпрецедентного рівня через

¹ Картинки с натуры // Киев. 1916. 12 января. С. 3.

² Мародёры тыла // Южная копейка. 1915. 3 июля. С. 2.

³ Рост детской преступности // Киевская мысль. 1916. 6 ноября. С. 2.

⁴ Скорая медицинская помощь // Южная копейка. 1915. 15 мая. С. 4.

⁵ Любопытная статистика // Южная копейка. 1916. 22 мая. С. 2.

⁶ Герасимов Т. Ю. Там само. С. 70.

емоційно-патріотичний підйом. В одній з них, наприклад, 23 серпня 1914 р. ішлося про масштабну діяльність група шахраїв, члени якої вдавали із себе працівників благодійного товариства «Іван Сусанін», що «збирали» грошову допомогу для постраждалих від війни. Їхня спеціалізація на виманюванні грошей у місцевих заможних австрійських та німецьких підданих була не випадковою, оскільки останні з огляду на антинімецьку пропаганду та дискримінаційні й репресивні заходи держави, прагнули в подібний спосіб запевнити царський режим у своїй лояльності до нього. Аферисти видавали жертвам обману фальшиві квитанції¹.

Аналіз київської преси дає можливість досить широко розглянути проблематику впливу на масову свідомість киян воєнної пропаганди, спрямовану, не останньою чергою, на поширення антинімецьких настроїв, та повсякденність жителів Києва, котрі кровно чи юридично були пов'язані з ворожими Російській імперії державами – насамперед Німеччини та Австро-Угорщини. Один з яскравих прикладів – оповідання відомого київського журналіста Ю. Зубовського «Вітя». Головним героєм твору був місцевий хлопчик. Одного вечора він став свідком кухонної розмови про війну, під час якої двірник вороже висловлювався проти німців, називаючи їх звірями, оскільки ті начебто вирізали росіянам язика й вуха, а дівчат – гвалтували. Вразливість дитячої психіки позбавила Вітю здорового сну, йому постійно снилися понівечені російські солдати та «кровожерливий німець зі звіриним поглядом», котрий кидався на його батька-фронтовика².

Газети засвідчили численні спроби осіб австро-німецького походження отримати російське підданство з метою уникнення репресивних заходів з боку держави. Так, наприклад, у середині серпня 1914 р. з високою інтенсивністю працювали працівники контори київського біржового нотаріуса, що займалася перекладом на російську мову національних документів та видів на проживання для місцевих підданих Австро-Угорщини та Німеччини. Лише протягом двох днів контору відвідало понад 200 осіб³.

Водночас у пресі досить часто можна натрапити на інформацію щодо накладення секвестру (встановлена органами влади заборона користуватися майном – авт.) на відомих тоді в місті німецьких підприємців. Один з них – Б. Міллер – найбільший домовласник у Києві, у власності якого перебували десятки будинків. Бізнесмен також володів низкою магазинів і фабрик з виробництва

¹ Аферисты // Киевская мысль. 1914. 10 августа. С. 3.

² Витя (Рассказ Юрия Зубовского) // Южная копейка. 1914. 3 ноября. С. 2.

³ Переход в русское подданство // Киевская мысль. 1914. 1 августа. С. 2.

олійних фарб. На початку війни він намагався переписати майно на ім'я свого родича, однак справі завадила принципова позиція місцевого нотаріуса. Журналіст газети «Київ», не приховуючи упередженого ставлення до фактично розореного Б. Міллера, вказував на доцільність конфіскації майна останнього з двох причин – державницької та побутової, оскільки той у передвоєнний період начебто приїхав до міста, не маючи грошей, і швидко нажив у місті мільйонні статки, а відтак «навіть чи має право на добросердне користування незліченими прибутками (невідомо ще для якої мети) під час війни з його лютими співвітчизниками»¹. Ця демонстрована шовіністична риторика природно вписувалася в тогочасну державну ідеологію, яку поділяли найбільш радикально налаштовані міські суспільні верстви.

Загострення продовольчих потреб населення Києва небезпідставно було чи не найбільш актуальною проблемою міського повсякдення за воєнної доби, на що місцева преса реагувала відповідним чином. Досліднику повсякдення міста зазначеного періоду навряд чи вдасться знайти хоча б одну газетну сторінку, де б у тому чи іншому вигляді не було інформації щодо цін на товари широкого вжитку, а також їхньої доступності та якості.

У тривалій Першій світовій війні продовольче питання мало надзвичайно велике політичне й емоційне значення. Німецький генерал Е. Людендорф не випадково вказував на безпосередній вплив харчування на фізичний та духовний супротив індивідуума викликам воєнної доби². А один із західноєвропейських істориків стверджував, що Перша світова війна була більше «війною» з хліба і картоплі, ніж зі сталі або боєприпасів³. Сформоване ще до війни в масовій свідомості упереджене ставлення до представників торгівельної сфери чітко простежувалося на газетних шпальтах. За воєнної доби воно посилювалося категоричним неприйняттям отримання фінансової вигоди за рахунок економічно необґрунтованого підвищення цін. Будь-які подібні прояви ставали предметом підвищеної уваги газетярів. Уже за день до оголошення Німеччиною війни Росії вони фіксували різке подорожчання товарів широкого вжитку. Такі дії торгівців пояснювалися мобілізацією – перед від'їздом солдати та офіцери запасалися найнеобхіднішими товарами⁴.

Нового забарвлення тема спекуляції набула в другій половині 1915 р. Цьому значною мірою сприяла військова пропаганда, яка після «Великого

¹ Икс / Киевская неметчина // Киев. 1914. 31 января. С. 3.

² Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / [пер. с нем. Свечина А.А.]. Москва : Издательство Вече, 2014. С. 310–311.

³ Proctor T. M. Civilians in a world at war, 1914–1918. New York : New York University Press. 2010. P. 86.

⁴ В городе / Киевлянин. 1914. 19 июля. С. 3.

відступу» перемкнулася на «внутрішній фронт», де існував «внутрішній ворог», до якого влада зараховувала «російських німців», противників війни і спекулянтів¹. Тому, скажімо, у надрукованому наприкінці 1915 р. у газеті «Южная копейка» вірші торгівців-спекулянтів вважали гіршими від зовнішніх ворогів Російської імперії:

«Германец, турок, австрияк –
Разят нас честно и открыто
(Не мало их в боях убито).
Торгаш-кулак – наш тайный враг.
Торгаш, тевтон, осман и шваб –
Они все четверо в союзе.
Те трое, в гневе дерзновенном,
Разят мечом, войдя в забор,
А этот действует безменом
Исподтишка, как мародёр»².

Пошук винних у ціновому свавіллі спонукав газети до «журналістських розслідувань». Їхні результати свідчать, що якщо одна частина громадськості серед винуватців бачила корумпованих представників влади (наприклад, «Южная копейка» писала про спекулятивні дії продавців хлібної лавки на Подолі, яка належала гласному Київської міської думи І. Дембіцькому³), то інша в усьому звинувачувала єврейське населення. Виразником таких настроїв була газета «Киев». У 1915 р. на її сторінках зазначалося, що зникнення хліба і його подорожчання було спричинено «єврейським націоналізмом». Обвинувачення ґрунтувалося на перебуванні всіх п'ятьох київських млинів у власності євреїв, які начебто продавали борошно переважно представникам своєї національності⁴.

Аналіз київської преси дозволяє розширити уявлення про рівень життя широких верств. Якщо в архівних документах неважко знайти відомості щодо доходів представників окремих професій та, зокрема, їхньої платоспроможності, то газети розкривають проблему впливу зниження рівня життя на соціальні настрої в Києві. Так, восени 1916 р. на газетних шпальтах спостерігалася дискусія щодо оплати праці робітників. Підґрунтям для неї слугувало те, що внаслідок мобілізації працездатних чоловіків виник колосальний попит на робітників, автоматично підвищуючи оплату їхньої праці. Так, якщо в 1914–

¹ Medyakov A. Propaganda at home (Russian Empire). URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_russian_empire

² Торгаш-кулак // Южная копейка. 1915. 9 декабря. С. 2.

³ Летучие заметки // Южная копейка. 1915. 7 березня. С. 2.

⁴ Мучной вопрос в Киеве // Киев. 1915. 26 мая. С. 3.

1915 рр. щоденна платня некваліфікованого робітника збільшилася з 1 руб. 20 коп. до 2 руб., то восени 1916 р. вона вже доходила до 6–7 руб. Це дало привід реакційним колам через газету «Київ» поширювати в міському соціумі чутки про величезні заробітки серед пролетаріату (називали навіть неймовірну суму – 40 руб. на день)¹. У відповідь, в «Южной копейке» було зазначено, що попри зростання оплати фізичної праці, матеріальне становище робітників та їхніх родин залишалося невисоким, оскільки через військовий призов віковий склад пролетаріату змінився – багато робітників були похилого віку і часто на їхньому утриманні перебували по 2–3 сім'ї мобілізованих синів².

Ще одним проявом деформуючого впливу Першої світової війни на добробут киян, на якому газети загострили увагу, було зростання соціальних контрастів – збільшення розриву між бідними та багатими, за якого нерідко капітал других зростав за рахунок перших. Ось, що, наприклад, наприкінці 1915 р. написала з цього приводу «Киевская мысль»: «В ці дні місто живе дивним життям. Воно сповнене контрастами. Ніколи ще не було в нас таких блискучих зборів у театрах та такої шикарної публіки на вулицях, у кав'ярнях, ресторанах. І ніколи ще не було в місті стільки бідняків-біженців». Як мінімум не гірше, ніж до війни, йшла торгівля в ювелірних магазинах³.

У повному обсязі київські газети висвітлювали перебіг антиалкогольної кампанії, сутність якої полягала в забороні на продаж населенню спиртних напоїв, впровадженій владою на весь період війни. Преса неодноразово показувала, наскільки масштабними були соціальні наслідки боротьби з пияцтвом. Зокрема, у вересні 1914 р. київський карикатурист В. Федорович у яскравій іронічній формі продемонстрував, як «сухий закон» змінив стосунки подружньої пари. На першому малюнку під назвою «до війни» він зобразив заплакану дружину, яка сварила звеселеного чоловіка, на другому – «зараз» – картина з точністю до навпаки – щаслива усміхнена жінка обіймає надзвичайно засмученого пана⁴.

Впродовж перших місяців війни у київських газетах наголошувалося на позитивних наслідках антиалкогольних заходів у державі. По-перше, відбулося покращення криміногенної ситуації в місті (статистика вказувала на різке падіння злочинності, оскільки раніше приблизно 75 % злочинів скоювали під дією алкоголю) і набагато рідшими стали випадки сімейного насильства⁵. По-

¹ Рост заработной платы // Киев. 1915. 16 листопада. С. 1.

² Виновными себя не признают // Южная копейка. 1916. 9 октября. С. 3.

³ Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 11 листопада. С. 2.

⁴ В. Федорович / Карикатура // Южная копейка. 1914. 27 августа. С. 2.

⁵ Падение преступности // Киев. 1914. 9 сентября. С. 3.

друге, зменшення споживання населенням алкоголю сприяло збільшенню обсягів вкладів в ощадні каси, зокрема робітниками. Наприклад, у вересні 1914 р. на київському Подолі число вкладників із робітничого середовища виросло на 35–40 %¹. По-третє, як стверджувала «Южная копейка», майже цілковито зникла звична для міських вулиць картина – валяння сп'янілих осіб під парканами².

Однак незрівнянно більше інформації київська преса нам надає про негативний бік «сухого закону»: незаконне виробництво алкоголю; виписування лікарями рецептів (або їх підробка) для отримання спирту в аптеках³; вживання денатурованого спирту та різного роду сурогатів, які завдавали непоправної шкоди здоров'ю городянам, часто закінчуючись летальними випадками⁴ тощо

Пожавлення театрального життя в Києві, про яке зазначали місцеві газети, мало безпосередній зв'язок із антиалкогольною кампанією. Про це, зокрема, свідчить публікація «Киевской мысли» (квітень 1915 р.), яка цитує слова відомого тогочасного театрального критика А. Кугеля. Він вважав, що в період війни театр повинен був стати культурним заміником спиртних напоїв, оскільки той «служує сп'янінню безалкогольному, й найпростіше може замінити алкоголь»⁵.

Попри очевидне переважання репертуару аполітичного характеру, який давав змогу втомленим війною глядачам, принаймні, тимчасово відволіктися від насущних проблем, час від часу на сценах Києва грали вистави на воєнну тематику. Про це можна дізнатися як з надрукованих у газетах відповідних афіш, так і з публікацій, присвячених театральному життю. Наприклад, починаючи з осені 1914 р. у київському театрі Мевеса ставили п'єсу французького письменника-публіциста Г. Леру «Ельзас» (1913 р.), у якій армія Франції під «Марсельезу» переможно ступила на свої землі, втрачені після франко-прусської війни 1870–1871 рр.⁶

Тогочасні газети також наводять дослідника на ще один зв'язок між «сухим законом» і сферою дозвілля. Він полягав у небувалому зростанні потягу киян до азартних ігор. Подібно до алкоголю вони давали гострі відчуття і

¹ Трезвые дни рабочих // Киев. 1914. 20 сентября. С. 4.

² Митька // Южная копейка. 1914. 29 сентября. С. 2.

³ Ходатайство аптекарей // Киевская мысль. 1914. 23 декабря. С. 3.

⁴ Прежде и теперь // Киевская мысль. 1915. 4 февраля. С. 5; Потеря зрения у «ханжистов» // Южная копейка. 1917. 25 февраля. С. 2.

⁵ Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 3 апреля. С. 3.

⁶ Театральные заметки // Киевская мысль. 1914. 7 октября. С. 2.

призводили до залежності. Особливо це стосувалося гри в карти¹ й більярду², де нерідко грали на гроші.

Зумовлене Першою світовою війною загострення квартирного питання в Києві для газет було однією з провідних тем для висвітлення. Зазначена проблема насамперед полягала в погіршенні стосунків між сторонами житлової оренди – домовласниками і квартиронаймачами. Про перші їхні прояви київська преса розповідала восени 1914 р., коли в місті спостерігалось масове виселення з орендованих жител представників чисельної й соціально-незахищеної категорії населення – так званих родин запасних. Газетні шпальти буквально щодня повідомляли про неспроможність дружин призваних на фронт чоловіків своєчасно розрахуватися за квартири. Називалися окремі приклади свавілля домовласників³.

«Южная копейка» зазначала, що після невдалої кампанії російських військ навесні-влітку 1915 р., наслідком якої стала масштабна евакуація та величезна кількість біженців, маршрут яких пролягав через Київ, у свідомості жителів міста гострота квартирного питання затьмарила собою такі актуальні проблеми, як: непомірно високі ціни на продукти харчування, недоступність для широкого загалу одягу та взуття, відсутність гасу та дров тощо⁴. Деякі городяни всупереч власній гідності готові були жити навіть у сараях чи на горищах⁵. Кількість безхатченків стрімко збільшувалася. Серед них, зокрема, опинився майже увесь склад 2-го міського театру, виселений власником готелю «Регіна»⁶.

Дослідженню загострення житлових проблем у Києві може суттєво допомогти застосування статистичного методу. Так, на житлову кризу в місті вказувала статистика газетних оголошень відповідного змісту. Ми проаналізували номери «Киевлянина» за 1914–1916 рр., обравши щорічний часовий проміжок з 1 по 7 вересня. Нами встановлено, що в 1915 р. число пропозицій щодо надання житла в оренду скоротилося майже в п'ять разів (зі 150 до 32), а в 1916 р. – воно зменшилося до 12. Крім того, впродовж аналогічного періоду 1916 р. газета опублікувала 10 оголошень від шукачів житла, чого в 1915–1916 рр. нами не було виявлено.

Проблеми житлово-комунального характеру самим лише квартирним питанням не обмежувалися. За воєнної доби київська преса регулярно писала про

¹ Игорные дома // Южная копейка. 1915. 6 апреля. С. 3.

² Биллиарды // Киевская мысль. 1914. 11 декабря. С. 4.

³ Стыдно! // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 2.

⁴ Осенние перспективы // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 2.

⁵ Мухомор / «Квартирное» // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.

⁶ Бродяги // Южная копейка. 1916. 11 сентября. С. 2.

низькоякісне вуличне освітлення¹, дефіцит гасу², незадовільне водопостачання³, нестачу дров⁴.

Багато уваги було приділено проблемам функціонування київського трамвайного господарства. Недостатня кількість вільних місць у електричному транспорті спричинювалася використання частини трамваїв військовим відомством для перевезення поранених до лазаретів і вантажів. Тому вже в 1914 р. кількість пасажирських вагонів, що рухалася міськими вулицями, скоротилася зі 190 до 90–95⁵. І якщо нестачу трамваїв компенсувати було неможливо, то призваних на фронт кондукторів-чоловіків зазвичай замінювали жінками. Останні стали невід'ємною частиною повсякденного життя міст, будучи яскравим проявом емансипації жінок в тогочасному суспільстві, які все частіше займали місця мобілізованих чоловіків. Як правило, жінки-кондуктори у відносинах із пасажирами демонстрували на порядок вищу принциповість та безкомпромісність, ніж у їхніх колег протилежної статі, що могло проявлятися в їхній не зовсім інтелігентній поведінці. Про це неодноразово писали київські газети, формуючи тим самим у масовій свідомості негативний образ жінки-кондуктора. Їх зображали у фейлетонах, де називали «злючими церберами», «трамвайними мегерушками» тощо⁶.

Чимало газетних матеріалів присвячено погіршенню санітарного становища Києва. Хоча місто мало міську каналізацію, із початком війни вона працювала з надзвичайним перевантаженням, оскільки до її мережі потрапляло багато сторонніх предметів у вигляді бинтів, марлі, великих клубків вати та інших перев'язувальних матеріалів із лікарень та лазаретів⁷. Проблеми із каналізацією доповнювалося малою кількістю працівників міських санітарних обозів. Значне збільшення робітникам зарплати не принесло результат. Тому київські санітарні служби не могли оперативно виконувати роботи з очищення місцевих вулиць та базарів⁸.

Досить цікавий зафіксований газетярми історичний факт – поява в місті у вересні 1916 р. величезної кількості пацюків. Характерно, що вони з'являлися в тих частинах міста, де їх раніше ніколи не бачили. Причина такого явища передусім полягала в скороченні виробництва на деяких місцевих млинах та в

¹ Возобновление освещения на улицах // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 2.

² Недостаток керосина // Киевская мысль. 1915. 12 ноября. С. 2.

³ Дровяной голод // Южная копейка. 1915. 1 марта. С. 2.

⁴ Как мы покупали дрова // Киевская мысль. 1915. 3 марта. С. 3.

⁵ Совещание об урегулировании трамвайного движения // Южная копейка. 1917. 17 февраля. С. 2.

⁶ Чок-Бор / Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 14 октября. С. 2.

⁷ Неблагоустройство канализационной сети // Киев. 1915. 1 декабря. С. 4.

⁸ Недостаток рабочих // Киев. 1915. 24 августа. С. 4.

закритті великих продовольчих складів і сховищ, унаслідок чого гризуни ризикали Києвом у пошуках їжі¹.

Оскільки санітарне становище мало безпосередній вплив на систему охорони здоров'я, функціонування останньої стало предметом підвищеної зацікавленості київських часописів. Найперше, що вони відзначали – нестачу лікарського персоналу, значну частину якого мобілізували, та збільшення навантаження лікувальні заклади внаслідок перебування в місті великої кількості хворих та поранених військовослужбовців російської армії, догляд за якими за воєнної доби був пріоритетним. Внаслідок того, наприклад, киянам на стаціонарне лікування можна було потрапити лише після діагностування гострої хвороби або ж за допомогою протекції медичного персоналу. А відвідування міських амбулаторій потребувало від городян багато часу та терпіння, адже в чергах до лікарських кабінетів їм доводилося стояти годинами. Це стало причиною зростання попиту на послуги вільнопрактикуючих лікарів. Під час війни їхні приймальні зазвичай були переповненими².

Ще одним болючим питанням у повсякденному житті жителів Києва було різке зростання цін на медикаменти. Преса зазначала, що це призводило до частих випадків відмови незаможних городян використовувати лікарські рецепти. Типовою також стала невідповідність між цінами на ліки, зазначеними в преїскурантах, та аптекарською таксою. Зокрема, в одній із фармацевтичних фірм Києва 1 кг борної кислоти продавали по 3 руб. 50 коп., замість 2 руб. 23 коп., валідол – по 14 руб., замість 10 руб. 15 коп. тощо³.

Таким чином, київська преса 1914–1917 рр. є тим історичним джерелом, без якого неможливо здійснити комплексне дослідження повсякденного життя жителів Києва зазначеної доби. З огляду на багатоаспектний характер повсякденності саме місцеві газети, спрямовані на висвітлення найбільш актуальних подій міського життя для привертання уваги читачів, надають досліднику не лише колосальний масив історичного фактажу в його різних інтерпретаціях, а й допомагають йому чітко окреслити коло повсякденної проблематики, детальне вивчення аспектів якої здійснюватиметься разом із використання інших видів історичних джерел. Останнє продиктоване як самою необхідністю залучення якомога ширшої джерельної бази для її репрезентативності, так і суб'єктивною природою газетних матеріалів.

¹ Нашествие крыс // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.

² Налог на... больных // Южная копейка. 1915. 30 июля. С. 2.

³ И. Квасковский / Письмо в редакцию // Киевская мысль. 1915. 11 декабря. С. 5.

Оксана Салата

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДРУКОВАНИМИ ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЇ (на прикладі періодики окупованої України)

Німецький філософ Шпенглер ще на початку XX століття передбачав небувале зростання ролі інформації в житті суспільства. У роботі «Захід Європи» він писав: «У найближчому майбутньому три або чотири світові газети направлятимуть думки провінційних газет і з їх допомогою — «волю народу»¹. На його думку, періодична преса у XX столітті буде відігравати надзвичайно велику роль, вона буде впливати на політичні і суспільні відносини, а також на військові конфлікти

Двадцяте століття, дійсно, стало часом, коли засоби масової інформації, зокрема газети, журнали і радіо активно розвивалися і впливали на громадську думку. Починаючи з Першої світової війни, засоби масової інформації, зокрема газети і листівки, завжди були активними учасниками збройних конфліктів. У цьому контексті можна розглядати той факт, що став приводом для Другої світової війни, – напад на радіостанцію в Глейвіце. Радіо стало засобом, який використала фашистська Німеччина, а газети стали інструментом, завдяки якому цю інформацію було розповсюджено з великою швидкістю і необхідними коментарями.

Важливу роль преси розумів також лідер італійських фашистів Б. Муссоліні. На думку його ж соратників, при плануванні військових операцій він більше уваги приділяв тому, які заголовки з'являться в газетах, ніж їх військовій доцільності.

Більшість теоретиків і дослідників визначає періодичній пресі важливе місце в житті суспільства, особливо в політично активні періоди і в часи збройних конфліктів. Періодичні видання є головним джерелом, з якого інформація, обговорення і захист її досягають публіки.

Уже в кінці 20-х років XX ст. Гітлер та інші лідери німецької Націонал-соціалістичної партії розуміли, що періодична преса може стати одним із найбільш потужних засобів у боротьбі за встановлення в Німеччині

¹ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2 т. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. Пер. с нем. И примеч. И.И. Маханькова. М.: Мысль, 1998. С. 191-193.

нацистського режиму. Як тільки Гітлер прийшов до влади, він одразу оголосив пресу Третього Рейху об'єктом політики гляйхшальтунг (Gleichschaltung – нацистська політична концепція підкорення всіх сфер життя Німеччини інтересам націонал-соціалістичного режиму). Одразу ж після утворення Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини, яке очолив Й. Геббельс, усі газети і журнали Третього Рейху опинилися під жорстким контролем. Внаслідок розробки закону про пресу, прийнятого 4 жовтня 1933 р., усі опозиційні нацистському режиму видання було заборонено. Цей закон позбавив видавців права приймати самостійні рішення в галузі редакційної політики. Такі права передавалися редакторам, які були, на думку керівництва Рейху, «носіями суспільних інтересів». Журналістика оголошувалася професією державного значення. Щоб повністю контролювати видання періодичної преси, необхідно було поставити журналістів під повний контроль націонал-соціалістичного керівництва. Саме тому 1935 року, було розповсюджено наказ про обов'язкове членство журналістів у Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (НСДАП). Так, значна частина кваліфікованих журналістів втратила можливості займатися своєю діяльністю ¹.

Важливим кроком у тотальному контролі над періодичною пресою стала заборона Берлінської прес-конференції, яка фактично була громадським об'єднанням столичних журналістів. Уряд мотивував це тим, що тільки держава може володіти правом на розповсюдження інформації. Натомість було створено «Прес-конференцію рейхсуряду». 1934 року Макс Аманн перебудував дуже впливову професійну організацію – Союз газетно-журнальних видавців – у відомство і особисто очолив його. У структурі цього відомства було також створено ряд управлінь щодо керівництва різними відділами засобів масової інформації та періодики. Цього ж року під пильним наглядом НСДАП було перебудовано роботу відомих німецьких інформаційних агенцій і об'єднано їх у в одну велику агенцію, яка фактично стала Німецьким інформаційним бюро і повністю була підзвітна НСДАП ².

Наступним кроком нацистської політики стала ліквідація газет і журналів, які належали євреям. Вони повинні були продати свої видання німецьким господарям. Необхідно зазначити, що більшість газет і часописів належали єврейському періодичному друку. Виходили такі видання, як газета «Централь

¹ Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. С. 192

² Гофман Йоахим. Сталинская война на уничтожение: Планирование, осуществление, документы. М.: АСТ: Астрель, 2006. С. 195.

ферейнс цайтунг» (Берлін, 1922–38) [323, с. 379]; також у цей час набула великої популярності сіоністська газета «Юдіше рундшау» (1896–1938). З'являлися також і нові видання, такі як «Дер шильд», заснована 1921 року Асоціацією колишніх військовослужбовців-євреїв. Понад три десятки громадських газет і часописів, що з'явилися у цей період у Берліні, Франкфурті, Мюнхені та інших містах, як правило, не були політичними виданнями; вони були адресовані різним соціальним верствам єврейського населення Німеччини: молоді, учителям, жінкам, службовцям та ін. Часопис «Дер морген» (Дармштадт, 1925–38) у своїх виданнях відображав «німецько-єврейську» асимілятивну політику. На противагу їм щомісячник М. Бубера «Дер годє» (Берлін, 1916–24) став трибуною для тих, хто проповідував єврейське духовне відродження в Центральній Європі. Прихильники руху Мізрахи видавали щомісячник «Ціон» (Берлін, 1929) ¹.

Після «Кришталевої ночі» єврейська преса в Німеччині майже припинила своє існування: більшість видань були розгромлені, відбувалася масова еміграція євреїв із Німеччини. Нацистське керівництво вирішило залишити лише видання газети «Юдіше нахрихтенблатт» (виходила з 23 листопада 1938 р.), яка обмежувалася публікацією офіційних декретів і бюлетенів, так званої Імперської організації євреїв у Німеччині ².

Як тільки було покінчено з пресою, що належала представникам єврейського народу, НСДАП через тотальний контроль і монопольне право на періодичну пресу засновує власні періодичні видання, такі, як «Фелькішер беобахтер», яка стала впливовою офіційною газетою Третьому Рейху, очолював її А. Розенберг. У Берліні Й. Геббельс заснував власну газету «Ангріф» і почав її видавати. Було також залишено деякі старі газети, але Геббельс особисто слідкував за їх змістом ³.

Таким чином, якщо вірити статистиці, то 1932 р. у Німеччині загальна кількість газет складала 4700, то 1939 р. їх вже було 3500, а 1944 р. їх залишилося 977 ⁴. Це свідчить про те, яку колосальну роботу було проведено Міністерством народної освіти і пропаганди щодо ліквідації газет та інших періодичних видань, що не сповідували і не підтримували ідеологічних засад націонал-соціалістів.

¹ Периодическа печать. Электронная еврейская энциклопедия. Режим доступа до енциклопедії: <http://www.eleven.co.il/article/13190#02>.

² Периодическа печать. Электронная еврейская энциклопедия. Режим доступа до енциклопедії: <http://www.eleven.co.il/article/13190#02>.

³ Энциклопедия третьего рейха. М., Локид-Миф, 1996. С. 380.

⁴ Вороненкова Г.Ф. Путь длиною в пять столетий: от рукописного листка до информационного общества. Национальное своеобразие средств массовой информации Германии. М., Изд-во «Языки русской культуры», 1999. С. 302.

Необхідно визнати, що вже в перший рік перебування при владі гітлерівського керівництва, у Німеччині виник періодичний друк, концептуально уніфікований, підпорядкований нацистській політиці та економічним потребам. Кількість нацистських газет щороку збільшувалася. Про це свідчать такі дані: 1932 р. за ініціативою Націонал-соціалістичної робітничої партії виходило 70 друкованих видань, 1935 р. партія вже мала 140 газет, 1944 р. їх було 352 газети¹.

Не менш важливу роль відігравала періодична преса та друковані матеріали й на окупованих німецькою армією територіях. Крім військ вермахту, пропаганду в зайнятих областях здійснювало Міністерство східних окупованих територій, у яких для цього були створені спеціальні структури та відділи. Структура міністерства передбачала в розпорядженні рейхскомісарів спеціальні відділи пропаганди. До цієї системи були також включені нижчі підрозділи окупаційної адміністрації – старости, бургомістри та інші службові чини. Структура забезпечувала заклади районних і волосних управ, сільських старост пропагандистськими матеріалами. Якщо до якогось села газети та листівки не доходили, то старости зобов'язувалися приносити їх і читати самостійно. Було вироблено спеціальний порядок читання зведень Німецького Верховного Командування населенню. Щоб необхідна інформація постійно супроводжувала кожного жителя міст і сіл, встановлювалися спеціальні дошки в найбільш людних місцях. На ці ж дошки вивішували плакати і листівки.

На фронті та на зайнятій гітлерівською армією території діяли роти пропаганди. Кожна з них також мала окремі відділи. Так, на групу армій «Південь», яку обслуговував батальйон «Propaganda-Abteilung U», вермахт покладав великі надії. До їх завдань входила пропагандистська робота серед військ вермахту та психологічна обробка військових і населення противника².

Напередодні військових дій 6 червня 1941 р. начальником штабу Верховного головнокомандування вермахту було видано директиву, де давалася вказівка про посилення рот пропаганди та відділів, які відповідали за цю ділянку роботи фахівцями з пропагандистської роботи. Було запроваджено відділи цензури, які повинні були стежити за змістом преси на окупованій території, німецькою та місцевою мовами. Наголошувалося також на тому, що основним

¹ История Второй Мировой войны. В 12 т. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. 1939-1945. М.: Воениздат 1974. Т. 3. С. 302.

² Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР. М., 1985. С. 31.

завданням преси є заспокійливий вплив на населення окупованих територій, щоб утримувати його від будь-якого опору¹.

У середині липня 1941 р. на нараді Верховної ради Рейху було прийняте рішення відновити пресу для українців з метою активніше впливати на населення окупованих територій². Оскільки радянські поліграфічні підприємства були знищені Червоною армією під час відступу, то в більшості випадків типографічне обладнання було завезене з Німеччини або з інших окупованих країн Європи. Колишній керівник видавничої справи в Рейхскомісаріаті «Україна» Г. Горнауер писав, що за роки окупації (1941-1943 рр.) більша частина друкованої продукції виготовлялася цивільним населенням і армією вермахту³.

З початком створення Рейхскомісаріату «Україна» на політичне управління, яке діяло за вказівками політичного відділу Міністерства східних окупованих територій на чолі з А. Розенбергом, покладалося завдання уніфікувати видання, що вже видаються і ті, що плануються. Політичне управління складалося з 14 відділів, серед яких був відділ загальної пропаганди, до його структури входили підвідділи: пропаганди, преси, радіо, кіно, іноземних зв'язків, господарського вербування, виставковий, обслуговування військ тощо⁴. Політичними розробками заходів та реалізації планів вермахту в галузі преси і пропаганди займався інспектор Міністерства східних окупованих територій Еттінгер⁵.

У Міністерстві східних окупованих територій було створено чітку систему організації функціонування як німецької, так і окупаційної преси та забезпечення її необхідними матеріалами. Керівником цього відділу був міністеріалдиригент Циммерман, серетарем Людвиг Булиш. Цей відділ займався забезпеченням пропагандистів обладнанням, кіноматеріалами, папером для газет, гучномовцями тощо⁶.

Для обслуговування східної преси в Міністерстві східних окупованих територій було також додатково створено групу 18 с, керівником якої був

¹ Коваль М. В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: М. В. Коваль (отв. ред.) и др. К.: Наук. думка, 1988. С. 157-158.

² Косик В. Україна Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Львівський національний університет ім. Івана Франка, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Л., 1998. Т. 2. С. 240-241.

³ Ивлев И.А. Оружие контрпропаганды, Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. Сборник материалов. М., Мысль, 1988. С. 119.

⁴ Черняков Б. Окупаційна преса Рейхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941-1943 рр.) // Наукові записки. Збірник. К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. С. 8.

⁵ Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 26.

⁶ Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 38.

Кіхбен-Шмідт. Основною функцією цієї групи, як і вищезгаданого відділу було обслуговування преси: плани, картотеки. Проведення інформаційних поїздок на місця та контроль і обробка матеріалів для східної преси. Цьому відділу безпосередньо підпорядковувалися видавництва газет і часописів, що розповсюджувалися на окупованій території Української РСР: «Нове слово», «Голос...» та ін.¹

Досить впливовим було новостворене Політичне управління пресою. Воно займалося розробкою чітких інструкцій з цензури для видавців періодичної преси. Тут обслуговували кореспондентів східної преси. Саме в цьому відділі друкувалися яскраві пропагандистські путівники по Німеччині, у яких розповідалося про найкращу у світі країну, брошури та книжки про Адольфа Гітлера та його прагнення створити нову Європу, про німецьких селян та робітників, які живуть у достатку².

Основним завданням окупаційної преси (як і інших форм нацистської пропаганди) була теза про звільнення народів СРСР від "більшовизму". Саме боротьба з радянським політичним і суспільним ладом була центральним пунктом цієї пропаганди. Євреям (разом із комуністами) у ній відводилася найважливіша роль.

Наприкінці 1941 р. у директиві рейхсміністра Розенберга про запровадження фашистських порядків в окупованих радянських областях зазначалося, що всі питання, пов'язані з дозволом випуску місцевих газет, розв'язуються рейхсміністром у справах окупованих східних областей на основі пропозицій рейхскомісарів. Наголошувалося, що газет необхідно видавати стільки, скільки це необхідно для того, щоб не залишати населення без необхідної інформації. Але в той же час треба прагнути до обмеження кількості місцевих газет у рейхскомісаріатах. Далі зазначалося, що дозвіл на видання місцевих газет залежить далі від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців та редакторів. Необхідною умовою є наявність достатньої кількості німецьких цензурних органів³.

Для міських жителів преса була основним джерелом інформації. Відзначимо, що місцеве радіо регулярно передавало її докладні огляди. Підбірки газет також були доступні читачам міських бібліотек. Популярність преси серед

¹ Державний Російський воєнний архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

² Державний Російський воєнний архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42.

³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. С. 65-66.

населення була зумовлена регулярними публікаціями зведень про становище на фронтах Другої світової війни, а також розпоряджень і наказів місцевої адміністрації. Періодичні видання читали і обговорювали мільйони людей на окупованій території.

На території українських земель періодичні видання з'являються під німецьким контролем в перші ж тижні окупації. З кінця літа 1941 р. газети українською мовою починають виходити вже на всій захопленій німцями території. Періодичні видання друкували в кожному обласному чи районному центрі. З осені 1941 р. розповсюджували газети «Волинь» у Рівному, «Вільне слово» у Дрогобичі, «Голос Полтавщини» у Полтаві, «Меч» у Кривому Розі, «Нова Доба» у Бердичеві та ін.¹

З метою уніфікації та систематизації періодичних видань на території Рейхскомісаріату «Україна» відділом преси Міністерства східних окупованих територій було розроблено складну, але чітку систему підрозділів. Один із них, зокрема «Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю», що розміщалося у Луцьку, стало головним. Це видання відповідало, за випуск німецькомовної періодики, а також офіційних бюлетенів рейхскомісара та генерал-комісарів, книготоргівлею і мало у своїй структурі кореспондентів і фотографів. Безпосередньо періодикою в різних регіонах займалися утворені при «Німецькому видавничо-друкарському товаристві в Україні», підпорядковані йому товариства «Преса України», «Українія», «Ужитковий друк України», сільськогосподарське видавництво України.

Товариство «Преса України». Фактично було утворене 1 грудня 1941 р. тими ж засновниками, що й «Німецьке видавничо-друкарське товариство». Директором його також став Г. Грорнауер. Товариство координувало роботу всіх підприємств та друкарень у Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації, контролювало їх господарчу діяльність. Забезпечувало необхідними матеріалами та ін. Товариство «Українія» також було засноване в Луцьку (листопаді 1941 р.) Національною спілкою німецьких видавців газет у Берліні. На початку 1943 р. цей відділ преси мав 32 власні пункти розповсюдження. А в серпні цього ж року періодичні видання вже розповсюджувалися в 65 містах.

¹ Черняков Б. Окупаційна преса Рейхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941-1943 рр.) // Наукові записки. Збірник. К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. С. 23-32.

Загалом же на початку 1943 р. товариство «Преса України» вже координувала і забезпечувала випуск 91 газети загальним разовим тиражем близько 1 млн. примірників.

Коли влітку 1942 р. гітлерівське керівництво зрозуміло, що війна не закінчиться так швидко, як вони того прагнули, тоді в хід було пущено активну пропаганду серед населення, і найважливішим фронтом у цій справі ставала періодична преса. Зважаючи на це, для видання окупаційної преси було розроблено спеціальні методичні підходи, які використовувалися з метою пропаганди серед українського населення.

Не менш важливим аспектом у виданні періодичної преси були також кадри. У перші ж місяці окупації німецька адміністрація залучала до роботи в газетах і часописах переважно тих українських журналістів, хто в період правління Радянської влади не зміг, за тих чи інших причин та обставин, реалізувати свої професійні і творчі здібності.

Газети і часописи, що виходили на окупованій території, видавалися багатьма мовами. Більшість із них видавалася накладом від 2,5 до 10 тисяч примірників. Газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації видавалися переважно українською, іноді російською мовами та мовою багаточисленних національних меншин, які жили в цей період в Україні ¹.

Більшість газет і часописів, що видавалися на окупованій території, не дуже відрізнялися одне від одного за змістом і характером публікацій. На перших сторінках друкувалися переможні зведення з фронтів та возвеличення німецьких солдатів, їх доблесті. На другій та третій сторінках публікувалися переважно статті про більшовицький режим та його ворожі наміри щодо українців, про відомих українських діячів минувшини, про досягнення українських селян в умовах окупації. Більшість репортажів подавалася через призму поглядів німецьких журналістів або українських журналістів, які співпрацювали з окупаційною владою. Це накладало певний ідеологічний і психологічний відбиток на читача.

Показовими в цьому аспекті є заголовки статей у часописі «Волинь» та «Вінницькі вісті»: «Київ і Полтава визволені!» ², «Успіх на Донецькому фронті» ³, «Німецькі війська успішно стримують ворожий натиск». У цих статтях

¹ Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. С. 207.

² Волинь. 1941. 12 вересня. С. 1.

³ Волинь. 1942. 12 лютого. С. 1.

говориться про те, що німецько-фашистська армія успішно протистоїть радянським військам на північному заході Кіровоградської області¹. Цікаво, що в ці ж дні – 23-24 листопада 1941 р. – у радянських зведеннях читаємо, що радянські війська взяли районний центр Кіровоградської області, Онуфріївку. У районі нижньої течії річки Прип'ять, продовжуючи наступ, вони також захопили районний центр Поліської області з містом Хойники². Яка ж інформація правдива? Як себе почуває населення окупованих територій, отримавши інформацію з німецьких зведень, водночас і з радянських?

Переглянувши окупаційні газети, переконаєшся, що нібито німецько-фашистська армія, справді, принесла народу України мир та злагоду. У пресі розвінчувалася система радянського режиму та господарювання і протиставлялася німецькій. У газеті «Вінницькі вісті» на першій сторінці читаємо «Німеччина перемагає на всіх фронтах»³, на другій та третій сторінках бачимо публікації «Пробудження до нового життя»⁴, «Правдиве обличчя більшовизму»⁵ та ін.

У більшості публікацій робився акцент на риси, що різняться в керівництві та умовах життя населення окупованих територій. Так у газеті «Сумський вісник» № 6 від 5 листопада 1941 р. писали: «Непереможна німецька армія принесла місту Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного іґа. Тільки недавно громадяни міста почали дихати на повні груди...»⁶. У газеті «Нова Україна» від 6 березня 1942 р., що видавалася на Харківщині, опубліковано статтю «Ліквідація більшовицької колгоспної системи», де зазначається, що на відміну від більшовиків німецький уряд видав наказ про надання селянам землі в одноосібне користування⁷. Тут же розповідається про те, як важко жилося українським селянам, а тепер, завдяки «новому порядку» та новому земельному закону, селяни зможуть стати заможними і зможуть забезпечувати Великонімецьку державу. Однак ми добре знаємо, що земельний закон так і залишився лише на папері. Колгоспна система продовжувала існувати в іншому форматі, адже це була дуже зручна форма господарювання, в умовах якої можна було повністю контролювати працю селян та вилучати більшу частину виробленої продукції.

¹ Волинь. 1943. 25 листопада. С. 1.

² Жадов А. С. Четыре года войны. [Електронний ресурс]: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/.

³ Вінницькі вісті. 1941. № 16. С. 1.

⁴ Вінницькі вісті. 1941. № 14. С. 3.

⁵ Вінницькі вісті. 1942. № 63. С. 2.

⁶ Военно-исторический журнал. 1995. № 2. С. 21-26.

⁷ Державний Архів Харківської області: Фонд 2984 – Редакція газети «Нова Україна»: Оп. 1. Спр. 1. Арк.54-65.

Оскільки преса насамперед виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології: сприяти тому, щоб населення окупованих територій перейнялося антисемітськими та антибільшовицькими настроями, значне місце в періодичній пресі відводилося саме єврейському питанню. Більше того, єврейство ототожнювалося з більшовизмом і Радянською владою ¹. У газеті «Вінницькі вісті» від 9 серпня 1942 р. під заголовком «Правдиве обличчя більшовизму» зображено карикатуру, на якій показано, як єврей знімає маску Сталіна, і коментується це так, що насправді Радянською країною керують євреї, а Сталін є їх маскою ².

"Єврейське питання" займало досить помітне, а для ряду видань чи не центральне місце в антирадянській пропаганді. У редакційних статтях як пропагандистських матеріалах, які готувались у Берліні, регулярно публікованих промовах і виступах керівників нацистської Німеччини, чітко проводилася думка, що саме євреї як опора більшовицького режиму є головними ворогами не тільки Німеччини, але й інших народів СРСР.

Практично всі газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації на останній сторінці свого видання публікували спеціальні розпорядження окупаційних властей, які стосувалися євреїв. Публікувалася також величезна кількість матеріалів про переслідування євреїв у всі часи і в усіх державах світу; наводилися цитати з антисемітських висловів відомих філософів і політиків. Тобто підводилося ідеологічне підґрунтя антисемітизму на українських землях.

Необхідно зазначити, що таких публікацій особливо багато з'явилося саме в кінці 1943 р., після поразки німецько-фашистської армії під Сталінградом. Гітлерівське керівництво, ще мало надію переконати населення окупованих територій у тому, що з боку єврейського народу та більшовицького керівництва їм загрожує велика небезпека.

Як тільки окуповану територію було передано до рук цивільної німецької адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» та військовій адміністрації, одразу розпочався процес уніфікації видань і перевірка їх засновників і власників. У перші місяці німецько-радянської війни частина газет, що виходила за часів Радянської влади, продовжувала виходити, підлягаючи жорсткій цензурі. Це пояснюється тим, що гітлерівське керівництво не могло відмовитися на

¹ Вінницькі вісті. 1943. № 56. С. 3; Вінницькі вісті. – 1943. – № 58. С. 3

² Вінницькі вісті. 1942. № 63. С. 3

окупований території від періодичної преси як засобу розповсюдження необхідної інформації та повідомлень.

Так протягом короткого часу було уніфіковано інформаційне життя преси, що стало початком формування інформаційного простору. Окупаційна влада вела політику зменшення кількості українських видань, тому протягом перших місяців більшість газет перестала виходити взагалі. Але вже з настанням 1942 р. газети видавалися практично в кожному генерал-губернаторстві та майже в кожному районі і великому місті.

Періодичні видання на тимчасово окупованій території стали важливим інструментом пропаганди. Можна стверджувати, що саме преса відігравала в політиці гітлерівського керівництва провідну роль. Більшість газет на території Рейхскомісаріату «Україна» видавалася від імені місцевої громади, саме управи повинні були вирішувати організаційні питання щодо преси. Незважаючи на це, усі газети та часописи перебували під пильним контролем цензури, яку здійснювали представники пропагандистських структур вермахту та органів військової адміністрації.

Незважаючи на те що на кінець 1943 р. на окупованій території України, як зазначалося вище, видавалося близько 300 газет та часописів, структура кожного з цих видань була характерною і типовою. Так, якщо ми переглянемо декілька газет таких, як «Українське слово», «Нове Українське Слово», «Волинь», «Вінницькі вісті», «Костопільські вісті», видані протягом 1941-1943 рр., то ми побачимо, що перша сторінка цих видань мала характерну тематику. На першій сторінці друкувалися повідомлення з фронтів, які подавалися у пафосній формі від імені переможців. На цій же сторінці – огляд міжнародних подій, причому завжди розмежовувалося, де свої – Італія та Японія, а де чужі – Англія, Франція, США та Радянський Союз. Якщо мова йшла про Англію чи США, то автори повідомлень критикували практично всі дії керівництва цих держав. Якщо мова йшла про Італію чи Японію, то говорилося переважно про їх здобутки. Досить рідко на першій сторінці подавалася інформація про важливі події в місті чи Рейхскомісаріаті «Україна» або в зоні військової адміністрації, в основному така інформація друкувалася на 3-й, 4-й сторінках поряд із звичайними оголошеннями і наказами місцевої влади.

Друга сторінка кожного друкованого видання, як правило, присвячувалася боротьбі німецько-фашистської армії з більшовиками або військовим діям союзників Німеччини на Півдні чи Далекому Сході проти Англії, Франції та США. Тут також часто публікувалися статті про міжнародні події у світі та карикатури на Черчилля, Рузвельта, Сталіна. Четверта сторінка була присвячена

повсякденному життю населення міст та сіл. Тут робилися повідомлення гебітскомісаріатів та різного характеру оголошення, повідомлялося про роботу театрів, кінотеатрів, культурна хроніка, про набір дітей до школи та їх навчання, статті, присвячені спортивній тематиці. З огляду на інформативність 4-ї сторінки, складалося враження, що в окупованій Україні життя вирує повним ходом, а люди щасливі та радісні, немає ні розстрілів, ні конфіскації житла та майна, примусового вивезення молоді до Німеччини та ін.

Як підтвердження розглянемо декілька типових газет, що виходили на окупованій гітлерівською армією території, зокрема 88 номер газети «Нове Запоріжжя» від 4 жовтня 1942 р. На 3-й сторінці читаємо статтю «Виховання молоді», де автор дає настанови, як треба виховувати українську молодь і ставить за приклад німецьку молодь. На 4-й сторінці стаття «Кіно в цей час», у якій розповідається про те, з яким задоволенням місцеве населення переглядає німецькі кінофільми¹.

У 4-му номері цієї ж газети від 13 січня 1943 р. читаємо повідомлення з головної квартири фюрера від 9 січня 1943 р. про переможні бої німецько-фашистської армії між Кавказом і Доном, у Сталінграді і на донському відтинку фронту². Інформація подавалася з позицій переможців, переконуючи місцеве населення у приреченості Червоної армії та її намаганнях протистояти військам Рейху. У повідомленні показувалися досягнення німецької армії і принижувалися дії Червоної армії, часто цифри, що свідчили про знищення радянської техніки чи війська перебільшувалися.

Підтвердженням характерної схеми побудови і розташування матеріалу буде також 13 номер газети «Вінницькі вісті» від 28 вересня 1941 р., де на першій сторінці подано зведення за 26 вересня з повідомленням про бойові дії на сході від Києва³. У номері 14 цієї ж газети від 1 жовтня на першій сторінці військове зведення за 28 вересня 1941 р., на 2-й сторінці цього ж номера – М. Ільїнський пише про єврейських письменників в Україні, на 3 сторінці – стаття «Пробудження до нового життя», у якій автор розповідає, що процесу відродження української культури сприяє саме німецька окупаційна влада, що саме за її сприяння створюються одна за одною українські громадські організації, у яких українське населення повною мірою може реалізувати свої творчі здібності та суспільні прагнення. Четверта сторінка присвячена основним положенням «Порядку урядування» (самоврядування). Найцікавішим у цьому

¹ Нове Запоріжжя. 1942. № 88. С. 3,4.

² Нове Запоріжжя. 1943. № 4. С. 1.

³ Вінницькі вісті. 1941. № 13. С. 1.

«Порядку...» є розділ 2 під назвою «Дух урядування». У ньому наголошується на тому, що самоврядування країною вимагає від українців енергії, порядку та гідного ставлення. Усяке політикування заважає відбудові. Урядування мусить керуватися духом українського народу та інтересами німецьких збройних сил. Воно відповідає за те, щоб позбавити народу більшовицької розбещеності та повернути до порядку, до національної дисципліни та робочого піднесення. Урядування повинно дбати про те, щоб народ притягнути до добровільної співучасті, уникаючи при цьому всякого примусу. Потрібна почесна співпраця особливо в галузях соціальної, санітарної, культурної та спортивної роботи ¹. Аналогічні установки селянам давала у свій час і Радянська влада. Фактично гітлерівська адміністрація через урядування закликала українське населення до повного підкорення і чіткого виконання своїх службових обов'язків.

У газеті «Сумський вісник» редактор чітко дотримується концепції висвітлення подій. Так, у першому номері цієї газети від 19 жовтня 1941 р. на 1-й сторінці ми читаємо звернення до українського народу під заголовком «Настав великий радісний час», де автор словами Тараса Шевченка говорить про Україну, про те, як її сплюндрували і привели до загибелі більшовики. Розкриваються великі перспективи перед українським народом: вільна торгівля, повний розвиток приватної ініціативи, дійсно вільна праця, приватна власність і повне духовне розкріпачення ². На 2-й сторінці 6 номера цієї ж газети читаємо статтю про те, що непереможна німецька армія принесла м. Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного панування, саме тепер громадяни міста почали дихати на повні груди і можуть віддатися мирній наполегливій праці ³.

Не стала винятком і газета «Нове Українське Слово», що виходила в столиці Української РСР – Києві. 229 номер цієї газети від 30 вересня 1943 р. також повністю відповідає структурним акцентам побудови інформаційного поля в окупаційній пресі. На 1-й сторінці, як і в переважній більшості газет, повідомлення про успішні бої німецької армії в районі Запоріжжя та про великі втрати Радянської Армії. Тут же стаття «Гарант перемоги», де автор стверджує, що саме Радянська Армія прагнула захопити всю Європу, і тільки втручання Німеччини зупинило червону навалу. Саме гітлерівська Німеччина виступає в цій статті гарантом миру в Європі. У вересні 1943 р. німецько-фашистські війська відступали під натиском Радянської Армії. Тепер основним завданням гітлерівців було втриматися на окупованих територіях, та й довіра населення

¹ Вінницькі вісті. 1941. № 14. С. 1, 2, 3, 4.

² Сумський вісник. 1941. №1. С. 1.

³ Сумський вісник. 1941. № 6. С. 2.

вкрай була необхідна. Тому на цій же сторінці надруковано звернення до українського народу про те, що війна знову наближається і українське населення має допомогти німецькій владі ¹.

Через періодичну пресу німецький окупаційний режим створював ілюзію прихильного ставлення гітлерівської влади до українського населення. Постійне наголошування на здобутках та мирній праці в ім'я Великонімеччини, публікації про те, як квітне і розвивається українська культура, постійне зіставлення і порівняння німецького режиму та радянського, звичайно ж, не на користь останнього призводили до того, що певна частина українського суспільства спочатку, справді вірила окупаційній владі й співпрацювала з нею.

З перших же днів у всіх газетах, що видавалися в Рейхскомісаріаті «Україна», переважно на 3-4 сторінках розповідалося про працю та здобутки українських селян. Одночасно наголошувалося на тому, що українським селянам, щоб отримати високі врожаї, необхідно вчитися, і для цього німецька влада організовує спеціальні сільськогосподарські курси.

У часописі «Волинь» від 7 вересня 1941 р. повідомляється про те, що за сприяння німецької влади на українських землях розгортаються широкі можливості для підвищення кваліфікації сільськогосподарських робітників. У кожній області селяни можуть удосконалити технологію обробки землі, збільшення поголів'я великої рогатої худоби та покращити своє матеріальне становище ².

Стара радянська колгоспна система, яку німецька окупаційна влада не ліквідувала, а поставила собі на службу, усе частіше викликала невдоволення в українських селян, а це у свою чергу відбивалося не лише на їх настроях. У зв'язку з цим на початку 1942 р. окупаційна влада проголосила реформи в аграрному секторі. До управління сільським господарством надійшов закон «Про новий аграрний лад» від 15 лютого 1942 р. Газети одразу ж відреагували, і вже 26 лютого його було опубліковано практично в усіх окупаційних виданнях. На сторінках періодичних видань було розгорнуто широку кампанію пропаганди нового земельного закону та його положень під гаслом «Кожному селянинові своя земля!» ³. Складається враження, що реформа вже впроваджується і працює – насправді ж, німецька окупаційна адміністрація робила все, щоб відтягнути руйнування колгоспної системи.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України: Оп. 22. Спр. 390. Арк. 1-2.

² Волинь. 1941. 7 вересня. С. 3.

³ Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941-1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. К. 2004. Вип. 8. Част. 1. С. 282.

Протягом двох-трьох місяців у газетах обговорювався «Тимчасовий статут роботи», де містилися конкретні вказівки щодо організації нового земельного господарювання¹. Активне обговорення закону знову ж таки створило ілюзію його впровадження, але коли селяни побачили, що реально нічого не робиться і вони продовжують працювати в колективних господарствах, то почали відкрито виступати проти такого господарювання, що у свою чергу підігрівалося радянською пропагандою.

У квітні-травні 1942 р. окупаційна адміністрація почала здійснювати розподіл землі та видавати спеціальні документи, що засвідчували право власності на землю. Але, за свідченням чиновників економічного штабу «Схід» від 18 травня 1942 р., селяни незадоволені були тим, що їх знову хочуть змусити працювати в громадському господарстві. Для них це були ті ж самі колгоспи. Навіть активна пропаганда преси щодо переваг цього виду господарств не вплинула на настрої селян.

Підтвердження цих слів ми знаходимо в інформаційному повідомленні № 7 від 17 червня 1942 р. німецьких каральних загонів про політичне становище в районах, тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами, у якому окупаційне керівництво зазначає, що аграрна реформа активно обговорюється в основному серед сільського населення. Що спочатку селяни були задоволені введенням нового земельного закону, але інтерес до цієї теми загасає, а довіра до місцевої влади втрачається. Автор повідомлення робить висновки, що така ситуація склалася внаслідок слабкої пропагандистської діяльності².

Наступним важливим питання, якому в періодичній пресі приділялася велика увага, була культура та освіта українського населення. Рідше з'являлися публікації про наукові дослідження.

З огляду на концептуальні принципи політики гітлерівської Німеччини щодо культурного розвитку населення східних окупованих територій, зокрема українців, необхідно зазначити, що керівництво Третього Рейху не бажало заохочувати тут розвиток національної свідомості і національної культури. Зокрема щодо освіти Гіммлер зазначав, що освіта населення окупованих територій може призвести до непокори населення окупаційній адміністрації, а це не відповідає колонізаційній політиці нацистської Німеччини³. Політика гітлерівського режиму на окупованих

¹ Державний архів Сумської області. Фонд 1858 – Сумське допоміжне сільськогосподарське бюро німецького сільськогосподарського командування в Сумській області, м. Суми Сумської області: Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-10.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України: Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України: Оп. 22. Спр. 76. Арк. 27.

³ Военно-исторический журнал., 1960. № 1. С. 89.

територіях зводилася до призупинення культурного розвитку українців та інших народів, знищення їх матеріальних та духовних скарбів.

Але в ході війни, коли німецьке керівництво зрозуміло, що втрачає свої позиції на фронті, довелося змінювати свої плани, щоб здобути прихильність місцевого населення і змусити його працювати на німецько-фашистську армію. І саме тут культура стала тим інструментом, завдяки якому можна було впливати на думки та діяльність мирних жителів.

Переглядаючи періодичну пресу, майже в кожній газеті на 4-й сторінці ми можемо побачити оголошення про відкриття театру, прем'єру того чи іншого спектаклю, демонстрацію кінофільмів. Так, у часописі «Волинь» від 1 січня 1942 р. читаємо повідомлення про життя українців на окупованих територіях: «Організовано в місті національний театр, який від 9 листопада 1941 р. дає класичні вистави: «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Майська ніч». Також на базі колишнього театру мініатюр у Києві організовано «Веселий театр», де показано вистави «Зелений острів» Лєнока, «Торжик» Оверченка. У київському театрі «Мюзик-хол» розробили власний репертуар, до якого ввійшли танці та співи»¹. Газета «Вінницькі вісті» у котрє на 4-й сторінці дає оголошення про те, що міський театр запрошує на оперу в 3-х діях «Запорожець за Дунаєм»². А в газеті «Нове Запоріжжя» № 88 за 1944 р. автор розповідає про масовий перегляд українськими глядачами кінофільму німецького виробництва, про враження, які отримали місцеві жителі та естетичну насолоду, про обговорення, що тривало після його перегляду³[433, с. 4]. Справді, у початковий період окупації українська інтелігенція, що не евакуювалася, внаслідок різних причин і обставин, продовжувала діяти і підтримувати власний народ. Працюючи в освітніх закладах, учителі могли впливати на учнів та їх батьків, підтримуючи надію на тимчасовий характер окупації. Інші, навпаки, переконували населення у визвольній місії німецької армії. Більша частина інтелігенції спрямовувала свою діяльність на підтримку в українцях прагнення до звільнення від німецько-фашистських загарбників, серед них: О. Теліга, І. Рогач, О. Чемеринський, У. Самчук, І.Тиктор та ін.

Аналізуючи стан освіти на окупованих українських землях, необхідно зазначити, що, судячи з газетних повідомлень і статей, українські діти успішно вчилися в школах різного напрямку: початкових, чотирикласних народних, професійних, вищих та ін. Але, насправді, значна частина шкіл в Україні закрилася вже в листопаді 1941 р. та на початку 1942 р. Лише на Донбасі, маючи потребу в

¹ Волинь. 1942. 1 січня. С. 4.

² Вінницькі вісті. 1941. № 7. С. 4.

³ В комиссии Политбюро ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. 1989. №12. С. 4.

кваліфікованій робочій силі, німецька адміністрація підтримувала діяльність ремісничих професійних шкіл¹. Оскільки кількість учителів різко зменшилася (у зв'язку з перевіркою на «благонадійність»), то й кількість шкіл зменшувалася також².

З документу № 60 окремих розпоряджень VII відділу армії № 34 вермахту бачимо настанови щодо освіти на окупованих територіях, і шкільної освіти зокрема. У ньому говориться про те, що відповідно до розпорядження № 30 від 08.12.41 до навчання допускаються учні початкових класів народних шкіл і забороняються вищі навчальні заклади та школи: університети, технічні вузи, гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади³.

Зважаючи на це, необхідно зазначити, що в періодичній пресі постійно наголошувалося на тому, що Німеччина принесла європейську освіту на українські землі, у газетах постійно з'являлися публікації про відкриття та роботу середніх загальноосвітніх та професійних шкіл. Так, читаємо в «Донецькому віснику» від 15 листопада 1941 р., що в м. Сталіно з 20 листопада 1941 р. поновилося навчання в 9 школах⁴. В Артемівську та околицях було відкрито 14 шкіл, але більшість із них була закрита вже до кінця червня 1942 р.⁵. У газеті «Нове Запоріжжя» № 105 1942 р. повідомляється про ремісничу школу, де готують 115 учнів і викладають механіку, фізику, технологію і креслення⁶. У газеті «Волинь» від 1 вересня 1941 р. читаємо повідомлення про те, що з початком 1941-1942 навчального року в м. Бердичеві буде відкрито дівочу і хлоп'ячу гімназії та додатково буде організовано першу жіночу вчительську семінарію⁷.

Про відкриття і роботу початкових та чотирикласних народних шкіл бачимо також і в документі-звіті Путивльського районного відділу пропаганди та освіти Сумської області. У звіті дається детальна інформація про те, які заходи застосовуються Інспектурою і завідувачами шкіл для покращення відвідування їх учнями. А у звіті про роботу навчальних закладів Путивльського району зазначається, що з вересня 1942 р. розпочали свою роботу 46 початкових народних

¹ Донецкий вестник. 1942. 29 декабря. С. 4.

² Донецкий вестник. 1942. 9 августа. С. 4.

³ Косик В. Україна Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Львівський національний університет ім. Івана Франка, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Л., 1998. Т. 2. С. 368.

⁴ Донецкий вестник. – 1941. 15 ноября. С. 4.

⁵ Бахмутский вестник. – 1942. 8 июня. С. 4.

⁶ Нове Запоріжжя. – 1942. – № 105. С. 4.

⁷ Волинь. – 1941. 1 вересня. С. 4.

шкіл, з них 43 – у сільській місцевості і 3 в місті Путивль, де навчаються разом 3797 учнів¹.

Треба зазначити, що, незважаючи на те що в газетах постійно говорилося про навчання в школах і про те, яке важливе значення це має для українців, у більшості шкіл учнів було дуже мало. Якщо ми розглянемо документи, які свідчать про рух дітей шкільного віку, то ми побачимо, що, наприклад, у Денешівській народній школі Житомирської області наприкінці вересня навчалось 385 учнів, а вже 1 січня 1942 р. – 203 учні², у Шпецько-Будській початковій школі в кінці вересня навчалось 70 учнів, а на 1 грудня 1942 р. – 57 учнів³. Тобто діти за тих чи інших причини змушені були кидати школу і допомагати батькам, щоб якось прожити.

Щоб підтримувати необхідні настрої серед населення окупованих територій, окупаційна адміністрація постійно друкувала в газетах інформацію про активність сільськогосподарських працівників, про гарні врожаї, які отримують українські селяни в колективних господарствах, про створення різноманітних організацій та гуртків, які допомагали українським селянам підвищити свій культурний і професійний рівень. У газеті «Волинь» від 7 вересня 1941 р. надруковано статтю про те, як обласний Земельний відділ окружної Управи в м. Рівному, зробивши акцент на продуктивності праці як першооснови добробуту українського селянства, зруйнованого більшовиками, приступив до організації гуртків «Сільський господар», у кожній громаді у всій області⁴. Обласний відділ розпочав активну пропаганду серед населення Рівненської області і вже з перших днів своєї діяльності опублікував у цій же газеті звернення до громадян про те, що Україна завжди була багатою країною, своїми ресурсами вона підтримувала Європу. Сама ж має все, що необхідно для самостійного господарювання. Але більшовицьке керівництво використало багатства України у своїх великодержавних інтересах. Колгоспи, створені більшовиками, остаточно зруйнували українське село⁵.

Досить ефективно окупаційна влада використала політику відступу радянських військ з території Української РСР. У статтях розповідалося, як брутально Радянська влада, відступаючи, нищила посіви, заводи та фабрики, шахти, руйнувала водогони та залізниці, і саме тому так важко все відновити і налагодити нормальне життя⁶. Німецькій окупаційній адміністрації не складало великих

¹ Державний архів Сумської області. Фонд 1858 – Сумське допоміжне сільськогосподарське бюро німецького сільськогосподарського командування в Сумській області, м. Суми Сумської області: Оп. 1, Спр. 15. Арк. 6,7.

² Державний архів Житомирської області. Фонд 1153 – Житомирська районна управа: Оп. 1. Спр. 9. Арк. 36.

³ Державний архів Житомирської області. Фонд 1153 – Житомирська районна управа: Оп. 1. Спр. 9. Арк. 70.

⁴ Волинь. 1941. 7 вересня. С. 3.

⁵ Волинь. 1941. 7 вересня. С. 3.

⁶ Салата О.О. Значення економіки України у створенні оборонного потенціалу СРСР у період оборонних боїв (22 червня – грудень 1941 р.). К., 2005. С. 113-116.

труднощів усе показати в газетах як інформацію для місцевого населення. Насправді ж, люди й самі бачили, що відбувалося під час відступу більшовиків. У газеті «Нове Запоріжжя» № 109, 1942 р. у статті «Шлях до перемоги» автор пише про те, що німці, які прийшли на українську землю, були вражені вандалізмом більшовиків. Автор акцентує увагу читачів на тому, що все, що було зроблене і збудоване руками селян та робітників: залізниці, шосейні дороги, мости, переправи, кінний і автомобільний транспорт, хлібозаводи, хлібопекарні, промислові і підприємства – було безжально знищене більшовиками. І тут же автор закликає українців до співпраці з німецькою адміністрацією, закликає покірно брати на себе весь тягар відбудови сільського господарства та промисловості ¹. На жаль, багато людей були свідками такої «діяльності» радянських військ, і тому пропаганда потрапляла в благодатний ґрунт.

Для посилення пропаганди серед населення практично на всіх територіях Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації було ініційовано створення суспільно-просвітницьких товариств «Просвіта» та Спілки українських письменників. Уже з жовтня 1941 р. друкуються в газетах повідомлення про те, що в містах та районних центрах створюються або відновлюють свою роботу, раніше діючі товариства «Просвіта». Читачі знайомляться з метою, заняттями та діяльністю цих товариств. Але основне, на що необхідно звернути увагу, – це те, що всі товариства були взяті окупаційною адміністрацією під свій жорсткий контроль і вся діяльність повністю або регламентувалася гебітскомісаріатами або підпорядковувалася їм. Фактично окупаційна адміністрація використовували товариство «Просвіта», як і інші суспільно-просвітницькі організації, для поширення необхідної інформації та для впливу на українське населення. Незважаючи на жорсткий контроль з боку окупаційної влади, більшість діячів «Просвіти» прагнула пробудити національну свідомість українців і допомогти вистояти їм в тяжких умовах.

Одне з перших товариств «Просвіта» почало діяти на Вінниччині. Уже в жовтні 1941 р. було створено місцеве товариство. У його уставі було сказано, що воно засновується для зміцнення розвитку громадянської і національної свідомості українців і для того, щоб допомогти просвітному розвитку своїх членів, дати їм добрі знання, допомогти відстояти свої громадянські і національні права, навчити змістовно проводити свій час. Серед завдань, які товариство «Просвіта» ставило перед собою були такі:

- відкривати книгозбірні, книгарні, читальні;

¹ Нове Запоріжжя. – 1942. – № 109. С. 4.

- упорядковувати публічні читання, лекції, доповіді, бесіди;
- видавати книжки, газети і листівки для пересічних громадян;
- створювати школи для дорослих і дітей;
- відкривати дитячі гуртки;
- організовувати вечори, різдвяні ялинки тощо ¹.

Таке ж товариство діяло й на території Харкова та області. У лютому 1942 р. у чернетці протоколу правління Харківського товариства «Просвіта» читаємо про прийняття громадян до складу членів товариства, про утвердження кошторису та штату. Було також прийнято Статут та визначено цілі та завдання для роботи серед населення ².

Уже 3 січня 1942 р. відбулося засідання Ради товариства «Просвіта» у Любомлі, на якому було прийнято постанову про нові організаційні форми та заходи, що планувалися. У цей період почала діяти секція організаційно-імпрезова, культурно-освітня, секція молоді та жіноча секція. Крім того, ухвалено створити Громадський суд честі, координатором якого мав стати Голова товариства «Просвіта» ³.

Діяльність товариств «Просвіта» була повністю регламентована. Про це свідчить також повідомлення гебітскомісара про діяльність Окружної «Просвіти» в Рівному. У ньому зазначається, що Окружна «Просвіта» несе відповідальність за діяльність місцевих товариств перед владою, і тому вони можуть розвивати її виключно згідно з напрямками, що їх буде формувати окружний осередок. Без відома і дозволу Окружної «Просвіти» не може бути створене жодне товариство в області. Самочинні товариства будуть вважатися нелегальними організаціями. Також було наголошено, що організаційна схема, як і демократичні методи й основи товариств «Просвіта», будуть змінені й пристосовані до сучасних вимог ⁴.

У Києві за ініціативою товариства «Просвіта» розроблявся репертуар для діючих театрів. До нього входили танці та пісні, невеликі вистави ⁵.

При Міській управі м. Києва відділ пропаганди, у розпорядженні якого була вся культура міста, періодичні видання, кінотеатри, театри і радіо, заснував Спільку українських письменників. Очолила Спільку Олена Теліга, до неї ввійшли також Борис Вінницький та Іван Ірлявський. Спілька поставила завдання об'єднати всіх українських письменників та спрямувати їх творчу працю на користь української національної культури. Було створено власне видавництво «Культура»,

¹ Вінницькі вісті. 1941. № 21. С. 2.

² Державний Архів Харківської області. Фонд 3188 – Кооперативне книготоргове товариство «Просвіта». М. Харків: Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-3.

³ Волинь. 1942. 22 січня. С. 3.

⁴ Волинь. 1942. 29 січня. С. 4.

⁵ Волинь. 1942. 1 січня. С. 4.

підготовлено серію літературно-публіцистичних творів. За сприяння Спілки вже на третій день після того, як захопили Київ гітлерівські війська, почав виходити щоденник «Українське слово», а з 19 жовтня 1941 р. виходив літературний додаток «Література й мистецтво», який був складовою часопису «Українське слово»¹. О. Теліга зробила дуже багато для діяльності Спілки та видання газети «Українське слово». Після арешту редакції «Українського слова» не брала до уваги постанов німецької влади: продовжувала відстоювати свою позицію, ігнорувала вказівки німців зухвало і принципово.

Періодичні видання надавали змогу, населенню окупованих територій слідкувати за діяльністю товариств «Просвіти», і, на перший погляд, картина складалася дуже втішна: ніби українці мали можливість реалізувати всі свої таланти та здібності, розбудовувати національну культуру та втілювати в життя національну ідею. Але насправді, як уже зазначалося вище, уся діяльність цієї організації жорстко контролювалася: друковані видання, які виходили, піддавалися жорсткій цензурі, бібліотечні фонди формувалися відповідно до вимог нового уряду, спектаклі та вечори проводилися за конкретними вказаними темами та змістом та ін.

Яскраво висвітлювалися на сторінках окупаційної преси проблеми, що стосувалися культурного життя. Це можна пояснити тим, що окупаційна влада прагнула завоювати авторитет серед місцевого населення, особливо української інтелігенції, яка залишилася на окупованих територіях.

Через пресу окупаційна адміністрація намагалася впливати й на молодь та її виховання. Безліч газет присвячували свої сторінки настановам щодо виховання підростаючого покоління українців. На території Волині гебітскомісаріат ініціював видання інформаційного друкованого органу – газети «Інформаційна служба». На її сторінках велика увага приділялася вихованню молоді та питанням культури. В одному з номерів цієї газети розповідається про те, що українські чоловіки і жінки, які побували в Німеччині і побачили великий рівень культури, намагаються бути вихованими, культурними людьми, такими, які хочуть перетворити свій край у квітучий сад. Наголос робиться на тому, що до Німеччини необхідно направляти таку молодь, яка б виховувалася саме в таких умовах. Автор статті закликає кожного українця направити до Німеччини своїх найкращих синів і дочок, щоб вони не тільки пізнали красу Рейху, але й щоб придбали там перш за все, знання та спеціальність, такі потрібні для розбудови свого краю².

У газеті «Вінницькі вісті» пропагується діяльність новоствореного Союзу Українського національного студентства Вінниччини (СУНС) і наголошується на

¹ Волинь. 1941. 26 жовтня. С. 4.

² Державний архів Рівненської області. Фонд Р-22 – Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне Рівненської області. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 5.

тому, що це єдина молодіжна організація, здатна ров'язати різні проблемні завдання, що постали перед нацією та її молоддю в період війни. Основним завданням цієї організації є виховання української молоді в дусі боротьби за державність з залишками рабського духу серед окремих осіб ¹.

У газетах навіть давалися рекомендації для вчителів щодо виховування української молоді. В одній із них пропонують учителям історії та літератури виховувати українського юнака та дівчину не на прикладах псевдогероїв, яких визначали більшовики, а на звитязних героях-українцях. Учителі повинні виховати дітей націоналістами, здатними до самопожертви навчальні дисципліни треба викладати по-новому ². Очевидно, такі нововведення для того, щоб юнаки і дівчата привчалися до покори і самопожертви заради Рейху, щоб їх легше було переконати їхати на роботу до Німеччини. Такі статті були частими на сторінках окупаційних газет, вони відображали справжню політику окупаційної адміністрації щодо виховання української молоді.

Щоб підтвердити цю думку, треба зазначити, що в газетах часто публікувалися статті, присвячені пропаганді гарного життя і працевлаштування молоді в Німеччині. У таких статтях, як правило, розповідається про те, як обладнані робочі місця українських працівників на підприємствах Німеччини, який веселий і безтурботний у них відпочинок: постановка художніх святкових вистав рідною мовою, німецькі видавництва випускають книжки для українських робітників українською мовою і забезпечують ними табори з українськими робітниками, які веселі вечори та спортивні змагання влаштовуються для них та ін. ³.

Газети друкували не лише статті, а й пропагандистські фотознімки та відеоматеріали, які були підготовлені Міністерством народної освіти пропаганди. На них показувались мальовничі пейзажі Німеччини, а також відправлених на роботу до Німеччини українців: гарно вдягнені, усміхнені, щасливі, з радістю працюють за верстатами та відпочивають після трудового дня. У цих же газетах публікували листи українських робітників з Німеччини з певними коментарями, закликами приєднатися до них й інших молодих людей заради майбутнього України ⁴.

Для того щоб показати як гарно живе населення України під німецькою окупацією, матеріали більшості газет готувалися заздалегідь. Довірені особи, подорожуючи по Рейхскомісаріату робили фотознімки найкращих куточків української природи, показову працю селян і все це поміщали до нацистських газет в Німеччині та в газети, які видавалися на окупованій території. Ці знімки повинні

¹ Вінницькі вісті. 1941. № 19. С. 4.

² Вінницькі вісті. 1942. № 10. С. 3.

³ Сумський вісник. 1943. № 13. С. 4.

⁴ Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: Документи, нацистська каторга, опір поневолювачам / Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» та ін. Вінниця: Книга-Вега, 2004. С. 57.

були переконати населення Німеччини й українське, що гітлерівська влада справді принесла на українські землі визволення і добробут ¹.

Поширеною темою в місцевій періодиці стала тема висміювання життя людей у СРСР. У газеті «Поділля», яка виходила в Кам'янець-Подільську було опубліковано фейлетон «Про Івана Іванова», статті «Рай Рад», «Картина вулиць із Москви», де в гумористичному стилі розповідалося про життя-буття населення Радянського Союзу та його політичне становище.

В цій же газеті було опубліковано повідомлення, у якому Український комітет Кам'янець-Подільська закликав пожертвувати кошти для сімей учених міста, які були вбиті або депортовані Радянською владою ².

Один із відділів Міністерства східних окупованих територій займався виготовленням фотознімків про життя німецьких робітників і селян, російських робітників у Німеччині, які призначалися для використання в німецькій періодичній пресі для населення Німеччини, а також у газетах, що видавалися російською мовою для жителів тимчасово окупованих областей СРСР. Серед них знімки робітників промислових підприємств, що стоять біля верстатів і демонструють продукцію, яку вони виготовляють; селяни, які з радістю працюють на пшеничному полі, робітники з України, які радісно працюють і проводять дозвілля: читають книжки, грають у футбол, святкують дні народження в колі друзів та ін. ³.

Насправді, не так легко було українським робітникам і селянам на роботах у Німеччині. Усе залежало від двох важливих факторів: місця, куди потрапляв робітник, та господаря чи керівника підприємства, на якому він працював. Зі свідчень рейхсміністра озброєнь і боєприпасів А. Шпеєра ми бачимо, як примусово перевозили робітників з усіх окупованих країн та розподіляли по підприємствах, у яких жаклих умовах їм доводилося працювати, а тих, хто порушував умови праці, відправляли до концентраційних таборів ⁴. У своїх спогадах жителі с. Виноградне Мурованокуриловецького району Вінницької області, яких вивезли на роботу до Німеччини показують, що умови проживання були надзвичайно тяжкі, насправді, нелюдськими, табір, де вони жили, був обнесений чотириметровою огорожею з колючого дроту, підключеною до електромережі, щоб робітники не тікали. Годували дуже погано та ще й постійно били. Фашистські охоронці зауважували: «Ви не люди, а бидло. Чим швидше ви здохнете, тим краще і для вас, і для нас». І вмирали

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд 2. – Рада міністрів України РСР. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 40.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд 2. – Рада міністрів України РСР. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 11-12.

³ Державний Російський воєнний архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей (м. Берлін), (Німецькі архіви. Трофейні документи). Оп. 5, Спр. 56. Арк. 7-24.

⁴ Допрос подсудимого Шпеєра. Из стенограммы заседания Международного Военного Трибунала от 21 июня 1946 г. [Електронний ресурс]: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000021/st018.shtml>

робітники з України щоденно. Їх вивозили візком і скидали до ями, яку часто забували навіть прикидати землею ¹.

Такі ж самі спогади жителів Немирівського району Вінницької області, яких німці забрали до Німеччини в березні 1942 р. Розповідають, що «жили в місті Штатгарт, у бараці, де помістили 12 осіб, бо ніхто з господарів не брав на роботу. Там пробули 6 місяців. Їжа була дуже бідна: уранці – 2 брукви та 1 кружка чаю, удень – «кирпичик» хліба на 10 осіб. Дітей, які постійно хворіли відвідував лікар, пізніше їх відправили назад додому» ².

Мусимо визнати, що періодичним виданням як досить ефективному засобу пропаганди, приділялася велика увага. Але навіть гітлерівське керівництво, яке, здавалося, використовувало величезні матеріальні ресурси, щоб видрукувати і розповсюдити тираж окупаційних газет, не могло охопити все населення окупованих територій СРСР, зокрема територію Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Надто рідко друкована періодика потрапляла до українських сіл, тому місцева адміністрація змушена була влаштовувати бесіди про становище на фронтах, про нову земельну реформу та багато інших питань. Про ці проблеми дізнаємося з Інформаційного повідомлення німецьких каральних органів № 48, про економічне і політичне становище на тимчасово окупованих територіях у квітні-травні 1943 р. У повідомленні зазначається: серед місцевого населення, як і раніше, спостерігається підвищений інтерес до актуальних новин дня, особливо до новин із окупованих та не окупованих російських територій, великий попит на періодичну пресу та книжки. Забезпечення пресою дуже погане через проблеми, пов'язані з її доставкою. У зв'язку з цим керівництво гебітскомісаріатів вирішило запровадити часті виступи місцевих комісарів та старост, які проводили політичне інформування³.

З інформаційного повідомлення німецьких каральних органів за № 32 бачимо, як Житомирський комісаріат узявся компенсувати малу кількість газет, у зв'язку з тим, що місцеве населення вимагає інформації і читає ті газети, що з'являються, з великим інтересом. Він запропонував, що, хоча б у базарні дні, передавати через гучномовці свіжі новини тільки українською мовою. У Рівному щодо цього приводу було навіть зроблено карту воєнного становища, де прапорцями були відмічені місця, які з боями захоплювала німецько-фашистська армія ⁴.

¹ Державний архів Вінницької області. Фонд Р-6022. – Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 7.

² Державний архів Вінницької області. Фонд Р-6022. – Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 24.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. Оп. 22. Спр. 82. Арк. 7.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. Оп. 22. Спр. 81. Арк. 21.

Крім періодичних видань, на територію Рейхскомісаріату «Україна» завозили різноманітну літературу. Книжки з фашистської Німеччини розподіляли в бібліотеки, що ще залишилися, у читальні, які відкривались у містах, з метою розповсюдження необхідної інформації. Фактично вони ставали центрами пропаганди.

Таким чином, німецька окупаційна адміністрація, маючи на меті створити інформаційний простір, на перше місце в цьому завданні поставила періодичну пресу. Вона застосовувала різні форми пропаганди, видаючи газети і часописи українською мовою; демонструючи в кінотеатрах спеціальні фільми; випускаючи наочну агітацію у вигляді плакатів і листівок, а також документальних виставок; через театральні постановки, радіопередачі українською, російською та іншими мовами. Вдавалася до найсучасніших на той час методів використання преси в умовах війни.

Населення тимчасово окупованих територій СРСР вимагало новин, як єдиної можливості орієнтуватись у тих складних умовах. Саме тому гітлерівське керівництво використовувало пресу як один із дієвих засобів впливу не лише на думку, а й на свідомість населення тимчасово окупованих територій. Німецька окупаційна влада намагалася використати інформаційний голод, що панував після відступу радянських військ, і заповнити інформаційний вакуум власною пропагандою. З цією метою, майже в кожній області, районі, місті видавалися газети і часописи. У сільській місцевості, де газети мало поширювались, влаштовувались спеціальні дошки, де вивішували окремі випуски з коментарями місцевої влади.

Розділ IV

**ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА В АКАДЕМІЧНІЙ НАУЦІ ТА
УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ ОСВІТІ:
ПИТАННЯ МЕТОДИКИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛ**

Олександр Желіба

**ВИВЧЕННЯ СТАВНОВЛЕННЯ
ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ 1917-21 РР.**

Становлення органів влади української держави доби національної революції 1917-1918 рр. викликає інтерес учнів як з точки зору історичного аналізу встановлення причинно-наслідкових зв'язків, так і через призму правознавчого аналізу повноважень існуючих державних інституцій, що ґрунтується на вивченні правознавства у дев'ятому класі.

З метою формування в старшокласників розуміння особливостей системи органів влади в Україні пропонується використовувати як текстові джерела, так і умовно-графічну наочність. Текстові джерела – нормативно-правові акти, що були покликані впровадити діяльність органів влади в Україні. Умовно-графічна наочність – схеми «політична системи», що візуально відображають положення нормативно-правових актів.

Розглянемо варіанти процесу навчання в рамках виділеної проблеми.

1. «Генеральний секретаріат у липні-жовтні 1917 р.».

Провідна тема уроку: Політична боротьба в Україні у липні – жовтні 1917 р.

Мета: Визначити особливості побудови органів влади в Україні у липні-жовтні 1918 р., проаналізувати суть розбіжностей між російським та українським баченням української автономії, визначати причини та наслідки таких розбіжностей.

Засоби навчання:

Основи Тимчасового управління на Україні

На підставі згоди з Временним Правительством від 3 липня 1917 року, – орган революційної демократії всіх народів України – Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародних Зборів і Російського Учредительного Зібрання, – утворює Генеральний Секретаріат, який являється вищим органом управління на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

Параграф 1. Вищим Краєвим Органом Управління на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Временним Правительством.

Параграф 2. Формування Генерального Секретаріату Центральна Рада здійснює через свій Комітет.

Параграф 3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілому, висловлюючи йому довіря.

Параграф 4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів, а саме Секретарі в справах: внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловості, пошти та телеграфу, праці, доріг, Генеральний Контрольор та Генеральний Писар.

Примітка. При Секретареві в справах міжнаціональних визначається три Товариші Секретаря - від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші Секретаря по ділам своєї нації мають право докладу і рішального голосу по цих справах в Генеральному Секретаріатові. Товариші Секретаря в справах національних затверджуються Комітетом Ради.

Параграф 5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

Параграф 6. Всі урядові органи на Україні підлягають влади Генерального Секретаріату.

Примітка. Генеральний Секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситись безпосередно з Временним Правительством.

Параграф 7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

Параграф 8. При Временному Правительстві має бути Статс-Секретар по правах України, якого призначає Временне Правительство по згоді з Центральною Радою.

Параграф 9. Статс-Секретар має пильнувати інтересів України у всій роботі Временного Правительства і в разі потреби пересилати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Центральної Ради.

Параграф 10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Временного Правительства ті законопроекти, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

Параграф 11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Временного Правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

Параграф 12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат, по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

Параграф 13. Генеральний Секретаріат ті справи, які він вважає найбільш важливими, передає на розгляд Центральної Ради.

Параграф 14. Діяльність Генерального Секретаріата, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всіх справах.

Примітка. Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

Параграф 15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції.

Параграф 16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій-небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

Параграф 17. Коли Центральна Рада висловлює недовірря Генеральному Секретареві, він подає в отставку.

Параграф 18. Всі акти Центральної Ради контрасігнуються Генеральним Секретаріатом.

Параграф 19. Всі закони Временного Правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в Краєвому Урядовому Вістникові на українській мові.

Примітка. В екстрених випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх іншим способом.

Параграф 20. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах російській, єврейській і польській.

Параграф 21. В справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріат сам виробляє свій наказ.

Нова Рада.- 1917, 18 липня. - N 90.

Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні

1. На час до вирішення справи про місцеве врядування Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, котрого призначає тимчасовий уряд по пропозиціям Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням мглинського, суражського, стародубського і новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії, чи частини їх, в тім разі як утворені в цих губерніях на основі постанови тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствам: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу і промисловости, є) праці, а також секретаря по національних справах і генерального писаря.

Крім цього, при Генеральному Секретаріаті є для контролю його справ генеральний контролёр, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішального голосу. З числа секретарів не менше чотирьох повинні бути заміщені з осіб, які не належать до української національності. При Секретаріаті по національних справах встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, щоб всі чотири найбільш численні національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє й подає на затвердження тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Уповноваження тимчасового уряду по справах місцевого управління, що входять у компетенцію поименованих у статті 3 відомств, здійснюються через генеральних секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додаткові.

6. По всіх справах, зазначених в попередній статті, місцева влада краю звертається до Генерального Секретаріату, як після зносин з тимчасовим урядом, передає його розпорядження і накази місцевій владі.

7. Генеральний Секретаріат подає список кандидатів на урядові посади, обов'язки яких торкаються пунктів, зазначених в статті 5 справ.

8. Стосунки вищих державних установ і окремих громадських відомств з секретаріатом і окремими секретарями по належності, а також останніх з вищими державними установами і відомствами робиться через особливого комисара України в Петрограді. Так само йдуть і законодатні пропозиції і проекти, які торкаються місцевих справ України, як також і заходи загальнодержавного значіння, які виникли в окремих відомствах або обговорені міжвідомственими і відомственими комісіями і вимагаючи через особливе відношення до України участі представника управління в зазначених комісіях.

9. В негайних і настирливих випадках вищі державні установи і відомства сповіщають про свої накази місцеву владу безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази секретаріат.

Міністр-предсідатель

О.Коренський

Міністр юстиції

Зарудний

Петроград, 4 (17) серпня 1917 р.

Варіанти сприйняття та осмислення учнями проблеми уроку.

Варіант А. Інтерактивна вправа «Займи позицію».

Додаткові засоби: листи з написами.

На початку вправи учні отримують одне з двох історичних джерел (по півкласу на кожне джерело) та вивчають його зміст. Після цього учитель пропонує прослухати питання та обрати позицію згідно змісту джерела. Суть вправи полягає в тому, що в різних кінцях класу розміщені листи паперу з написами «згоден» і «не згоден», а між ними – «не визначився». Після обрання позиції учні мають пояснити в чому суть суперечностей між двома історичними джерелами, які представляли українську та російську концепцію функціонування органів влади в Україні.

Питання:

- ☺ Генеральний Секретаріат – вищий орган тимчасового уряду по справах місцевого врядування Україною.
- ☺ Генеральний секретаріат призначається Українською центральною радою.
- ☺ До складу Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів.
- ☺ Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на п'ять губерній.
- ☺ Всі органи влади в Україні підпорядковуються Генеральному Секретаріату.
- ☺ Генеральний Секретаріат рекомендує кандидатів на посади, обов'язки яких

поширюються на повноваження секретаріату, для затвердження Тимчасовим урядом Росії.

☺ Стосунки Генерального секретаря з Тимчасовим урядом Росії здійснюється через комісара (статс-секретаря) в Петрограді.

☺ Всі закони Росії мають силу в Україні з дня проголошення їх українською мовою в «Краєвому Урядовому Вісникові».

Варіант Б. Інтерактив «Склади схему».

Додаткові засоби: листи формату А1, маркери, фліпчарт або дошка.

Завдання для груп учнів: на основі історичного джерела скласти схему «Система влади в Україні», де потрібно відобразити повноваження кожного органу. Після виконання завдання групи презентують результати роботи для всього класу. Оскільки кілька груп виконують аналогічні завдання, наступні після перших груп вказують на особливості своєї схеми порівняно з попередніми.

В кінці заняття робиться висновки про суть розбіжностей між двома історичними джерелами та причини політичної кризи в Україні після отримання «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні».

Варіант В. Інтерактив «Будуймо схему разом».

Додаткові засоби: листи формату А1, маркери, фліпчарт або дошка.

Учні отримують по уривку історичного джерела (*два джерела*). По черзі кожен учень двох груп повідомляє суть уривку джерела і малює відповідний сегмент схеми. В кінці має вийти дві схеми.

Учитель пропонує зробити висновки про суть розбіжностей між двома логічними схемами.

2. «Генеральний секретаріат у листопаді 1917 – січні 1918 р.».

Провідна тема уроку: Проголошення УНР.

Мета: Визначити суть змін повноважень Генерального секретаріату внаслідок повалення Тимчасового уряду.

Варіанти сприйняття та осмислення учнями проблеми уроку.

Варіант А. Коротке повідомлення.

Після 25 жовтня (7 листопада) 1917 Генеральний секретаріат розширив свою компетенцію на військові та продовольчі справи, шляхи сполучення, торгівлю та промисловість з призначенням відповідних Генеральних секретарів (*тобто було відновлено дію Статуту Генерального секретаріату у повному обсязі*). Генеральний секретаріат видав звернення «До війська і громадян України» (*всі війська і всі партії повинні визнати владу Генерального секретаріату УЦР і «всеціло підлягати його розпорядженням»*). Впродовж короткого часу були прийняті ухвали про поширення влади секретаріату на всі губернії України,

припинення воєнних дій у Києві, розформування офіцерських і добровольчих загонів, реорганізації і демократизації штабу Київського військового округу тощо.

Варіант Б. Мозковий штурм.

Учитель характеризує проблемну ситуацію і пропонує дітям її вирішити:

- Внаслідок більшовицького перевороту «Тимчасова інструкція», що регулювала стосунки Генерального секретаріату із Петроградом, перестала діяти. Як у нових обставинах повинен був діяти український уряд щоб захистити інтереси України.

Після обговорення варіантів дій, учитель повідомляє історичні факти про поширення влади Генерального секретаріату географічно та в повноваженнях.

3. «Конституція УНР 1918 р.».

Провідна тема уроку: УЦР у лютому-квітні 1918 р.

Мета: Визначати особливості політичної системи УНР згідно конституції 1918 р.

Варіанти сприйняття та осмислення учнями проблеми уроку.

Засоби навчання:

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

(Статут про державний устрій, права і вільності УНР)

29 квітня 1918 року

I. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї власти, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.

8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин УНР може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду УНР з zachованням приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

15. Домашнє вогнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правової охорони порушити недоторканість і без судового наказу; однак і в такому випадку має бути на вимогу громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках, законом означених.

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тому постанов карного права.

18. Кожен громадянин УНР і всі інші на її території мають повну свободу перемін місця пробування.

19. Постанови § 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормування спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановлювати лише кожен раз окремим законом, згідно § 79 — 80.

20. Лише громадяне УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям

через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи влади Української Народньої Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом влади УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової влади УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§ 60 — 68).

IV. Всенародні Збори Української Народньої Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всіх інших правила виборів у Всенародні Збори установляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальности за свою політичну діяльність. Підчас виконання своїх

депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародніми Зборами.

30. Повірка виборів належить Судові УНР. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання мандатів неправними і скасування виборів та призначення на їх місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш, як трьома мільйонами виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий, по провірці правосильности, повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори по постанові Всенародніх Зборів розписує виконавча власть. Всенародні Збори втрачають свою повновасть з днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликання нових Всенародніх Зборів не може минути більш, як три місяці.

34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародніми Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова. Змінює його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові, в справах, вичислених в § 32 — 33, Всенародніми Зборами вибирається йому товаришів, в числі, яке устанавлять Всенародні Збори. Один з них вибирається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази що-року. Перерва між сесіями не може бути більш трьох місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше місяця від її одержання Головою.

38. Для правосильности рішень Всенародніх Зборів треба присутности більш як половини депутатів. Всі справи рішення звичайною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і відання під слідство і суд міністрів рішення спеціальною більшістю.

39. Законодатні проєкти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

а) президією в порозумінню з Радою Старшин Зборів;

б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;
в) окремими депутатами, числом не менш 30-ти;
г) Радою Народніх Міністрів УНР;
д) органами самоврядування, які об'єднують не менш 100 тисяч виборців;
е) безпосередньо виборцями — громадянами Республіки, в числі не менш 100 тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що по проверці їх правильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проекти, внесені вказаним в § 39 порядком, передаються президією Всенародніх Зборів до комісії і після доповіді комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проекти, внесені не з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом з внесенням до президії Всенародніх Зборів подаються до відома Ради Народніх Міністрів.

41. Законодатні проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародніх Зборів нового складу (після нових виборів).

42. Внесення про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в § 39 — 41, але для ухвали їх потрібно 3/5 присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніми Зборами в новім складі, після найближчих нових виборів. У всім иншій, не вказаній Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

43. Закони і постанови Всенародніх Зборів розпубліковуються ними, як виїмки з протоколів їх засідань, за підписом Голови (або його товариша) і одного з Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах, оскільки не поставлено инакше в самім законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, а ні взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби инакше, як постановою Всенародніх Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені УНР без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються іменем УНР.

49. Всенародні Збори установлюють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. Про Раду Народніх Міністрів Української Народньої Республіки

50. Яко вища виконавча власть УНР (§ 22), Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються по-за межами діяльності установ місцевої самоуправи (§ 24) або дотикають цілої УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повновласть від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів за порозуміння з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їх портфелів установлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборів і депутати, в числі не менше 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання вияснень, порядком § 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримають таке жадання, міністри не пізніше семи день мають на ці жадання дати пояснення у Всенародніх Зборах УНР — самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародніх Зборів УНР висловить недовіря, складає свою повновласть, і через 24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в § 53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовіря в цілости.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародніх Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів підчас свого пробування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. Суд Української Народньої Республіки

60. Суд в УНР одбувається іменем її.

61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне.

62. Судова власть в рамках цивільного, карного і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади.

64. В яких випадках адміністративні органи можуть накладати й екзекувати кари — про те рішає виключно закон.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, з zachovanniam при цьому постанов § 58 цього закону.

66. Найвищим Судом Республіки являється «Генеральний Суд УНР», зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протяг п'яти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної влади.

68. В усім иншому організація і компетенція судів та особи і речової приналежності судової установляється законом.

VII. Національні Союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цеб-то право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, як що до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян УНР без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомости.

Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статі, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в § 69 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомості; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з цього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядку, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошення в загально-установленому порядку.

73. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчисляється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

74. Національний Союз устанавляє свій щорічний бюджет і має право а) оподаткування своїх членів на підставах, устанавлених для загальнодержавного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, визначається постановою Установчих Зборів даної нації, котрі з цим визначають і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідности, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і

таємне голосування, з приложенням принципу пропорційного представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обіраються членами союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом союзу є Національна Рада, котра обірається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших Національних Союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

VIII. Про тимчасове припинення громадянських свобод

79. У випадку державної konieczности (під час війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження, у випадках та межах, передвиджених в § 80 законами, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народних Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародніх Зборів.

83. Припинення громадянський свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рад

Варіанти сприйняття та осмислення учнями проблеми уроку.

Варіант А. Інтерактив «Порівняння».

Додаткові засоби: листи формату А1, маркери, фліпчарт або дошка.

Учні об'єднуються на парну кількість груп. Половина груп отримають історичне джерело, інша – Конституцію України. Завдання: скласти схему «Політична система України» згідно власного джерела.

Після презентації схем учитель пропонує зробити висновки про суть розбіжностей між двома конституціями.

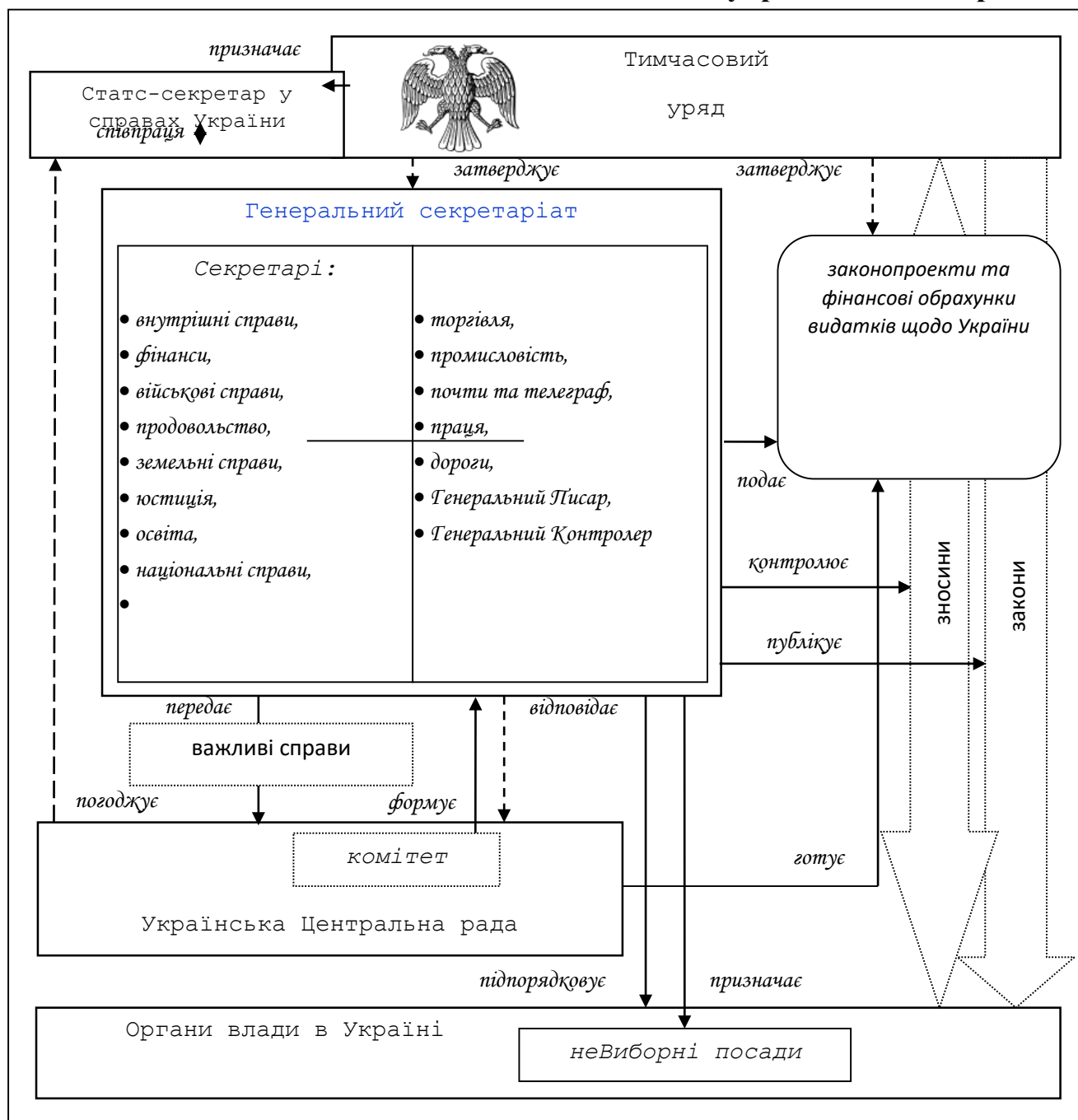
Варіант Б. Інтерактив «Команда».

Учні об'єднуються у вісім груп для аналізу свого розділу конституції УНР вдома. Завдання: порівняти положення розділу із сучасною Конституцією України.

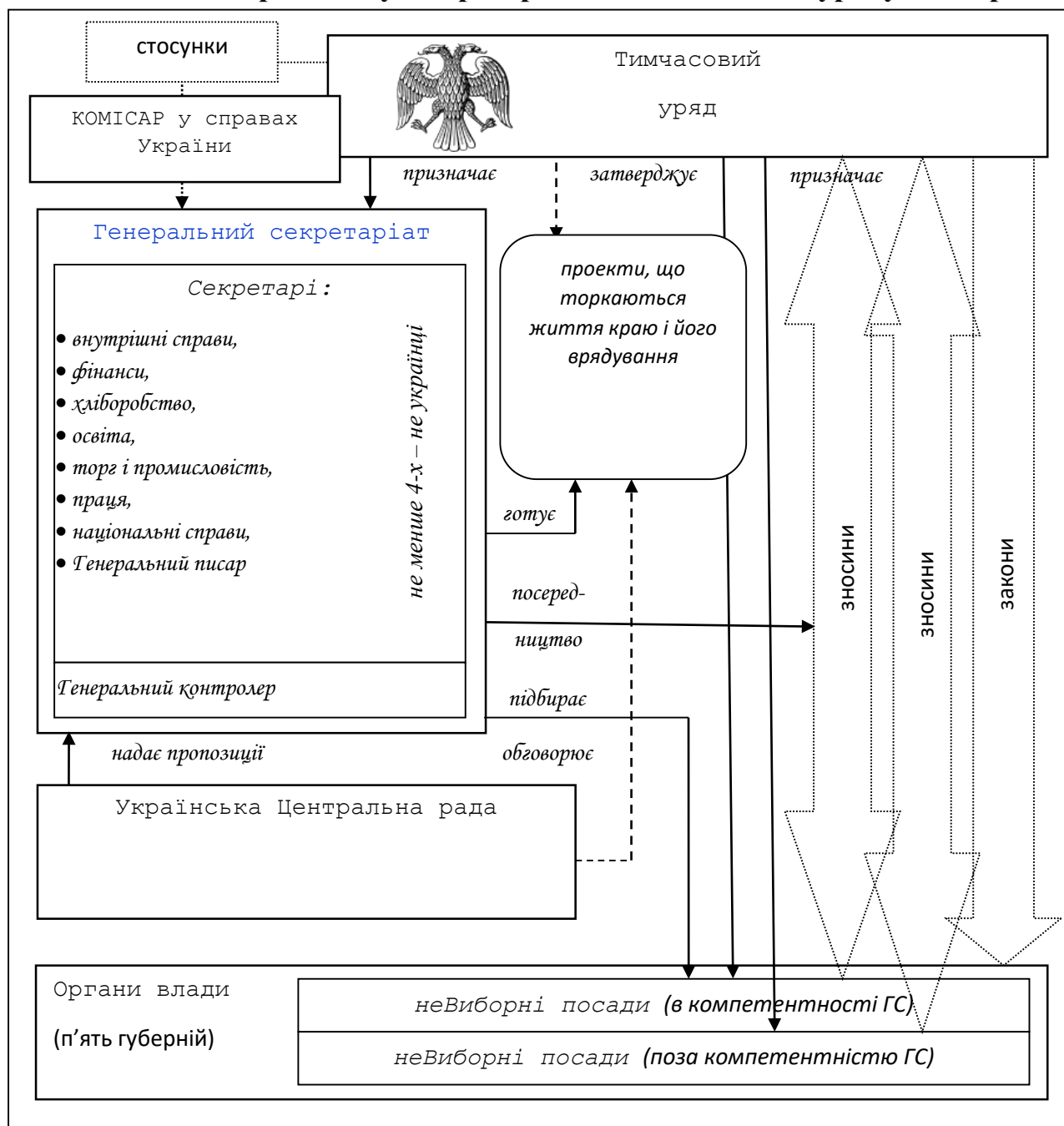
На уроці учні презентують результати роботи і підбивають підсумки про характер конституції УНР. Окремо обговорюється пункт про національно-персональну автономію та його унікальність.

Як бачимо, використання джерел та логічних схем дозволяє не лише краще засвоїти новий матеріал уроку, а й повторити тему «Держава» із курсу «Правознавство».

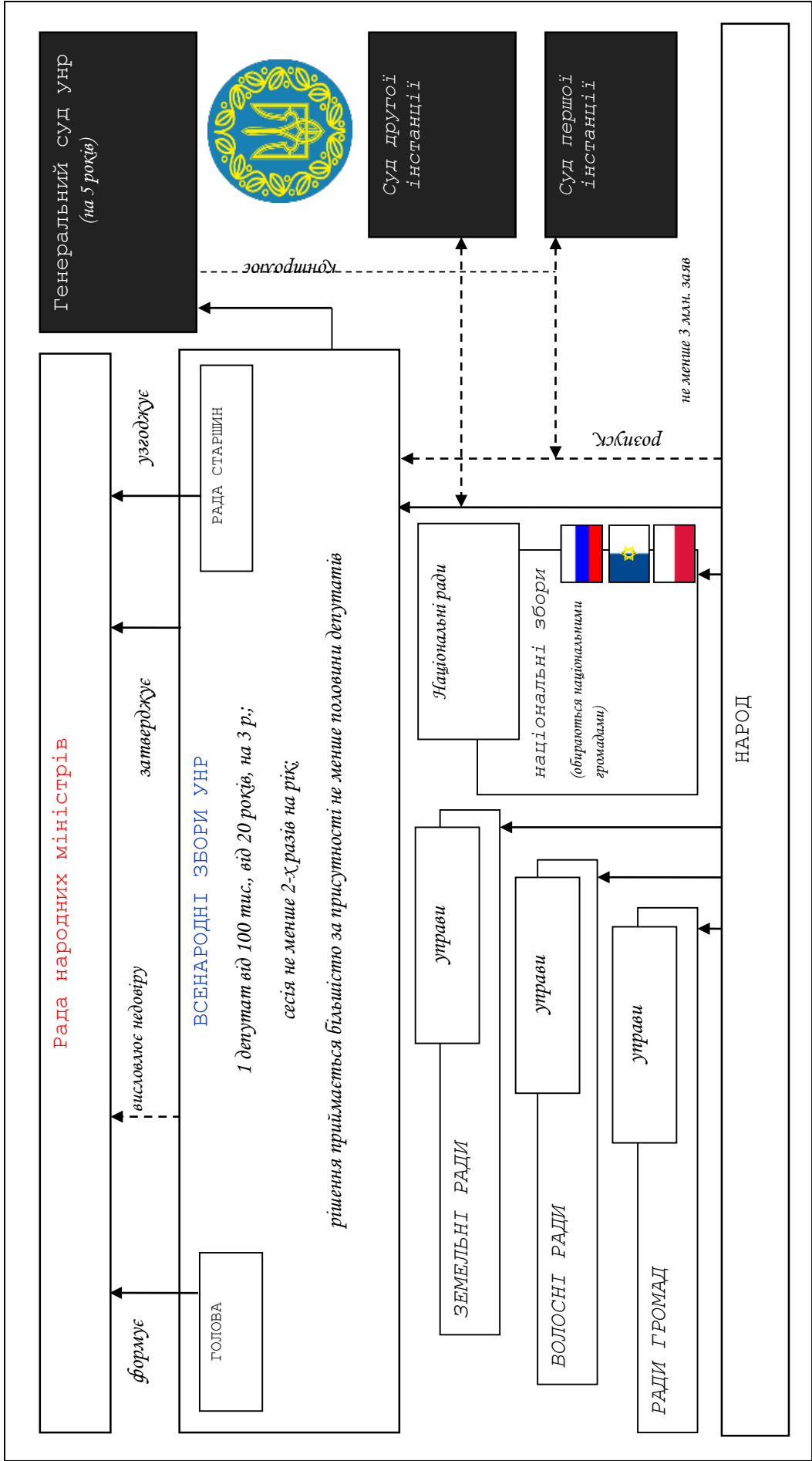
Таблиця І. «Органи влади України згідно
«Основ Тимчасового управління на Україні».

Таблиця II. «Органи влади України згідно «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні».

Таблиця III. «Органи влади України згідно «Конституції України 1918 р.».

Світлана Баханова

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ТА ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Сучасній історіографічній ситуації в Україні притаманне розширення проблематики досліджень. Українська дослідниця Т. Попова, характеризуючи теперішній стан історіографічної науки, як головну його ознаку виокремила «полідисциплінарний синтез». На її думку, «історіографічна галузь зазнає трансформації, і в сприйнятті її репрезентантів немає чіткої конфігурації ні за предметно-змістовими, ні за формальними ознаками (включаючи самоназву)». «Сама настанова на «полідисциплінарний синтез» на основі проблемної організації науки, – зазначає історик, – передбачає «співставлення» специфічних для кожної дисципліни «системи запитань, методів, мов і тлумачень», аналіз різноманітних «добре обґрунтованих коментарів соціальних об'єктів», отриманих від конкретних дисциплін згідно з проблематикою та концептуальним інструментарієм певних «дисциплінарних традицій».¹ Упродовж останнього десятиріччя об'єктом історіографічного дослідження поступово стає історична дидактика, що відповідно призводить до залучення нових історіографічних джерел. До них останнім часом усе частіше зараховують і шкільні підручники. Це не однозначно сприймається в колах істориків.

Якщо аналізувати історіографічний процес з погляду формальної логіки, шкільний підручник цілком можливо віднести до історіографічних джерел, позаяк академічні підручники (для вищого навчального закладу) є специфічними історичними творами, які, на думку Я. Калакури, синтезують «найновіші здобутки наукових досліджень на час їх створення, що наближає їх до академічних праць».² Шкільний підручник адаптований до певного віку та реалізації комплексу навчально-виховних завдань академічний підручник, де зберігаються чільні надбання історичної науки. Як зазначає В. Смолій, «потрібно прийняти як аксіому той факт, що в теорії підручники з історії (до речі, як і з географії, хімії, фізики, біології та ін.) – це акумуляція сучасних наукових знань,

¹ Попова Т. Историография сегодня: три штриха к резюме к проблеме институционального кризиса // Историографические исследования в Украине. К.: Институт истории Украины, 2008. Вип. 19. С.55, 57.

² Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. С.20.

в даному випадку – про соціальне минуле людства».¹ Розглядаючи підручник із дидактичного погляду, теж можна дійти того самого висновку. Підручник – це засіб до засвоєння основ наук, призначений для учнів (С. Шаповаленко, В. Беспалько),² масова навчальна книга, в якій викладено предметний зміст освіти (Д. Зуєв).³ У дидактиці чітко визначено, що «наукове обґрунтування змісту навчального предмета фіксується у курсах навчання, зокрема у підручниках» (В. Краєвський),⁴ а «логіка предмету відбиває врешті-решт логіку відповідної науки» (М. Данилов, Г. Донської).⁵

Наскрізним принципом, за яким будуються шкільні підручники, є принцип науковості. Під ним, у вузькому значенні, розуміється «достовірність фактів і явищ та правдиве їх висвітлення» (М. Огородніков), а в широкому, – «слідкування дидактичному принципу науковості вимагає, з одного боку, аналізу стану відповідної науки, внесення у навчальний предмет нових наукових фактів і вилучення застарілих..., з іншого боку, необхідний аналіз способу їх викладення і його удосконалення».⁶ Принцип науковості вимагає орієнтувати зміст підручника на найновіші досягнення історичної науки, відтак, він є історіографічним джерелом.

Проте шкільний підручник тривалий час не визнавався таким джерелом. Це відбувалося насамперед через звужене тлумачення предмету і завдань самої історіографії, на яку покладалося «дослідження появи та накопичення науково-історичного знання, розвитку історичної думки, становлення і прогрес історичної науки»,⁷ а також через доволі абстрактне визначення історіографічного джерела як «будь-якого історичного джерела, яке містить дані про історію історичної науки» (Л. Пушкар'єв) або «матеріали, важливі і необхідні для розуміння процесу розвитку історичної науки» (Є. Городецький).⁸ Таке широке тлумачення поняття «історіографічне джерело» не виключало віднесення до них підручників, але у працях з історіографії 70 – 80-х рр. ХХ ст. вони не згадувалися. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. чітко окреслилася тенденція посилення уваги до соціальної функції історії як науки, що вимагало залучення

¹ Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні: проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії. Матеріали Круглого столу // Історія України. 2010. № 29 (669), серпень. С.4.

² Беспалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект / В. П. Беспалько. М.: Педагогика, 1988. С.13.

³ Зуев Д. Д. Школьный учебник. М.: Педагогика, 1983. С.12.

⁴ Краевский В. В. Разработка теоретических основ учебника как часть научного обоснования обучения // Проблемы школьного учебника. Вып. 6. Вопросы теории учебника. М.: Просвещение, 1978. С. 13.

⁵ Донской Г. М. Некоторые проблемы структуры учебника истории / Г. М. Донской // Проблемы школьного учебника. Вып. 3. Структура учебника. М.: Просвещение, 1975. С. 30.

⁶ Беспалько В. П. Вказ твір. С.94.

⁷ Историография // Советская историческая энциклопедия. Т.6. М.: Сов. энциклопедия, 1965. С. 455–514.

⁸ Зевелев А. М. Историографическое исследование: методологические аспекты: Учебное пособие для студентов вузов, обуч. по спец. «История». М.: Высшая школа, 1987. С.118,119.

до досліджень нових джерел, які, за словами О. Зевелєва, «з першого погляду, можливо, й не несуть прямого історіографічного навантаження», але пов'язані з умовами, в яких здійснюється соціальна функція історичної науки.¹ До таких джерел належать і шкільні підручники з історії.

Російська дослідниця шкільних підручників Т. Володіна, здійснюючи історіографічний аналіз, пов'язує появу інтересу істориків до навчальної літератури як предмету історіографії з реальними політичними процесами, що відбувалися на зламі 80 – 90-х рр. XX ст., та внутрішніми методологічними змінами в історичній науці. До зовнішніх чинників вона зарахувала кризу в історичній освіті, що виявилася в дефіциті сучасних за змістом підручників і в численному виданні дореволюційних навчальних книг; появу в освітньому просторі нових суб'єктів (регіонів, етносів, суспільних організацій, політичних партій), які активно впливали на процес трансляції історичних знань, пропонуючи різні, інколи суперечливі, інтерпретації історії; болючий процес розпаду СРСР і утворення на його теренах нових національних держав, у яких перед академічними істориками та системою освіти постало завдання – виробити бачення «свого» та «чужого» минулого; зростання інтересу в наукових і політичних колах до феномена ідентичності та тієї ролі, яку відіграють у формуванні ідентичності історія та освіта.² Внутрішні чинники Т. Володіна вбачає в зміні поглядів на предмет історії та у методологічній рефлексії, яка відбулася під впливом нової епістемології (там, де об'єктивісти вбачали реальність, прибічники нової епістемології бачили лише нескінченну гру інтерпретацій).³ Це примусило замислитися про характер і глибину змін у мисленні дослідників, історичній науці та зумовило зміщення фокусу історіографічних досліджень з «концепції» на інтерпретації, наративи, історіописання, а відтак, інтересу науковців до проблеми формування й розвитку історичної свідомості.

У широкому сенсі під освітою розуміємо систему, за допомогою якої здійснюється передання ціннісних настанов і знань від однієї людини або групи людей до інших. Історична наука виконує функцію «постачальника» знань про минуле. Державна політика в галузі історичної освіти спрямовується насамперед на легітимацію наявного режиму та виховання лояльного громадянина, що спричиняє потребу в інтерпретації історії таким чином, щоб актуалізувати

¹ Там само. С.121

² Володіна Т. А. Учебник отечественной истории как предмет историографии: середина XVIII – середина XIX веков // История и историки. Историографический вестник. 2004. М.: Наука, 2005. С. 105.

³ Там само. С. 106.

емоційне відчуття зв'язку минулого із сучасним та майбутнім. При цьому минуле уявляється як певна система цінностей, яка має позитивне й негативне значення для реалізації суспільних прагнень. Отже, пояснення минулого здійснюється для виправдання сучасного й актуалізації минулого, виходячи з сучасного. Тому шкільний підручник виступає не лише носієм знань про минуле, а й відбиває через спосіб інтерпретації минулого сучасне (якщо йдеться про чинні підручники) або час, коли їх було створено.

У середині 80-х рр. XX ст. російський історик О. Фукс проаналізував низку шкільних підручників кінця XIX – початку XX ст., що дало поштовх для подальшої розробки цього напрямку наприкінці XX – початку XXI ст. Останнім часом шкільні підручники як історіографічне явище почали розглядатися і в українській історіографії. Зокрема, О. Удод так само, як і О. Фукс, вважає, що особливої актуальності цій проблемі надає те, що в Україні, подібно до Росії, в роки незалежності (1991 – 2012 рр.) шкільні підручники та навчальні програми з історії подеколи випереджали за рівнем концептуальних уявлень академічні видання (монографії, збірники статей, матеріали конференцій).¹ За цей час побачили світ два покоління шкільних підручників, відбулася низка конференцій, з цієї проблеми захистили дисертації А Зякун, В. Мисан, П. Мороз, Я. Камбалова, було опубліковано серію статей відомих науковців (О. Бойка, І. Гирича, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, М. Мудрого, Н. Яковенко та інших), де шкільний підручник став предметом історіографічних досліджень.

У сучасній українській історіографії у найбільш повному викладі М. Варшавчика історіографічним джерелом розуміють «вид джерел, що відбивають історичні факти, тобто факти з історії історичної науки, й дають можливість вивчати суспільні умови розвитку історичної думки, процес приростання історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті, зокрема у формуванні історичної свідомості людей».² Найближчими до формування історичної свідомості є шкільні підручники, які формують світогляд «підростаючого покоління, розв'язують освітні й виховні завдання».³ Це дає підстави виокремити підручники з-посеред інших історіографічних джерел. М. Варшавчик визначає як самостійну групу джерел «науково-популярну й

¹ Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище // Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008.

² Варшавчик М. Джерело історіографічне // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев та ін. К.: Вища школа, 2002. С.101,102.

³ Фукс А. Н. Школьные учебники по отечественной истории как историографическое явление // Преподавание истории в школе. 2007. № 7. С. 29.

навчальну літературу».¹ Я. Калакура поєднує в одну групу навчальні посібники, підручники, науково-популярну, довідкову літературу й публіцистичні твори істориків.² Автори не уточнюють, про які саме підручники йдеться (з історіографії, академічні з історії чи шкільні). Виходячи із загальної постановки питання, очевидно, це підручники (навчальна література взагалі), оскільки кожний зі згаданих видів посібників може розкривати різні сторони історіографічного процесу, фіксувати примноження історичного знання та визначати тенденції розвитку історичної науки (підручники з історіографії), знайомити із суспільними умовами поступу історичної думки та результатами найновіших історичних досліджень (академічний підручник з історії), у популярній формі давати учневі уявлення про головні здобутки історичної науки та через добірку змісту та певних видів діяльності, пов'язаних із його засвоєнням, формувати історичну свідомість школярів (шкільний підручник). І. Колесник такі джерела не згадує, але й не виключає, тому останні можуть бути віднесені в її переліку до категорії «тощо» або «синтетичні історичні дослідження».³

Логічно постає питання: чим викликане обережне ставлення істориків до шкільного підручника як до історіографічного джерела? Можна побачити кілька причин. По-перше, це велике значення шкільного курсу історії для збереження колективної пам'яті народу. У цьому сенсі, на думку О. Удада, «без перебільшення можна сказати, що підручник з історії України є таким же атрибутом державності, як герб, гімн, прапор, національна валюта».⁴ Французький історик М. Ферро зазначав, що «існують своєрідні матриці історії кожної країни, це домінанта, закарбована в колективній пам'яті суспільства. І дуже важливо знати сутність цієї матриці».⁵ «А вона досягається людиною саме під час шкільного навчання, тому не слід себе обдурювати, – пише історик. – Образ інших народів або власний образ, який живе в нашій душі, залежить від того, як у дитинстві нас навчали історії».⁶

Український історик О. Бойко, спираючись на дослідження російських науковців, наводить промовисті дані: 90 % осіб обмежуються тим обсягом знань

¹ Варшавчик М. Вказ. твір. С.102.

² Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. С.20.

³ Колесник І. І. Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. Д., 1997. С.307.

⁴ Удад О. Про роль і значення шкільної історії у процесі творення національних ідентичностей // За право бути собою. Українська державницька історія (Збірка статей). К.: УВС ім. Липинського, 2008. С.18.

⁵ Ферро Марк. Как рассказывают историю детям в разных странах; Пер с фр. М.: Высшая школа, 1992. С.11.

⁶ Там само. С.8.

про минуле країни та людства загалом, який отримали з підручників історії.¹ Шкільний курс історії, будучи засобом долучення учнів до історичної пам'яті народу, виконує функцію певного соціального захисту, ідентифікації, мінімізації травмуючого впливу сучасних реалій, а відтак, є адаптованою історією. Як писав німецький історик Ю. Кока: «Історична пам'ять – це більше, ніж знання історії. Та пам'ять, яку я маю на увазі, має багато спільного із просвітництвом, із дискурсом, критикою та перетвореннями. Вона мусить пройти через людські голови, якщо хоче достукатися до їхніх сердець».²

Другою причиною є це відмінність завдань історичної науки та шкільної історії, на що звернув увагу український вчений Я. Грицак на початку 90-х рр. ХХ ст. На його думку, академічна наука «прагне встановити історичні явища й факти та пов'язати їх між собою завдяки теоріям та інтерпретаціям. Професійний історик не може бути певний у кінцевому успіхові своїх зусиль: він добре розуміє, що в історії є щось таке, що уникає точності й узагальнень... Натомість того сумніву і розгубленості не може бути на рівні викладання історії в школі. Тут історія мусить служити дидактичним цілям, і голос учителя повинен звучати впевнено».³ Цю ідею ґрунтовно розвинула Н. Яковенко, яка порушила ще гостріше питання: «Сфери дидактичної та наукової історії – це різні планети».⁴ «Історія перетворилася на дволикого Януса, – пише історик. – Одне її обличчя уособлює дослідницька наука, а друге – навчальна (дидактична) продукція».⁵ Особливість другої полягає в тому, що «підручник з історії має статус абсолютного «...єдиноправильного» знання, усталеної концепції».⁶ Відтак, його «автори *volens nolens* змушені обмежуватися селекційною й препарованою добіркою історичних «фактів» (подій, явищ, персоналій тощо), викладеною на кшталт «неминуче спрощених постулатів» – актом».⁷ Його функція – «представити «від імені науки» певний компілятивний згусток знань, потрібних молодій людині передусім для референтного ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої належить».⁸ Виходячи з цього, підручник є «організованим забуттям і пригадуванням, себто опираючись на неписану

¹ Яковенко Н. Академічний підручник: канон і новація / Н. Яковенко // Критика. 2007. № 7–8. С.6.

² Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: УПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С.273.

³ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. К.: Критика, 2004. С. 14.

⁴ Яковенко Н. Одна Клію, дві історії // Критика. 2002. № 12. С. 32–38.

⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. С.22.

⁶ Смирнов И. Как (не) следует преподавать историю // Научно-просветительский журнал «Скепсис» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_81.html

⁷ Яковенко Н. Польща й поляки у шкільних підручниках історії, або відлуння далекого й близького минулого // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.. К.: Критика, 2002. С. 366–382.

⁸ Яковенко Н. Академічний підручник: канон і новація // Критика. –2007. № 7–8.

конвенцію усіх, хто має причетність до регулювання освіти в даному суспільстві».¹

Третя причина – це надмірна соціологізація змісту шкільних підручників, перетворення його по суті на популярний ілюстрований посібник із історичної соціології, оскільки саме вона вивчає соціальні діяльнісні структури й механізми функціонування суспільних фундацій та етнічних спільнот, соціокультурну специфіку і соціально-групову поведінку людей у різному суспільно-історичному середовищі.² Історичні факти часто підміняють соціально-історичними фактами, які відбиваються в найбільш концентрованій формі: загальні і специфічні риси й тенденції суспільного розвитку в різних етнічних середовищах. Це викликано, з одного боку, освітньо-виховними завданнями, які покладалися на історію як на навчальний предмет. Вона впродовж тривалого часу була якщо не єдиним, то одним із небагатьох предметів, які готували учнів до свідомого суспільного життя. З іншого боку, такий стан речей впливав із позитивістського способу мислення та породженого ним погляду на історію як науку про суспільство. Як наслідок, «вітчизняні підручники протягом свого існування від другої половини ХХ ст. до розпаду СРСР, – за висловом Д. Володіна, – поступово набирали однієї якості: абстрагованості від конкретних фактів і особистостей, спрямованості на глобальні процеси, маси, класи, масштабні суспільні трансформації... Нові підручники, за рідкісним виключенням, страждають на гіперсоціологізованість».³ Проте, як зазначає Н. Яковенко, «справжнім «агентом» історії є не деперсоналізоване суспільство, а конкретна людина, що керується власними стратегіями поведінки для досягнення своїх потреб і цілей. Відтак на перший план виходить взаємодія одиничного досвіду з притаманними новому суспільству нормами».⁴

По-четверте, в історичній науці знання створюються фаховими дослідниками минулого – істориками, «професіоналами як за освітою, так і за родом занять». У радянській історіографії припускалося, що «нефахівці» можуть висувати нові підходи до вивчення історії, передову методологію. Однак це робилося здебільшого для виправдання втручання в оцінку історичних явищ

¹ Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. С.9.

² Лашук Л. П. Введение в историческую социологию. Вып. первый. Историография и методология исторической социологии: Учеб. пособие для студентов. М.: МГУ, 1977. С.11.

³ Володин Д. Не разогнать ли нам артель «напрасный труд»: Антиквары против миротворцев // Родина. 2007. № 2. С.5.

⁴ Яковенко Н. Нарис кризової історіографії // Критика. 2006. № 1–2.

суспільних, громадських, революційних та інших діячів.¹ Утім, практика «історіописань нефахівців», яка трапляється останнім часом як на теренах України, так і в Росії, хоча й збуджує середовище істориків, ставлячи їх перед новими викликами, разом з тим наповнює історичну свідомість людей новими міфами. Специфіка написання шкільного підручника з історії вимагає від його автора бути фахівцем не лише з історії, а ще й з дидактики, що зустрічається рідко.

Виходом із цього становища стає залучення методистів, учителів-практиків до створення підручників. Інколи за цю справу беруться самі вчителі, які за характером своєї діяльності не займаються глибокими історичними дослідженнями і не завжди обізнані із сучасними інтерпретаціями історичних фактів, подій, явищ і процесів. За відсутності серйозного наукового редагування це призводить до появи, можливо, яскравих і цікавих за змістом навчальних посібників, але дещо еkleктичних, концептуально невитриманих, що містять неперевірені факти і неконкретні тлумачення, у яких авторські уподобання та наявні на цей момент погляди і настрої превалюють над науковістю. Ці хиби творів істориків-«непрофесіоналів» відомі давно. Досить пригадати рецензію М. Грушевського на «Історію України-Русі» М. Аркаса, яка, хоча і вважається упередженою (книга М. Аркаса мала конкурувати з «Ілюстрованою історією України» самого М. Грушевського), але називає комплекс типових недоліків: відсутність «тої ідеології, яка була б нам бажана»; автор перебрав історію на «московський кшталт»; брак «культурного, суспільного і політичного змісту, маса фактичних помилок»; виклад «незручний, примітивний, стереотиповий» тощо.²

Позаяк шкільна історія здебільшого зорієнтована на реалізацію освітньо-виховних завдань, зберігає за собою функцію «наставниці життя», вона прагне насамперед розтлумачити події сьогодення, шукаючи в минулому приклади розв'язання актуальних проблем. За таких умов автор підручника, хоче він того чи ні, через добір історичних фактів, їхнє узагальнення й оцінку стає носієм певної ідеології (соціальної, політичної, етнічної, релігійної або іншої групи). Він починає, як влучно визначила, використовуючи радянську термінологію, Н. Яковенко, «бачити себе бійцем ідеологічного фронту». Тому за текстом підручника завжди прочитується ідеологічна позиція. В українських підручниках це виглядає не так яскраво, можливо, через доволі детальні шкільні

¹ Сахаров А. М. Историография истории СССР. Досоветский период: Учеб. пособие. М.: Высшая школа, 1978. С.9.

² Сарбей В. Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі» // Аркас М. Історія України-Русі. К.: Вища школа, 1991. С.36.

програми, які диктують вибір сюжетів. Український історик Я. Дашкевич, концептуально оцінюючи українські підручники 1991 – 1995 рр., визначив три головні ідеологічні лінії: москвоцентричну, західну та незалежницьку.¹ У російському підручникотворенні середини 1990-х рр. можна було спостерігати різноманіття ідеологічних напрямів: дещо модернізовані через механічне поєднання нових тенденцій зі старим змістом радянські підручники; відверто застарілі підручники; нові моноідеологічні – соціалістичного, соціал-демократичного і великодержавно-патріотичного спрямування.²

У зв'язку з тим, що шкільний підручник історії є одним із найвпливовіших на свідомість громадян історіографічним джерелом і через нього можна поширювати погляди певної групи людей, їхні автори зазнають великого тиску з боку політичних сил, які підтримують ці групи. Тому первинне історіографічне джерело (рукопис автора) часто зазнає суттєвих змін унаслідок редагувань, рецензувань, обговорень, а інколи політичних рішень, поки досягне остаточного вигляду. Яскраво це ілюструє В. Смолій: «В теорії підручники з історії (до речі, як і з географії, хімії, фізики, біології та ін.) – це акумуляція сучасних наукових знань, в даному випадку – про соціальне минуле людства. Але це в теорії, в ідеалі, реалії ж значно складніші. І тут насамперед йдеться про підручкові знання, в основі яких лежить так звана «узгоджена версія» ідеологізованої історії. Тобто наукове знання, реалізоване у монографіях, статтях, дискусіях, наукових конференціях, рано чи пізно вступає в суперечність зі знанням ідеологічним. Носієм і провідником останнього виступає держава (це стосується будь-якої країни) – державі потрібен громадянин, який відчувається частиною історичного, географічного, аксіологічного простору. От підручник і виховує такого, по ідеї, громадянина... Підручник як найбільш доступне джерело інформації одночасно притягує до себе увагу не тільки інтелектуалів (насамперед учених), а й представників громадських організацій, політичних діячів тощо. Причому, коли перші критикують підручники з історії за їх подієво-хронологічний ряд, то другі звертають увагу на інтерпретаційні засади...

За таких умов вивчення історії як дисципліни відходить на другий план, а головним стає реконструкція ідеологізованої версії «узгодженої історії». Автори починають узгоджувати і враховувати інтереси всіх – лівих, правих, центристів, громадських організацій, представників різних поколінь, і в результаті отримуємо підручник, який знову зазнає доробок, вже не в авторській версії, а у

¹ Дашкевич Я. Р. Культурний детермінізм і навчання історії України // Конспект. 1995. № 7. С. 11.

² Безрогов В. Г. Учебная литература по истории: современное состояние и перспективы // История. Ежегодное приложение к газете «Первое сентября». 1997. № 11. С. 1–3.

версії широкого суспільного загалу».¹ Через те, що в Україні згідно зі статтею 37 Закону «Про загальну середню освіту» держава через Міністерство освіти і науки забезпечує підготовку й видання підручників, методичної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів, схвалює їх публікацію, організує їх замовлення, саме держава здійснює найсуттєвіший вплив на кінцевий варіант підручника, починаючи від прийняття на базі Державного стандарту навчальних програм, розробки умов конкурсу підручників, проведення їх експертної оцінки й надання відповідного дозволу на використання в освітніх закладах (гриф МОНМС України) у разі дотримання всіх висунутих державою вимог. У цьому сенсі шкільний підручник постає самостійним повноправним напрямом історіографії.²

Причому вплив держави на підручник історії не є суто українською особливістю. Як зазначає російська дослідниця Т. Володіна, «неможливо навіть уявити собі жодної держави, яка б не намагалася привнести певні стандарти до змісту шкільної історичної освіти. Історія та дотичні до неї соціальні дисципліни завжди посідали особливе місце в загальноосвітніх програмах будь-якої держави. Адже зміст саме цих предметів допомагає юним поколінням засвоїти культурно-історичну традицію рідного народу (або суспільства), інтегруватися в державну цілісність, ідентифікувати себе як громадянина країни».³ Жорстка регламентація шкільних підручників з історії породжує низку проблем, пов'язаних із їх аналізом: 1) змістова подібність підручників. В. Верстюк зазначає: «Часто підручники схожі один на одного, мов рідні брати, бо вони під одну програму написані. В цьому й корінь проблеми – вибирай не вибирай, а програму мусиш виконувати»;⁴ 2) складність визначення авторської позиції, яка суттєво обмежується програмою та зазнає певних змін на різних етапах роботи над навчальною книгою.

У XIX – першій половині XX ст. більшість шкільних підручників створювали вчені-історики (Д. Іловайський, С. Платонов, В. Ключевський, М. Грушевський та інші) як стислий виклад академічного курсу, скорочуючи й адаптуючи для шкільного віку свої великі, інколи багатотомні праці, зберігаючи

¹ Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні: проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії. Матеріали Круглого столу // Історія України. 2010. № 29 (669), серпень. С.4.

² Бетс Антон де. Навчальні програми з історії та цензура підручників / Бетс Антон де // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): 3б. наук. ст. К.: Генеза, 2000. С. 174.

³ Володіна Т. А. О расширении предмета историографического исследования (к постановке вопроса) // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С.316.

⁴ Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні: проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії. С.5.

власне бачення історичних подій і процесів. Це певною мірою спрощувало історіографічний аналіз, оскільки підручники віддзеркалювали та ілюстрували авторські концепції. Саме ці підручники у 1980-х рр. стали предметом історіографічного дослідження О. Фукса. Нагромадження історичної інформації наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., вузька спеціалізація істориків призвели до неминучого широкого запозичення авторами підручників напрацювань своїх колег із тих проблем, що безпосередньо ними не досліджувалися. Разом з тим, формат шкільного підручника не передбачає розлогого наукового апарату, зокрема посилань на авторів тих чи інших досліджень. Це час від часу породжує питання професійної етики, що вважається дискусійним. Часто науковці, посиляючись на специфіку підручників як творів компілятивного характеру, вважають необов'язковим обтяжувати текст зайвими посиланнями з методичних міркувань. Проте за таких умов складно визначити специфіку авторської позиції істориків.

На зміст підручника з історії великий вплив має так званий психолого-педагогічний чинник: актуальні освітньо-виховні завдання, вікові пізнавальні можливості учнів, час, відведений на вивчення курсу, та зумовлений ним обсяг матеріалу тощо. Утім, за всіх цих умов спрощення матеріалу не має торкатися засад історичної науки, визначальних теорій, концепцій, положень, ключових фактів тощо. На думку О. Удода, виклад історичного матеріалу в підручнику має здійснюватися не через його примітивізацію, спрощення, а через чітке і якісне розтлумачення, систематизацію і, власне, синтез головних історико-наукових праць, домінуючих концепцій, поглядів більшості вчених.¹

Незважаючи на обережне ставлення істориків до навчальної літератури як історіографічного джерела і беручи до уваги викладені вище застереження, вона все ж таки є таким. Якщо йти за логікою О. Удода, то специфічними рисами шкільного підручника як історіографічного явища є: а) генералізація навчального матеріалу, тобто вирізнення найсуттєвішого, що викликає пізнавальний резонанс і має найбільший виховний ефект; б) «олітературення» історичного наративу; в) певний рівень адекватності мови науки і освіти; г) відсутність перевантаженого наукового апарату з описом тривалих шляхів пошуку істини, але збереження наукових висновків; д) мінімум дискусійності, подання матеріалу й висновків уже перевірених, таких, що стали результатом наукових дебатів.² Щоб виокремити характерні ознаки шкільних підручників, скористаємося підходами, запропонованими відомим українським фахівцем у

¹ Удод О. Вказ. твір.

² Удод О. Вказ. твір.

галузі історіографії Л. Зашкільняком.¹ Виходячи з того, що об'єктом пізнання історіографії є історичні знання, які мають світоглядний, методологічний (теоретичний), фактографічний (джерельний), соціально-культурний, психологічний і мовно-лінгвістичний складники, логічним є застосування означеної структури до характеристики історіографічних джерел, зокрема шкільних підручників з історії.

Світоглядний складник є найголовнішим у підручнику, позаяк «шкільний підручник – це не дослідження тієї чи іншої конкретної проблеми, він має забезпечити формування в учнів... цілісного наукового світогляду» (В. Степанков).² Цей складник зазвичай містить ідеологічну компоненту – систему ідей і цінностей історика, з позицій яких він сприймає й пояснює навколишній світ, часто неусвідомлено переносячи їх на минулі події. Проте в підручнику, як специфічному історіографічному джерелі, позиція науковця дещо відсувається на другий план, поступаючись місцем ідеям і цінностям, які культивують і мають поширюватися найближчим часом у певному суспільстві, з якими автор має узгоджувати власну світоглядну позицію. Х. Шіслер, Я. Сойсел називають підручники й навчальні програми національними версіями історичних подій.³ Л. Зашкільняк, В. Яремчук зараховують їх до нормативної історіографії. Дослідники К. Лісовська, В. Карпов вважають суспільний вплив на створення підручників настільки суттєвим, що останні майже втрачають авторство і стають «культурними феноменами, створеними колективно й існуючими незалежно від індивідуальних поглядів їх авторів. За своєю сутністю підручники можуть розглядатися як анонімні продукти індустріалізованого видавничого процесу, де авторська ідентичність грає лише незначну роль».⁴ Це не лише певна гіперболізація, але й точно підмічена тенденція. Доказом постає той факт, що К. Левінтова, Д. Баттерфілд, проаналізувавши російські шкільні підручники історії початку ХХІ ст., не знайшли в них жодних контраверсійних інтерпретацій різних ідеологічних і політичних груп.⁵

¹ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів іст. спец. університетів. Львів: ПАІС, 2007. С.12,13.

² Степанков В. Кастрація національної історичної пам'яті, або Що передбачає проект нової концепції викладання історії України в школі // День. 2010. 4 червня. № 95. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/297749>.

³ Schissler H., Soysal Y. N. Introduction // *The Nation, Europe and the World: Textbooks and Curricula in Transition*. Berghahn Books. 2005. P.1–7.

⁴ La formation initiale et continue des enseignants d'histoire dans les pays européens en transition démocratique / J. Savova. Lviv, Ukraine: Rapport. Strasbourg, 1998. 52 p.

⁵ Левінтова Е. Как формируется история и отношение к ней: школьные учебники о новейшей российской истории // Полит.ру [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.polit.ru/research/2010/03/11/uchebniki.html>

Методологічний (теоретичний) складник передбачає демонстрацію дослідником знань про мету, принципи й методи здійснення історичного пізнання, а також приналежність ученого до певного наукового напрямку, школи, інституції. Виходячи зі специфіки шкільного підручника як праці синтетичної та популярної, її автор не може бути глибоким знавцем усіх поданих сюжетів, тому йому нерідко доводиться використовувати концептуальні положення інших істориків. Через це подеколи про приналежність автора підручника до наукового напрямку можна судити лише опосередковано, зважаючи на ті положення, які він використовує. Цей момент відзначив історик М. Брайчевський, характеризуючи популярну книгу для середнього шкільного віку «Історія України» письменника Г. Хоткевича: «Він базував свою концепцію на працях сучасних йому істориків (насамперед М. Грушевського). Він виступав як публіцист, проектуючи нашу минувшину на тогочасну ситуацію. Головна мета його лежала у сфері просвітництва, популяризації історичних знань та органічного пов'язання давнього з новітнім».¹

Фактологічний (джерельний) складник пов'язаний із відбором дослідником історичних джерел і реконструкцією на їх підставі минулої дійсності. Якщо в класичній історіографії добір джерел здійснюється відповідно до визначеного в дослідженні погляду, то в шкільному підручнику, за словами Н. Яковенко, «ракурс селекції та виховні акценти, закладені в тексті уже самою процедурою добирання матеріалу, обумовлюються не стільки особистісними інтенціями автора конкретного підручника, скільки панівними на даний момент поглядами чи настроями, доволі далекими від історії як такої».² Тому О. Ізюмський, окреслюючи головні відмінності шкільних підручників, на перше місце ставить історичну концепцію, методологічні прийоми, а вже згодом повноту матеріалу, що використовується.³

Соціально-культурний складник забезпечує присутність у створених істориком знаннях вимог соціального (родинного) оточення, його ментальних структур, зокрема історичної пам'яті. Німецький дослідник шкільних підручників В. Їльге додає до цього ще й національні гетеро- та автостереотипи

¹ Брайчевський М. Післямова // Хоткевич Г. М. Історія України: Для мол. та серед. шк. віку. К.: Веселка, 1993. С.187.

² Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. К.: Критика, 2002. С.368.

³ Изюмский А. Б. Достоверность исторического факта в учебниках // Преподавание истории в школе. 2007. – № 1. С. 17.

(приписування певних якостей собі й іншим).¹ Відтак, шкільний підручник більше за інші історіографічні джерела сприяє міфотворенню. Набуття історичною думкою міфологічних ознак відбувається за її соціалізації, тобто суспільного усвідомлення,² а шкільний підручник є нічим іншим, як засобом соціалізації. Ф. Селнік, В. Парето, Т. Шерлок характеризують міфи як деформоване відображення реальності, здатне підсилювати згуртованість спільноти, надихати її членів, навіювати впевненість у її долі, правити виправданням наявним соціально-політичним відносинам.³ Тому аналіз ідеологічних міфів у шкільних підручниках може дати чітке уявлення про ідеологічне замовлення держави на певному історичному етапі і ступінь його розуміння авторами навчальної літератури та редакторами видавництва.⁴

Психологічний складник відображає присутність індивідуально-емоційних переживань, симпатій та антипатій історика. Польські фахівці з історичної дидактики Є. Топольський, Д. Конечка-Слівінська тлумачать підручник як «специфічний тип історичної розповіді, у якій автор на основі власної системи цінностей, фактографічних і загальних знань подає своє бачення минулого».⁵ У підручнику для школи індивідуально-емоційні переживання автора максимально приховуються, а під впливом загальних ідеологічних настанов набувають нібито об'єктивного характеру, оскільки морально-етичні оцінки робляться від імені суспільства. Тому підручник через майстерне володіння автором способами подання історичного матеріалу викликає очікувану від учнів суспільством емпатію.

Мовно-лінгвістичний складник передбачає використання дослідником відповідного словесного оформлення історичної інформації, що забезпечує зрозумілу і прийнятну для фахівців інтерпретацію історичних знань і відповідне її засвоєння учнями. Польська дослідниця шкільних підручників Д. Конечка-Слівінська, прибічниця тривимірного підходу (логічно-граматичного або інформаційного, риторичного, теоретико-ідеологічного (головного)), пропонує покласти в основу мовного виміру підручника риторику. У цьому аспекті підручник має впливати на розум, волю й почуття та забезпечувати виконання

¹ Їльге В. Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. К.: Генеза, 2000. С.79.

² Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX століття). К., Черкаси: Відлуння – ПМК, 2002. С.101.

³ Шерлок Т. Прошлое как политика: историческая наука и историческое образование России в эпоху реформ и революции // Преподавание истории и обществознания в школе. 2004. № 2. С.75.

⁴ Смирнов И. Как (не) следует преподавать историю.

⁵ Конечка-Слівінська Д. Підручник з історії у тривимірному розумінні // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. К.: «К.І.С.», 2007. С. 398.

трьох функцій: *docere* (навчати, інформувати), *movere* (збуджувати, схилити до дії) та *delectare* (викликати захоплення).

Риторичний дискурс підручника має такі рівні: інвенції (визначення теми і найоптимальнішого її подання); диспозиції (реалізація прийнятих положень композиції); елокуції (використання засобів художньої виразності). До останніх положень належить використання дефініцій у зручній формі, перебільшення, тенденційний відбір, використання ознак для цілісної оцінки, посилення на авторитет, підтвердження хибності власної розповіді, дискредитація, глузування, а також основні літературні тропи (метафора, метонімія, синекдоха, іронія). Ці прийоми створюють загальну атмосферу викладу (дискурсу) підручника, яку Є. Топольський назвав риторичними рамками, розрізняючи серед них схвалені (несхвалені), апологетичні, іронічні та квазі-безсторонні.¹ Однією з принципових ознак шкільного підручника як історіографічного джерела є чіткі риторичні рамки.

В. Гончаревський, узагальнивши оцінки українських істориків щодо особливостей шкільних підручників як історіографічного джерела, дійшов висновку, що попри компілятивний характер цих праць, вони мають поліфункціональне призначення: «Підручник, по-перше, є показником розвитку історичної думки, а, по-друге інколи може навіть випереджати за рівнем концептуальних узагальнень академічні видання (монографії, збірки статей, матеріали конференцій). Поряд з цим, наукова навчальна література, постаючи в ролі історіографічного джерела, може відбивати рівень знань і сферу їх побутування в суспільстві на час її створення, суспільно-політичні та ідеологічні погляди авторів праць тощо».²

Виходячи з багатогранності шкільного підручника як історіографічного джерела, його оцінку треба здійснювати за кількома групами критеріїв. Німецький дослідник шкільних підручників з історії Р. Маєр зараховує до них нормативні (відповідають правам людини і цінностям демократії); політичні (плюралізм, коректність, полівимірність щодо різних: культурних, національних, мовних, релігійних, статевих – ідентичностей); історіографічні; дидактичні (пріоритет умінь і навичок над знаннями); педагогічні (відповідність віку, інтересам і потребам учнів). Особливої уваги заслуговують історіографічні критерії, які вчений розуміє як: а) урахування сучасного етапу наукових

¹ Конечка-Слівінська Д. Підручник з історії у тривимірному розумінні // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. К.: «К.І.С.», 2007. С. 403.

² Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). К.: Логос, 2011. С.23,24.

досліджень; б) розкриття власної позиції й теоретичних основ своєї праці автором; в) висвітлення протилежних поглядів і тлумачення, ненав'язування «однієї історичної правди»; г) усвідомлення історії як складного, багатозначного та відкритого процесу; д) дотримання наукових стандартів (посилання на джерела та забезпечення можливостей їхньої критики).¹

Позаяк історіографічне дослідження шкільних підручників є різновидом історичних розвідок, воно має ґрунтуватися на загальних методологічних принципах історизму (конкретності вивчення історіографічного процесу); системності та багатофакторності (комплексне розуміння історичних знань як результату впливу багатьох факторів); об'єктивності (максимальної виваженості в оцінках кожного історіографічного явища, зіставлення різних поглядів на нього); наступності (виявлення провідних тенденцій розвитку історичного знання та реального його примноження).

Олена Коханова

МЕТОДИКА РОБОТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ДО ЗНО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ

У сучасній школі підготовка учня до зовнішнього незалежного оцінювання займає одне з ключових місць у роботі навчального закладу та формуванні його іміджу, адже результати зовнішнього незалежного оцінювання зараховуються як результати державної підсумкової атестації і як результати вступних іспитів до закладів вищої освіти.

Спочатку необхідно визначити, що ж таке ЗНО. Передусім це комплекс організаційних процедур, спрямований на визначення рівня навчальних досягнень випускників середніх навчальних закладів при їхньому вступі до закладів вищої освіти. Мета зовнішнього незалежного оцінювання: підвищення рівня освіти населення України та забезпечення реалізації конституційних прав громадян на рівний доступ до якісної освіти, здійснення контролю за дотриманням Державного стандарту базової і повної середньої освіти й аналізу стану системи освіти, прогнозування її розвитку. Метою зовнішнього незалежного оцінювання з історії України є виявлення рівня

¹ Маєр Роберт. Аналіз українських шкільних підручників із всесвітньої історії XX ст. // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / Пер. з нім. К.: «K.I.C.», 2010. С. 141.

сформованості історичної компетентності випускника школи, визначення відповідності навчальних досягнень учня освітньому стандарту.¹

У процесі формування та становлення демократичного, багатонаціонального, соціокультурного суспільства ЗНО з історії України стає дедалі актуальнішим. Велика кількість українських ВНЗ на більшість спеціальностей визначає необхідним іспитом саме історію України (за виключенням технічних навчальних закладів). Саме тому у сучасній українській школі нагальним питанням є підготовка учня старшої школи не лише до вступу до ВНЗ, а й успішної здачі ЗНО з 4 предметів, одним з яких є історія України. Завдання вчителя історії не просто проінформувати чи навчити учня стосовно фактичного програмового матеріалу з історії України, а й в першу чергу сформувати позитивну мотивацію особистості та створити ситуацію успіху для подальшої роботи над підвищенням результативності при складанні ЗНО. Отже, розглянемо роль учителя з різних боків: як мотиватора, психолога та куратора у роботі з учнем, що готується здавати ЗНО з історії України. Вчитель історії будь-якого навчального закладу, що надає загальну середню освіту повинен вміти змотивувати учня на успіх при здачі ЗНО, а також допомогти родині створити правильну мотиваційну атмосферу, в якій дитина зможе готуватися до ЗНО, встановлювати вимоги до себе та планів на майбутнє. Якщо ми говоримо про вчителя як про психолога, то необхідно не забувати, що час підготовки до ЗНО достатньо довготривалий, тому вчитель повинен із самого початку і до кінця процесу готування підтримувати учня, налаштовувати на позитивний процес вивчення свого предмету та отримання високих результатів, працювати з учнем у спокійній та демократичній атмосфері довіри. І, звичайно, роль куратора, адже вона є основною для вчителя, завдання якого є навчати, розвивати уміння, формувати навички. Система ЗНО з історії України передбачає перевірку сформованих в учнів знань та загальнопредметних історичних умінь: визначати хронологічні межі соціально-економічних і політичних подій, їхню послідовність та синхронність, вказувати історичні дати та періоди; локалізувати історико-географічні об'єкти та історичні факти, події, явища та процеси на карті; працювати з історичним документами різного змісту; характеризувати діяльність видатних історичних постатей; розпізнавати найвидатніші історико-

¹ Програма зовнішнього незалежного оцінювання з історії України для осіб, які бажають здобувати вищу освіту на основі повної загальної середньої освіти./Наказ Міністерства освіти №77 від 03.02.2016 р.

культурні пам'ятки; пояснювати та аналізувати історичні факти, визначати причини та наслідки подій, що відбувалися у житті України й людства тощо.¹

Для успішної підготовки учнів до зовнішнього незалежного оцінювання вчителю рекомендується підібрати комплект навчальних засобів: навчальну програму з історії України, «Інформаційні матеріали», підготовлені Українським центром оцінювання якості освіти, шкільні підручники, довідники, збірники тестових завдань та інші посібники. Користуватись варто тільки тими підручниками, посібниками та збірниками, що рекомендовані МОН України та УЦОЯО.

Кожного року кількість завдань із використанням різних видів історичних джерел постійно збільшується, тому вчитель повинен бути готовий, що його робота з підготовки учня до ЗНО буде відрізнятися від звичайної роботи на уроці історії. Давайте визначимо, які ж типи історичних джерел частіше за все зустрічаються у тестових завданнях ЗНО з історії України. Зазвичай, основну частину завдань становлять завдання з використанням письмових історичних джерел, однак також можна зустріти матеріальні (точніше їх фото або зображення) та візуальні (картини, ікони, фото тощо). Звичайно, методи та прийоми роботи з тим чи іншим типом джерела буде відрізнятися між собою.

Перша група історичних джерел – це письмові джерела (уривки з документів, договорів, спогадів, програмових документів чи статутів, наказів чи постанов, ділової переписки чи звітів, літописів, полемічної літератури, статті з газет тощо).

Значення роботи з історичними джерелами важко оцінити, адже вони повинні бути основою для сучасного уроку історії. По-перше, за допомогою документа реалізується принцип наочності в навчанні історії. Документ робить розповідь учителя жвавою і яскравою, а висновки більш переконливими. Значимість документа також у тім, що він сприяє конкретизації історичного матеріалу, створенню яскравих образів і картин минулого, створює відчуття духу епохи. По-друге, за допомогою документа в учнів формується інтерес до історії. Залучення нових фактів дозволяє їм відчувати дух епохи. По-третє, при роботі з документами в учнів активізуються процеси мислення й уяви, що сприяє більш плідному засвоєнню історичних знань і розвитку історичної свідомості. В учнів формуються уміння навчальної роботи: читати документи, аналізувати і визначати потрібну інформацію, міркувати, оцінювати значення документів

¹ Програма зовнішнього незалежного оцінювання з історії України для осіб, які бажають здобувати вищу освіту на основі повної загальної середньої освіти./Наказ Міністерства освіти №77 від 03.02.2016 р.

минулого і сьогодення. На уроках учні дізнаються про значимість документів для історичної науки, бачать у них слід діяльності людей, які жили у минулому.¹

Отже, якщо ми говоримо про методiku роботи з історичними документами, то важливо пам'ятати, що у підручниках події завжди описуються заради накопичення фактів, тому учням часто пропонується розповідь, де люди, від яких залежало рішення, виглядають переконаними у своїй правоті, а результати подій - неминучими. Письмові свідчення того часу (дипломатичні депеші чи протоколи нарад, листи чи щоденникові записи) часто допомагають показати процес прийняття рішення (під тиском, при наявності неповної і суперечливої інформації) в реальному часі. При безпосередній роботі з письмовими джерелами учні мають застосовувати основні історичні поняття, задавати питання, аналізувати і пояснювати зміст інформації, робити висновки і власні умовиводи, які вони потім можуть перевірити з іншими способами їх тлумачення. Звернення до різних письмових джерел, особливо першоджерел, також дозволяє учням перевірити висновки і пояснення, викладені в підручниках, викладачами чи засобами масової інформації. У більшості випадків регулярне використання першоджерел поряд із підручниками й іншими навчальними матеріалами сприяє надбанню «звички» перехресної перевірки фактів і їхніх тлумачень. Вивчення письмових свідчень у хронологічній послідовності виробляє «звичку» до критичного аналізу того, як кожен новий елемент інформації підтверджує чи заперечує інформацію та її тлумачення, хронологічно викладені в інших документах. Це не просто частина процесу ознайомлення учнів із методом вивчення історії, але це також є способом подальшого розвитку їх здібностей міркувати, вміння думати, аналітичних навичок, що, у свою чергу, сприяє розвитку в них громадянськості.

Пропонуючи учням для опрацювання уривок з будь-якого джерела, потрібно застосовувати наукові методи оцінки. Насамперед, необхідно отримати відповідь на такі запитання:

- ким був написаний документ і чому;
- наскільки можна довіряти авторові, чи є текст тенденційним, тобто чи є в ньому явні ознаки упередженості чи перекручування;
- для кого був написаний документ і чому;
- звідки надійшла інформація і яким чином була отримана;
- чи співпадає вона з іншими документами з того ж питання?

¹ Пометун О.І., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2005. 382 с.

Якщо старшокласники звикнуть працювати в такому режимі, то отримавши тестове завдання під час написання ЗНО з історії України, не будуть розгублені і матимуть практичні навички роботи з таким типом завдань. Однак важливо пам'ятати, що чим більше дидактично адаптованим є документ, тим легше він сприймається учнями і тим менше труднощів виникає у самостійній роботі. Дидактично обробити документ – це означає відібрати зміст, використовуваний на уроці; у разі потреби видозмінити документ, не торкаючись його сутності, не допускаючи тенденційних вилучень та зберігаючи особливості стилю автора; пояснити нові для учнів терміни і поняття; розробити завдання для учнів щодо тексту джерела.

Навчання роботи з документом включає такі етапи:

- 1) учитель дає зразок розбору документа;
- 2) учні аналізують документ під керівництвом учителя;
- 3) працюють під керівництвом учителя і самостійно;
- 4) самостійно вивчають документ у класі і вдома.

Вчитель на уроці знайомить учнів із документом, пояснює суть завдання. Вдома учні готують невеличкі повідомлення, описи на основі документа, тексту й ілюстрації підручника, твори, есе та ін. Звичайно, для самостійної роботи необхідно, щоб текст документа був у кожного учня.

Робота з документами також включає: читання, переказ документа і складання плану; пояснювальне читання з попередньою і заключною бесідою; самостійний розбір документа і відповіді на запитання до нього; порівняльне зіставлення двох документів, що доповнюють один одного і характеризують одну й ту саму подію; надають критичну оцінку документа. При цьому учні визначають його логічно завершені частини, головні ідеї, вчать знаходити докази того чи іншого положення. Вчитель пропонує учням «прочитати, що сказано про це в документі», «навести цитату з документа, де сказано про це», «довести на основі тексту документа», «підтвердити свою думку документом» тощо.

Перш ніж звернутися до документа на уроці, вчитель дає його коротку характеристику; говорить, коли і ким він складений, з якою метою; про що учні довідаються з цього документа. Наприклад, приступаючи до ознайомлення з «Руською Правдою», учитель відзначає, що цей звід давньоруських законів включає окремі норми (статті) Правди Ярослава, Правди Ярославичів, Статуту Володимира Мономаха й інших законів. Статті «Руської Правди» спрямовані на врегулювання життя населення Київської Русі, на захист життя і майна князівських дружинників і слуг, вільних сільських общинників і городян. У ній

описане становище залежних людей, визначені права й обов'язки вільних людей (зобов'язальне і спадкоємне право). Потім учні звертаються до тексту законів, підготовлених для аналізу в класі. У процесі аналізу вони, працюючи в парах, створюють особисті словники.

Отже, роль документів і завдань, що містяться в них, полягає у тім, щоб виявити протиріччя в навчальному матеріалі. Завдання розробляються на різних рівнях складності з урахуванням пізнавальних можливостей учнів. Схема вивчення така: аналіз документа – витяг з нього фактів – їх інтерпретація в усній розповіді, рольовій грі, письмовому творі (малюнку). Можливе сполучення документального опису і карти; правового документа і щоденникових записів; мемуарів, листів і портрета тієї чи іншої особи.

Працюючи в парах, трійках чи малих групах, учні можуть придумати запитання до документів, скласти кросворди, написати власні тексти, описуючи події. Після обговорень, доповнень і виправлень тексти входять у розділи учнівського підручника. Такий текст буде особистісно значущим і зрозумілим для учнів. До розділів учні придумують запитання і завдання, включають історичні карти і хронологічні таблиці, родоводи. Сторінки ілюструються малюнками, пародіями і карикатурами. Складання учнівського підручника може стати темою окремого учнівського проекту в основній школі.

Друга група джерел, що часто зустрічається у тестових завданнях ЗНО з історії України – це візуальні джерела. У процесі підготовки до тестування можемо виокремити декілька видів таких візуальних джерел, як портрети історичних діячів, картини, пам'ятки архітектури, карикатури, фотографії.

Стосовно портретів історичних діячів, то учні повинні вміти розпізнавати за портретними рисами (автентичними пам'ятками – світлинами тощо) історичних осіб, характеризувати діяльність цих людей, встановлювати відповідність між їх діяльністю та певними політичними силами чи обставинами, історичною епохою, оцінювати їх вплив на хід історичних подій. Короткий алгоритм «Як скласти характеристику історичної особи» у процесі роботи з історичним джерелом:

1. Уважно прочитайте документ.
2. Про яку історичну особу йдеться (ім'я та прізвище)?
3. Хто вона за походженням?
4. Коли жила і працювала дана особа (що можна сказати про період)?
5. Що зробила для держави? Чим уславила своє ім'я?

Такий алгоритм можна використовувати як у роботі з візуальним джерелом, так і з письмовим документом, у якому йде мова про певну історичну постать.

Під час підготовки до ЗНО малюнки, світлини, плакати різних епох є не лише ілюстраціями до завдань. Вони є самостійними джерелами, які надають необхідну інформацію для виконання тестового завдання. Тому важливо користуватися правильним підходом до їх дослідження й аналізу. Алгоритмом (послідовність кроків) аналізу подібних джерел є відповіді на такі запитання:

- що вимагається визначити за джерелом (персонаж, подія, рік події, суть, зміст тощо);
- які персонажі, предмети, речі, зображені на фото чи плакаті, пов'язані зі змістом самого тестового завдання;
- чи є на світлині чи плакаті якась текстова інформація, що дозволяє виконати завдання?

Серед інших візуальних джерел, що використовуються у завданнях ЗНО з історії України, є карикатура. Історична цінність карикатур полягає в тому, що вони дозволяють отримати уявлення про думки та настрої людей у певний час. Карикатури коротко подають або узагальнюють суть проблеми. Однак, слід пам'ятати, що карикатурист передбачає повну поінформованість про події, явища, людей, яких стосується намальована карикатура. Тому використання карикатури часто потребує володіння додатковими історичними знаннями. Карикатурист є необ'єктивним і відверто не прагне подати різні точки зору, бо висловлює лише свій (або замовника) погляд. За допомогою спеціальних художніх засобів він створює позитивне чи негативне враження, нерідко спираючись на певні стереотипи. Тому слід особливу увагу звертати на правила інтерпретації та аналізу карикатури.

Невід'ємною складовою програми ЗНО з історії України є перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва, обов'язкових для розпізнавання абітурієнтами. Для роботи з цим видом історичних джерел необхідно:

- використовувати новітні досягнення світової історіографії у процесі вивчення історії України;
- застосовувати оптимальну систему методів, форм і прийомів роботи на уроці з урахуванням практичних видів діяльності; використовувати під час підготовки старшокласників до ДПА/ЗНО різні види тестів, що містять

завдання не лише з поточної теми, а й із перевірки знань із раніше вивчених тем;

- удосконалювати вміння працювати з історичними джерелами для підвищення ефективності уроку;
- звернути увагу на критерії оцінювання навчальних досягнень учнів, підвищення об'єктивності оцінки знань, враховувати програмові вимоги до рівня навчальних досягнень учнів;
- дотримуватися норм та вимог програм, затверджених Міністерства освіти і науки України.¹

Найпростіша пам'ятка для роботи з ілюстраціями та плакатами включає наступний перелік запитань:

1. Хто автор картини, плаката?
2. Що зображено?
3. Яка назва, підпис?
4. Яка мета створення твору?
5. Наскільки зображення співвідноситься з підписом до нього?
6. Коли сталися зображені події?
7. Де відбувалися зображені події?
8. Які характерні ознаки даного місця і що ви про нього знаєте?
9. Представники яких соціальних груп зображені?
10. Як ви вважаєте. Чому автор обрав саме такий склад учасників?
11. Оцініть позицію автора щодо зображеного.
12. Наскільки об'єктивно характеризує сюжет картини події того часу, століття, епохи?²

На відміну від роботи зі звичайними картинами, під час опрацювання фото-матеріалів необхідно дотримуватися такої послідовності:

1. Опишіть якомога докладніше, що ви бачите: а) люди (чоловіки) жінки, де та як стоять, їх одяг, вираз обличчя тощо); б) речі (які саме, як вони згруповані); в) написи (що саме написано, на чому).

2. Інтерпретація.

1. Первинна: а) ситуація (що саме і де відбувається, чому саме так, наскільки є типовою); б) фото постановочне (тобто персонажі показують) чи документальне? Обґрунтуйте свою думку. в) характеристика цих людей (вік,

¹ Малієнко Ю. Практичні заняття в системі історичної освіти основної школи // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання». К., 2013 №5-6, С.42-43

² Нікітіна П., Нікітін Ю., Шеліхова В. Науково-дослідницька робота. Робота з історичними джерелами//Бібліотека журналу «Історія та правознавство». Х.: Видавнича група «Основа», 2006. С. 29-30.

стать, соціальний та майновий стан тощо); г) ваші міркування щодо зображених речей; д) чому саме такий напис, навіщо і на чий пропозицію зроблений?

2. Історична: а) зробіть висновки про соціальну структуру в цей період; б) охарактеризуйте його матеріальне становище; в) хто, на вашу думку, визначав життя, керував ним?

Пропонується ще «Пам'ятка аналізу історичних світлин»¹:

1. Що відбувається на цій світлині? Чому ви так думаєте?
2. Хто ці люди, котрі зображено на світлині? Чим вони займаються?
3. Які об'єкти тут знаходяться?
4. Коли, на вашу думку, було зроблено знімок? Чому ви так вирішили?
5. Ця світлина є природною чи люди спеціально позували перед камерою?
6. Що ви знаєте про події, зображені на світлині?
7. Яку нову інформацію ви отримали про ці події?
8. Які інші історичні джерела могли б вам допомогти перевірити достовірність ваших висловів щодо цієї світлини?

Окремий вид відеоджерел – документальне кіно. Воно надає можливість побачити історичні події та докільця очима сучасника певного історичного періоду XX – початку XXI століття. В останні роки науковці почали розробляти методику використання відеосвідчень на уроках історії. Це дає можливість дізнатися про події минулого або розширити свої знання про них, а також – зрозуміти, як це минуле сприймалося і оцінювалося безпосередньо учасниками подій. Цінність роботи з відеосвідченнями полягає в тому, що вони можуть виступати єдиним джерелом інформації при вивченні тем, які тривалий час залишалися поза увагою дослідників або тих, що мають полярні оцінки в суспільстві. Також відеосвідчення посилюють спектр емоцій та почуттів у школярів, сприяють формуванню в них необхідних предметних компетентностей. Але поки що методика використання усних свідчень у процесі навчання історії залишається майже не розробленою.

Отже, карикатури, світлини, відеоматеріали – це цілком самодостатні історичні джерела, які варто використовувати на уроках історії не лише для поглиблення знань учнів, а й для формування в них певних вмінь та навичок, розвитку в учнів критичного та історичного мислення. Використання того чи іншого інформаційного джерела при вивченні певної теми має бути доцільним і залежати від мети, яку прагне досягти вчитель на уроці історії.

¹ Мусій Т.С. Робота з історичними джерелами як засіб формування критичного мислення учнів (практичний порадник для вчителів та учнів) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/robota_z_istorichnimi_dzherelami_.pdf

На окрему увагу заслуговують завдання, що перевіряють уміння працювати з історичною картою. Відповідно до програми ЗНО з історії України учням необхідно пропонувати завдання, у яких використовуються не тільки контурні, а й навчальні історичні карти. Історична карта – це повноцінне джерело історичної інформації, і правильна організація роботи учнів із нею дозволяє досягти важливих при викладанні історії цілей. Вона поєднує часові і просторові параметри події, вказує на статистичні складові історичного процесу, пов'язує образи та уявлення, які виникають в результаті роботи з навчальним текстом, з просторовим сприйняттям певної історичної реальності. Часом причинно-наслідкові зв'язки стають зрозумілішими, варто лише поглянути на історичну карту. Під час роботи з історичною картою ставлю завдання не стільки розвивати елементарні вміння учнів орієнтуватися в історичному просторі, а, перш за все, порівнювати, аналізувати, узагальнювати історичні факти.¹

На уроках історії під час роботи з історичною картою учні повинні знати:

- назва карти вказує на тему, на основний її зміст;
- історична карта розповідає про минуле;
- історична карта «накладається» на географічний фон;
- події, що змінюють одна одну, можуть бути зображені одночасно;
- умовні знаки розшифровуються у легенді карти.

Не знаючи таких елементарних речей, учні, що готуються до ЗНО з історії України, допускають помилки у завданнях, що мають фрагменти історичних карт. Інколи, взагалі, залишають такі запитання без відповіді. Тому в старших класах необхідно особливу увагу звертати саме на роботу з картами. Однак з власного досвіду можу відмітити, що більшість карт, що наявні у підручнику чи атласі, є надзвичайно перевантаженими інформацією, мають накладення різних подій, що заплутує учнів. Тому треба формувати власні карти та створювати макети разом з учнями. Історичний матеріал постійно потребує локалізації. Одна велика настінна карта на кожному уроці виставлена в кабінеті для огляду. Вона виконує функцію помічника у потрібний момент, а інколи й просто так. Часто на перервах учні просто так або ж заради гри розглядають карту, тим самим мимоволі в їх свідомість проникає різна навчальна інформація.

У результаті роботи з історичною картою учні повинні придбати такі знання і вміння:

¹ Власов В. Методика формування хронологічних та картографічних умінь на уроках історії України.//Бібліотека журналу « Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання». К., 2013. №1 (1), С. 40-41.

- знати, що назва карти відображає тему і її основний зміст; що історична карта відображає дійсність у певний хронологічний період; на ній можуть бути показані різночасові події; карти мають масштаб; умовні позначення розшифровуються в легенді карти;
- вміти: дізнаватися і називати зображене на карті; визначати послідовність і час подій на карті; правильно читати і описувати відображену в карті дійсність; зіставляти зображені на карті явища; порівнювати розміри територій; знаходити на карті і називати включені в легенду знаки; виділяти зміни в території, нові риси в господарстві; застосовувати карту в аналізі причин і наслідків подій; аналізувати соціально-економічний, політичний розвиток народів світу тощо.

Поетапно спланована робота з історичними джерелами з урахуванням вікових особливостей розвиває культуру історичного мислення, сприяє процесу пізнання та осмислення конкретних історичних подій, явищ. Історичні джерела необхідно використовувати не лише в процесі підготовки учня до складання ЗНО, а й для забезпечення ефективності уроків, підвищення якості знань, поглиблення, закріплення і узагальнення матеріалу. Під час використання історичних джерел різного типу, необхідно пам'ятати про багатоперспективний підхід, коли якась історична ситуація висвітлюється з кількох перспектив, що презентують різні суспільні позиції та інтереси. Щоб працювати з історичними джерелами і отримувати позитивні результати необхідно враховувати такі елементи, як: різноманітність джерел, створення можливості для порівняння, ретельний відбір, яскравість.

В сучасному світі важко зорієнтуватися в потоці інформації, який має вплив на учнів. Учні чують різні інтерпретації, тлумачення, трактування історичних подій, процесів. Цю інформацію їм дає преса, телебачення, кіно. Щоб протистояти такому впливу, необхідно розвивати в учнів уміння аналізувати та оцінювати різні погляди на історичний процес, критично ставитися до них, виробляти власну позицію, аргументувати свій вибір. Сьогодні робота з історичними джерелами актуальна не лише на уроках історії, а й у позакласній роботі історичного напрямку, а також на спецкурсах та факультативних заняттях, які входять до варіативної частини наву в рамках своєї специфіки навчання чи профілю, то необхідно це робити з урахуванням не лише зацікавленості батьків та дітей, а й професіональністю педагогічного колективу. Адже, якщо вчитель не готовий працювати на результат своїх учнів у підготовці до ЗНО, то робота на таких курсах чи факультативах не може бути ефективною. Також можливість педагога впроваджувати нові технології у підготовці старшокласників до ЗНО з

історії України є можливим під час гурткової та позакласної роботи. Вважаю за необхідне залучення дітей до роботи на базі шкільного музею, а також організацію археологічних оглядів, виїзних уроків в історичних музеях та архівах. Лише так історичний документ стане ближчим до дитини, а значить залишить свій відбиток в її пам'яті.

Світлана Баханова

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ

У вітчизняній методиці навчання історії в школі історичні джерела, вміщені до підручників вважаються складовою додаткового тексту (часткової вербальної структури, що містить навчальний матеріал для підкріплення й поглиблення положень основного тексту). Його завдання – посилити емоційне навантаження підручника, на відміну від основного тексту – дидактично й методично опрацьованого і систематизованого автором програмового матеріалу, обов'язкового для засвоєння. Позаяк документи супроводжують основний текст, то зміни їхньої кількості, обсягу, функцій, що на них покладаються, змінюється зі змінами основного тексту та появою нових підходів до навчання історії. Відтак, аналіз документальної складової підручників дозволяє простежити еволюцію підходів до її ролі в досягненні історії

З огляду на те, що українські підручники тривалий час зберігали відбиток методичних концепцій радянських часів, варто обрати за початок відліку еволюційних змін останні радянські підручники з історії. Як зазначає К.Баханов, вони були виключно предметно зорієнтованими і ставили за мету дати учням певну суму знань, про що йшлося у вступному слові для учнів: «...ви дізнаєтесь, як жили й працювали народні маси»; «Для кожної освіченої людини дуже важливе знання історії, особливо історії своєї Вітчизни. ...це означає знати історичні події, факти, ... знати історію – означає розуміти зв'язки між окремими подіями та явищами». У підручниках 10-11 класів, що містили матеріал, який переосмислювався в історичній науці, наголошувалося на необхідності залучення додаткової інформації й самостійної роботи: «Підручник містить лише мінімум фактів, необхідних для розкриття історичних закономірностей», «Намагайтеся більше читати...», «Аналізувати і мислити самостійно»,

«Підручник містить лише основу знань з предмету», «Ваші переконання мають бути результатом власних пошуків і відкриттів». ¹

Ці підручники створювалися в украй суперечливий період, коли, з одного боку, швидкими темпами стверджувалися демократичні принципи свободи і гласності, а з іншого, зберігалася жорстка прив'язаність усіх шкільних курсів до марксистсько-ленінської методології².

Позиція авторів шкільних підручників у 80-х рр. XX ст. визначалася єдино визнаним у СРСР «науковим світоглядом» – марксизмом-ленінізмом – і зводилася до адаптації формаційної схеми розвитку історичного процесу згідно з віком учнів шляхом ілюстрування останньої історичними прикладами. Зважаючи на те, що кожний шкільний курс історії присвячувався вивченню окремої суспільно-політичної формації або певного її етапу, а всі разом вони «розкривали закономірності розвитку людства», особлива увага приділялася внутрішньокурсовим зв'язкам. В основному, ці зв'язки реалізовувалися через актуалізацію набутих раніше знань за допомогою питань до параграфу, що мав вивчатися, або до його частини. У підручнику з історії стародавнього світу на 56 параграфів таких завдань було 26, що зумовлювалося поки ще недостатністю історичних знань учнів. Підручник з історії середніх віків на 60 параграфів вже містив 68 посилань на попередні знання. У підручнику з нової історії 8 класу перед кожним параграфом виокремлювалися питання й завдання на повторення. Їх загальна кількість сягала 142 на 49 параграфів, тобто по 3 на один параграф.

Обсяг текстового компоненту підручників також залежав від віку учнів. Наприклад, текстовий компонент підручника з історії стародавнього світу для 6 класу складав близько 50%, займав 130 см² від загальної площі сторінки 266 см², широкі лівий (4 см) і нижній (5 см) береги використовувалися для ілюстрацій, питань і пояснень. У підручнику з нової історії для 9 класу обсяг текстового компоненту доводився до 75-80%, а з новітньої історії для 10 класу – майже до 90% й у підручнику для 11 класу становив більше 95%.³

Додатковий текстовий компонент останніх радянських підручників з історії був невеликим (3-5% від обсягу підручника) і складався з фрагментів документів, наведених унизу сторінки або наприкінці параграфу («Історія стародавнього світу», «Історія середніх віків»), включених до основного тексту

¹ Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. С.133.

² Поваляева Н.Е. Влияние государственной политики на содержание школьной истории // Преподавание истории в общеобразовательной школе. 2004. №7. С.53-59.

³ Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. С.133.

підручника, але виділених меншим шрифтом («Історія СРСР», 7 клас), уведених до тексту параграфу («Нова історія», «Історія СРСР», 9 клас). Загальна кількість документів була незначною. У підручнику «Історія стародавнього світу» на 58 параграфів містилося 37 фрагментів; «Історія середніх віків» на 50 параграфів – 39, «Нова історія» (9 клас) на 49 параграфів – 27, «Новітня історія» (10 клас) на 19 параграфів – 4. Біографічні довідки подавалися, як правило, в основному тексті підручника, або у вигляді розгорнутого підпису під портретом («Історія СРСР» для 8 і 9 класів; «Новітня історія» для 10 класу тощо).¹

Специфіка подання інформації у підручниках зумовлювалася теоретичним монізмом у межах марксизму-ленінізму, упередженістю у доборі фактів, єдино правильними оцінками: «Усі підручники зазнали впливу свого часу і мали на собі його родимки: крен у бік вульгарної соціології, політизування й шматування відображення повсякденного життя людей, їхнього побуту і культури, зневажливе ставлення до церкви й релігії, неухильність до соціальної психології, моралі» (Г.Донской)².

Протягом 1991-1995 років в Україні було створено перше покоління власних шкільних підручників з історії³.

Історик І.Гирич зауважував, що «Україні єдиній з усіх пострадянських республік вдалося створити власні підручники з історії, підручники, що написані не «очима сусідів», а з власного погляду, чим, власне, було вписано Україну як

¹ Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. С.134.

² Донской Г.М. «Целый мир на странице...» Учебник по истории от замысла до издания и дальше. Книга для учителей. М.: Просвещение, 1992. С.7.

³ Кучерук О.С. Оповідання з історії України: Пробний підручник до початкового курсу з історії України для 5 класу середньої школи. К.: Освіта, 1993. 239 с; Мисан В.О. Оповідання з історії України та рідного краю: Підручник для 5 класу середньої школи. К.: Генеза, 1995. 144 с; Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст.: Підручник для 7 класу середньої школи. К.: Генеза, 1995. 179 с; Швидько Г.К. Історія України (XIV-XVIII ст.) [Пробний підручник для 8 класу середньої школи]. К.: Генеза, 1996. 304 с; Сарбей В.Г. Історія України (XIX-початок XX ст.) [Пробний підручник для 9 класу середньої школи]. К.: Генеза, 1994. 224 с; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.) [Підручник для 10 класу середньої школи]. К.: Генеза, 1994. 344 с; Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новейшая история Украины. Часть вторая (1945-1985 гг.). [Учебник для 11 класса средней школы]. К.: Генеза, 1995. 344 с; Коваль М.В., Кульчицкий С.В., Курносов Ю.О. Історія України. Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи. К.: Райдуга, 1992. 511 с.; Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Пробний підручник для 6 класу. К.: Зодіак-ЕКО, 1994. 208 с; Агібалова К.В., Донської Г.М., Духопельников В.М. Всесвітня історія: Середні віки: Пробний підручник для 7 класу середньої школи. К.: Освіта, 1995. 368 с; Духопельников В.М., Донської Г.М. Всесвітня історія: Середні віки (кінець XV – середина XVII ст.). Пробний підручник для 8 класу середньої школи. К.: Освіта, 1995. 160 с; Мішина І.А., Жарова Л.М., Міхеев А.А. Всесвітня історія: Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV – початок XX ст.). 8 клас. К.: Генеза, 1994. 384 с; Рожик М.Є., Ерстенюк М.І., Пасічник М.С., Сухий О.М., Федик І.І. Всесвітня історія. Новітні часи. 1914-1945: [Підруч. для 10 класу середньої школи]. К.: Генеза, 1996. 192 с. Бураков Ю.В., Коимренко Г.М., Мовчан С.П., Мороз Ю.М. Всесвітня історія. Новітні часи. (1945-1996). Підручник для 11 класу середньої школи. К.: Генеза, 1996. 319 с; Майборода О.М. Новітня історія період після Другої світової війни: Навчальний посібник для 11 класу середньої школи. К.: Освіта, 1995. 351 с; Кульчицкий С., Курносов Ю., Коваль М. Історія України: Пробний підручник для 10-11 класу середньої школи. К.: Освіта, 1993. Ч.1. 254 с.

об'єкт історії в загальний світовий контекст»¹. Н.Теплоухова вважала, що головним досягненням цього часу було не лише створення методологічно нових шкільних підручників, а й подолання монополізму одного підручника, надання вчителіві можливості вибору підручників серед низки варіативних та використання при підготовці до уроку кількох підручників одночасно.²

Більшість авторів посібників, що були видані у цей час, повністю або частково дотримувалися усталених за радянських часів структури та методичного забезпечення підручника, але намагалися винайти якісь оригінальні ходи. На думку методиста А.Головатенка, такий підхід був виправданим (хоча й не єдиним), позаяк у межах традиційної структури можлива велика кількість варіантів³. Тому нові підручники відрізнялися від попередніх не лише за змістом, історичною концепцією, манерою викладу, а й методичним забезпеченням, ставленням до джерел й умовно поділялися на три групи.

Першу групу становили посібники і підручники, що мали тимчасовий характер і ставили за мету по-новому (часто концептуально) викласти навчальний матеріал. Майже всі вони не ілюстровані у методичному відношенні – обмежені запитаннями для закріплення. Насамперед це матеріали до підручника «Історія України» (М.Коваль, С.Кульчицький, Ю.Курносів), посібники «Історія країн Центральної і Південно-Східної Європи» (авторський колектив під керівництвом В.Ярового), «СРСР і країни Східної Європи» (Ю.Бураков, Г.Кипаренко). Ці посібники потребували додаткового методичного забезпечення, яке би містило пізнавальні завдання й лабораторно-практичні роботи. Друга група підручників і посібників продовжувала усталену у методиці традицію: використання документу у підручнику як ілюстрації до тексту або підтвердження думки автора. Наприклад, пробний навчальний посібник для 10-11 кл. середньої школи «Історія України» (М.Коваль та ін., 1991), у якому на 44 параграфи припадало 29 історичних джерел. Для організації учнівських досліджень їх кількість була достатньою, але і зміст документів, і завдання до них орієнтували на виключно репродуктивне відтворення: « Які дані свідчать про те, що...? На основі документа складіть усну розповідь про... Які положення документа розкривають провідну роль...?» Деякі автори (Г.Сергієнко, В.Смолій), не вдаючись до збільшення кількості джерел (27 на 29 параграфів),

¹ Гирич І.Б. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). Збірник наукових статей. К.: Генеза, 2000. С. 53.

² Кульчицький С. Наша спільна робота // Свічення душі.. С. 9.

³ Головатенко А. Учебники истории: сегодня и завтра // История. Еженедельное приложение "Первое сентября". 1997. №7. С.4.

значно урізноманітнили їх і розширили галузь їхнього використання (деталізація окремих аспектів навчального матеріалу, залучення нових фактів, наведення інших поглядів тощо). В.Сарбей у підручнику «Історія України (XIX – початок XX ст.)» значно збільшив кількість історичних джерел (до 60 на 20 параграфів). Проте подані безсистемно документальні фрагменти відігравали у цьому підручнику лише роль пізнавальних завдань, спрямованих на застосування здобутих під час вивчення параграфів знань і розвиток окремих спеціальних умінь: виявлення причин, чинників, типових рис, визначення ставлення тієї чи іншої особи до подій.

До третьої групи належать підручники, що містять велику кількість винесених за текст параграфу джерел, які у своїй сукупності становлять певну єдність як за тематикою, так і за характером добору. Яскравим прикладом є підручник Ф.Турченка «Новітня історія України» (1994) (138 на 36 параграфів).¹ Ще у регіональному виданні посібника Ф.Турченка (1993) документи і завдання до них склали близько п'ятої частини (24 документи на 8 параграфів).² У першому виданні підручника (1994) обсяг документів було збільшено до 25-30% від усього матеріалу. Добірка документів складалася так, щоб подати погляди представників різних політичних сил на історичні події. Учні могли б порівняти: «Яку версію описаних подій ти вважаєш переконливішою? Чому?»³ Такий підхід орієнтував на роботу з джерелами. У подальших виданнях підручника, особливо в третьому, кількість документів, як і частину основного тексту, було скорочено, вмотивовано це перевантаженістю учнів, виданням хрестоматії, через що відпала потреба в наведенні великої кількості документів безпосередньо в підручнику⁴.

Певним здобутком цього періоду стала поява навчальних посібників, спрямованих на організацію самостійної дослідницької діяльності учнів з аналізу історичних джерел та максимальне усунення подання матеріалу з авторськими оцінками та висновками. Цей напрям насамперед представлено не підручниками, а своєрідними навчальними посібниками – робочими зошитами (Ю.Троїцький,

¹ Баханов К.О. «Лабораторно-практичні роботи з історії України (методичний посібник для вчителів)». К.: Генеза, 1996. С.24-25.

² Турченко Ф.Г. Новітня історія України (1917-1993 рр.). Навчальний посібник для середньої школи у семи випусках. Випуск перший. Українська національно-демократична революція (1917 – початок 1918 рр.). Запоріжжя, 1993. 51 с.

³ Турченко Ф.Г. Новітня історія України (1917-1993 рр.). Навчальний посібник для середньої школи у семи випусках. Випуск перший. Українська національно-демократична революція (1917- початок 1918 рр.) Запоріжжя, 1993.

⁴ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914-1939. Підручник для 10-го класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів. К.: Генеза, 2002. 352 с.; Турченко Ф.Г. Хрестоматія з новітньої історії України. Частина перша. 1914-1939. Підручник для 10-го класу середніх загальноосвіт. навч. закладів. К.: Генеза, 2002. 352 с.

К.Умбрашко) і збірниками завдань (Б.Богоявленський, К.Митрофанов). Це – документально-методичні комплекси, основу яких складають тексти епохи (писемні джерела, залишки будівель, предмети побуту, речі тощо, зібрані до однієї теми таким чином, щоб надати можливість учням подивитися на події минулого з позиції «сучасника», «нащадка» або «іноземця». В Україні цей напрям реалізовувався у посібнику К.Баханова «Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України», в якому автор пропонував поєднувати вивчення окремих тем або питань теми за підручником із самостійним дослідженням джерел (метод лабораторно-практичних робіт)¹. Так, під час розгляду питання про характер і рушійні сили Визвольної війни українського народу XVIII ст., учням пропонувалися уривки з «Літопису Самовидця», «Листів Густава Адольфа, короля шведського», «Літопису гадяцького полковника Григорія Граб'янки», «Літопису Самійла Величка» та завдання трьох рівнів, а у ході роботи зазначено послідовність дій учнів при її виконанні. Пізніше лабораторно-практичні роботи знайдуть своє відображення у робочих зошитах, призначених для самостійної роботи школярів з історичними джерелами. Проте вони складно впроваджувалися, що пояснювалося відсутністю системи в організації такої роботи і передусім наявності досвіду дослідної роботи учнів у середніх і навіть початкових класах. З огляду на це запропонована К.Бахановим система організації лабораторно-практичних робіт надавала більш широкі дидактичні можливості.²

Видані наприкінці 90-х рр. XX ст. підручники другого покоління зазнали суттєвих змістовних і суто методичних змін. Відповідним чином змінився й додатковий текстовий компонент. Документи у переважній більшості підручників подавалися наприкінці параграфів, після завдань і запитань. Вони поєднувалися у спеціальний блок «Історичний архів» (В.Сарбей), «Документи і матеріали» (Я.Бердичевський, Т.Ладиченко, І.Щупак, О.Давлетов, В.Космина, В.Мороко, Ф.Турченко), «Почитай і подумай» (І.Щупак, С.Голованов, О.Решетникова), «Документи» (Г.Швидько, Р.Лях), «Історичні джерела» (Т.Ладиченко, В.Свідерська, Ю.Свідерський). Документи включалися до основного тексту підручника зі спеціальними позначками у вигляді розгорнутої книги (О.Крижанівський, О.Хірна), виділення рамкою (К.Бунатян, В.Зубар), виокремлювалися до спеціальної рубрики «Джерела свідчать» (В.Власов).

Автори підручників першого покоління стикнулися з такою проблемою, як

¹ Баханов К.О. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України (Методичний посібник для вчителя). К.: Генеза, 1996. 208 с.

² Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. С.140, 144.

збалансування документальної частини додаткового компоненту з основним текстовим компонентом. Це простежується на прикладів підручників з історії України для 10 та 11 класів. Ф.Турченко, П.Панченко, С.Тимченко зменшили кількість документів, проте видали паралельно з підручником хрестоматію для учнів. С.Кульчицький, М.Коваль, Ю.Лебедева відмовилися від документів у підручнику й перенесли їх до хрестоматії. В.Сарбей зберіг документи в підручнику, створив хрестоматію та робочий зошит, оснований на роботі з джерелами. А.Трубайчук, П.Полянський, О.Задорожна, Ю.Комаров, Т.Ремех винесли документи й матеріали в додаток до підручника.

Концептуально вони поділяються на кілька груп. Це – зошити: 1) для роботи за діалоговою методикою, 2) для розв’язання пізнавальних завдань, 3) спрямовані на повне засвоєння навчального матеріалу, 4) з розвивального навчання.¹

До третьої групи можна віднести переважну більшість виданих у цей час зошитів (О.Малій, В.Мисан, М.Хрещик, М.Шиманський, В.Власов, М.Беляєв, О.Овсянников, Я.Бердичевський, та ін.). Вони різною мірою послідовності вміщують завдання на відтворення основних фактів, явищ і процесів, уміння оперувати ними у знайомій навчальній ситуації і дуже рідко – у новій ситуації. Як правило, завдання складаються з низки відкритих запитань на знання та уточнення фактів і зв’язків (які, коли, чому, чому саме, який, що?), практичних завдань (позначити на «стрічці часу» або на контурній карті, заповнити таблицю або структурну схему), тестів (на визначення понять, прийняття чи неприйняття твердження, доповнення речення, вибір правильної відповіді, відповідності, виправлення помилок у тексті, вибору із заданого переліку, заповнення прогалін у тексті, викреслення зайвого, розташування у хронологічній або логічній послідовності, заповнення таблиці словами з визначеного переліку), завдань, що спонукають до творчої діяльності (описати подію, ситуацію, місцевість, предмет, намалювати людину, житло, знаряддя, розказати за планом, скласти план, висловити ставлення до думки, розказати, використовуючи задані слова, розв’язати протиріччя, скласти діалог, уявити ситуацію, описати дії тощо). Крім відмінності в дизайні, ілюстраціях, комбінувати завдань, використання символів і рубрикацій, необхідно відзначити методичні особливості зошитів. Насамперед це – передбачення аналізу учнями фрагментів історичних документів за поданим

¹ Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. С.133

переліком запитань (В.Мисан, В.Власов, В.Сарбей, К.Баханов)¹. Узагальнення теми за допомогою заповнення схеми розгорнутого плану або макета структурно-логічної схеми (автор). Використання добірки пізнавальних задач (М.Шимановський, Я.Бердичевський)².

Однією з головних особливостей підручників цього покоління було посилення їх розвивальної спрямованості, що знайшло своє відображення у відсутності висновків, що давало можливість учням самостійно узагальнювати матеріал; подання фабульного викладу основного змісту (інтродукція) перед кожним параграфом; диференціюванні матеріалу за допомогою розміру шрифту на основний і другорядний; залученні великої кількості різноманітних документів та ілюстрацій як предмету учнівського дослідження; різнорівневих завданнях.

Значно підсиленим став розвивальний аспект підручників 10 та 11 класів. З основного тексту навчальної книги С.Кульчицького, Ю.Шаповала, на відміну від посібників М.Коваля, Ю.Лебедєвої, було усунуто висновки до параграфів, історичні джерела разом із завданнями до них з хрестоматії перенесено до рубрики «Мовою документу» основного текстового компоненту. Майже після кожного «ліхтарика» параграфу вводилася рубрика «Подумайте», де автори пропонували учням запитання на з'ясування зв'язків між фактами та явищами: «У чому полягали причини?», «Хто і чому привів до влади?», «Якою була позиція?» тощо. На початку параграфу одразу за назвою виокремлювалися основні поняття, які мають бути сформованими під час вивчення навчального матеріалу. Наприкінці параграфу розміщено блок завдань «Перевіряємо себе», який пропонував учням пояснити поняття, назвати події за визначеними датами, за допомогою карти охарактеризувати ситуацію, скласти таблицю тощо. Завдання рубрик «Розмірковуємо, доводимо, висловлюємо думку» спрямовувалися на формування власного ставлення до думок, висловлених у фрагменті документу або цитаті наукового твору; «Розвиваємо історичне і критичне мислення» – на роз'яснення позицій, пояснення саме такого перебігу подій, з'ясування причин та наслідків подій тощо.

У підручнику Н.Гупан, О.Пометун параграф починався з визначення

¹ Баханов К.А. Всемирная история: Рабочая тетрадь для 9 кл. сред. общеобр.шк. Запорожье: Премьер, 1999. 96 с; Баханов К.А. Всемирная история: Рабочая тетрадь для 10 кл. сред. общеобр.шк. Запорожье: Премьер, 1999. 96 с; Баханов К.А. История Украины: Рабочая тетрадь для 9 кл. сред. общеобр.шк. Запорожье: Премьер, 1999. 96 с.

² Шимановський М.М. Робочий зошит для учня 9 класу. Всесвітня історія. Нові часи. Кінець XVIII – початок XX ст. К.: Генеза, 2000. 112 с; Бердичевський Я.М.. Всемирная история. Рабочая тетрадь для 8 класса. Запорожье: РИА “Орбита ЮГ”, 1997. 68 с; Бердичевський Я.М.. Всемирная история. Рабочая тетрадь для 11 класса. Запорожье: РИА “Орбита ЮГ”, 1997. 68 с.

головних термінів і понять та низки запитань, на які необхідно знайти відповідь під час вивчення матеріалу. Основний текстовий компонент складався з авторського тексту, історичних документів та біографічні довідки, що складають близько третини обсягу. До документів і ліхтариків подано комплекс запитань. Фотоілюстрації теж вважаються документом і супроводжуються запитанням, на зразок: «Про що свідчить така кількість людей, яке враження на вас справляють ці люди?» Авторський текст подано у конспективному викладі. Хоча автори намагалися відійти від узагальнень та висновків, у тексті чітко простежуються оціночні судження. Н.Гупан, О.Пометун запропонували учням долучитися до оціночної діяльності за допомогою запитань: «Чим вмотивоване твердження авторів?», «Чи погоджуєтесь ви з такою точкою зору?» О.Пометун вважає, що таким чином змінюються відносини між автором і учнем під час роботи з підручником: «Автор визначає шляхи інтерпретацій та коментування фактів, учень сприймає себе почасти співавтором, вступаючи у діалог з автором підручника»¹.

Наприкінці параграфу вміщено методичний апарат з чотирьох розділів, подібних за своєю сутністю до завдань підручника С.Кульчицького, Ю.Шаповала: визначити і пояснити ключові терміни і поняття, ідентифікувати дати та імена, поміркувати, виконати письмово. Остання рубрика орієнтувала учнів на продовження виконання попередніх завдань (скласти таблицю, план тощо) або визначала нові (дати назви та поняття написати міні-твір тощо).

Ще одним розвивальним посібником стала «Новітня історія України. 1939-2004 рр.» (Н.Гупан, О.Пометун, Г.Фрейман). Авторський текст скоротився до 50-40% загального обсягу, збільшилася кількість і урізноманітнилися історичні документи. Документи підібрані на основі принципів: цілісності та системності – показу життя людини в історичному часі й просторі; гуманізації – показу історії людства окремих періодів через долю пересічної людини й видатної постаті; інтегрованості з урахуванням тісного зв'язку між окремими історичними курсами та в широкому синтезі із суміжними соціально-гуманітарними дисциплінами; полікультурності – розкриття багатовимірності духовного й культурного простору минулого та сучасного через діалог культур; багатоаспектності й альтернативності – вибору змісту із застосуванням різних підходів до пізнання та пояснення історичного процесу; рефлексивності – вміщення сюжетів, які відображають історичний досвід поведінки і діяльності,

¹ Пометун О. Як раціонально використати на уроці методичні можливості підручника нового покоління // Історія в школах України. 2004. №3. С.7; Гупан Н., Пометун О. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Історія України. 10 клас // Історія в школах України. 2004. №3. С.7-13.

та створювати умови для усвідомлення учнями способів та результатів власної пізнавальної діяльності. Тому рубрика «Звернемось до джерел» у підручнику представлена різними документами: офіційними документами, спогадами учасників подій, газетними й журнальними статтями тощо. До неї внесено оцінки та узагальнення істориків. У самому тексті автори прагнули максимально усунути оціночні судження й надати учням можливість зробити власні висновки. Тому запитань до тексту практично немає, натомість до кожної групи джерел пропонується комплекс запитань. Позаяк підручник має містити не лише історичну інформацію, а й створювати умови для набуття школярем способів діяльності за зразком, творчої діяльності та ціннісного ставлення, на кінець кожного параграфу у рубрику «Перевірте, чи зможете ви?» винесено перелік дій, які має здійснити учень після вивчення навчального матеріалу: показати на карті; назвати подію за датою; визначити, застосувати та пояснити на прикладах поняття та терміни; описати (події, кроки, заходи, прояви, елементи тощо); охарактеризувати (значення, політику, процеси, зміни); висловити й аргументувати власну точку зору з питань; оцінити (зміни, розвиток, діяльність, політику) тощо¹.

Дещо іншу модель розвивального навчального посібника запропонував П.Полянський. Цей підручник з всесвітньої історії для 10 класу (2002) ґрунтується на новій освітній парадигмі, і вважається першим розвивальним посібником з історії третього покоління. Автор спрямовував підручник на розвиток умінь критично оцінювати інформацію, висловлювати власне ставлення до проблеми, давати історичну й моральну оцінку.²

Авторський текст містить логічний виклад фактичного матеріалу та найістотніших зв'язків між фактами і складав основну частину підручника. Будь-які авторські оцінки, узагальнення, висновки наприкінці параграфу або розділу відсутні. Частину матеріалу подано у вигляді тез (взаємні претензії країн, наслідки війни, проблеми, які мали вирішити; обмеження Німеччини; умови міжнародних угод, причини масштабних подій, характерні ознаки течій і напрямків, основні реформи, політичний устрій, провідні ідеї, заходи уряду тощо); структурно-логічних схем (складні події, історичні явища, на зразок: «Початок Першої світової війни», «Лютнева революція в Росії», «Нова економічна політика в СРСР», «Проект об'єднання СРСР» тощо), хронологічних

¹ Пометун О., Гупан Н. Підручник як засіб виховання громадянина (з практики реалізації основних принципів створення, на прикладі підручника з новітньої історії України для 11 класу) // Історія в школах України. 2005. №4. С.19-24.

² Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підручник для 10-о кл. загальноосвіт. шк. К.: Генеза, 2002. 288 с.

таблиць («Основні події Першої світової війни 1914-1918 років»), порівняльних таблиць (ліберальний та адміністративні шляхи розвитку тощо). Документи (історичні документи, цитати з науково-історичної літератури, плакати, статистичні дані у вигляді таблиць, графіків та діаграм подані у спеціальній рубриці) «Свідчення», яка перериває авторський текст у необхідному місці, але не супроводжується запитаннями. Наприкінці параграфу вміщено рубрику «Запитання і завдання». Кількість свідчень у параграфах неоднакова – є параграфи, де взагалі немає документів, у деяких їх кількість сягає 12.

Тенденція до посилення розвивальної функції підручника, окреслена на початку ХХІ ст., відповідає загальноєвропейському баченню сучасного навчального посібника: розвивальна спрямованість, активність і творчість, академічна й педагогічна сучасність, багатоперспективність, відповідність віку й можливостям учнів, доступність мови, відповідність програмі, привабливість, пов'язаність із додатковим матеріалом, інформаційна і комунікативна технологічність, можливості для позапрограмної роботи. Показовим у цьому сенсі став посібник з історії України та всесвітньої історії для 10 класу «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках» (Ю.Комаров, В.Мисан, А.Осмоловський, С.Білоножко, О.Зайцев)¹.

Змістовно посібник побудовано на концепції модернізації. Згідно з нею, модернізація є комплексним процесом, що охоплює всі сфери економічного, суспільного життя, культуру, право тощо. Прогрес науки й техніки призводить до загального благополуччя, процвітання й вирішення багатьох соціальних проблем. Виходячи з цього, культурна своєрідність кожної країни відходить на задній план, а на перший виступає те, що об'єднує – система загальнолюдських цінностей. Модернізаційні процеси відбуваються нерівномірно, тому виділяють різні ешелони модернізації. Для країн першого ешелону вона була процесом органічним, а для другого та третього – у тій чи іншій мірі, нав'язаною зсередини чи ззовні. Україну, зазвичай, відносять до другого ешелону модернізації. Звідси її особливості: форсований характер, провідна роль держави, болісний характер змін, великий спротив традиційних структур і суспільної свідомості. Але за своєю сутністю модернізаційні процеси в Європі і в Україні були невідимими². Оцінюючи сутність інноваційного змісту цього підручника, П.Вербицька

¹ Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Навч. посіб для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. та ін. К.: Генеза, 2004. 256 с.

² Костюк І., Осмоловський А. Методичні рекомендації щодо використання матеріалу навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках» // Сучасні підходи до історичної освіти. Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках». Львів:НВФ «Українські технології», 2004. С.93-94.

визначила, принаймні, три аспекти: залучення до вивчення історії її нових аспектів – наслідків впливу політичних, економічних, культурних і соціальних процесів на життя пересічної людини, її побут, уподобання, погляди; розгляд минулого з позиції багатоперспективності й полікультурності (історія очима переможця і переможеного, різних соціальних, етнічних, політичних та ідеологічних груп, осмислення подій з різних перспектив – європейського, національного, регіонального); намагання відтворити історію України на тлі подій та явищ європейської та світової історії¹.

Посібник побудовано таким чином, що він може максимально сприяти організації дослідження учнями історичних джерел. Матеріал у ньому згруповано в чотири розділи, кожен із яких розпочинається й завершується визначенням ключових питань періоду. Наприклад, у розділі IV «Повоєнна стабілізація: здобутки і втрати» це питання: «Яким був політичний, економічний і соціальний вплив процесів стабілізації на суспільство? Як змінилися роль і місце людини в нових умовах?» Далі в посібнику подається «стрічка часу» із визначенням основних історичних подій періоду та карта, на якій позначено місця, де вони відбувалися. Таким чином, учень вводиться до історичного часу і простору. Завдання, які подаються у вступі, спрямовують учнів на визначення основних тенденцій розвитку людства в цей період. Далі за темами (параграфами) подаються добірки документів (офіційні документи, спогади очевидців і сучасників, погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників, газетні повідомлення, фотокартки, реклама, плакати, карикатури, статистичні дані тощо) та завдання для їх аналізу. У перших параграфах посібника автори подають загальні алгоритми аналізу писемних джерел, фотокарток, карикатур, реклами, статистичних даних. Наприклад, для аналізу писемних джерел пропонується такий алгоритм (пам'ятка): «1. Що це за документ, вид документа: запис у щоденнику; лист, приватний чи офіційний; спогади; публічне звернення чи заклик; політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постанова, декларація тощо); дипломатичне послання, акт, нота; уривок з історичного дослідження? 2. Хто є автором документа (приватна особа, офіційна, анонім)? 3. Яка політична, національна, етнічна, службова приналежність автора? 4. Яким чином це впливає на його ставлення до подій? 5. Чи є в документі інформація, яка підтверджує, що він базується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій? 6. Чи був автор очевидцем того, що сталося, або ж брав безпосередню участь у подіях? 7. Чи є в документі які-небудь факти, які

¹ Сучасні підходи до історичної освіти. Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках». Львів: НВФ «Українські технології», 2004. С.3.

допомагають робити висновок щодо мети появи документа? Кому адресований текст? 8. Коли з'явилося джерело? Чи був документ написаний у той час, коли сталася подія, відразу після неї чи декілька днів, тижнів, місяців чи навіть років потому? 9. Автор просто повідомляє інформацію або описує те, що сталося, чи ж документ містить також погляди, висновки і рекомендації? 10. Чи намагається автор дати об'єктивний і осмислений опис того, що сталося? 11. Чи є в документі які-небудь твердження чи фрази, які б свідчили про уподобання чи упередженість автора проти якої-небудь групи людей чи точки зору? 12. Чи є в тексті факти, що дозволяють вам вважати цей документ достовірним джерелом інформації?»¹

У параграфах відсутній авторський текст як такий, натомість подано блоки документів, які супроводжуються комплексом запитань. Спочатку пропонується опрацювати від 5-8 документів за допомогою запитань на розуміння змісту того, що описують чи роз'яснюють джерела. А вже переважно наприкінці параграфу, пропонуються завдання на порівняння, критичне сприйняття, вживання у соціальні ролі, передбачення наступних подій, моделювання впливу на суспільство, завдання на інтерпретацію тощо². Завдання спрямовані на формування власного погляду або розуміння позиції якоїсь іншої особи (історична емпатія або рольове уособлення).

Результат виконання завдання може бути оформлений письмово у вигляді висновків, заповнення таблиці, добірки аргументів... (якщо йдеться про репродуктивний рівень пізнавальної діяльності) або есе, статті, листа (творчий рівень пізнавальної діяльності). Наприклад, домашнє завдання 10 до § 22 «Політичне життя на українських землях у складі Польщі» III розділу посібника: «Редактор шкільної газети запропонував Вам написати невелику статтю на тему «Польська держава очима українця» за тезами: політичний режим; стосунки між різними етнічними групами в Польщі; передумови міжнаціональних непорозумінь можливі шляхи поліпшення становища національних меншин у Польщі. Поради: 1. Доберіть заголовки статті, який приверне увагу однокласників. 2. Оберіть стиль, який зацікавить школярів. 3. Використайте у статті фрагменти джерел, які зможуть підтвердити правильність Ваших суджень. 4. Структуруйте Ваші матеріали відповідно до пропонованих тез. 5. Узагальніть

¹ Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю.Комаров, В.Мисан, А.Осмоловський та ін. К.: Генеза, 2004. С.22-23.

² Костюк І., Осмоловський А. Методичні рекомендації щодо використання матеріалів навчального посібника „Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках” // Доба. 2004. №2(10). С.25.

зміст у вигляді висновків»¹.

Європейські координатори проекту з написання цього посібника зазначали, що вивчення джерела має великий навчальний потенціал з погляду розуміння багатоперспективності історії та виховання історичної емпатії. Разом з тим, «вивчення історії виключно на джерельному матеріалі є не найкращим вирішенням, бо займає багато часу і позбавлене послідовності»².

Еволюція поглядів на використання історичних джерел у шкільних підручниках простежується не лише за допомогою загальної характеристики навчальних книг, а й на прикладі окремих тем. Тему «Голодомор в Україні. 1932-1933 рр.» було обрано через низку причин. По-перше, її не було у радянських підручниках, відтак на її висвітлення не вплинули підходи й кліше, притаманні тій епосі, а через тривале замовчування вона потребує доказів. По-друге, це найважливіша тема з погляду залучення учнів до історичної пам'яті українського народу, розуміння його трагічної історії як наслідку імперської колоніальної та радянської тоталітарної політики. І особливу роль в цьому відіграє опора на першоджерела. По-третє, вивчення матеріалу цієї теми вимагає особливих педагогічних і технологічних підходів, звернення до емоцій і почуттів учнів, дієвим засобом чого є робота з різноманітними історичними джерелами.

Ознайомлення учнів з цією темою розпочинається у 5 класі в межах пропедевтичного курсу. Одним з підручників для 5 класу, яким чи не найдовше користуються у школах, є підручник В. Мисана. Описуючи масштаби трагедії, автор наводив два спогади тих, кому пощастило вижити, а добірка ілюстрацій до розділу містила дві світлини «Реквізоване у селян зерно» і «Безпритульні діти».³

На відміну від підходів попередніх видань (1997),⁴ крім рубрики «Цікаво знати», з'явилася нова – «Працюємо з історичним джерелом». Опрацювання учнями листа колгоспників села Горби до Йосипа Сталіна (1932 р.) передбачало усвідомлення висновку до ліхтарика: «Мільйони українців померли голодною смертю у 1932–1933 роках тільки тому, що радянська влада забрала у них хліб».⁵ Саме на це було спрямовано запитання до джерела: про справедливість запитань колгоспників; про тих, хто мусив би відповісти на їх запитання: «Як ми можемо будувати соціалістичне будівництво народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю чотири місяці? За що ми билися на фронтах,

¹ Осмоловський А. Рольовий підхід до аналізу історичних документів як засіб розвитку учнівської особистості // Доба. 2004. №2 (10). С.20-23.

² Крїїнс Х., Ван дер Лью Роод Й., Томс Д., Даргі Р., Доннермаер К., Кушнерьова Ю. Європейські обрії історичної освіти // Доба. 2004. №2 (10). С.7.

³ Мисан В.О. Оповідання з історії України. Підруч. для 5-го кл. серед. шк. -К. : Генеза, 1997. С.184.

⁴ Мисан В.О. Оповідання з історії України. Підруч. для 5-го кл. серед. шк. К. : Генеза, 2003. С.172.

⁵ Мисан В.О. Оповідання з історії України. Підруч. для 5-го кл. серед. шк. / Віктор Мисан. К. : Генеза, 1997. С.171.

за те, щоб сидіти голодними, щоб бачити, як вмирають діти в корчах голоду?»¹). поряд з цим автор привчає учнів до прийомів аналізу джерел, ставлячи запитання про довіру до документу та ймовірність його отримання Сталіним. Зміст ліхтарика ілюструвався світлиною «Колгоспники здають хліб державі. Початок 30-х років ХХ ст.».

В.Власов, О.Данилевська у своєму підручнику (2006) пропонували учням попрацювати з історичними джерелами (анекдот зі щоденника С. Єфремова про куркуля, фрагмент з повідомлення англійських дипломатів (1932 р.) про приреченість селян голодувати через вилучення врожаю, про запустіння територій внаслідок розкуркулення («село втратило найенергійнішу й найпрацьовитішу частину населення»²)) та світлинами «Сім'ю куркуля виганяють з власного двору. (Донеччина, 1930)», «Розкуркулення селян у с. Удачному на Донеччині. (1931 р.)», «Активісти виносять хатні речі «куркуля» (Поділля, 1929)», «Автомобілі з урожаєм. Херсонщина. 1930 р.». Запитання до світлин («Чи дають підстави фотографії для висновку про куркулів як про багатіїв, які несправедливо здобули свої статки? Як ви можете пояснити присутність озброєної людини під час «розкуркулення»?») ³ підводили учнів до висновку про несправедливість влади. Хоча ще кілька світлин ілюстрували позитивні зрушення на селі (Мітинг з нагоди відкриття 4-річної трудової школи в хуторі Романівський у Донбасі. 1928 р.), «Селяни на Харківщині слухають радіо. 1931 р.», «Українські колгоспники в 30-х роках», «100-тисячний трактор, виготовлений на Харківському тракторному заводі. 1935 р.»⁴)

У підручнику В. Власова (2013 р.), який зазнав певних точкових змін (зникла така характеристика голоду, як «штучний», дещо скориговані підписи під світлинами – уточнюється, що автомобілі з врожаєм радгоспу «Каховка» на Херсонщині, орієнтир «Донеччина» змінено на «Сталінську (нині Донецьку) область», збереглися загальний обсяг і зміст інформації в межах параграфу «Буремні роки, або Українська революція та перші десятиліття більшовицької влади»), оцінка Голодомору як найбільшого лиха тих років, документи, світлини і частина завдань, зокрема визначити на карті найбільш постраждалі райони і робота з документами⁵.

¹ Мисан В.О. Оповідання з історії України. Підруч. для 5-го кл. серед. шк. К. : Генеза, 2003. С.173.

² Власов В.С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів. К. : Генеза, 2006. С.168..

³ Власов В.С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів. К. : Генеза, 2006. С.168.

⁴ Власов В.С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів. К. : Генеза, 2006. С.166, 168.

⁵ Власов В.С. Історія України (Вступ до історії) : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів. К. : Генеза, 2013. 256 с. : іл. С.144-146..

Докладне вивчення теми Голодомору 1932-1933 рр. відбувається відповідно до навчальної програми у 10 класі, як у курсі всесвітньої історії в межах вивчення радянської політики колективізації, так і в курсі історії України як геноциду українського народу. Однією з найпоширеніших навчальних книг з всесвітньої історії для 10 класу є підручник П. Полянського. Параграф «СРСР у другій половині 20-х–30-х років» у межах теми «Тоталітарні та диктаторські режими» містить ліхтарик «Колективізація», де подається інформація про масштаби голоду на теренах України. Автор насамперед наголошує, що ще від 1918 р. дії більшовиків були спрямовані на ліквідацію господаря, тому сам текст нагадує опис розгортання військових дій. У рубриці «Свідчення» наприкінці ліхтарика наведено спогади активіста «розкуркулення» з книги Р. Конквеста «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор» та пропонується висловити своє ставлення до такої емоційної оцінки колективізації¹.

В інтегрованому посібнику «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках» (Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмолівський та ін.) зміст розділу «Демократія і диктатура. Тридцять: людський вимір» супроводжується стрічкою часу та картою «Україна у 1930-ті роки», на яких позначено Голодомор в Україні.² Параграф «Колективізація» окрім хронологічної таблички містить 19 джерел, з яких дев'ять напряму стосуються України³. Наступний параграф «Терор голодом» складається з чотирьох офіційних документів, це – «Додаток до протоколу ПБ № 93. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботували хлібозаготівлю», «Протокол № 96 засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю т. Кагановича Л.М. від 29 грудня 1932 р.», «Постанова Центрального Виконкому і Ради Народних Комісарів «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» 7 серпня 1932 р. (витяг)», «Постанова касаційної колегії Верховного суду УРСР про залишення в силі вироку про 10-річне ув'язнення селянки Н.М. Кліменко за мішок колосків, 25 грудня 1932 р. (витяг)», статистичних даних щодо кількості померлих з наголосом на неможливості точних підрахунків (у рубриці «Мовою цифр» наведено підрахунки Р. Конквеста («від 2.5 до 8 млн. жертв»: «від голоду померло 5 млн селян в Україні і ще 2 млн. поза її межами»),

¹ Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914–1939 : Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. Навч. закл. К.: Генеза, 2002. 288 с. :іл., табл., карти.

² Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900 – 1939 роках : Навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. Навч. закл. К.: Генеза, 2004. 256 с.: іл., карти. С.147.

³ Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900 – 1939 роках : Навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. Навч. закл. с.156–160.

С. Кульчицького (Україна) і С. Максудова (США) (від 3 до 4.5 млн. осіб, повні втрати (з урахуванням народжуваності) – від 4,4 до 6 млн.)), двох фрагментів з досліджень Р. Конквеста (оцінка подій як «терор голодом», пояснення твердження Й. Сталіна, що «національна проблема є за своєю сутністю селянською проблемою», тобто зв'язку між «уявною упертістю українських селян» і трактуванням «націоналізму» більшовиками) та Н. Дейвіса (констатація непоінформованості світу та обурення з приводу відзнаки Пулітцерівською премією журналіста, який розповідав, але жодного слова не написав про мільйони смертей) («Погляд дослідника»), газетного повідомлення з паризької газети за грудень 1932 р. «Чергова кореспонденція пані Клаймен у «Дейлі Експрес» присвячена голодомору в радянській Росії», карикатури із західноукраїнського часопису «Комар» за 1933 р. «Нема голоду», на якій окрім малюнка є пояснення: «Журналістам, що приїжджають зза границі, большевики закладають на лице «кантарки», в яких журналіст бачить тільки те, що большевикам вигідно». Окрема рубрика «Без коментарів містить досить показові й доступні результати підрахунків І. Дзюби («Якщо взяти число жертв голоду за 8 мільйонів чоловік (ця цифра називається найчастіше), то виходить, що кожна людська смерть – страшна смерть у голодних муках – дала Йосифу Віссаріоновичу 50 карбованців»), «Звернення учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр.» та світлину із зображенням скульптури В. Сідура «Волаючий».

Усі запитання до запропонованих джерел спрямовують учнів на самостійне визначення причин, механізмів, масштабів і наслідків Голодомору, на усвідомлення жорстокості і злочинності більшовицької влади та спонукають до висновків щодо поінформованості Заходу про події в Україні («Чи знав Захід про події 1932–1933 рр. в Україні, чи не хотів знати? Чому?»).¹

Найбільш повно тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні висвітлена в підручниках з новітньої історії України. Першою навчальною книгою, в якій було висвітлено голод 1932–1933 рр., став пробний навчальний посібник «Історія України» (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів, В. Сарбей),² що містив параграф, написаний С. Кульчицьким, «Колективізація сільського господарства», в якому виокремлювався ліхтарик «Голод 1933 р.» і який

¹ Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900 – 1939 роках : Навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. – С.161–164.

² Коваль М.В. Історія України: Проб.навч. посібн. для 10–11 кл. К.: Рад.шк., 1991. 336 с.

супроводжувався документами та запитаннями, що підводили учнів до усвідомлення причин та трагічних наслідків голоду 1932–1933 рр.¹

У підручнику з історії України С. Кульчицького, Ю. Шаповала (2003),² текст параграфу «Суцільна колективізація сільського господарства в Україні» був не лише перероблений, але й доповнений дев'ятьма світлинами, картою «Україна в 1920–1930-ті роки» з позначенням регіонів, що зазнали голодомору, низкою документів різного характеру, до яких ставилися запитання (постанови партійних і радянських органів; телеграми керівництва; листи громадян України до центральних органів партії; офіційне повідомлення міжнародної преси Міністерства закордонних справ Італії «Голод в Радянській Україні»; частівки; дані з секретного повідомлення про переселення на Україну тисяч колгоспників з інших територій СРСР), та невеличкими завданнями рубрик «Подумайте», «Розмірковуємо, доводимо, висловлюємо думки». Головний наголос був переміщений на усвідомлення штучного характеру голоду, розгорнутий владою проти українського селянства терор голодом, на моральну оцінку дій більшовицького тоталітарного режиму.³

У підручнику С. Кульчицького, Ю. Лебедєвої (2011) параграф «Суцільна колективізація сільського господарства» завершувався ліхтариком «Голодомор 1932–1933 рр.», який складався з авторського тексту, джерел і завдань до них (телеграма Й.Сталіна від 01.01.1933 р., оперативний наказ про ДПУ УСРР від 13.02.1933 р.)⁴. Документи представлено у рубриці «Мовою джерела», яка чотири рази розриває авторський текст і відіграє ілюстративну функцію. Наприклад, теза: «Жителі населених пунктів або територій, занесених на «чорну дошку», фактично прирікалися на смерть» – супроводжується статистичними даними («На «чорні дошки» занесені колгоспи 82 районів України, тобто майже чверть адміністративних районів з населенням 5 млн. осіб») і завданням пояснити наслідки. Наступне речення про початок справжнього Голодомору після сталінської телеграми від 1 січня 1933 р. підкріплюється її текстом та запитаннями щодо очікувань Сталіна від місцевих органів влади, причин приховування селянами хліба та «чи вилучення хліба було єдиною метою

¹ Коваль М.В. Історія України: Проб.навч. посібн. Для 10–11 кл. К.: Рад.шк., 1991. С.189–190.

² Кульчицький С.В. Новітня історія України (1914–1939): Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2003. 304 с.: іл., карти.

³ Кульчицький С.В. Новітня історія України (1914–1939): Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2003. С.222–241.

⁴ Кульчицький С.В. Історія України : дод. до підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академ. рівень. К.: Генеза, 2011, 88 с.: іл.– С.34–45.

застосування репресій щодо селян».¹ Для визначення масштабів втрат учням пропонувалося проаналізувати дані різних дослідників у різні часи (з 1946 по 2001) щодо прямих людських втрат². Текст ілюстрований плакатом 1929 р. «Чом же ти ще й досі не в колгоспі?», світлинами «Сім'ю куркуля виганяють з власного двору. Сталінська (тепер Донецька) обл. 1930 р.», «Розкуркулення селян с. Удачне на Донеччині. 1930-ті рр.» та емоційний малюнок В.Седляра до поезії Т.Шевченка «Чума» з «Кобзаря» (1931).

У підручнику В. Власова, С. Кульчицького (2015) назви ліхтариків кожного параграфу формулюються у вигляді запитань, відповіді на які частково містяться в авторському тексті, і мають доповнюватися власними висновками внаслідок роботи з джерелами, що супроводжуються завданнями, та ілюстраціями. Викладу матеріалу параграфу передують розлогі, на одну сторінку фрагмент листа Й. Сталіну комсомольця Пастушенка з с. Полонисте Голованівського р-ну Кіровоградської області (1932 р.). Лист супроводжується запитаннями для систематизації отриманої інформації про тогочасну ситуацію на селі, чотири світлинами, на двох з яких зафіксовано здачу селянами зерна на склад та різні форми розкуркулення – винесення речей з хати та вигнання сім'ї з власного двору. Автори кількома вступними тезами окреслюють колективізацію селянських господарств як найскладніший етап становлення тоталітарного режиму – створення командної економіки («перетворення селян-власників на пролетаризованих робітників» здійснювалося «брутальною силою» і викликало опір селян державі; опір спричинив державний терор голодом, який «переріс у жахливий голодомор»)), послідовність його впровадження у два прийоми: охопив сотні сіл, поставлених на «чорну дошку», у листопаді – грудні 1932 р., був поширений «на всій території України» у січні 1933 р.) та наслідки (загибель «мільйонів українських громадян»)³.

На початку наступного ліхтарика автори пропонують, відштовхуючись від зображень на восьми світлинах («Селяни в м.Немирів на Вінниччині здають хліб у контору «Райспоживспілки» 1929р.», «Селяни артілі «Надія» здають зерно на склад. Кіровоградщина. 1930р.», «Активісти колективізації виносять речі з хати «куркуля». Поділля. 1929 р.», «Сім'ю куркуля виганяють з власного двору. Сталінська (нині Донецька) обл. 1930 р.», «Допит незаможника, звинуваченого в

¹ Кульчицький С.В. Історія України : дод. до підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академ. рівень. К.: Генеза, 2011. С.41.

² Кульчицький С.В. Історія України : дод. до підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академ. рівень. К.: Генеза, 2011. С.43.

³ Власов В.С. Історія України 1921–1938. 10 кл.: навч. посіб. для загальноосвіт. Навч. закл. Київ: Літера ЛТД, 2015 С.56.

«куркульській пропаганді». Сумщина.1929 р.», «Автомобілі з урожаєм радгоспу «Каховка» на Херсонщині.1930», «Розкуркулювання» селян в с.Удачне Сталінської (нині Донецької) обл. 1931 р.», «Урочистий виїзд в поле членів артіль «Ленінський шлях» на Київщині. 1936 р.»), визначити не лише статки зображених селян, але й власні відчуття, які виникають при перегляді світлин, пропонують пояснити, чому селяни вірили у краще життя у колгоспі.

Найбільший за обсягом ліхтарик, присвячено Голодомору, до якого вміщено для опрацювання три джерела: витяг з ухвали касаційної колегії Верховного суду УСРР (25 грудня 1932 р.) про відмову у пом'якшенні покарання селянці за зрізані колоски, сталінська телеграма керівникам УСРР (1 січня 1933 р.) і анонімний лист від голови колгоспу в Лебединському районі на Харківщині голові ВУЦВК Г. Петровському про розчарування комуністів у політиці партії.¹ Завданнях наприкінці параграфу спрямовують на глибше осмислення навчального матеріалу, зокрема, розведення понять «масовий голод» і «Голодомор» («Укажіть, у яких з тверджень ідеться про причини масового голоду, а які мають безпосередній зв'язок з Голодомором»), виокремлення найістотніших наслідків «суцільної колективізації», визначення за уривком з постанови ЦВК постанови ЦВК і РНК СРСР дати її ухвалення, уявлення за допомогою слів народної пісні реалій тогочасного селянського життя, ставлення народу до політики партії та причин того, що «попри таке ставлення «суцільна колективізація» стала реальним фактом».²

Підручник з новітньої історії України Ф. Турченка уперше було видано у 1994 р.³ Він став книгою, яка, за влучним висловом В. Мисана, започаткувала альтернативу в українському підручникотворенні,⁴ неодноразово перевидавася, зазнавав редагувань відповідно до змін у програмі, проте зміни щодо висвітлення теми колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. торкалися лише компонування матеріалу, доповнення ілюстраціями тощо і не впливали ані на зміст, ані на висновки, до яких підводив автор.

У першому виданні підручника до рубрики «Документи» наприкінці параграфу «Колективізація і розселяння України» із завданнями о кожного

¹ Власов В.С. Історія України 1921–1938. 10 кл.: навч. посіб. для загальноосвіт. Навч. закл. Київ: Літера ЛТД, 2015 С.59–62.

² Власов В.С. Історія України 1921–1938. 10 кл.: навч. посіб. для загальноосвіт. Навч. закл. Київ: Літера ЛТД, 2015 С.64,65.

³ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945 рр.): [Підручник для 10-го класу середньої школи]. К.: Генеза, 1994. 344 с.

⁴ Мисан В. Як ми вчилися вчити історію: особисті нотатки педагога про перше десятиліття шкільної історичної освіти у незалежній Україні // Україна модерна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/event/mysan-history-education-ukraine>

документу було вміщено такі джерела: «Із заяви селянина Й.Й.Безпалька до ВЦУВКу проти рішення Оріхівської селищної Ради на Дніпропетровщині про його висилку на Соловки як сина куркуля від 14 лютого 1930 р.», «З огляду партійно-радянських контрольних органів УСРР про зловживання владою під час колективізації та розкуркулення від 5 квітня 1930 р.», «Зі спогадів свідків Голодомору 1932-1933 рр.», «Реакція секретаря Вінницького обкому КП(б)У І.Лівензона на заяву місцевих парткерівників про голод у Теофіпільському районі. 24 березня 1933 р.», «Постанова ЦК ВКП(б) від 8 листопада 1932 р.» про припинення відвантаження товарів для села усіх областей України, «Постанова бюро Михайлівського райпарткому Дніпропетровської області від 14.11.1932 р.» і «Частівки, записані під час голодомору 1932-1933 рр. на Мелітопольщині». Усі вони, за винятком частівок, залишаються у наступних виданнях підручника, зокрема у виданні 2003 р. у межах теми «Радянська модернізація України» модернізації сільського господарства присвячено три параграфи «Прискорена колективізація», «Розселяння України», «Голодомор 1932–1933 років», і ще один – колгоспному життю після Голодомору.¹ Для опрацювання із запитанням «Що нового про голодомор в Україні дає цей витяг зі статті австрійського історика?» додано цитату зі статті А. Вонабурга «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.».²

У підручнику Н.Гупан, О.Пометун (2004) до параграфу, присвяченого темі Голодомору, проілюстрованого світлиною «Трупи померлих на вулицях Харкова. 1933 р.», було включено низку документів: фрагмент постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», телеграма «заступника голови Ради праці й оборони В.Куйбишева в ЦК КП(б)У про необхідність прискорення експорту зерна з України. 27 серпня 1932 р.», «Із постанови й інструкції Раднаркому УСРР про застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба під час голоду. 11 листопада 1932 р.», «Із протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У за участю Л.Кагановича. 29 грудня 1932 р.», «Постанова касаційної колегії Верховного суду УСРР про залишення в силі вироку, винесеного селянці Н.М.Кліменко: 10-річне ув'язнення за мішок колосків. 25 грудня 1932 р.», які разом із запитаннями розривали авторський текст. Наприкінці параграфу у рубриці «Поміркуйте» пропонувалося порівняти

¹ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914 – 1939. Підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.. Вид. 3-тє, виправл. та допов. К.: Генеза, 2003. 352 с.; іл. С. 271–288.

² Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914 – 1939. Підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 3-тє, виправл. та допов. К.: Генеза, 2003. С. 283–284.

голод в Україні 1921-1923 рр. та голодомор 1932-1933 рр., для чого додавалися дані про наслідки масового вилучення зерна по національних (німецьких, болгарських) районах Дніпропетровської області, статистика голодуючих у 66 районах Київської області та чисельність підібраних трупів на вулицях Києва (ця інформація не увійде до видання 2015 р.)¹

У підручнику О.Пометун, Н.Гупан (2015) тема Голодомору увійде окремим ліхтариком до параграфу «Суцільна колективізація сільського господарства», відтак скоротиться кількість джерел: до рубрики «Зверніться до джерел» у тексті вміщено лише витяг з постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. та запитання до нього, у рубриці «Перевірте себе» запропоновано для опрацювання і висловлення власної думки цитати істориків В.Марочка та О.Субтельного².

Отже, в сучасних підручниках авторський текст підкріплюється документами: спогадами свідків, партійними постановами, телеграмами, оперативними наказами тощо. Навчальні книги ілюструються світлинами, які здебільшого відображають виселення розкуркулених, здачу хліба селянами, та радянськими агітаційними світлинами врожаїв, урочистого виїзду в поле тощо. Для підсилення авторського тексту у підручниках наводяться таблиці втрат за підрахунками різних джерел, цитатами істориків.

Зміст теми «Голодомор 1932–1933 рр.» у регіональних підручниках багато в чому залежить того, наскільки регіон у ті часи був охоплений голодом, від часу написання і видання навчальної книги, ідеологічної позиції та професійної кваліфікації авторів, і навіть від політичних сил, які здійснювали фінансову підтримку видання.

Так, у підручниках Галичини, Волині, Закарпаття та Буковини події, пов'язані з Голодомором не висвітлюються, позаяк напряду не торкалися цих регіонів, що не перебували у складі СРСР. Разом з тим, підручник з історії Прикарпаття (В. Островський) містить сюжет про ставлення до сталінської радянської політики. Автор називає рух проти «більшовицької антиселянської політики» всенародним і відзначає, що за короткий час було утворено відділи Громадського комітету рятунку України зі збору коштів і продуктів («ділилися останнім»), громадські організації провели протестні віча і демонстрації (наприклад, 19 серпня 1933 р. у Станіславі), проголосили 29 жовтня 1933 р. Днем національної жалоби і протесту у зв'язку з голодом на Великій Україні, що знайшло підтримку

¹ Гупан Н.М. Новітня історія України: 1914– 1939: 10 кл.: Навч. посіб. К.: Видавництво А.С.К., 2004. С. 250–255.

² Історія України : підруч. Для 10 кл. загальноосвіт. Навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. К.: Видавничий дім «Освіта», 2015. 223,224

греко-католицького єпископату, у день свята Воздвиження Чесного Хреста пройшли пам'ятні богослужіння в усіх греко-католицьких і православних церквах.¹

Автори посібника «Ми – одесити» (О. Бачинська, П. Гопченко, О. Кирилук) у межах параграфу «Одещина в радянські часи» відводять темі кілька абзаців і як ілюстрацію вміщують фрагмент листа хліборобів Одеського району Сталіну, написаного у 1931 р. («...Чому ми, селяни-хлібороби, ...бачимо, скільки ми зібрали зерна пшениці і всіх інших культур, на сьогоднішній день не маємо, що їсти»), зміст якого самі ж і тлумачать².

У посібнику О. Коротецького «Літопис Херсону» у параграфі «Херсон у 1925–1940 рр.» вживається термін «голод» без будь-яких оцінок та подаються два документи. Перший – це лист від 3 липня 1931 р. робітників заводу ім. Петровського до Г. Петровського («Ми голодуємо... від нас вимагають «дай і дай», а нічого, крім шматка чорного хліба наполовину зі сміттям, нічого немає»), другий – телеграма від 11 березня 1933 р. про забезпечення міст Херсону, Первомайська, Зинов'євська («є кілька випадків опухання і смерті»). Таку само роль ілюстрації відіграє інформація про опір державній політиці через заниження показників врожаю («Так, у Скадовському районі зібрали 40 пудів з гектару, а у звіті зазначили 20 пудів з гектару. У Чаплинському районі зібрали 42 пуди з га, а повідомили про 22 пуди з га» »).³

У навчальному посібнику для 5 класу «Історія Миколаєва» (Н. Кухар-Онишко, О. Гриневич, Н. Гаркуша) текст супроводжується картою України, на якій умовно позначено охоплені голодом території та виділено втрати від 3,5 до 9 млн. осіб. З цим дещо дисонують ілюстрації у книзі – портрети місцевих діячів (без коментаря) та орден Леніна.⁴

Авторський текст навчального посібника «Історія рідного краю: Миколаївщина» (2015) насичений статистичними даними, фактами процесу розкуркулення (рішення бюро Миколаївського міського партії від 1.09.1932 та 7.10.1932 по незадовільний стан сівби та вживання заходів до злісних невиконавців планів» та опору селян політиці колективізації (напад на голову артілі «Червоний Жовтень» с. Піски Баштанського району, підготовка озброєних повстань у Очаківському і Новобузькому районах, «бабський бунт» у

¹ Островський В. Історія Прикарпаття: Посібник для загальноосвіт. навч. закладів. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. 352 с. С.168.

² Ми – одесити. Навчальний посібник з краєзнавства; за заг. ред. проф. С. В. Козицького. – Вид. друге, доп. Одеса: Плоске, 2008. – С.86.

³ Коротецький А.А. Летопись Херсона (учебное пособие). Херсон, 2004. 284 с. С.212,213.

⁴ Кухар-Онишко Н.О. Історія Миколаєва: Навч. посібник для 5 кл. загальноосвіт.шк. Миколаїв: Можливості Кіммерії., 2000, 100 с.: іл. С.81–83.

с. Мостовому Первомайського округу). Висновок, до якого підводять автори: «Примусове проведення колективізації призвело до небаченого голоду в країні – найстрашнішої трагедії українського народу в ХХ ст.». ¹

Окремим сюжетом у посібнику йдеться про «чорні дошки», який супроводжується Постановою Політбюро ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР від 6 грудня 1932 р. «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Так, у додатку до спецповідомлення №32 про стан занесених на «чорну дошку» сіл Троїцьке Свято-Троїцького району і Піски Баштанського району називаються: місцеві учасники каральних акцій («колишні червоноармійці, червоні партизани і біднота»), способи приховування хліба (колгоспник Белоусов Семен заховав 15 пудів у землі під вбиральнею); засоби дізнання (примус дружини рахівника колгоспу рити будь-де ями, яка вже «знесилена» вказала на схованки з 30 пудами пшениці), спротив (тракторист О. Пісковець псував трактори й організовував страйки, куркуль Бидейко спалив вночі у пічці наявну пшеницю, аби не здавати її); покарання (затримання, арешт і віддання під суд; виселення з конфіскацією майна 12-ти господарств на території Жовтневого району, виключення з колгоспу ім.А. Марті 85 чол.); відзначається ставлення більшості селян в с. Троїцькому («кругова порука відчувається настільки сильно, що зламати її не вдалося»), у с. Баштанка «настрій села замкнутий», на зборах «помітна роздвоєність населення») та незмога селян до очікуваного владою відкритого протистояння («відбулося без ексцесів», «ворожих і відкритих антирадянських виступів не було»). ² Проте вміщені документи виконують лише роль ілюстрації.

У підручнику Б. Братанича, М. Романенка з історії Дніпропетровщини тема Голодомору, подібно до інших тем, подана двома блоками: власно текст і додаткові матеріали. Причому документи не виокремлюються, а є складовою авторського тексту, який містить посилання на них («документи свідчать про»). Наприклад, терор проти активістів тлумачиться як «відповідь терором на терор влади» і наводяться факти: у с. Голубівка активістку О. Скороход кинули живою в димар, в с. Знаменівка повстанці зарубали сокирами 20 членів з артілі-активістів «Спартак», у с. Пальмирове убили голову сільради А. Деркача, у с. Лозуватка, спалили хату активіста Хохла і знищили сім'ю активіста Шкарупського; масштаби трагедії подаються через приклади спустошених сіл, зростання площі посівів на одного працездатного в 10 разів, згадуються 73 справи в області про людоїдів («канібалізм набув характеру епідемії»).

¹ Історія рідного краю: Миколаївщина: нав. посібник. Миколаїв: Іліон, 2015. С.329–332.

² Історія рідного краю: Миколаївщина: нав. Посібник. Миколаїв: Іліон, 2015. С.337-339.

Текстовий матеріал проілюстрований 17 світлинами: вивезення зерна («Валка з хлібом, зданим жителями с. Піщанка, у рахунок хлібозаготівель. 1928 р.», «Валка вивозить хліб з колгоспу. 1932 р.», «Примусове вивезення хліба у 1932 р.», «До сільради привезли реквізоване у селян зерно, 1932 р.», «Відправка зерна на зсипний пункт. 1934 р.»), шпальта місцевої газети з «чорною дошкою», хлібна картка 1933 р., пошук хліба на подвір'ї селянина, жертв голоду тощо¹.

Автори підручника з історії Запорізького краю (О. Ігнатуша, В. Ткаченко, Г. Турченко) в авторському тексті наводять фрагменти різноманітних документів (нелегальної листівки, протоколу засідання райпарткому, партійних постанов, розпоряджень тощо), статистичні дані. Наприкінці параграфу до рубрики «Документи» винесено три документи («Постанова бюро Михайлівського районного комітету КП(б)У про стягнення упродовж 24 годин з колгоспників платежів за наступний рік», «Лист завідуючого Мелітопольським районним відділом постачання від 1 лютого 1933 р. з розрахунком продуктів для 60 учасників пленуму районного партійного комітету», «Витяг з інформації Дніпропетровського обкому КП(б)У ЦК КП(б)У від 12 березня 1933 р. про голодування населення, про десятки підібраних трупів по м. Бердянську, Мелітополлю»), до кожного з них рубрикою «Поясніть» запропоновано запитання і завдання, на кшталт: «Яка головна ідея документа? Чому, на вашу думку, документ поширювався з грифом «Цілком таємно»?», «Про що це може свідчити?».²

Посібник з історії районного центру Олександрівка Кіровоградської області (Б. Кузик, Л. Литвин) являє собою суміш радянських підходів і матеріалів усної історії, де глибина трагедії проілюстрована спогадами свідків: «Все забрали комнезами. Їли листя і цвіт акації. Переминали пусті качани і робили із крупців кашу... Все, що залишалося на другі дні, приходили вночі або вранці комнезами і забирали... По сусідству жили люди... Мала сім'я двох дочок Дуню і Дашу. Під час голоду мати поїла своїх дочок»,³ «Бідними в Олександрівці були або дуже хворі, або дуже ледачі люди... Прийшли активісти і все забрали, все до горошинки... Пам'ятаю і наших активістів. Це були молоді хлопці... навіть були такі, що не могли правильно сказати «куркуль», то казали «уруль». Вони робили любу шкоду крім добра. Як ми пережили голод? Дякуючи нашій мамі та корівці.

¹ Братаніч Б. В. Історія рідного краю. Дніпропетровщина: Наш край під час Першої світової війни. Національної революції та соціалістичного будівництва. 1914 – 1939 рр. Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2007. С.286-328.

² Ігнатуша О. М. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. Під ред. Ф. Г. Турченка. Запоріжжя: Прем'єр, 2001. С.160–173.

³ Кузик Б. М. До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодення: Навч посібник. Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. С. 101-106.

Але молока на десять душ не вистачало, тому їли цвіт акації, лупу з пшона, сушили мох, а потім перетирали і їли юшку».¹

У посібнику з історії Кіровоградщини (за ред. І.Козир) до параграфу ««Великий перелом». Утвердження тоталітарного режиму», де як ілюстрації використані світлини рукописного заклику до повстання в с.Сентовому, фрагменту газети «Зинов'ївський пролетар» з вироком суду Устинівським бунтарям, де коротко йдеться про Голодомор 1932-1933 рр. у краї, у рубрику «Додатки» без будь-якого супроводу включено документ «Повідомлення про випадок людоїдства в с.Леонтовичеве Новоукраїнського району. 1933 р.» з жахливим описом («...хлопець 15 років задушив дитину 4-х років. Задушивши, збудив останніх дітей віком 12 років, 8 років і запропонував їм порізати її для споживання» тощо).²

Змістові наголоси в підручнику І. Рибак з історії Поділля прочитуються вже у назвах параграфів та ліхтариків: ««Колективізаторська лихоманка» у краї», «Антиколгоспні виступи», «Колективізація сільського господарства: зміна тактики проведення. Форми опору селян», «Голод 1932–1933 рр.», «Політичні репресії», «Розстріляне Відродження». Опис процесу колективізації автор розпочинає з протесту делегатки від Мар'янівської сільради М. Щур на районній конференції селянок у 1929 р., згадує запомадливості Шепетівського окружкому у справі виконання партійних рішень щодо темпів суцільної колективізації, повальні обшуки й подвірні обходи визначає як «вакханалію насильства» з метою залякати селян, а їх методику розкриває на прикладі інструкції Старокостянтинівського райкому партії про проведення в ніч з 16 на 17 лютого 1930 р. «трусів» «з метою виявлення у людей срібних монет» («Вилучення срібла проводиться, починаючи з 5 крб. При виявленні більше 30 крб. срібла – власника заарештувати», трус розпочинався з 12 ночі, а о 7 ранку мав лежати звіт). Цей посібник є чи не єдиним, де наголошується на тому, що прискорена колективізація супроводжувалася «шаленою антирелігійною та антицерковною діяльністю», смертельним страхом, що руйнував батьківські зв'язки, розкуркуленням («куркулів виганяли пішки», «взяли з собою те, що могли нести на собі», «партійним активістам було байдуже до них», «ми гнали їх, як гусей»). Зазначається, що селянський опір набував у краї різних форм: листівки із закликами до повстань (с. Карачайка Затонського району, «Хай живе українське національне об'єднання. ... Тихо до тебе підійдуть радянські кати, швидше

¹ Кузик Б. М. До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодення: Навч посібник. Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. – С.119.

² Кіровоградщина. Історія рідного краю : навч. посібник. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. С 194, .200.

вставай!)), називаються найбільш постраждалі райони: Деражніянський, Летичівський, Проскурівський, Славутський та інші; наводяться статистичні дані щодо смертності у регіоні, зауважується на відсутності реальних даних – ретельних записів не велося, та й те, що було фальсифікувалося, нищилося). Завершує оповідь про голодомор висновок про остаточно зламаний опір селян та наводиться заява «партійного функціонера» Хатаєвича. Текст супроводжується світлиною дітей «Безпритульні», а до рубрики «Документи свідчать» вміщено жахливі свідчення двох очевидців з с. Плеска Шепетівського району, які дітьми стикнулися з канібалізмом у свої сім'ях (у Мотлюк Фросини був молодший братик, якого вона не побачила вдома, натомість «з киплячого горщика показала дитяча рука з простягнутими вгору пальчиками. Це свого маленького сина зварили батьки. Через кілька днів батько помер»; у Мотлюк Докліди було троє дітей, «щоб вижити, батьки двох менших вбили, засолили і потрошку використовували в їжу», старша шестирічна Марійка втекла з дому в інше село до тітки, коли побачила, що у коморі в «у діжці лежала ще ціла голова Лідочки і засолені ручки і ніжки обох діточок. А батьки все ж таки невдовзі померли»¹).

У посібнику М. Лавриновича, Г. Махоріна з історії Житомирщини наводяться документи про те, що в с. Старій Котельні бригадир Лісов «проявив тенденцію погромника», «запроваджував масові обшуки, вибивав вікна у колгоспників, ламав пічки та інше»); навішування на шию і голову плакатів і водіння їх по селу – «коридорна система». Колективізація, що розглядалася як засіб розв'язання хлібозаготівельних криз, розкривається низкою джерел (інформація Любарського відділу ДПУ у червні 1932 р., повідомлення секретарю Андрушківського РВК зі списком «гостро недоїдаючих та опухлих дітей»; постанова бюро Троянівського райпарткому від 2 березня 1933 р. про звернення до обкому партії збільшити фонд допомоги голодуючим) і намагалися її приховати. Оцінку дій влади, «політику батога і пряника», вони «засвідчують документами»: циркуляром секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора (1932 р.) про вилучення усього зерна в план хлібозаготівлі і заходи проти саботажу та ініціативою С. Косіора (березень 1933 р.) щодо продовольчої допомоги районам і колгоспникам, які вкрай її потребували.

М. Лавринович, Г. Махорін наводять приклад голодування містян робітників м. Бердичева, фіксування смертельних випадків на вулицях і в

¹ Рибак І. Наш край в історії України: Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2010. С.149-162.

квартирах та узагальнюють: «Факти переконливо засвідчують справжню картину голоду на Житомирщині і його наслідки»¹.

У підручнику з історії Полтавщини Голодомор представлено як завершальну стадію боротьби держави з селянством. В останньому ліхтарику розкривається як безнадійне становище на селі, так і контраст між становищем селян і голів правлінь, районних партійців тощо, які отримували пайки у закритих розподільниках, знову ж таки, створених за постановою РНК СРСР. Причому на одній сторінці книги вміщено текст про те, що дружини офіційних осіб вимінювали на базарах на зайві продукти дорогі речі, що у містечках і навіть селах відкривалися крамниці «торгзіну» для скуповування дорогоцінностей, ілюстровані агітаційними плакатами («Про кожного з нас піклується Сталін у Кремлі», «Спасибі рідному Сталіну за щасливе дитинство!», «З кожним днем все радісніше жити»), а на іншій – вісім без підписів світлин, на яких – голодуючі, вщент виснажені люди й померлі, опухлі діти.

Текст параграфу «Голодомор 1932–1933 рр.» супроводжують рубрика «Свідчення» (містить 39 різноманітних за сутністю і обсягом документів: партійні і урядові постанови, звіти державних органів різного рівня, особисті розпорядження керівників, статистичні дані, листи, спогади очевидців, газетні публікації тощо) і добірка ілюстративного характеру (21 світлина, на яких зображено діячів партії («В. Молотов, Й. Сталін, Л. Каганович 1 травня 1932 р.», портрети В. Молотова, П. Постишева у вишиванці); селянин-одноосібник, здавання хліба на Зіньківщині (1933); голодні селяни, що залишають село; черга за хлібом; померлі на вулицях Харкова; оголошення на вулиці Харкова про заборону ховати виснажених від голоду людей, серед яких діти; Меморіал народної скорботи «Голодомор–33» на Зажур-Горі і виступ на відкритті Б.Олійника; картини, присвячені темі Голодомору, ілюстрації В. Седляра до «Кобзаря» Т. Шевченка; шість тогочасних плакатів; діаграма «Динаміка хлібозаготівель в Україні в 1932–1936 рр. (млн. пудів)»; порівняльна таблиця кількості населення (1926 і 1939 р.) та 13 запитань і завдань як до тексту, так і до розміщених документальних та ілюстративних матеріалів².

Р. Лях, В. Никольський, В. Нестеренко у донецькому підручнику (1998) ілюструють виклад статистичними даними, зокрема розглядають голод як наслідок політики розкуркулювання: «лише на одному засіданні Слов'янського

¹ Лавринович М.І. Історія рідного краю. Навчальний посібник для 10 класу середньої загальноосвітньої школи. Житомир: Житомирський ОШО, 2008. С.99-106.

² Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (І половина XX століття): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи. Полтава: "Оріяна", 2005. 312 с.

райвиконкому 7 березня 1930 р. було вирішено вислати 40 сімей з 207 душами за межі округу, 15 сімей з 76 душами – за межі республіки, в межах району – 196 сімей з 1111 душами», ««багато селян, не чекаючи погрому, кидали свої господарства і перебиралися на шахти, будівництва. У 1930–1932 рр. серед шахтарів вони складали 80%, металургів – 63%»; «з 7 серпня 1932 до 1933 р. у Донецькій області за цією постановою було засуджено 9286 осіб, з них 301 розстріляний (по колгоспах, відповідно, 2566 і 167). Серед репресованих автори називають «недостатньо старанних керівників» зокрема у справі хлібозаготівлі (лише у Великоянісольському районі таких було 600 осіб, з них 20 розстріляні, інші вислані до концтаборів)»; «втрати худоби у колгоспах Великоянісольського (за зиму 1931–1932 рр. у п'ять разів, у 1933 р ще вдвічі)»¹.

Колектив авторів навчального посібника «Сумщина в історії України» Найпростішими формами спротиву були скарги селян на адресу уряду (скарга жительки с. Сміле Недригайлівського району М. Вихтурової Г. Петровському про незаконні дії сільради – за несплату непосильних податків забрали все майно і вигнали з хати; за півроку 1932 р. з Лебединського району на адресу уряду надійшло 62 скарги, перевірка яких «виявила факти необґрунтованого розкуркулення»).² Становище селян визначається як тяжке, а голод подається на конкретних прикладах – анонімний лист колгоспника з Лебединського району від 8 серпня 1932 р. про занепад колгоспів, про вимирання сіл Михайлівка, Ворожба, Великий Вистороп, Межиріч, Нижня Сироватка. Про обізнаність влади з масштабами трагедії йдеться в інформації начальник Харківського відділу ДПУ про загрозливі розміри голоду, особливо в Миропільському районі та випадки людоджерства і трупоїдства.

Інший посібник з історії Харківщини (О. Грінченко, С. Губіна, Т. Дрожжина та ін., 2011) наголошується на спрямованості голоду проти селян («Від голоду гинуло саме сільське населення. У містах... з голоду не вмирали. Селяни приходили в Харків, там знаходили смерть прямо на тротуарах», це ілюструється світлиною), Поінформованість про голод у світі подається через вміщені до рубрики «Мовою документів» фрагменти повідомлення кореспондента російськомовного журналу «Социалистический вестник» (1932. – № 11) («Навіть у Харкові зустрічається велике число селян, які жебрають хліба. Але міліція виганяє їх поза місто», «Вовчанський район Харківської області: «Десятки людей умирали кожного дня. ...Викопати могилу було не легко, тому

¹ История родного края (Часть вторая). Учебное пособие для 10–11 классов. Донецк: Издательство «Фирма «Кардинал», 1998. 336 с.

² Сумщина в історії України: Навчальний посібник. Суми: Видавництво «МакДен», 2005. 380 с.

викопували великі спільні ями. Тіла накидали на віз немов те дерево, привозили їх на край ями і скидали як-небудь...Ті, що нині ховали, були завтра трупами», «Пархомівка Харківської області: «...селянина Ковалю, ще живого, кинули до спільної ями. Та вночі він виліз з-під трупів поповз із цвинтаря до першої хати»¹. Наводяться спогади британського письменника й журналіста, комуніста А. Кестлера («[у газетах]... ні слова про голод, про тиф, про село, що гине. Ми жили немов у сні: газети писали про якусь іншу країну... абсолютно недотичну з нашим повсякденним життям. У результаті москвичі поняття не мали про те, що відбувається у Харкові... Порожнеча й холод індустріалізованого печерного століття...»)².

К. Алтабаєва у навчальному посібнику з історії Севастополя (2004) у параграфі «Соціалістична реконструкція села і становище трудящих» докладно розглядає кризу 1928 р., колективізацію у Севастопольському районі (крім самого процесу, наводяться приклади опору за повідомленнями газети «Маяк комуни» взимку 1930 р.: «...під впливом мул і лишенців хижачки винищується худоба. Куркульня сотнями вирізає баранчиків, господарсько-корисну молочну худобу, підбиває до того ж середняків і бідняків. «Перед тим, як іти до колгоспу – ліквідуй худобу»» – викинули гасло куркулі», у селі Біюк-Мускомії куркуль Сулейман Гані зруйнував дві комори, зарізав племінну корову і 10 баранчиків, навмисне скоротив посівну площу, за що був засуджений, а майно конфісковане)³. Автор наводить повідомлення уповноваженого Наркомснаба до райкому ВКП(б) проте, що «по селах, де немає городів, а вирощують лише тютюн, селяни просять привезти хоч щось із продуктів», від голоду у місті та його околицях загинуло близько 200 чоловік; у 1930 р. селянам Севастопольського району припинили видавати борошно, у 1932 р. з забезпечення були зняті кустарі, домовласники, безробітні, скоротилися норми видачі хліба до 200 г на день, які не завжди можна було викупити (так, у листі робітник жалівся, що протягом трьох днів не може отримати хліба у ларьку на Татарській слобідці)⁴.

Розповідаючи про розкуркулення К. Алтабаєва наголошує, що жертви акції не були куркулями, а наведені у таблиці дані про долю конфіскованих будинків

¹ Харківщинознавство: навч. посіб. для учнів 8-9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Вид.3-тє, переробл. й доповн. – Х.: Гімназія, 2011. С. 224,225.

² Харківщинознавство: навч. посіб. для учнів 8-9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Вид.3-тє, переробл. й доповн. – Х.: Гімназія, 2011. С. 227.

³ Алтабаєва Е. Б. Смутное время: Севастополь в 1917 – 1920 годах: Учебное пособие. – Севастополь: “Телескоп”, 2004. 384 с. : ил.

⁴ Алтабаєва Е. Б. Смутное время: Севастополь в 1917 – 1920 годах: Учебное пособие. – Севастополь: “Телескоп”, 2004. С. 243, 245, 247-248, 252.

у селах Біюк-Кускомія, Кучук-Кускомія, Алеу, Шули, Бага, Саватка, Узенбаш, Календа, Карань, Узунджа свідчать про те, що більшість залишилася пустою.¹

Цікавим методичним прийомом у підручнику є подання інформації щодо цінової політики 1933 р. – наводяться граничні роздрібні ціни постачання Кримської СРР, встановлені Наркоматом, і ринкові (наприклад, 1 кг яловичини коштувала у крамниці 4 крб.20 коп., а на ринку – 11 крб., картоплі відповідно – 16 коп. і 4–6 крб., вершкового масла – 14 крб.70 коп. і 20 крб. тощо).

У близько половини проаналізованих підручників автори наводять документи: листи селян до керівництва держави (Одещина, Херсонщина), партійні постанови центру і листи місцевих органів (постанови, інструкції, листи тощо (Запоріжжя, Миколаївщина, Дніпропетровщина, Житомирщина), газетні публікації (Херсонщина, м. Севастополь). Найбільшу кількість (39) документів та світлин (21) подано у «Новітній історії Полтавщини». Для ілюстрації у підручнику часто використовуються зображення меморіальних пам'яток (Миколаївщина, Кіровоградщина, Сумщина, Харківщина, Полтавщина), жертв Голодомору (Дніпропетровщина, Харківщина, Хмельниччина), хлібозаготівель (Дніпропетровщина, Полтавщина), фотокопії документів, діаграми (Миколаївщина, Дніпропетровщина) тощо.

Костянтин Баханов

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ В ШКІЛЬНІЙ ОСВІТНІЙ ПРАКТИЦІ ХХ СТ.: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Трансформація сучасної шкільної історичної освіти, що супроводжується активним впровадженням компетентнісного, діяльнісного та особистісно зорієнтованого підходів до навчання, поглиблення інтеграції її змісту, виокремлення нових сюжетних ліній, висувають нові вимоги до організації роботи учнів з історичними документами. У пояснювальній записці до навчальних програм зазначено: «Практичні роботи є обов'язковими для кожного розділу програми. Вони можуть відбуватися в різних формах: як на окремій ланці уроку (для вивчення нового матеріалу, узагальнення, закріплення тощо), так і протягом усього уроку (лабораторно-практичне заняття). Така робота може

¹ Алтабаева Е. Б. Смутное время: Севастополь в 1917 – 1920 годах: Учебное пособие. – Севастополь: “Телескоп”, 2004. С.250.

виконуватися за вибором як учителя, так і учнів, як у класі, так і вдома, але з обов'язковою презентацією її результатів на занятті. Організація лабораторно-практичних занять передбачає певну динаміку, яка полягає у збільшенні в кожному наступному класі лабораторної (обсяг, складність, характер і види джерел) і практичної (урізноманітнення способів діяльності) складової, ступеня самостійності учнів (від виконання роботи за допомогою вчителя за докладною інструкцією до самостійного виконання за загальним завданням). За основними видами діяльності практичні роботи поступово змінюють свій характер від описових і частково-аналітичних до переважно аналітичних.

У визначенні результатів навчально-пізнавальної діяльності програма робить наголос на діяльнісному компоненті. На думку укладачів, ефективність навчання залежить передусім від залучення учнів до різноманітних видів діяльності, що діє змогу їм успішніше оволодівати суспільним досвідом і, як наслідок, забезпечує соціальну активність особистості, її спрямованість на творчу діяльність.¹

Все це вимагає шукати шляхи удосконалення організації роботи учнів з історичними документами, а відтак, звернення до попереднього, більш, ніж столітнього досвіду. На думку В. Власова, це – російська методична школа другої половини XIX ст. – початку XX ст., західноєвропейська та американська методичні школи першої половини XX ст.; радянська методична школа 60-80 рр. XX ст.; західноєвропейська та американська методичні школи 70-их рр. XX ст. – початку XXI ст.; російська методична школа 90-их рр. XX ст. – початку XXI ст.; українська методична школа 90-их рр. XX ст. – початку XXI ст.²

Поте запропонована дослідником періодизація є дещо умовною, позаяк протягом XX ст. відбулося становлення кількох принципових моделей навчання, що ґрунтуються на активному вивченні історичних джерел. Це консервативно-ілюстративна, яскравим прикладом якої є методика використання історичних документів у радянській школі, лабораторна та проектна моделі навчання історії.

Радянська модель ґрунтується на обмеженні самостійності учнів жорстким керівництвом з боку вчителя, ретельному доборі документів відповідно до змісту підручника та підпорядкованості марксистським настановам, що впливають з формаційного та партійно-класового підходів.

¹ Історія України. Всесвітня історія. 5-9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. 2017. № 5-6. Травень-червень. С.6.

² Власов В. С. Писемне джерело в навчанні історії: діахромний аспект. Практичний довідник учителя історії // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання». 2015. № 2(10). липень-грудень. С.32-33.

Метою роботи учнів з історичними першоджерелами вважалося: «Підняти значення історичного факту, тобто привернути до нього особливу увагу учнів, підвищити емоційність його засвоєння, зробити особливо переконливим і таким, що міцно запам'ятовується; поглибити ознайомлення учнів з першоджерелами як історичними пам'ятками і як джерелами історичних знань; виробити в учнів самостійний науковий підхід до джерел історичних знань, формувати прийоми роботи з ними – їх визначення, аналіз, критику, порівняння один з одним, використання при обґрунтуванні та аргументації висновків.

Значення самостійної роботи учнів з документами полягає в тому, що вона не лише допомагає глибше засвоїти вузлові питання курсу історії, але й готує до вивчення документів сучасності з партійних позицій». ¹

Передбачалося три види роботи з документами: «У найпростішому випадку зміст документа ілюструє, підтверджує, почасти доповнює знання про події чи про типові явища, отримані з викладу вчителя, з авторського тексту підручника. Подібну інформацію учні легко пов'язують з вже наявними у них знаннями.

Другий вид роботи з документом – самостійне розв'язання учнями на його основі завдання дедуктивного характеру. Документ містить відомості про окремий історичний факт, хоча й новий для учнів, але має відомі їм ознаки. Спираючись на власні знання, школярі відносять факт до певної епохи, встановлюють класову приналежність автора документа і згаданих у документі осіб, застосовують для пояснення факту причинно-наслідкові зв'язки, що вивчалися раніше. Встановлений факт долучається до системи знань, збагачує уявлення про епоху. Така робота сприяє осмисленню і конкретизації узагальнених знань, розвитку у школярів історичного мислення.

У третьому випадку документ є вихідним матеріалом для вивчення великої історичної події, важливого типового явища суспільного життя; він служить розкриттю змісту понять та їх суттєвих ознак». ²

Логіка організації роботи з документом передбачала, що спочатку вчитель на конкретному матеріалі пояснює поняття «першоджерела», «історичні документи», їх місце у пізнанні історії, інструктує щодо роботи з документом, допомагає поєднати отримані з нього знання з авторським текстом підручника. Наступний щабель – залучити учнів до розв'язання окремих завдань з

¹ Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителей. В 2-х ч. Ч.1. Отв ред.Ф.П.Коровкин. М.: Просвещение, 1978. 288с. С.138.

² Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителей. В 2-х ч. Ч.1. Отв ред.Ф.П.Коровкин. М.: Просвещение, 1978. 288с. С.138.

документами під безпосереднім керівництвом учителя: відповіді школярів на запитання до них, використання документів у відповідях за змістом авторського тексту.

Новий, більш високий щабель – самостійний аналіз документів за запитаннями, сформульованими самими за можливістю учнями, порівняння змісту документів та інших джерел історичних знань, залучення документів з хрестоматій як доповнення до вміщених у підручнику.

Вищий щабель у роботі з документами передбачає формування в учнів здатності самостійно, з марксистсько-ленінських позицій, критично розумітися у документах минулого і сучасного, доказово викривати чужі ідеї та погляди, використовувати документи у власній політико-просвітницькій діяльності. Роль учителя полягає у консультуванні і перевірці роботи школярів». ¹

Лабораторна модель навчання засновується на принципі індивідуальної самостійної дослідницької роботи учнів у предметних кабінетах-лабораторіях. Дидакти, розглядаючи різні сторони цієї системи, як її домінуючий компонента визначають метод, називали його дослідницьким (О.Пінкевич), пошуків (Б.Всесвятський), експериментально-дослідницьким (Б.Райков), активно-дослідницьким (М.Ніколаєв), активно-трудовим (П.Афанасьєв, С.Каменєв), лабораторно-дослідницьким (Н.Попов), лабораторним (І.Челюскін).²

Певним праобразом лабораторного навчання були спроби впровадження в середині XIX ст. у навчанні історії в Російській імперії «реального методу». Одним з перших за докорінні зміни у викладанні історії виступив М. Стасюлевич. Критикуючи так званий «формальний метод» вивчення історії, що полягав у заучуванні й переказі тексту підручника, він запропонував «реальний метод», який ґрунтувався на самостійному й активному дослідженні історичних джерел учнями під керівництвом учителя. З метою запровадження в практику нового методу він уклав хрестоматію з історії середніх віків, яка мала заступати підручник. Та в суспільних умовах Росії середини XIX ст., коли це пропонувалося, такий підхід не був підтриманий. До нього повернулися лише на початку наступного століття у зв'язку із згаданими реформаційними процесами в освіті.

У 1903 році А. Гартвіг у книжці «Шкільна реформа знизу» закликав усунути підручник з навчального процесу, залишивши учням можливість самим активно працювати. Частина методистів підтримала ідею Гартвіга. Методист

¹ Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителей. В 2-х ч. Ч.1. Отв ред.Ф.П.Коровкин. М.: Просвещение, 1978. 288с. С.139.

² Вендровская Р.Б. Школа 20-х годов: поиски и результаты. М., 1993. С.19.

С. Фарфаровський запропонував при вивченні історії вважати основним джерелом знань історичний документ. Тоді усі висновки, що їх робили учні, були б результатом їхньої власної роботи.

Вивчення історії шляхом самостійного опрацювання учнями історичних джерел за допомогою питань учителя і під його керівництвом дістало назву лабораторного методу, за аналогією з відповідним методом викладання природничих дисциплін.

Реакція методистів на поширення лабораторного методу в школі була неоднозначною. Каменем спотикання стало кілька питань: чи можна цей метод використовувати як універсальний, тобто відкидаючи всі інші методи чи варто відмовлятися від підручника; чи не краще поєднати підручник із лабораторним методом; якщо використовувати лабораторний метод разом з іншим, то на якому етапі навчання його краще застосовувати.

Використання лабораторного методу в той час мало експериментальний характер і охоплювало незначну кількість шкіл. Але сама ідея організації учнівських досліджень історичних джерел була надзвичайно важливою для вдосконалення методики викладання історії і відповідала тогочасним потребам. Саме в цей період було розроблено принципи добору джерел для учнівських досліджень, видано перші шкільні хрестоматії. Чимале значення мав нагромаджений досвід організації таких досліджень.

Існувало кілька моделей лабораторної системи, створених переважно у США і впроваджених у різних країнах Європи, включаючи й СРСР. Але найбільш поширеною з них був Дальтон-план, який знайшов велику кількість своїх прихильників серед учителів України.¹ Саме його ми візьмемо за основну модель лабораторного навчання.

Лабораторна система навчання (Дальтон-план) сформувалася під впливом популярних на той час ідей Дж.Дьюї.² Її фундатором була американський педагог Е.Паркхерст з міста Дальтона, звідки і назва системи – Дальтон-план. Вона почала свою роботу в сільській школі за схемою: вчитель працює з одним учнем та організовує роботу решти учнів. Задум системи лабораторного навчання виник у 1913 році, а повернулася вона до нього лише у 1919 році, оскільки весь цей час дослідниця знаходилася у відрядженні в Італії, вивчаючи систему М.Монтессорі. Вперше лабораторна система була застосована у школі для дітей-інвалідів, а через рік – у звичайній школі. Незабаром лабораторна система стає загальновідомою. Досвід Е.Паркхерст був високо оцінений

¹ Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посібник. К.: Заповіт, 1996. С.178.

² Вульфсон Б.Л. Джон Дьюи и современная педагогика // Педагогика. 1997. №9-10. С.100.

дружиною Дж.Дьюї Евелін і узагальнений в її книзі «Дальтонівський лабораторний план», що сприяло його поширенню у Сполучених Штатах Америки. У 1923 році Н.Крупська надрукувала позитивну рецензію на книгу Е.Дьюї та Е.Паркхерст, що сприяло впровадженню цієї системи в СРСР вже у 1923/1924 навчальному році. Але в радянській школі лабораторна система була дещо змінена і набула характеру бригадно-лабораторної.

Гостра дискусія, що розгорнулася навколо нової системи, викликала масу публікацій, в яких підкреслювалися безперечні переваги інновації: ліквідація пасивних класів з учнями, що мовчать, та красномовними вчителями; розуміння учнями мети своєї роботи; почуття свободи і право вибору; повага до індивідуальності учнів; можливість просуватися в навчанні у власному темпі; спільна діяльність вчителя й учнів (О.Пінкевич); поєднання індивідуальної і колективної роботи; зацікавленість учнів у навчанні, активність, самостійність; спеціалізація вчителя з певного предмета; економія на підручниках, оскільки потрібен один посібник на групу (Н.Крупська).

Однак бажання впровадити нову систему в будь-якій формі, недостатнє матеріальне забезпечення, невідповідність учителів, відсутність культури самостійної діяльності в учнів зіграли для системи негативну роль. Спираючись на те, що учні, які навчалися за лабораторною системою, демонстрували нижчий рівень знань, ніж за традиційною, лабораторне навчання в СРСР було засуджено. У США і країнах Європи в 30-х роках практика лабораторного навчання була значно звужена, а після другої світової війни вживалася як спосіб організації самостійної роботи учнів на рівні методів і прийомів навчання. Відголоси лабораторної системи навчання помітно відчувуються в сучасній американській школі у вигляді різних модифікацій плану Трампа, практики використання «учбових пакетів» тощо, а також технології навчання без підручників Ю.Троїцького (Росія) та методики організації лабораторно-практичних робіт К.Баханова (Україна).

Основною метою лабораторно-експериментального навчання Е.Паркхерст визначає «знищення насильства над дитиною у всіх його формах», «зробити дитину вільною, щоб вона сама могла висувати власні ідеї, і допомогти розгорнутися всім її здібностям сприйняття знань.»¹ Е.Дьюї конкретизує мету такими положеннями: «допомогти кожній дитині знайти своє власне місце в процесі проходження систематичного шкільного курсу, навчити дітей вчитися, створити умови, сприятливі для пробудження в дітях ініціативи, інтересів і

¹ Паркхерст Е. Воспитание и обучение по дальтоновскому плану / Пер. с англ. М.: Новая Москва, 1925. С.131,126.

особистих прагнень, поставити справу таким чином, щоб програма й організація сприяли розвиткові в дітях внутрішніх спонукань учитися».¹

Англійські послідовники Е.Паркхерст переводили мету навчання до площини чітких завдань, з яких основним, на думку А.Лінча, є зміцнення характеру та розвиток здібностей дітей, підготовка дітей відповідно до потреб кожного, до майбутньої праці. З цього випливає необхідність: виховувати спостережливість і мислення; збуджувати живий інтерес до ідеалів і досягнень людства, наблизити до літератури та історії рідної країни; виховувати скромність, свідоме ставлення до обмежень; сприяти розвитку і повному виявленню притаманної дітям активності і спостережливості.

Виходячи з визначеної мети і завдань, навчання за лабораторною системою будується на принципах свободи, взаємодії та індивідуальної праці.²

Основу змісту навчання за лабораторною системою складають уміння і навички самостійної діяльності та отримання з їх допомогою знань. Розвиток умінь здійснюється на матеріалі, визначеному спеціальними або звичайною (такою, як у традиційній школі) програмою, але характер опрацювання її докорінно змінюється. Вся програма поділяється на місячні «підряди» або завдання. Учні «підписують» місячне завдання і таким чином беруть на себе зобов'язання виконати його у визначений термін.³ Угода чи підряд має постійну форму: «Я, ____, учень __ класу, зобов'язуюсь виконати ____ підрядну роботу з _____. Число. Підпис.»

Завдання готуються вчителем заздалегідь і обговорюються з іншими викладачами. Тому завдання подаються учням як одне струнке ціле. Якщо завдання з історії зацікавило, скажімо, вчителя з англійської мови, то останній може взяти його як матеріал для твору зі свого предмета. Підручник у нашому звичайному розумінні лабораторною системою відкидається. Робота учнів здійснюється за джерелами або посібниками, що мають характер джерел. Будь-який посібник, що містить готові судження, втрачає свій сенс з точки зору дослідницького методу.⁴

В лабораторній системі головною дійовою особою є учень. Роль учителя полягає у створенні умов для учіння. Власне кажучи, при лабораторному навчанні немає вчителя в загальноприйнятому значенні, а є завідувач предметною лабораторією. «За старою системою педагог, – пише Е.Паркхерст, –

¹ Дьюи Э. Дальтоновский лабораторный план / Пер. с англ. М.: Новая Москва, 1924. С.73.

² Линч А.Д. Практика Долтон-план в английской школе / Пер. с англ. М.: Новая Москва, 1926. С.16.

³ Педагогическая энциклопедия. Т.1. М.: Работник просвещения, 1927. С.536.

⁴ Рудик П.А. Принципы построения заданий в дальтонском плане. М.: Новая Москва, 1926. С.18.

був головним актором у п'єсі. Можливо, несвідомо, але він намагався закарбувати в дітях свої ідеї і свою особистість. Дальтон-план змінює ролі і висуває на перший план особистість учня. Роль вчителя – йти в ногу з життям, що перед ним розкривається.»¹ Вчитель у Дальтон-плані складає завдання, готує необхідні для їх виконання матеріали, допомагає учневі в підготовці особистого розкладу, слідкує за просуванням учнів у навчанні, організує групову конференцію з предмета, обговорюючи з учнями склад учасників і цікаві запитання, консультує учнів, веде облік, координує роботу учнів з усього курсу школи, веде облік виконаної роботи.

Учні мають широке право вчитися індивідуально або в групі, звертатися або не звертатися по допомогу до вчителя, обирати, яким предметом і скільки займатися тощо.

В лабораторній системі клас, у звичному розумінні цього слова, втрачає своє значення. Навчання відбувається в лабораторіях. Здійснюється воно учнями індивідуально або невеличкими групами. Клас існує в Дальтон-плані лише як елемент організації – група учнів певного віку. За ними закріплений вчитель-інструктор, який допомагає їм планувати й контролює навчальну діяльність. Клас збирається на день лише 1-2 рази, на планувальну і предметну конференцію.

Порядок роботи за лабораторною системою такий:

Учень отримував завдання з кожного предмета. Ознайомившись з ними, він міг спланувати, якому предмету і скільки часу він міг приділити. Завдання визначалося на місяць, але мало потижневу розбивку. В ньому зазначалися тема, питання, письмові роботи, джерела для роботи, еквіваленти (кількість одиниць роботи – умовних уроків, днів, які нараховуються учню за виконання завдання з розрахунку 5 одиниць щотижневого навантаження).

Протягом тижня учень самостійно працює над виконанням завдання, визначаючи, скільки часу витрачає на підготовку. Виконавши завдання, учень показував його вчителю, після чого робив позначку в індивідуальній обліковій картці. Аналогічні позначки робились в картці інструктора і обліковій картці всього класу. Раз на тиждень проводилась конференція, на якій обговорювалися результати індивідуальної роботи, висвітлювалися складні питання.

Для координації навчальної діяльності лабораторна система передбачала вільний розклад на навчальний день, у якому фіксувалися предмети, з яких проводилися конференції, час, відведений для індивідуальної роботи, і вільні

¹ Дьюи Э. Вказ. твір. С.126.

кабінети, а також час (як правило, після обіду) для гурткової роботи з ручної праці, мистецтва, іноземної мови.¹

Велике значення в роботі за лабораторною системою мали самі завдання. Вони були трьох видів: нормативні, які вимагали обов'язкового мінімуму; середні, що потребували залучення додаткового матеріалу; вищі, спрямовані на порівняно серйозне вивчення питання і більшого обсягу матеріалу.

Найпоширенішими в навчанні історії були завдання: читання і запам'ятовування прочитаного, складання нотаток. Серед письмових робіт розрізняли: складання резюме прочитаного, складання діаграм, планів, твори на історичні теми, відповіді на короткі запитання, характеристики історичних діячів, драматизація історичних фактів.²

Ось типовий приклад завдання для учнів 5 класу (9-10 років). 1-й тижневий підряд другого місяця навчання. Як правило, підрядне завдання починається із стислих висновків матеріалу попереднього місяця. «Перська війна закінчилася, і греки перестали боятися нападів персів. Повернувшись додому, афіняни знайшли своє місто в руїнах. Перси, як ви пам'ятаєте, спалили Афіни напередодні Саламінської битви. Спартанці після закінчення війни мріяли зробити Спарту найвеличнішим містом, і кожне місто плекало ті ж самі мрії. Хоча всі вони тимчасово об'єдналися проти персів, кожне місто заздрило сусідам. І ми побачимо, які скрутні часи пережили греки у наступні три століття.

1-й тиждень. На цьому тижні ознайомтесь з визначним афінським вождем Периклом. Завдання. Після того, як ви прочитаєте запропоновані оповідання (див. Джерела), дайте письмову відповідь на такі запитання: 1. Розкажіть, як афіняни знов побудували міські стіни. 2. Що являє собою Пірей? 3. Опишіть Давні стіни. 4. Як називалися три види колон, які звичай зустрічаються у грецьких храмах? 5. Як називалися дві будівлі в Акрополі? 6. Для чого служила кожна будівля? 7. Опишіть театр Діоніса. 8. Що таке трагедія? Що таке комедія? 9. Назвіть великі грецькі трагедії. 10. Хто писав комедії в Афінах? 11. Назвіть двох грецьких істориків. 12. Які зміни вніс Перикл до афінських законів? Джерело: Оповідання «Перикл». Еквівалент: читання – 2 одиниці роботи (2 дні), письмові вправи – 3 одиниці роботи.

2-й тиждень. Ознайомтесь з часом Перикла докладніше. Завдання. На цьому тижні в нас будуть три завдання. 1. Накресліть план фасаду Парфенону і визначте назви різних його частин. 2. Опишіть грецький будинок. Розкажіть, як він був влаштований. Порівняйте його з сучасними будинками. 3. Напишіть у

¹ Мерзон И. Дальтонский лабораторный план в русской школе. М.: Работник просвещения, 1925. 112с.

² Мижуев П.Г. Практика и теория Долтон-плана в Англии. Л.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1926. С.171.

вигляді оповідання, чим в Афінах займалися діти. Розкажіть, як їх вчили, як вони грали. Джерело: 1 завдання – Табель «Історія грецьких мистецтв», 2-3 – «Герої Стародавнього Світу». Еквівалент: завдання 1 – 3 дні, завдання 2-3 – 2 дні. Частковий залік: малюнок Парфенону – 3 одиниці робіт з малювання.»¹

У лабораторному навчанні була добре опрацьована система обліку роботи учнів. Вона полягала у використанні трьох видів облікових карток. Одна картка знаходилась в учня (облікова картка учня). Вона регулювала розподіл учнівського часу між різними предметами. В ній учень позначав своє просування по всіх предметах місячного підряду. Лінія в колонці «предмет» показує, скільки одиниць роботи виконав учень (кожна горизонтальна лінія означає 1 одиницю роботи). «+» означає день, в який вона виконана (+ – перший день, ++ – другий день) тобто позначки у картці свідчать про те, що учень за перший день виконав 80% тижневого завдання з історії, англійської, а за другий день, вивчаючи природознавство, зробив тижневу норму і ще частину завдання наступного тижня.

Облікова картка інструктора, на відміну від учнівської, вивішувалась у лабораторії і містила список всіх учнів класу та вільні пронумеровані клітинки. Кожний учень після роботи в лабораторії за допомогою вчителя-інструктора ретельно позначав ту частину місячного завдання, яку він зміг виконати. Ця картка в будь-який момент демонструвала інструктору досягнення з його предмета всіх учнів класу і кожного окремо.

Крім цього, існувала картка повної групи з усіх предметів, яка складалась на тиждень і відбивала загальну картину просування окремих учнів і класу в цілому в навчанні.²

Бригадно-лабораторна система є радянським варіантом Дальтон-плану, поширеним в Україні у 20-х – на початку 30-х рр. Ця система стала наслідком бажання поєднати активність і самостійну діяльність учнів, притаманну Дальтон-плану, з колективною працею, на якій ґрунтувалась радянська економіка. В педагогічній літературі тих часів наголошувалося, що Дальтон-план в американському вигляді для нас зовсім непридатний, тому потрібно зробити нашу оцінку, пропустити через радянську педагогічну думку, пристосувати до соціального оточення й нашого побуту. При цьому планувати роботу треба не за теорією Е.Паркерст та Дж.Дьюї, а на практиці колективної праці нашої школи. Принципові установки Дальтон-плану – самодіяльність, навчання знаходити шлях здобувати знання – зберігалися у бригадно-

¹ Паркерст Е. Вказ. твір. С.91.

² Педагогическая энциклопедия... С.533-536.

лабораторній системі, так само, як і залишався лабораторний принцип «проробки» матеріалу, але його система зводилась до того, що окремі індивідууми вносять до загальної скарбниці всі свої здібності (при «проробці» головну роль відіграє колективна праця).¹

У бригадно-лабораторній системі значно збільшувалася частка групової і колективної форми організації навчання. На останню припадало й планування роботи, обговорення завдань, підготовка до загальних екскурсій, пояснення нового, складного для самостійного дослідження учнями матеріалу, роз'яснення загальних для всіх ускладнень та підсумкова конференція. Механізм діяльності системи був подібний до лабораторного: учні отримували завдання – колективно його обговорювали і планували роботу – індивідуально його виконували – обговорювали в групах – відвідували лекції, де роз'яснювалися найбільш складні питання – брали участь у груповій роботі – звітував бригадир, по доповіді якого складалося враження про роботу всієї групи. Індивідуальний внесок кожного в спільну працю майже не фіксувався.

Час, що відводився на різні види роботи, визначався не остаточно, а міг варіюватися в певних межах. Наприклад, на індивідуальну роботу (лабораторне заняття) відводилося 2-5 годин, колективну (клубно-класні заняття) – 7-8 годин, гурткові заняття – 9-10 годин у вечірній час.² Групова (бригадна) робота здійснювалася після тижня індивідуальної роботи учнів у лабораторії історії. Пояснення матеріалу в групі відбувався шляхом бесіди. На початку бесіди обирали голову та секретаря. Зачитувався затверджений протокол попереднього заняття. Під час обговорення в протоколі фіксувалася робота, виконана на занятті.

Протягом першої чверті XX ст. у США виникає низка систем повністю або частково індивідуалізованої організації навчання, в яких як основне або допоміжне використовувалося лабораторне навчання. Доцільно назвати найбільш значущі з них.

Віннетка-план. Це система, створена інспектором шкіл К.Вошборном у селищі Віннетка поблизу Чикаго в 1919-1920 роках. Головна ідея системи полягала в тому, щоб дозволити кожному учневі займатись будь-яким предметом незалежно від інших учнів, і виходила з гіпотези, що кожна дитина має право

¹ Таран В. Долтон-план в системі соціального виховання // Із практики Долтон-плану в українській школі. К.: Держвидав України, 1926. С.12.

² Хильченко А. Із практики Долтон-плану в школі соцвиху // Із практики Долтон-плану в українській школі. К.: Держвидав України, 1926. С.22.

опанувати тими знаннями, які будуть їй необхідні у дорослому віці, що вона має право жити вільно і природно.¹

У першій половині навчального дня учні працювали індивідуально в предметних лабораторіях. На відміну від Дальтон-плану, завдання у Віннетка-плані чітко визначали цілі, передбачали лише індивідуальну діяльність у власному темпі і супроводжувалися діагностичним тестуванням, яке встановлювало рівень наближення учнів до попередньо наміченого результату.² Для цього застосовувалися детально опрацьовані друковані «робочі матеріали».

У другій половині дня учні працювали в групах, які створювалися на основі спільних інтересів, адже їх діяльність була спрямована на виконання спільного проекту. На це відводилося 2 години на день. Проект не був пов'язаний з певним навчальним предметом і мав на меті розвивати потенціал кожного учня (в спільних театралізованих або музичних виставах, роботі в органах шкільного самоврядування тощо). На думку М.Кларіна, Віннетка-план був історичним прототипом технології навчального процесу, який власними дидактичними особливостями випередив практику програмованого навчання.³

Батавія-план – система, створена на початку ХХ століття у місті Батавія (штат Нью-Йорк) керівником місцевої школи Дж.Кеннеді. Суть її полягала в поділі навчального дня на дві частини. Перша – до обіду – використовувалася для класних занять, друга відводилася на індивідуальні самостійні заняття під наглядом учителя.⁴

Платун-план (від англ. platoon – взвод, загін). Уперше був застосований В.Віртом у м. Блофтон (штат Індіана) 1902 року. У 1925 році використовувався у понад 90 містах. За цією системою учні збирались у «взводи» або «мандрівні класи» і переходили з однієї лабораторії до іншої. При чому одна половина учнів школи зранку займалася навчальними предметами, а друга – активною колективною роботою в аудиторіях або заняттями в майстернях і на ігрових майданчиках. Після обіду здійснювався обмін діяльністю.⁵

Близьким до згаданих були Пуебло-план, Санта-Барбара-план, Норт-Денвер-план у США, Брайнстаун-план і Говард-план у Великій Британії та інші.

Друге «народження» лабораторного навчання відбулося вже на пострадянському просторі наприкінці 90-х рр., яскравим прикладом чого стала технологія Ю.Троїцького або інноваційна технологія історичної освіти. Ця

¹ Гончаров Л.Н. Школа и педагогика США до второй мировой войны. М.: Педагогика, 1972. С.228.

² Кравец В. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ ст. Тернопіль, 1996. С.24.

³ Кларин М.В. Инновации в обучении: метафоры и модели. Анализ зарубежного опыта. М.: Наука, 1997. С.13,14.

⁴ Гончаренко С. Український педагогічний словник. С.37.

⁵ Педагогическая энциклопедия. С.539.

технологія являє собою модель навчання історії, побудовану на дослідженні текстів з подальшим творчим використанням набутих таким чином знань і розвитку внаслідок цього мислення та стратегій поведінки учнів. Технологія виключає з навчання підручник у звичайному його розумінні, замінюючи його ДМК (документально-методичним комплексом). Технологія ввібрала в себе багато відомих у світовій педагогіці ідей: дослідження джерел як основного шляху навчання (лабораторне навчання; документально-методичний комплекс – навчальні пакети, які використовувалися в школах США; складання вільних текстів і їх розмноження з подальшим використанням – вільні тексти і шкільна типографія в «новому навчанні» С.Френе тощо).

Значну роль у розповсюдженні технології відіграло створення Ю.Троїцьким та його однодумцем К.Умбрашком серії робочих зошитів, які вийшли тиражем більше 1 млн. примірників у 1995-1997 роках¹

Метою навчання (за цією технологією) є «становлення історичного мислення», під яким розуміється набір мислительних стратегій, що надають школяру можливість самостійно побудувати інтерпретацію тих чи інших подій. Мислительні стратегії міцно пов'язані з стратегіями поведінки. У поєднанні вони являють собою ланцюжки вчинків учня, які він здійснює самостійно.²

Другим завданням навчання історії, на думку авторів технології, є деміфологізація історії, яка притаманна всім авторам описів. Для цього пропонується зробити наочним механізм міфотворення та стикати зацікавлені міфології.

У виховному аспекті вважається важливим надавати учням реальну можливість самовиховання, можливість приміряти на себе історичні костюми і маски.³

Учасники навчального процесу – вчителі та учні – виступають як рівні, а навчання розглядається як їх спільна пошукова діяльність, результатом якої є створення учнями власної версії історичної події.⁴ З огляду на це важливо подолати притаманну традиційному навчанню недовіру до особистості дитини,

¹ Троицкий Ю.Л. Имя и родословная: Учебное пособие. М.: Открытый мир, 1995. 96 с.; Троицкий Ю.Л. Киевская Русь. М.: Открытый мир, 1995. 96 с.; Московское царство. М.: Открытый мир, 1995. 96 с.; Россия в Новое время. М.: Открытый мир, 1995. 96 с.; Молодин В.И., Троицкий Ю.Л., Умбрашко К.Б. Первобытность. Древний Египет. М.: Открытый мир, 1995. 96 с.; Троицкий Ю.Л., Умбрашко К.Б. Древний Восток. М.: Открытый мир, 1995. 96 с.; Троицкий Ю.Л., Умбрашко К.Б. Древняя Греция. М.: Открытый мир, 1995. 96 с.; Древний Рим. М.: Открытый мир, 1995. 96 с.; Троицкий Ю.Л., Умбрашко К.Б. Советский Союз: годы испытаний. Великая Отечественная война. М.: Открытый мир, 1995. 112 с.

² Троицкий Ю.Л. Дети пишут историю (Инновационные технологии исторического образования) // Преподавание истории в школе. 1999. №1. С.25.

³ Троицкий Ю.Л. Новая технология исторического образования // История. 1994. №45. С.1.

⁴ Троицкий Ю.Л. Нужен ли школе учебник истории? // История. 1997. №25. С.9.

до її інтелектуального потенціалу, відійти від тієї ситуації, коли пізнавальна діяльність обов'язково обмежується рамками давно відомого вчителю і невідомого учням.

Головною перешкодою для впровадження дійсно особистісно орієнтованого навчання Ю.Троїцький вважає шкільний підручник. Підручник завжди є авторською інтерпретацією минулого, тому учень не може висловити своє ставлення до події, адже це вже зроблено автором. Учень залишається лише погодитись з поданим трактуванням. Як правило, підручник виключає діалог учня з авторами через те, що весь текст і допоміжні матеріали спрямовані на переконання читача у правильності саме такої точки зору. Сучасні підручники історії наголошують на генералізації історичних знань, на закономірності, втрачаючи поодинокий і неповторний історичний факт. У своїй більшості підручники розраховані на репродуктивну діяльність учнів, на його переказ і відтворення окремих положень. До того ж підручник є важливим елементом традиційного навчання, він – найвищий носій істини, учитель – авторитетний коментатор, а учень – зосереджений слухач. Таким чином, за логікою авторів технології, якщо відмовитися від підручника, відкривається прямий шлях для розвитку творчого мислення.¹

Навчання за технологією Ю.Троїцького відбувається в межах існуючого загальнодержавного навчального плану і предметної програми. Однак добір тем для навчання рухомий і може здійснюватись залежно від концепції історії, закладеної в програми, або сюжетних уподобань самого вчителя. Автори технології відкидають звиклі стереотипи, що у тематичному плануванні з історії не може бути ніяких сюжетних і хронологічних прогалів.

За Ю.Троїцьким, сутність навчання полягає в роботі учнів з текстами (документально-методологічним комплексом – ДМК), тому останні складають мало не основний компонент даної моделі. Автори технології вживають слово текст як синонім історичних джерел. Через це до текстів віднесено не тільки справжні тексти епохи, що вивчаються (писемні джерела), а й залишки будівель, предмети побуту, наскальний живопис, речі тощо. Зібрані до однієї теми документи складають комплекс або документальний пакет. Збирання текстів у пакет здійснюється за кількома принципами: принцип протиріччя в подіях, тобто обрання предметом дослідження таких подій, які за своєю сутністю не можуть не бути протирічними; принцип історіографічного протиріччя – відтворення максимально відмінних суджень істориків, письменників, публіцистів; принцип

¹ Умбрашко К.Б. Развитие творческого мышления на уроках истории // Преподавание истории в школе. 1996. №2. С.29-34.

жанрово-стилістичного різноманіття – добирання текстів, максимально різних за засобами кодування історичної інформації.¹

Запитання до текстів поділяються на репродуктивні (відповідь знаходиться на поверхні документа) і творчі (учень має вилучити з тексту приховані факти, датувати документ, визначити коло необхідних авторів). Репродуктивні запитання допомагають учневі засвоїти текст, «увійти в нього». Творчі передбачають активне залучення позатекстової інформації, розгляд різних шарів тексту. Крім того, добірка текстів (ДМК) повинна забезпечувати учням можливість подивитися на події, що вивчаються, з різних позицій. Такими головними рольовими позиціями визначаються «сучасник», «нащадок», «іноземець».

«Сучасник» (літописець, свідок, мемуарист) – позиція, що дозволяє учневі зануритись у гущину подій як їх учасник. Ця роль передбачає «механізм співчуття» і надає емоційного забарвлення історичному матеріалу. Основним у позиції сучасника є питання співвідношення факту і версії в хроніці або літописі, відбору літописцем матеріалу (визначення, чому він надавав перевагу, що і чому замовчував, яке співвідношення домислу і випадку в тексті, яким джерелом інформації користувався літописець). Для визначення ступеня правдивості джерела, починаючи вже з 5 класу, учням пропонується робити позначки на ігровій шкалі вірогідності документа, визначаючи ступінь його легендарності та фактографічності. Верхня позначка шкали – «правда», тобто точна відповідність фактам. Протилежна позначка – «вигадка», коли факти замінені здогадками. Середня позначка – «домисел», коли відсутність інформації між фактами заповнюється припущеннями автора. Наприклад, учні, аналізуючи уривок з «Повісті минулих літ» про відвідування Андрієм Первозванним місця, де буде побудовано Київ, мусять розрізнити дві частини. Перша – легендарна, наближена до вигадки, друга – правдива.²

«Нащадок» (історик, письменник, школяр) – позиція, яка дозволяє дистанціюватися від подій і поставитися до них як спостерігач. Цій позиції притаманне пояснення і оцінювання, що базується на мінімумі теоретичних понять, які фіксуються і пояснюються учнями в спеціальних словниках.

«Іноземець» (мандрівник, купець, прочанин, дипломат) – позиція, яка надає можливість іншокультурного погляду на власну культуру.

¹ Троицкий Ю.Л. Нужен ли школе учебник истории?.. – С.9.

² Троицкий Ю.Л. Методические рекомендации к серии рабочих тетрадей по истории, подготовленных авторским коллективом под рук. Ю.Л.Троицкого // Методика. Рабочие тетради учителя. М.: Открытый мир, 1995. С.290-300.

Навчання за технологією складається із завершених циклів – тем. Кожній темі відповідає комплекс проблем, які вирішуються під час її вивчення, тексти, на яких здійснюється навчання, та мислительна стратегія, що формується в учнів. Так, п'ятикласники, вивчаючи тему «Князь Володимир», вирішують проблему «Реальна людина і літописна – життєва версія «двох» Володимирів». Для цього їм пропонуються уривки з «Повісті минулих літ» про життя князя Володимира, репродукції книжкових мініатюр, вислови істориків XIX-XX ст. про Володимира Великого. Мислительні стратегії: порівняльний аналіз книжної й фольклорної версій вчинків князя Володимира, перехід від переказу до аналізу тексту, побудова авторської версії. Під час вивчення теми «Становлення Російської імперії. Петро I» головними проблемами, над якими працюють учні, є переломний час і велика людина, перехід від середньовіччя до Нових часів, фольклорна й мемуарна версії особи Петра I, Петро I як цар-антихрист у баченні старообрядців. Тексти складаються з історичної пісні, висловів істориків про Петра I, наказів Петра I, уривків із спогадів сучасників та нотаток іноземців про особу царя. Мислительні стратегії: засвоєння рольових позицій «сучасник», «іноземець», «нащадок», систематизація фактів і побудова авторських версій, порівняльний аналіз різноманітних текстів з однієї теми.

Механізм роботи над темою не складний: учні знайомляться із змістом конкретного тексту (самостійно або за допомогою вчителя, частково або повністю, залежно від віку й підготовленості учнів) і вилучають з нього факти. Обговорюють їх та інтерпретують у зв'язному описі. В 5 класі описи з кожної теми учнями самостійно друкуються, ілюструються фотокартками, доповнюються картами і схемами. Шестикласники працюють над стилізацією текстів. Така робота спрямована на повільне прочитання справжніх стародавніх текстів, аналіз побудови цих текстів (поетика, стиль, зміст, відмінність від сучасних текстів) і, нарешті, домашнє написання власних текстів за змістом відповідної теми, але стилізованих під справжній текст епохи. Одинадятикласникам пропонується кілька варіантів текстів та історичних паралелей – зіставлення подій минулого та сучасного, стилізація під матеріал газет – написати власні тексти у стилі газети «Правда» 40-х років – під сценарій документального або художнього кінофільму, книги оповідань з радянської історії для 5 класу тощо).

Робота з ДМК вилучає з навчання пояснення вчителем матеріалу, його розповідь або лекцію. Монологічний метод поступається місцем методам діалогічним, перш за все, бесіді, в якій особливе значення набуває репліка, іноді

згорнута до вигуку, іноді розгорнута у «розлогий» монолог, який є відповіддю на чужу репліку.

Вивчення навчальної теми за даною технологією може вміщуватись у межі одного уроку або вимагати цілої серії уроків.¹

Модель навчання, запропонована Ю.Троїцьким, надає широкі можливості для застосування різних форм організації навчання: колективної роботи з аналізу джерел, роботи в невеликих групах або індивідуальну діяльність окремих учнів, а також різноманітних комбінацій організаційних форм на різних етапах.

Сильні сторони моделі навчання Ю.Троїцького полягають в їх загальній інноваційній спрямованості не на навчальний предмет, а на особистість учня, погляд на учня як на рівноправного суб'єкта навчальної взаємодії та організація цієї взаємодії на засадах співробітництва. Це, в свою чергу, значно розширює мотиваційну базу навчання та емоційно збагачує навчальне середовище. Основним методом навчання стає проблемно-пошуковий, який сприяє розвитку інтелектуального потенціалу учнів, перш за все, мислительних стратегій і пов'язаних з ними умінь. Знання, набуті учнями у такий спосіб, значно міцніші за ті, що отримуються звичайним шляхом пасивного слухання на уроці. Модель не руйнує класно-урочну систему, тому може добре застосовуватися в будь-якій школі і в будь-якому класі. Але її поширенню заважають кілька суттєвих чинників. Першим з них є матеріальне забезпечення. Документально-методичний комплекс необхідно створити, роздрукувати й постійно поновлювати, а все це вимагає від учителя часу і коштів. Навіть якщо припустити, що ДМК виготовлено типографським способом, це не знімає проблеми коштів. Тим більше, що вчитель навряд чи буде його використовувати в готовому вигляді, не адаптуючи до конкретних учнів, а така робота теж вимагає часу. По-друге, модель Ю.Троїцького вимагає від учителя глибокої переконаності у навчанні саме за такою технологією. Адже більшість вчителів виховувалася за іншою системою навчання, і вони не вважають свої знання та вміння поверховими. Тому виникає питання, чи варто перебудовувати навчання, якщо результат, яким суспільство цілком задоволено, можна отримати коротшим шляхом. По-третє, модель розрахована на досить високий наявний рівень інтелектуальних умінь і навичок, загальнонавчальних умінь учнів. Щоб працювати з письмовим джерелом, п'ятикласник повинен не тільки вміти читати, а мати достатньо високу техніку читання.

¹ Баханов К.О. Навчання історії без підручників за технологією Ю.Троїцького // Історія в школі. 2000. №7. С.28-31.

До цього слід додати, що моделі лабораторного типу зберігають в собі слабкі сторони лабораторного навчання, а саме фрагментарність знань. Цей недолік моделі добре розуміє її автор, натомість подаючи його як перевагу, спираючись на формулу: чим більш фрагментарним, мозаїчним буде історичний матеріал, який засвоює учень, тим більше розумових вмінь вимагається від нього для складання власної цілісної і логічної версії подій». ¹ Відкритим залишається питання: чи достатньо в учня таких зусиль і чи захоче він їх докласти для створення даної версії. Та й як бути з версією всього історичного періоду, що вивчається учнями?

Ще одне занепокоєння, яке викликає модель, – це певна одноманітність дій учнів: письмове джерело – вилучення фактів – складання версії. Щодо останньої ланки – складання версії, – то це дійсно цікава робота, але для вдумливого учня. Постійне читання письмового джерела не тільки впливає на зір школяра, але й знижує інтерес учнів до навчання. Так само, як відлякують учнів від навчання робочі зошити із цілими сторінками складних текстів. ² До того ж модель навчання історії Ю.Троїцького, хоч і має назву «технологія», рівня останньої не досягає, оскільки в ній слабо розроблено систему діагностування наявного рівня розвиненості мислення, систему контролю за її розвитком, систему оцінювання, і навіть не описано основні «мислительні стратегії».

Модель Ю.Троїцького яскраво демонструє загальні вади багатьох універсалізованих моделей. При розгляді моделі на конкретному прикладі (тема, урок) вона демонструє всі свої позитивні риси. Якщо ж її взяти як цілісну систему навчання, то стають очевидними слабкі сторони. Тому використання технології Ю.Троїцького поряд з іншими моделями навчання в певній системі – це безперечно позитивне явище, яке варте поширення і всілякої підтримки. Якщо мова йдеться про переведення всього навчання за цією моделлю (а більшість технологій чи моделей прагнуть саме цього), то треба зважати на «але», про які йшлося вище.

Здебільшого в дидактиці навчання історії в Росії, відлуння лабораторної системи навчання знаходить своє відображення у практиці організації лабораторних занять із самостійного вивчення шкільного підручника. На зразок розробленого О.Стреловою заняття з вивчення теми «Російсько-турецька війна». Учням пропонується ознайомитися з матеріалом підручника і виконати завдання трьох рівнів складності:

¹ Троицкий Ю.Л. Методические рекомендации к серии рабочих тетрадей по истории... С.311.

² Короткова М.В. Противоречивые проблемы современного преподавания истории: взгляд методиста // Преподавание истории в школе. 1997. №1. С.18.

I рівень. 1. За матеріалом підручника скласти календар подій на Балканському та Кавказькому фронтах. 2. На контурній карті позначити: а) основні напрямки воєнних дій, б) кордони балканських держав за Сан-Стефанським мирним договором, в) кордони держав, скореговані за Берлінським трактатом, г) держави, що домоглися незалежності за участю Росії.

II рівень. 1. Порівняти Російсько-турецьку (1877-1878 років) і Кримську (1853-1856 років) війни за самостійно сформульованими питаннями. Зробити узагальнюючий висновок щодо особливостей російсько-турецьких війн в умовах модернізації Росії. 2. Сформулювати наслідки війн: а) для балканських народів, б) для Росії, в) для Туреччини.

III. Рівень. Поміркуйте, як і чому в історії пореформеної Росії поєднувалися повстання 1863-1864 років у Польщі та російсько-турецька війна 1877-1878 років на Балканах.¹

Наприкінці 80 – на початку 90-х років з метою підсилення розвивальної функції навчання історії К. Бахановим було запропоновано методiku організації лабораторно-практичних робіт. Сутність лабораторно-практичних робіт полягає в самостійному дослідженні учнями історичних джерел за завданнями вчителя без попереднього вивчення цього матеріалу на уроці або за допомогою підручника, виділення необхідної інформації, її аналіз, систематизація та узагальнення.²

Об'єктом учнівського дослідження можуть бути археологічні знахідки та їх описи, літописи та праці стародавніх істориків, юридичні акти, літературні пам'ятки, твори мистецтва та архітектури, фольклорний матеріал тощо. Для лабораторно-практичних робіт добирають джерела, що відповідають таким вимогам: доступність (розуміння учнями певного віку), охоплення найістотнішого в питаннях, зв'язок із змістом попередніх тем і досвідом учнів, наявність елементу новизни, наявність внутрішніх змістовних суперечок, придатність до адаптації тощо.

Лабораторно-практичні роботи вводилися як метод навчання у 6-7 класі та за часом займали частину уроку (вивчення нового матеріалу), а згодом і весь час, відведений на урок. І в першому, і в другому випадках лабораторно-практичні роботи чітко вписувалися в існуючу класно-урочну систему, модернізуючи її складові.

¹ История для завтрашнего дня (Современная реформа школьного исторического образования в России). М.: ЦГО, 2000. С.180-181.

² Баханов К.О. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України (Методичний посібник для вчителів). К.: Генеза, 1996. 208 с.

Позаяк робота з джерелом (лабораторний метод) була основним видом діяльності учнів, а решта методів і прийомів підводила учнів до успішного їх здійснення, запропонована автором схема діяльності цілком могла перетворитися у модель навчання.

Навчання за цією моделлю розпочинається з актуалізації знань та корекції опорних уявлень учнів. Актуалізація передбачає повторення або сприйняття учнями основних фактів і понять, необхідних для виконання роботи. На цьому етапі за допомогою евристичної бесіди з елементами розповіді вчителя учні вводяться до історичного часу і простору, знайомляться з дійовими особами та процесами, що відбувалися у визначений період. Завершується актуалізація підведенням учнів до навчальної задачі (частіше проблеми), яку вони повинні розв'язати під час роботи (мотивація навчальної діяльності). Після цього учні усвідомлюють зміст роботи – обирають, сприймають і усвідомлюють порядок виконання завдань (А – за визначеною метою, Б – за загальним планом, В – за докладним інструктажем) та шукають способи його виконання.

Основна частина лабораторно-практичної роботи – аналіз джерела – вилучення необхідної інформації, її аналіз, узагальнення відповідно до завдання, письмова фіксація підсумків. Потім отримані дані узагальнюються й систематизуються у вигляді висновків, які оприлюднюються під час обговорення (заключної дискусії). Завершується робота підведенням підсумків – теоретичною інтерпретацією учнями і вчителем результатів роботи. І лише тепер матеріал роботи вводиться вчителем за допомогою конспективного викладу до загальної канви навчального матеріалу та ставляться завдання з його самостійного вивчення вдома. Таким чином, вимальовується певна схема діяльності.¹

Наприклад, приступаючи до вивчення теми «Слов'яни», учитель на дошці, посередині вгорі, робить перший запис, з якого починається створення опорної схеми: «Анти (IV – початок VII століття)». Учні занотовують його в зошитах.

Далі учням пропонується пізнавальне завдання: «У V – VI століттях у писемних творах уперше згадуються слов'яни під назвами «анти» і «склавіни». Пригадайте відомі вам археологічні культури й народи, що заселяли територію України в перші століття нашої ери і спробуйте визначити витоки антів». Учні висловлюють свої версії та доводять їх, аргументуючи або спростовуючи попередні. За наявності часу пізнавальна задача може коректуватися. Так, учні часто висувають гіпотезу про скіфське походження антів, однак не мають достатніх аргументів. У цьому випадку вчитель пропонує проблемне завдання –

¹ Баханов К.О. Методичний посібник з історії України. 7 клас. Традиції та інновації у навчанні історії в школі. К.: Генеза, 2001. С.46-47.

порівняти зовнішність скіфів і антів: «Анти згадуються як народ, котрий мешкав на території колишньої Скіфії і переселився на землі сарматів. Це нашоє думку про можливу спорідненість антів, скіфів і сарматів. Спробуйте порівняти ці народи за звичайними ознаками і висловити власну думку щодо цього. Історик XIX століття С.Соловйов, керуючись давніми джерелами, так змальовує зовнішність скіфів: «Білошкірі, червонолиці, блакитноокі, з м'яким, довгим, рідким червонувато-жовтим волоссям». Прокопій Кесарійський (VI століття) про зовнішність антів писав: «Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся русе і не переходить у чорне, а рудувате і до того ж – в усіх».

Учитель узагальнює й доповнює відповіді учнів, фіксує в схемі ті версії, що збігаються з думками вчених. На дошці і в зошитах ліворуч з'являється запис. Знак «?» на схемі означає, що це питання не має остаточного вирішення.

Учням пропонується нове пізнавальне завдання: «Існування антів збіглось у часі з цікавим процесом, що відбувався в житті народів Європи в ранньому середньовіччі. Пригадайте матеріал всесвітньої історії і визначте, що це за процес, як він міг вплинути на слов'ян?». Учні згадують Велике переселення народів. Учитель, спираючись на відповіді учнів, подає інформаційний блок про переміщення готів і утворення ними держави, вторгнення гунів і аварів, участь антів у балканських війнах. Він супроводжує розповідь складанням на дошці схеми.

Переходячи до вивчення господарського життя, учитель пропонує учням виконати лабораторно-практичну роботу «Давні слов'яни».

Мета. Спираючись на письмові джерела, сформулювати уявлення про заняття, характер життя і рівень соціального розвитку антів; розвивати вміння вивчати історичні джерела, добуваючи з них нові знання.

Хід роботи. 1. Ознайомитися із запропонованими джерелами та завданнями, що до них додаються. 2. Підсумувати отриману інформацію. 3. Зробити висновок відповідно до мети роботи.

Джерела. Прокопій Кесарійський (VI століття), Маврикій Стратег (VI століття).

Завдання А. Ретельно вивчіть уривки з описів візантійських письменників VI століття та зробіть аргументовані висновки стосовно основних занять, звичаїв, соціального укладу та управління племені антів (спробуйте накреслити схему). Визначте рівень їхнього суспільного розвитку.

Завдання Б. Ознайомтеся із запропонованими уривками з історичних джерел і проаналізуйте їх за таким планом: 1. Розселення антів та географічні

умови їх життя. 2. Основні заняття. 3. Звичаї та обряди. 4. Характер управління плем'ям. 5. Суспільні відносини (зверніть увагу на ставлення до полонених, чим можна його пояснити?). Підбийте підсумки роботи. 6. Визначте суспільний лад антів і ступінь його розвитку.

Завдання В. Зверніть увагу на вислів Прокопія Кесарійського «Живуть вони в жалюгідних халупах, на великій відстані одна від одної, і всі вони часто змінюють місце проживання». Які ж основні заняття антів, якщо вони мали оселі, а не жили в кибитках, як скіфи (врахуйте при цьому, що їхнім житлом були жалюгідні халупи, а не великі дерев'яні будівлі; чи можна було б припустити з того, що вони населяли ліси)? Якщо вам іще складно визначити основні заняття антів, то зверніться до тексту Маврикія Стратега. Уважно прочитайте уривок і знайдіть у ньому підказку. Якщо ви встигли виконати попереднє завдання і маєте ще час, то поміркуйте, хто керував племенем антів, чи були в них князі або царі, хто вів їх на бій? Як називається таке правління?

Можливі варіанти виконання роботи: 1. Всі учні (кожен поодиноці) аналізують обидва історичні джерела. Такий варіант роботи доцільний, коли рівень класу і темпи роботи доволі високі. 2. Учні в класі поділяються на групи (варіанти), але виконують роботу поодиноці, а наприкінці уроку проводиться тільки групове узагальнення та порівняння відомостей з різних джерел. 3. Учні виконують завдання в групах, які змагаються між собою за те, хто раніше й повніше виконає завдання. 4. Індивідуально-диференційована робота, коли переважна частина учнів виконує роботу за завданням учителя з одним джерелом і тільки дехто з учнів – з двома (або окремими уривками другого джерела). Така організація діяльності найдоцільніша в тих класах, де невелика кількість школярів мають досить високий рівень розвитку вмінь і навичок.

Структура лабораторно-практичних робіт являє собою єдність таких складників: 1) актуалізація знань і корекція опорних уявлень; 2) мотивація навчальної діяльності; 3) усвідомлення змісту; 4) самостійне виконання роботи; 5) узагальнення і систематизація результатів; 6) підбиття підсумків.

Актуалізація знань і корекція опорних уявлень – коротенький, але відповідальний етап лабораторно-практичної роботи. Виокремлення його у структурі лабораторно-практичного заняття, як незалежного елементу, пояснюється тим, що організація самостійної діяльності учнів у навчанні пов'язана з великими витратами часу. Це призводить до того, що вчитель частину матеріалу змушений подавати оглядово, переносити на наступний урок або включати до домашнього завдання. Тому дуже важливо, щоб зміст лабораторно-практичної роботи відповідав навчальному матеріалові теми, що вивчається. На

цьому етапі вчитель спрямовує увагу учнів на сутність майбутньої роботи. Учні сприймають або повторюють (залежно від того, відомо це було їм раніш, чи ні) факти, поняття, потрібні для виконання завдання.

Наступний етап – мотивація навчальної діяльності – передбачає ознайомлення учнів з темою, метою та завданнями роботи, її характером. Учитель пояснює, як підходити до виконання завдання, які результати мають одержати; визначає засоби фіксації проміжних і кінцевих результатів, підходи до оцінювання підсумків праці кожного. Залежно від характеру роботи створюється проблемна ситуація.

Відтак учні сприймають і усвідомлюють мету, послідовність своїх дій, аналізують і узагальнюють вихідні положення, на яких ґрунтується завдання, вивчають проблему (якщо вона є), шукають засобів до її розв'язання, визначають хід і етапи дослідження.

На черговому етапі школярі знайомляться зі змістом завдання, встановлюють, що вони знають, а що потрібно вивчати, які відомі прийоми дослідницької діяльності можна застосувати в цій ситуації. Якщо вчитель не сформулював проблему, учні шукають її в змісті роботи. Якщо виникає потреба, вчитель уточнює план діяльності, а в разі, коли учні натрапляють на серйозні перешкоди в дослідженні, пропонує їм докладну інструкцію.

Виконуючи роботу, учні аналізують історичне джерело індивідуально, парами або групами — залежно від кількості примірників тексту джерела і мети заняття. Викладач спостерігає за перебігом дослідження, точністю виконання завдання, при потребі допомагає учням, спрямовуючи непрямыми запитаннями та опосередкованими завданнями їхню роботу в належне річище.

На передостанньому етапі виконання завдання, учні ретельно аналізують результати своєї роботи, систематизують та фіксують їх у зошитах у вигляді коротких висновків.

Підбиття підсумків, якими закінчується робота, вчитель проводить у вигляді узагальнюючої бесіди, під час якої розглядаються кінцевий і проміжний результати дослідження, характерні помилки. Вчитель теоретично обґрунтовує підсумки учнівських досліджень.

Наприклад, лабораторно-практична робота з аналізу історичних документів правничого характеру, яка пропонується учням 7 класу, «Руська правда».

Робота починається з актуалізації знань і корекції уявлень.

Після невеличкої бесіди вчитель підводить учнів до сприйняття теми і мети роботи.

Тема: «Руська правда»

Мета: На основі вивчення пам'ятки давнього права охарактеризувати рівень розвитку Київської держави під час князювання Ярослава Мудрого; розвивати вміння учнів здобувати нові знання з письмового джерела.

Далі учням пропонується занотувати у зошитах хід роботи, тобто порядок їхніх дій: 1. Уважно ознайомтеся з усіма наданими вам джерелами. 2. Визначте їхню основну думку та коротко її сформулюйте. 3. Порівняйте ці положення між собою і зробіть висновки. 4. Висновки обґрунтуйте й узагальніть.

Для учнів з досить високим рівнем пізнавальної активності завдання обмежується визначенням мети і наведеним вище коротким планом роботи, а також ставиться проблема завдання на зразок: проаналізуйте статті першого українського правового акта й визначте основні риси держави часів Ярослава Мудрого (наявність різних груп населення та ставлення їх до закону; загальна спрямованість законодавства; міра оформлення правових норм, наявність пережитків родового ладу).

Для учнів із середнім рівнем активності завдання не таке складне: проаналізуйте документ за таким планом: 1. Риси соціального укладу в законодавстві: а) становище різних груп населення; б) наявність залежних груп населення; в) захист приватної власності. 2. Пережитки родового ладу в «Руській правді»: а) юридична відповідальність різних груп населення; б) наявність родових пережитків у розв'язанні конфліктів; в) уявлення про гідність особи. 3. Загальні висновки.

Учням з низьким рівнем пізнавальної активності пропонується відповісти на запитання: 1. Чим ви пояснюєте: а) дозвіл законодавством кривавої помсти за вбитого родича?; б) заміну кривавої помсти грошовим штрафом?; в) однаковість штрафів для різних народів (русинів і словенів), різних соціальних груп (ізгоїв, ґридників, ябедників, мечників тощо)? Чому за відрубаного пальця закон вимагає плати в чотири рази меншу, ніж за вирваний вус чи жмут бороди? Яку власність захищає «Руська правда»? Про що це свідчить? Яке становище людини в суспільстві часів Ярослава Мудрого? Про що це свідчить? Зробіть загальний висновок про рівень розвитку державності в Київській Русі на початку і в середині XI століття.

Учні сприймають тему, мету та завдання роботи, аналізують вихідні положення, уточнюють у вчителя суть завдання. Після цього вони читають, обмірковують уривки зі статей, намагаються співвідносити свої первинні уявлення з поставленим завданням, будують гіпотези. Вчитель спостерігає за роботою учнів, відповідає на непрямі запитання, скеровує діяльність класу.

Усвідомивши зміст роботи, учні починають її виконувати. Коротко записують свої висновки в зошиті. Вчитель контролює діяльність школярів і коригує її. Складність педагогічного керівництва на цьому етапі зумовлюється неоднаковими здібностями й підготовкою учнів, що визначає різні темпи виконання роботи. Значно впливають на це також вікові та особистісні можливості школярів, особливості їхнього психічного розвитку, різні здатності самостійно розв'язувати проблеми або творчо переносити знання і навички в нові умови. На цьому етапі особливо важить рівень пізнавальної активності учнів (як інтелектуальний, так і емоційно-вольовий), передусім такі якості, як воля, вміння ставити перед собою мету та знаходити оптимальні засоби для досягнення її, наполегливість у подоланні перешкод. Усе це вимагає від викладача індивідуально підходити до учнів, диференціювати завдання тощо.

Коли час, відведений для виконання значної частини роботи, буде вичерпаний, учитель оголошує про перехід до наступного етапу заняття-узагальнення та систематизації. Учні синтезують свої спостереження в загальному висновку, записують його у зошиті. Після цього вчитель в узагальнюючій бесіді перевіряє правильність виконання завдання, виправляє помилки. Вчитель теоретично обґрунтовує результати учнівських досліджень і пов'язує їх з пройденим і наступним навчальним матеріалом. Робота учнів оцінюється за ступенем оволодіння ними прийомами розумової діяльності (аналіз, синтез, порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення тощо), правильності і повноти виконання завдання, інтенсивності діяльності, зосередженості уваги, прагнення до самостійності в роботі, швидкості переходу від одного виду діяльності до іншого.

Зміст лабораторно-практичної роботи – це сукупність фактів (закономірностей, засобів діяльності та методів пізнання, норм ставлення до різноманітних явищ і оцінок їхнього значення в ряді інших), вибраних із джерел знань методами, властивими історичній науці (порівняльно-історичним, виявленням мети за діями, реконструкції цілого на основі щетини тощо).

Зміст роботи – один із найважливіших чинників, які впливають на пізнавальну активність учнів. Та, на жаль, його мало розробляє методика викладання гуманітарних предметів, що змушує вчителя робити це самому. При цьому незначні огріхи в доборі матеріалу іноді спричиняють зниження пізнавальної активності учнів.

Специфіка знань, які становлять зміст лабораторно-практичної роботи з історії полягає в тому, що вони мають свою конкретну форму відображення — джерело інформації. Найскладнішими є історичні джерела. Сучасне

джерелознавство розрізняє сім видів їх: письмові, речові, етнографічні, усні, лінгвістичні, фотодокументи і фонодокументи ¹. Але не всі вони в чистому вигляді можуть бути використані як предмет лабораторного дослідження в школі.

Для тих вікових категорій учнів, що системно вивчають всесвітню історію та історію України, це — письмові документи (літописи, політичні твори, програми партій і громадських організацій, спогади, щоденники, епістолярна спадщина тощо), статистичні дані та наочне відображення їх (графіки, діаграми, мапи тощо), твори політичних діячів, рішення з'їздів, урядові постанови, усні, етнографічні та речові джерела (описи), преса (констатація фактів). Інколи як історичні джерела використовують літературні твори (поезії Т. Шевченка, П. Куліша, уривки з писань М. Шашкевича, В. Подолинського, текст національного гімну «Ще не вмерла Україна» тощо) або твори живопису (картини Т. Шевченка, І. Сошенка, К. Трутовського, І. Труша та інших) ².

Останнім часом коло джерел для учнівського дослідження значно розширилося за рахунок внесення до них фотокарток, карикатур, рекламних плакатів тощо.

Автори посібника «Історія епохи очима людини» наводять добірку алгоритмів роботи з такими джерелами. Наприклад, досліджувати фотоджерела учням радять за таким алгоритмом: 1. Опишіть, що ви бачите на фотографії (не шкодуйте часу на опис — найменша помічена вами деталь може мати важливе значення). 2. Які предмети, речі зображені на фото? Які з них автор, на вашу думку, хотів показати найбільш виразно? Чому? 3. Що роблять, чим займаються люди, зображені на фото? 4. Особливу увагу зверніть на те, чи люди позували для цієї фотографії спеціально. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинилася людина з фотоапаратом? 5. Чи є на фото якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи)?! У якому зв'язку вона знаходиться з рештою зображень? 6. Якщо вам невідома дата фотографії, спробуйте за всіма можливими ознаками якомога точніше визначити час її появи. 7. Завжди слід брати до уваги, як співвідноситься інформація з фотографії з інформацією з інших джерел (текст, статистика, карикатура тощо), та намагатися створити цілісне уявлення. 8. Якщо ж джерела суперечать одне одному, то спробуйте з'ясувати — і чому? Яку нову інформацію дає протиставлення різних джерел? Яке з них викликає у вас більшу довіру, чому? 9. Отже, яку максимальну

¹ Источниковедение истории СССР: Учебник / Под. ред. И. Д. Ковальченко. М., 1981. С. 12.

² Гора П. В. Методические приемы и средства наглядного обучения истории в средней школе. М., 1987. С. 239.

інформацію ми можемо отримати, розглядаючи фото? На які запитання фотодокумент не може дати відповіді? Якої інформації бракує?¹

Для дослідження карикатур автори пропонують дотримуватись таких правил роботи: Опис. Опишіть зображені персонажі та фон. Як зображені персонажі чи об'єкти, за допомогою яких художніх засобів?

Інтерпретація та аналіз. 1. Чи упізнаєте ви персонажів? Завдяки чому? Якщо це реальні люди — назвіть їх та те становище, яке вони займали у час створення карикатури або під час події, якій присвячено малюнок. 2. Перевірте дату створення карикатури. Якій події чи явищу вона присвячена? 3. Визначте символи, використані автором. Чому художник помістив їх у малюнок? 4. Яке ставлення до персонажів, позитивне чи негативне, відображає, карикатура? 5. Яку оцінку, інтерпретацію персонажів, подій, явищ подає малюнок? Чи згодні ви з нею? 6. Які ідеї та політичні погляди сповідує автор? Як це можна визначити? 7. Що вам уже відомо з інших джерел про події, пов'язані зі змістом карикатури? Як співвідносяться ваші попередні знання з посланням карикатури?²

Аналізуючи рекламу, слід відповісти на такі запитання: 1. Який товар чи послуги пропонуються? 2. Яким періодом можна датувати рекламу? Чому ви так вважаєте? 3. До якої категорії населення належать потенційні споживачі? Поясніть свої міркування. 4. Які уявлення формує, на які стереотипи спирається реклама? 5. Яку інформацію про суспільство можна отримати з реклами? В чому «історичність» даної реклами? Які елементи реклами (художні, інформаційні) допомагають зробити висновки? Наскільки ці висновки відповідають іншим джерелам? 6. Чи звертаєте ви увагу на рекламу? Чому? Що вас у ній приваблює чи, навпаки, відштовхує?³

Проте не будь-яке історичне джерело може надаватись для учнівського дослідження, а лише таке, що відповідає певним вимогам. Однією з основних вимог до розроблення змісту лабораторно-практичної роботи є його науковість. Це передбачає вірогідність, повноту, значущість використовуваних історичних джерел, а з дидактичного погляду — відповідність їх шкільній програмі.

Вибране джерело має бути посильне розумінню учнями (обсягом, характером, ступенем складності тощо). Однак вимогу посильності не треба абсолютизувати, бо це може призвести до спрощення й збіднення матеріалу, зменшення інтересу учнів та їхньої пізнавальної активності. Але й недооцінка

¹ Історія епохи очима людина. С.8

² Історія епохи. С.39

³ Історія епохи. С.26

цього критерію (надто великий обсяг, складність, невідповідність джерела досвідові учнів) негативно відбивається на пізнавальній активності учнів. З цього випливає третій критерій розроблення змісту лабораторно-практичних робіт — оптимальність. Тобто відповідність сутності і характеру викладу, методів дослідження віковим можливостям учнів і меті навчання.

Четвертий критерій — новизна. Під новизною розуміють такий добір змісту, завдяки якому учні стикаються з невідомими їм фактами, нетрадиційним характером викладання, новими засобами вивчення їх. Передусім ефекту новизни досягають використанням різних типів джерел, вивчення неоднакових фактів і явищ, застосуванням різноманітних, притаманних історичній науці, методів дослідження. Зокрема, порівняльно-історичного, аналогії, статистичного (вибіркового, групового), зворотних висновків (вивчення минулого за пережитками); реконструкції цілого зі збережених частин, лінгвістичний. Тому навіть застосування різних методів дослідження до одноманітних джерел може справляти ефект новизни.

Визначення змісту лабораторно-практичної роботи з гуманітарних предметів починається з ознайомлення зі всіма наявними джерелами за встановленою темою шкільної програми. Потім з можливих джерел дослідження вилучають ті, які через свою форму, обсяг і складність становитимуть значні труднощі для розуміння і аналізу їх учнями. Після цього вилучають джерела, що містять другорядну чи плутану інформацію тощо.

З решти матеріалу вибирають такий, який дає змогу використати нові прийоми дослідження, засоби викладання або здобуття інформації. Перевагу віддають джерелам з внутрішніми суперечностями у змісті, що стимулює пізнавальну активність учнів.

Потім учитель обробляє добраний матеріал: якщо аналіз його учні не зможуть зробити за відведений час, виділяє потрібний фрагмент чи фрагменти; визначає слова і окремі місця тексту, що потребують коментаря; спрощує деякі речення тощо.

Наприклад, вчитель планує при вивченні у сьомому класі теми «Народні виступи X-XII століття» провести лабораторно-практичне заняття з аналізу літописів. Підготовка починається з визначення кола джерел з «Літопису руського» чи хрестоматії. Вчителю потрібно добрати такі фрагменти документів (не надто малі, але й не дуже великі за обсягом), за якими учні могли б виконати поставлене перед ними завдання — виявити причини виступів та їхні наслідки. Програма передбачає ознайомлення семикласників з трьома виступами: 945, 1068-1069 та 1113 років.

Історики висловлюють різні погляди на причини цих подій. Так, М.Карамзін вважає їх наслідком невдалого правління Ігоря, Ізяслава та Святополка. Офіційна радянська історіографія, починаючи з М. Покровського і Д. Грекова, розглядає ці виступи, як антифеодальні рухи, спрямовані на поліпшення умов життя мас, що терпіли від утисків панівних класів. Є ще й точка зору видатного геліобіолога О. Чижевського, який за тими джерелами, що й історики, пов'язував суспільні вибухи з циклами сонячної активності та біосферними явищами. Тому вчитель повинен добирати матеріал так, щоб створити умови для вияву альтернативного мислення, спонукати учнів дивитися на проблему під різними кутами зору. Тоді й узагальнююча бесіда перетвориться власне на диспут, а навчання стане відкриттям.

Перший фрагмент про виступ деревлян проти свавілля Ігоря вчитель майже повністю бере з «Повісті минулих літ», даючи невеликий коментар. Ось пропонований текст джерела: «У рік 945. Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми — голі. Піді-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у деревляни по данину. І добув він собі ще до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город.

Та, коли він повертався назад, він роздумав і сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і похожу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули деревляни, що він знов іде, порадилися деревляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього, кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І послухав їх Ігор, і деревляни, вийшовши наспроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало».

Такий фрагмент доступний для учнівського дослідження. Слід тільки пояснити значення слів «отрок», «деревляни», «дружина», «мужі».

Складніше з описом подій 1068-1069 років у Києві (так званої «Київської революції» (І. Крип'якевич). «Повість минулих літ» досить докладно оповідає про визволення Всеслава.

Текст насичений великою кількістю імен, всіляких подробиць. Тому вчителю потрібно підготувати його для учнів так, щоб не спрощуючи сюжету, не додаючи нічого від себе, зберегти всі необхідні для дослідження відомості про

причину, перебіг і наслідки подій. Так, з відповідного літописного уривку вилучають авторські роздуми про гнів Божий, значно скорочують подробиці визволення Всеслава тощо.

Підготовлений фрагмент матиме такий вигляд: «У рік 1068. Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав і Святослав і Всеволод вийшли супроти них на Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних... І побігли руські князі. І перемогли половці.;.

Коли ж Ізяслав із Всеволодом прийшов до Києва, а Святослав до Чернігова, то люди київські прибігли до Києва і вчинили віче на торговищі, і сказали, пославши до князя: «Осьо половці розсипалися по землі. Дай-но, княже, оружжя і коней, і ми ще поб'ємося з ними».

Але Ізяслав цього не послухав.

...Друга половина людей прийшла од погребя, відкривши погріб. І сказала дружина князю: «Се лихо є велике. Пошли до Всеслава, нехай прикликавши його обманом до віконця, просадять його мечем».

Та не послухав цього князь, а люди зняли крик і пішли до поруба Всеславового. Ізяслав же, бачивши це, із Всеволодом побігли з двора. Люди ж висікли Всеслава із поруба в п'ятнадцятий день вересня і поставили його князем посеред княжого двора. А двір княжий розграбували — незчисленне множество золота і срібла, і кунами і хутром. Ізяслав же втік у Ляхи».

Скорочують і літописний уривок про виступ киян у 1113 році.

«У рік 1113... Преставився благовірний князь Михайло, званий Святополком, місяця квітня в шістнадцятий день... А княгиня його велике розділила багатство монастирям, і попам, і убогим, так що дивувалися всі люди, бо такої милості ніхто не може вчинити.

А на завтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду і послали до Володимира [Мономаха], говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідний». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти, тисяцького, і пішли на жидів і розграбували їх.

І послали знову кияни до Володимира... ..Володимир пішов у Київ».

Виходячи з наведених вище вимог щодо добору джерел дослідження, а також викладацького досвіду, можна запропонувати порядок визначення змісту лабораторно-практичної роботи в історії: 1. Ознайомлення вчителя з джерелами до теми. 2. Добір джерел згідно з вимогами : а) посиленість розуміння; б) охоплення найістотнішого у питанні; в) зв'язок із змістом попереднього заняття й досвідом учнів; г) наявність елементу новизни; д) наявність внутрішніх змістовних суперечностей; е) вибір і адаптація фрагмента.

Організація лабораторно-практичних робіт починається з планування. Вчитель визначає теми, за якими буде їх проводити. Однак існує думка, що таке планування зайве, бо будь-який урок за наявності відповідних історичних джерел можна організувати як лабораторно-практичну роботу. А тому, мовляв, простіше виділити по одній годині в кожній навчальній темі на такі заняття. Поширеність цієї думки зумовлена однобічним підходом до самостійної роботи дослідницького типу як до уроку, націленого суто на розвиток спеціальних умінь і навичок учнів. При цьому применшується його навчальна й виховна роль.

Тож практика виділення на кожну тему одного заняття дає низку негативних наслідків. По-перше, надуманість, штучність організації лабораторно-практичних робіт з кількох тем призводить до невиправданої витрати навчального часу і зниження пізнавального інтересу учнів до цього виду Діяльності, а, можливо, і до предмета в цілому. По-друге, нівелювання навчальних тем унеможливорює більш глибоке вивчення окремих питань у межах однієї теми, оскільки воно потребує проведення кількох робіт. По-третє, організація лабораторно-практичних робіт під час вивчення кожної теми призводить до переобтяження школярів, бо кількість таких занять має відповідати кількості тем у програмі.

Отже, визначення тем лабораторно-практичних робіт — це важлива ланка методики їх організації. Зважаючи на те, що навчальні програми останніх років допускають вільний вибір учителем тем і часу на їх вивчення, істотного значення набуває визначення основних вимог до теми заняття. При цьому слід виходити з того, що дослідницька робота такого виду передбачає не тільки самостійність учнів, а й глибоке вивчення ними певного явища, процесу тощо. Неодмінна вимога до теми — це її значущість у загальному курсі викладення того чи іншого предмета. У курсі історії до найбільш важливих належать, зокрема, питання суспільно-політичного і культурного життя, погляди провідних політичних діячів, економічний розвиток, літературні і мистецькі напрями.

Крім того, тема за відведенням на її вивчення часом має допускати організацію лабораторно-практичної роботи. Здебільшого на лабораторному занятті вивчають не всі питання, які б розглядав учитель на комбінованому уроці або під час шкільної лекції, а лише одне (рідше кілька). Решту питань учні вивчають самостійно або ж вони переносяться на наступний урок. У будь-якому разі вчителю потрібно використати частин наступного уроку чи то для систематизації матеріалу, який учні опрацьовували самостійно, чи для викладення. До того ж на цьому уроці ще необхідно прорецензувати й

узагальнити результати роботи. Усе це потребує додаткового часу. Отже, не будь-яку тему можна винести на лабораторну вивчення.

I, звичайно ж, вибір теми залежить від наявності джерел.

Дещо іншу модель лабораторного навчання пропонує аспірантка з Кривого Рогу Л.Задорожна. На її думку, аналіз історичних документів має здійснюватися в системі й поєднуватися з теоретичним матеріалом підручника або лекцією вчителя. Системності у використанні лабораторного методу повинно надати об'єднання документів за смисловими групами відповідно до основних питань теми.¹

Розпочинається вивчення теми із визначення загальної проблеми історичного періоду. Після цього учні, очевидно, мають ознайомитися з теоретичним матеріалом за допомогою випереджального ознайомлення із підручником або оглядового викладу матеріалу вчителем. (Цей аспект недостатньо висвітлений авторкою, тому є підстави для припущень. – К.Б.). Потім учні опрацьовують запропоновані добірки документів за спеціальними недиференційованими 3-4 питаннями та розв'язують проблемні завдання, які періодично ставить учитель. На думку Л.Задорожної, саме ці завдання спонукають учнів поєднувати фактичний матеріал документу з теоретичним матеріалом підручника. завершується вивчення теми розв'язанням загальної проблеми історичного періоду.

Так, при вивченні теми №2 з історії України в 11 класі «Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 – на початку 50-х років» учитель висуває загальну проблему, яка зводиться до визначення учнями власної позиції щодо двох точок зору стосовно економічних, політичних і культурних успіхів республіки у повоєнний період: як результату самовідданої праці трудящих під керівництвом комуністичної партії або як експлуатації мільйонів в'язнів та їхньої політичної активності. Для аналізу одинадятикласникам пропонуються три групи документів: 1. Україна в період повоєнної відбудови: а) адміністративно-територіальні зміни, б) міжнародне становище, в) відбудова економіки (промисловість, сільське господарство). 2. Радянізація західних областей України: а) відновлення радянської влади, б) боротьба з ОУН-УПА, в) доля УГКЦ, г) депортація населення України. 3. Культурне життя в Україні: а) відбудовчі процеси, б) посилення ідеологічного тиску.

До першої групи документів учням ставиться проблемне завдання: «Чи був правий М. Хрущов, який у своїх спогадах визначав, що на фоні змін, які

¹ Задорожна Л. Вивчення теми „Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 – на початку 50-х років” за допомогою історичних документів // Історія в школі. 2003. №9. С.13-21.

відбувалися «після війни поступово, наче поверталися до м'ясорубки 1937 року, до методів тогочасної праці?» відповідно учні мають ознайомитися з документами: А) Постанова Президії Верховної Ради УРСР про надання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР та Указ Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР; Б) Про включення Української і Білоруської РСР в число первинних членів Міжнародної організації тощо (загалом 11 джерел).

Останнім часом все відчутнішим стає вплив на методику навчання історії західноєвропейського та північноамериканського досвіду роботи за лабораторним методом, якому притаманна більша ґрунтовність дослідження джерела, насамперед, його верифікація, поєднання дослідницької діяльності з груповою роботою, яскрава презентація результатів, залучення дискусійних методів тощо. Найбільш чітко це простежується в посібнику Ю.Комарова, В.Мисана, А.Осмоловського, С.Білоножка, О.Зайцева «Історія епохи очима людини» та методичних матеріалах до нього.

Посібник побудовано таким чином, що він максимально може сприяти організації навчання за лабораторною системою. Матеріал у ньому згруповано у чотири розділи, кожен з яких розпочинається і завершується визначенням ключових питань періоду. Наприклад, у розділі IV «Повоєнна стабілізація: здобутки і втрати» це питання: «Яким був політичний, економічний і соціальний вплив процесів стабілізації на суспільство? Як змінилася роль і місце людини в нових умовах?» Далі у посібнику подається «стрічка часу» із визначенням основних історичних подій періоду та карта, на якій позначено місця, де вони відбувалися. Таким чином, учень вводиться до історичного часу і простору. Завдання, які подаються у вступі спрямовують учнів на визначення основних тенденцій розвитку людства в цей період. Далі за темами (параграфами) подаються добірки документів (офіційні документи, спогади очевидців і сучасників, погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників, газетні повідомлення, фотокартки, реклама, плакати, карикатури, статистичні дані тощо) та завдання для їх аналізу. У перших параграфах посібника автори подають загальні алгоритми аналізу писемних джерел, фотокарток, карикатур, реклами, статистичних даних. Наприклад, для аналізу писемних джерел пропонується такий алгоритм (пам'ятка): 1. Що це за документ, вид документа: запис у щоденнику; лист, приватний чи офіційний; спогади; публічне звернення чи заклик; політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постанова, декларація тощо); дипломатичне послання, акт, нота; уривок з історичного

дослідження? 2. Хто є автором/авторами документа (приватна особа, офіційна, анонім)? 3. Яка політична, національна, етнічна, службова приналежність автора? Яким чином це впливає на його ставлення до подій? 4. Чи є в документі інформація, яка підтверджує, що він базується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій? 5. Чи був автор очевидцем того, що сталося, або ж брав безпосередню участь у подіях? 6. Чи є в документі які-небудь факти, які допомагають робити висновок щодо мети появи документа? Кому адресований текст? 7. Коли з'явилося джерело? Чи був документ написаний у той час, коли сталася подія, відразу після неї чи декілька днів, тижнів, місяців чи навіть років потому? 8. Автор просто повідомляє про ситуацію, передає інформацію або описує те, що сталося, чи ж документ містить також погляди, висновки і рекомендації? 9. Чи намагається автор дати об'єктивний і осмислений опис того, що сталося? 10. Чи є в документі які-небудь твердження чи фрази, які свідчили б про уподобання чи упередження автора проти якої-небудь групи людей чи точки зору? 11. Чи є в тексті факти, що дозволяють вам вважати цей документ достовірним джерелом інформації?¹

У параграфах відсутній авторський текст як такий, замість нього подано блоки документів, після кожного з яких стоїть комплекс запитань. Іноді учням для того, щоб відповісти на запитання, пропонується опрацювати від 5 до 8 документів. Спочатку, як правило, розміщені запитання на розуміння змісту того, що описують, чи роз'яснюють джерела. А вже після засвоєння учнями інформації переважно наприкінці параграфу даються завдання на порівняння, критичне сприйняття, вживання у соціальні ролі, передбачування наступних подій, моделювання впливу на суспільство, задачі на інтерпретацію тощо.²

Завдання, які виконують учні, можуть бути спрямовані на формування власної точки зору або розуміння позиції якоїсь іншої особи (історична емпатія або рольове уособлення).

Результат виконання завдання може бути оформлений письмово у вигляді висновків, заповнення таблиці, добірки аргументів... (якщо йдеться про репродуктивний рівень пізнавальної діяльності) або есе, статті, листа (творчий рівень пізнавальної діяльності). Прикладом може бути домашнє завдання 10 до § 22 «Політичне життя на українських землях у складі Польщі» III розділу посібника: «Редактор шкільної газети запропонував Вам написати невелику

¹ Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю.Комаров, В.Мисан, А.Осмоловський та ін. К.: Генеза, 2004. С.22-23.

² Костюк І., Осмоловський А. Методичні рекомендації щодо використання матеріалів навчального посібника „Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900-1939 роках” // Доба. 2004. №2(10). С.25.

статтю на тему «Польська держава очима українця» за тезами: політичний режим; стосунки між різними етнічними групами в Польщі; передумови міжнаціональних непорозумінь; можливі шляхи поліпшення становища національних меншин у Польщі.

Поради: 1. Підберіть заголовок статті, який приверне увагу однокласників. 2. Оберіть стиль, який зацікавить школярів. 3. Використайте у статті фрагменти джерел, які зможуть підтвердити правильність Ваших суджень. 4. Структуруйте Ваші матеріали відповідно до пропонованих тез. 5. Узагальніть зміст у вигляді висновків.¹

Але здебільшого автори посібника орієнтують учнів на підготовку до участі в дискусії з визначеної теми.

Європейські координатори проекту з написання цього посібника Х.Кріїнс, Й.Ван дер Лью Роод, Д.Томс, Р.Даргі, К.Доннермаєр, Ю.Кушнерьова зазначили, що вивчення джерела має великий навчальний потенціал з точки зору бачення багатоперспективності історії та виховання історичної емпатії. Разом з тим, „вивчення історії виключно на джерельному матеріалі є не найкращим вирішенням, бо займає багато часу і позбавлено послідовності.”²

Виходячи з цих міркувань, автори посібника пропонують здійснювати аналіз джерела переважно вдома (як навчальний проект), а на уроці здебільшого відводити час на дискусії та презентації проектів. Такий підхід веде до поєднання в роботі з посібником різних моделей навчання: лабораторної, проектної та дискусійної.

Разом з тим, слід зазначити, що універсалізація лабораторного навчання може мати й негативні наслідки. На слабкі сторони лабораторної системи звертали увагу ще за часів її масового впровадження. Англійський дослідник А.Лінч висловлював деякі критичні зауваження, пов'язані з перебільшенням в системі значення друкованого слова, напругу зору учнів, можливі вади у розвитку мовлення, втрата точності, загальне перевантаження.³ Пізніше в радянській педагогіці лабораторну систему піддали нищівній критиці. Є.Голант та С.Шапорінський наголошували на помилковості самої ідеї, котра не враховувала обставини: чим більше елементів безпосередньо (дослідження, експеримент) ми хочемо залучити до навчання, тим більше заходів

¹ Осмоловський А. Рольовий підхід до аналізу історичних документів як засіб розвитку учнівської особистості // Доба. 2004. №2 (10). С.20-23.

² Кріїнс Х., Ван дер Лью Роод Й., Томс Д., Даргі Р., Доннермаєр К., Кушнерьова Ю. Європейські обрії історичної освіти // Доба. 2004. №2 (10). С.7.

³ Лінч А.Д.Вказ.твір. С.72,73.

опосередкованого забезпечення має бути нами вжито.¹ Наголошувалося на тому, що система породжувала нездорове суперництво, стверджувала індивідуалізм, переоцінювала можливості учня, нераціонально витрачала навчальний час, ігнорувала вчителя як центральну фігуру в навчальному процесі і, головне, не забезпечувала засвоєння учнями системи знань.

Останнім часом критика лабораторного навчання стала більш стриманою. Все частіше почали звертатися до позитивного досвіду Дальтон-плану.

У радянській дидактиці тривалий час намагалися не помічати сильних сторін лабораторного навчання, обмежуючись лише згадками про самостійність учнів у навчанні. В методиці викладання історії визначали позитивний вплив лабораторної системи на зміни в змісті історичних знань, збагачення практики прийомами активізації пізнавальної діяльності учнів, розробку методичних шляхів зв'язків навчання з сучасністю.² У 70-х роках В.Демиденко звернув увагу на незаслужено відкинутий у методиці підхід до формулювання запитань в Дальтон-плані в аспекті розвитку самостійного мислення учнів.³

У загальних педагогічних працях останнього десятиліття з'явилися зважені оцінки лабораторної системи. «Чи означає це, що Дальтон-план був позбавлений окремих позитивних якостей? – питав П.Підкасистий і відповідав: – Ні! До його досягнень слід віднести, перш за все, те, що він дозволяє пристосувати теми навчання до реальних можливостей учнів, привчає їх до самостійності, розвиває ініціативу, залучає до пошуку раціональних методів роботи і т.ін.»⁴

На нашу думку, сильні сторони лабораторних систем варто розглядати щонайменше у двох площинах: дидактичній і методичній. З дидактичного погляду до «чеснот» лабораторного навчання необхідно віднести його інноваційність з притаманними йому особистісною орієнтацією, суб'єкт-суб'єктними відносинами, атмосферою співробітництва тощо. З методичного погляду варті на увагу і застосування на практиці з адаптацією в конкретних умовах принаймні такі аспекти: • дослідницький метод як такий; • організація індивідуальної самостійної роботи учнів; • індивідуальні завдання: (структура (тема, анотація попереднього матеріалу, план, питання), завдання для колективного обговорення, джерела, норми); тип (частково-пошуковий, творчий, репродуктивний); використання у навчанні текстів, позбавлених

¹ Вендровская Р.Б. Вказ. твір. С.35.

² Методика преподавания истории в средней школе / С.Ежова и др. М.: Просвещение, 1986. С.24.

³ Демиденко В.К. Психологические основы освоения истории учнями. К.: Радянська школа, 1970. С.26.

⁴ Педагогика / Под ред. П.М.Підкасистого. М.: Рос. пед. агентство, 1996. С.260.

кінцевих оціночних суджень); • роздатковий матеріал на друкованій основі; • групові проекти учнів; • залучення умінь, навичок, здобутих під час навчання інших предметів; • система обліку (індивідуальні облікові картки, екран успішності) та інші; • контрактна угода.

Ще однією моделлю роботи з історичним джерелом в процесі навчання історії була проектна система (метод проектів, метод цільових завдань, метод цільових актів, «метод проблем») – організація навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань-проектів.

Проектне навчання виникло у другій половині XIX століття у США, де воно застосовувалось у сільських школах, а з часом, на початку XX століття, проникла до загальноосвітніх шкіл. Для її визначення Д.Снезденом було вперше вжито термін „метод проектів”.¹ Він набув широкого розповсюдження у 20-х роках паралельно з Дальтон-планом, інколи використовувався як складова частина лабораторної системи. Певний час (20-ті роки) був популярним у СРСР, привернувши увагу й українських педагогів, які вважали, що критично перероблений метод проектів зможе забезпечити розвиток творчої ініціативи, самостійності учнів і сприяти здійсненню безпосереднього зв’язку між набуттям учнями знань і вмінь та застосуванням їх у розв’язанні практичних завдань. На початку 30-х років поряд з іншими інноваціями був засуджений. У США проектна система користувалася популярністю до 60-70-х років, поки не почалася критика методу проектів як неспроможного забезпечити високий рівень теоретичних знань учнів з основ наук. Проте засоби, аналогічні методу проектів, продовжують застосовуватися в американських школах, вважаються міцною складовою навчання.² У багатьох школах виконання протягом року проекту з навчального предмета є обов’язковим і оцінка за нього впливає на підсумкову оцінку.

У радянські часи проектна діяльність учнів була витиснута за межі уроку, зустрічалася у позакласній гуртковій роботі і лише інколи – у вигляді учнівських рефератів при вивченні тем культури та видатних постатей під час урочного навчання. Наприкінці 80-х років у період пошуку нових форм і методів навчання та загальним захопленням «нестандартними уроками» відлуння проектної системи можна помітити в технології колективних творчих вправ, привнесених у методику викладання історії з методики виховної роботи (комунарська методика

¹ Творческие проекты учащихся V-IX классов общеобразовательных школ / Под ред. В.Д.Симоненко. Брянск, 1996. С.12.

² Кравець В. Зарубіжна школа і педагогіка XX століття. Тернопіль, 1996. С.198.

І.Іванова). В середині 90-х років метод проектів „пережив друге народження” в російській школі й подекуди зустрічається в практиці українських вчителів.¹

Підґрунтям проектної системи навчання вважається концепція Дж.Дьюї, що обумовило її схожість з лабораторною системою, зокрема з Дальтон-планом. Мета проектів, як і Дальтон-плану, – створення умов для самонавчання учнів, збудження їхньої ініціативи, інтересів і особистих устремлінь. Автор-розробник методу, професор педагогічного коледжу Колумбійського університету В.Кілпатрик писав: «Метою освіти є продовження збагачення життєвого процесу шляхом покращення мислення і дій, а це, в свою чергу, є та сама освіта».²

Відповідно до мети програму навчання за проектною системою складають ряд досвідів, пов'язаних між собою таким чином, що відомості, отримані від одного досвіду, сприяють розвитку і збагаченню цілого потоку інших досвідів.³

Щодо конкретного змісту історичного матеріалу, В.Кілпатрик вважав, що вивчення історії має зосередитись на соціальних проблемах. «Більша частина сучасної історії має поступитися місцем соціальним проблемам, котрі містять в собі більше історії, ніж було її у старих посібниках».⁴

В організації проектного навчання також було багато спільного з Дальтон-планом. На думку Л.Левіна, метод проектів відрізнявся від Дальтон-плану тим, що 1) був цілеспрямований на життєвий підряд (завдання), 2) був нерозривно зв'язаний з практикою, 3) виконувався колективно.⁵

Ключовим аспектом в роботі за проектною системою – виконання проекту – значного за обсягом і складністю завдання, міцно пов'язаного з повсякденним життям у різних його проявах. Проекти були великі, що виконувалися великою групою учнів, і малі. Останні були складовими великих проектів і над ними працювали окремі учні або невеличкі групи. За характером діяльності учнів В.Кілпатрик виокремлював 4 види проектів: творчі (продуктивні), споживацькі, проекти розв'язання проблеми і проекти-вправи.⁶ На практиці частіше розрізняли проекти за їх кінцевим результатом: проекти-розповіді, бесіди і доповіді, трудові проекти, проекти ігор, проекти екскурсій.

Крім того, проекти розрізняють за основним методом: екскурсійні, ігрові, конструктивні, розповідні (Коллінгс); за провідною галуззю: ремісницькі, торговельно-промислові, технічні, історико-географічні, літературні (Мак

¹ Чечель И. Некоторые ревизии... С.4.

² Килпатрик В. Воспитание в условиях меняющейся цивилизации / Пер. с англ. М.: Новая Москва, 1930. С.86.

³ Коллинс Е. Опыт работы американской школы по методу проектов / Пер. с англ. М.: Новая Москва, 1926. С.17.

⁴ Килпатрик В. Вказ. твір. С.72

⁵ Творческие проекты... С.14.

⁶ Гончаренко С. Український педагогічний словник. С.163.

Меррі); за навчальною метою: визначальні, створення колекцій, побудови, аналізу, спостереження, контролю (догляду), читання (Уоткінс).¹

У школах, які працювали за проектною системою, робота над проектами чергувалася, що зазначалося в розкладі. Наприклад, з ранку (9.00-10.30) учні працювали над проектами розповіді, бесід, доповіді, потім (10.30-11.45) над трудовими проектами. Після сніданку та ігор на майданчику (13.45-14.30) вони виконували ігрові проекти та проекти екскурсій. Навчання організовувалося таким чином, що при поділі на три групи на кожен групу припадала третина часу вільної роботи з учителем. Частина завдання учні виконували поза межами школи.

Робота над кожним проектом починалася з конференції (зборів всієї групи (класу), на якій учні самі пропонували проекти). Цьому передувало вступне слово вчителя, в якому він у загальних рисах ознайомлював учнів з темою, яка вивчалася, та слухав пропозиції. Їх висували окремі учні або групи. Якщо виникало кілька пропозицій, то вони обговорювалися і обиралася найцікавіша. Після чого проект поділявся на кілька міні-проектів. Учні розпочинали роботу щодо збирання необхідної інформації і визначення основних напрямків його аналізу. Наступним етапом була обробка інформації у великій групі і обговорення змісту і форми звіту. Останньою ланкою в проектній системі була підсумкова конференція, на якій звіт заслуховувався і обговорювався.²

Таким чином, проектна система передбачає здійснення кількох етапів, кожному з яких відповідають певні форми організації навчання.

Дослідники визначають, що навчальна діяльність за проектною системою нагадує роботу дизайнера або винахідника і схематично являє собою коло, кожен з компонентів якого кількаразово проходиться учнями за час підготовки проекту. Учні обирають, виділяють навчальну проблему; спираючись на власний досвід, деталізують її; проводять дослідження; знайомлячись з наявними можливостями, корегують мету. У зв'язку з цим деталізують рішення, на основі якого планують процес виконання. Виконують проект, попередньо його оцінюють. Це в свою чергу призводить до нової деталізації проблеми і проходження визначеного кола елементів ще раз.³

Крім того, діяльність може відбуватись за скороченим колом, коли внаслідок оцінки наявних можливостей і корекції мети з'ясовується, чи

¹ Онопрієнко О.В. Сутнісні ознаки методу проектів: історичний аспект // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати. Практико-орієнтований збірник. К.: Видав. „Департамент”, 2003. С.114-119.

² Баханов К.О. Навчання історії за проектною системою. - Історія в школах України. 2000. №3. С.33-37.

³ Творческие проекты... С.14.

достатньо матеріалу для подальшого планування роботи, чи слід повернутись до додаткового дослідження. Коли в процесі виконання проекту стає зрозумілим, що його завершення не виключає матеріалу, потрібно звернутися до дослідницької роботи. Коли самооцінка учнями виконаного проекту не задовольняє учнів, вони корегують мету і розпочинають додаткове дослідження. Таким чином, дослідницький метод є основним у проектному навчанні.¹

Головними фігурами в навчанні за проектною системою, як і в Дальтон-плані, є учні. Вони самостійно шукають або висувають проблему для розв'язання, самостійно проектуєть те, чим мають займатися, самі виконують проект, керуючи власною діяльністю і захищають саме таке його виконання. На долю вчителя припадає консультативно-дорадча роль. Вихідним у позиції вчителя у навчанні за проектною системою є, за словами В.Кілпатріка, відмова від визнаного тепер усіма права обумовлювати мислення наших дітей.² Тому кожний педагогічний крок, зроблений вчителем, має бути обережним, плекаючим самостійність учнів.

Російський дидакт В.Гузєєв, розглядаючи діяльність вчителя паралельно з діяльністю учнів, відповідно до етапів роботи над проектом визначає зміну ролі вчителя від інформативно-дорадчої до оцінної на завершальному етапі.³

На пострадянському просторі інтерес до методу проектів з'явився в середині 90-х років і був обумовлений, з одного боку, загальними спробами реформування системи освіти на засадах особистісно орієнтованого навчання, з іншого, – впливом американського досвіду на різні галузі суспільного життя, зокрема на освіту. Інноваційні педагогічні пошуки цього періоду дають різні варіанти застосування проектного навчання – від побудови власної системи проектного навчання до використання «методу проектів» відповідно до його первинної назви, тобто методу навчання.⁴

Намагання створити систему проектного навчання знайшли своє відображення в інноваційному проекті Р.Курбатова. Головною ідеєю проекту є перенесення акценту в навчанні із знань і умінь на слово «людина», не

¹ Савенков А.И. Творческий проект или как провести самостоятельное исследование // Школьные технологии. 1998. – №4. С.144-148; Карпов Е.Н. Учащиеся становятся исследователями // Управление школой. 1998. №40. С.7

² Килпатрик В. Вказ.твір. С.42

³ Гузєєв В.В. Инновационные идеи в современном образовании // Школьные технологии. 1997. №1. С.5.

⁴ Гузєєв В. «Метод проектов» как частный случай интегрированной технологии обучения // Директор школы. 1995. №6. С.36-47.

оволодіння знаннями, а оновлення людини: розвиток мислення, формування характеру.¹

Основними положеннями цього проекту є: • надання максимально можливого ступеня свободи учням у питаннях змісту, форм роботи і складності завдань; • оформлення навчання голосом культури дитинства, що ґрунтується на специфіці дитячого сприйняття світу; • пріоритет дослідницької діяльності; • підключення до навчання всього досвіду дитини; • побудова освіти як відповідь на реальні запитання учнів; • поєднання раціонального та інтуїтивного у пізнанні; • рівні можливості «сильних» і «слабких» учнів; • Подання гуманітарних предметів у зв'язці...²

Інноваційний проект Р.Курбатова побудовано на синтезі відомого методу проектів, школи «діалогу культур» та діалогової методики навчання. Вся навчальна програма за предметами подається як послідовність великих дослідницьких завдань (проектів), що мають безперечне значення для формування позитивного світогляду учнів. Завданням є питання, на які учень не знає відповіді заздалегідь. Ця відповідь отримується учнями внаслідок серйозної індивідуальної і колективної роботи. Тема проекту завжди більше, ніж навчальні завдання. Це проблема з реальної дійсності, яка залишає учня віч-на-віч з текстом (як феноменом культури).

Навчання за цією системою здійснюється у три підходи: 1) 1-5 класи – перше знайомство з матеріалом, який вивчатиметься в наступних класах; 2) 6-10 класи – кожному класу відповідає певна епоха: первісність і античність (6 клас), середні віки (7 клас), нові часи (8 клас), XIX століття (9 клас), XX століття (10 клас); 3) 11 клас – осмислення всього, що вивчалось у попередні роки, але на рівні, відповідному віку дитини.

Теми проектів обігруються в кількох варіантах: «нотатки мандрівника» («листи», «щоденник»), які пишуться від імені історичної особи або від першої особи – учасника мандрівки («Мандрівка Спартою та Афінами»); ситуація рішення, коли учень мусить зіграти роль певного історичного персонажу і відповідно до власних переживань прийняти рішення, яке має значення для подальшого ходу історії; діалоги, коли учень має можливість вести розмову з важливих світоглядних питань.

Наприклад, проекти-«мандрівки»:

¹ Курбатов Р. История – это факты, которые обрели смысл. Но школьный курс – по-прежнему лишь перечень событий и дат // Первое сентября. – 1999. – №30. – С.6.

² Курбатов Р. Педагогика ковчега (Инновационный проект) // Частная школа. 1995. №4. С.70-71.

6 клас. • «Розкопки стародавнього Шумеру» (історія, мистецтво) – участь у складі експедиції Вуллі. • «Шліман розкопує Трою» (історія, мистецтво, література). • «Афінська демократія» (історія, література, мистецтво) – греки, які потрапили у полон до персів, доводять переваги Афінської демократії. • «В платонівській Академії» (історія, діалоги, література, мистецтво) – звіт про стажування в Академії. • «Мандрівка по Спарті та Афінах». • «Реконструкція образу «ідеального громадянина» (література, мистецтво, історія) – аналіз текстів Платона та Аристотеля.

7 клас. • «Хроніка останніх днів Риму» (історія, література, мистецтво) – складання хроніки. • «Послушник монастиря бенедиктинців» (історія, література, мистецтво, музика). • Лист молодой людини з роздумами про життя ченця. • «Діалоги з Августином» (діалоги, історія) .

8 клас. • «Залиши надію кожен, хто сюди заходить» (історія, література) – образ «Пекла» у Данте в контексті культури Постренесансу. • «Заповіт Рабле» (історія, література) – складання тексту про ідеал людини майбутнього суспільства.

9 клас. • «Я пізнаю тут переодягнених аристократів» (історія) – присутність і прийняття рішення на засіданні Конвенту від 21 лютого 1793 року. • «Гільйотина для Робесп'єра» (історія, література) – допомогти Робесп'єру врятувати республіку. • «Побачення з Бонапартом» (історія, література) – промова на обіді на честь Імператора...

Кожен з проектів має орієнтовний сценарій, який визначається темами індивідуальних проектів та орієнтовними запитаннями до них.

Наприклад, «Вийти на майдан...». Засідання Північного товариства декабристів в ніч на 14 грудня 1825 року. Мета колективного проекту – прийняти рішення про доцільність виступу.

Індивідуальні проекти: 1. Що означає звільнити селян?» (Карамзін про кріпосне право – Карамзин Н.М. Записки о древней и новой России. – М., 1991. – С.72-74.) • Як звільнення селян, на думку Карамзіна, відіб'ється на їх становищі? • Як позначиться скасування кріпацтва на інтересах держави? • В чому, на думку Карамзіна, полягає «перший обов'язок государя»? • Як Карамзін оцінює факт закріпачення селян за часів Б.Годунова? • Якщо кріпацтво – лихо для держави і підлеглих, – то в який спосіб боротися з ним? • Напишіть за Карамзіна коментарі до тих сторінок «Руської Правди», в яких ідеться про скасування кріпацтва і дайте його оцінку планів декабристів. 2. Дворянство є спадковим (Карамзін про дворянство) (аналогічна серія запитань). 3. «Чи не бажаєте, мої юні друзі, нового Пугача?» (логіка покоління батьків) – (Окуджава

Б.Ш. Свидание с Бонапартом. ЧЗ. Гл.3) 4. «Для мене, старого, приємніше піти до комедії, аніж до зали Національних зборів» (парадокси останнього літописця) – (Эйдельман Н.Я. Последний летописец. – С.104-111.) 5. «Руська Правда» про скасування станів і кріпацтва».

Значно частіше у практиці навчання в російській школі зустрічалося використання проектного навчання як технології навчання, зорієнтованої не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування і набуття нових (часом шляхом самоосвіти),¹ зокрема при підготовці до складного нестандартного уроку. В цьому випадку проектне завдання подається учням за тиждень-два до уроку. Воно може бути індивідуальним або груповим. Звіт про виконання цього завдання заслуховується безпосередньо на уроці. Наприклад, вчитель Г.Балаян при підготовці до навчального семінару з теми «Світ на початку ХХ століття» пропонує учням проект: виготовити рекламний проспект: «Завітайте до нашого салону-крамниці», «Запрошуємо у подорож», «Товари нашої фірми», – з метою розкрити економічні зміни, що викликали перемену всього життя людини.² Російські вчителі О.Клименко та О.Подколзіна вважали, що проектна діяльність учнів має бути більш масштабною і охоплювати значний історичний період. Наприклад, проект «ХХ століття: рік за роком».³

Узагалі російські дидакти визначають кілька типів проектів, що використовуються у шкільному навчанні. Беручи до уваги домінуючий у проекті метод, це: дослідницькі проекти, які цілком підпорядковані логіці дослідження і мають структуру, наближену або повністю відповідну справжньому науковому дослідженню (аргументація актуальності теми, визначення проблеми, предмета і об'єкта дослідження, окреслення завдань, методів дослідження, джерел інформації, методології дослідження, висування гіпотез, визначення шляхів її рішення, обговорення отриманих результатів, їх оформлення), творчі проекти, які не мають детально опрацьованої структури діяльності учасників, вона лише накреслюється і розвивається відповідно до жанру і форми кінцевого результату (спільна газета, твір, відеофільм, драматизація тощо), пригодницькі та ігрові проекти, які також не мають чіткої структури, вона визначається під час опрацювання учасниками проекту ролей, обумовлених характером і змістом проекту (літературні персонажі, історичні особи, вигадані герої, які імітують офіційні та ділові відносини), інформаційні проекти, які зорієнтовані на збиранні

¹ Чечель И. Метод проектов или попытка избавить учителя от обязанностей вещающего оракула // Директор школы. 1998. №3. С.13.

² Балаян Г.В. Метод проектов на уроке истории // Школьные технологии. 1997. №1. С.116-119.

³ Клименко А.В., Подколзина О.А. Проектная деятельность учащихся // Преподавание истории в школе. 2002. №9. С.69-78.

інформації, мають чітку структуру (мета, актуальність, методи отримання й обробки інформації, оформлення результатів та їх презентація), практико-організаційні проекти, спрямовані на вироблення конкретної програми дій, методичних рекомендацій та інші.¹

Е.Полат у своєму дослідженні, присвяченому новим педагогічним технологіям, наводить приклад дослідницького проекту, розрахованого на 7 уроків, в якому простежується механізм підготовки і захисту проекту.

Урок 1. Визначення мети проекту і проведення організаційної роботи (• Ставиться проблема дослідження. • Висуваються гіпотези, що їх пояснюють і вимагають доказів. • Визначаються напрямки пошуку інформації у роботі з гіпотезою. • Організуються групи учнів, мотивовані до пошуку інформації з основних напрямів дослідження. • Обираються лідери груп, визначаються ролі кожного члена групи.)

Урок 2. Визначення способів і методів дослідження, організація груп. (• Визначити попередньо в групах, а потім під час загальної дискусії методи дослідження. • Робота в групах експертів з певних напрямків. • Обмін інформацією у базових групах).

Урок 3. Обмін інформацією, робота за групами експертів, робота за групами з лідером, визначення методів роботи і форми звіту (• Продовження роботи в базових групах і в групах експертів з обміну зібраною інформацією, спільний аналіз. • Визначення форми звіту за своїми частинами проекту (напряму), його оформлення. • Визначення найбільш вдалих аргументів, що підтверджують або спростовують гіпотези.)

Урок 4. Аналіз знайденої інформації за групами (• Написання висновків за напрямками дослідження та їх аргументація. • Розподіл ролей для захисту проекту).

Урок 5. Робота у малих групах на складання сценарію захисту проекту

Урок 6. Захист проектів по групах

В Україні проектне навчання використовується переважно у вигляді методу самонавчання учнів як підготовчий етап для значущого в межах теми уроку. Але небагато вчителів акцентують увагу саме на проектному навчанні. Так, вчителька гімназії №5 м.Кіровограда Н.Грищенко регулярно використовує в своїй практиці проектне навчання.² Вивчаючи в одинадцятому класі в курсі історії України тему «Україна в умовах десталінізації (1956-1964 роки) на

¹ Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С.Полат. М.: Изд. центр "Академия", 1999. С.62-65.

² Грищенко Н.А. Особистісно-орієнтований підхід до викладання історії. Кіровоград, 1998. 18 с.

повторювально-узагальнювальний урок учням подається проектне завдання: аркуш з написом «Радянська Україна. 1962 рік» з чистими колонками. «Про що писала газета?», «Про що газета мовчала?» В десятому класі по завершенні теми «Україна в боротьбі за збереження незалежності (1918-1920 роки)» учні отримують проектні завдання: на основі аналізу історичних документів підготуватися до виступу від імені політичного діяча на Конгресі українських політиків (умовна дата 1923 рік)». На конгрес запрошуються М.Грушевський, В.Винниченко, В.Липинський, Ф.Лизогуб, В.Голубович, С.Петлюра, М.Василенко, П.Христюк (це і є теми індивідуальних проектів). На конгресі розглядаються питання: «1) Якою повинна бути Українська держава за формою правління? 2) Політика якого уряду на початку XX століття була ефективнішою? 3) Яких помилок хотілося б уникнути? 4) Чи можна було утворити єдиний антибільшовицький фронт?» Звіт про виконання проектних завдань відбувається на уроці-конгресі.

Вчителька ЗОШ №36 м.Житомира Л.Котенко також звертається до завдань, які за своєю сутністю є проектними. Її учні досконало вивчають біографії головних ватажків Коліївщини, щоб з часом з'явитися перед класом в їх образі і відповісти на будь-яке запитання класу або проаналізувати позиції і настрої козацьких полковників напередодні битви під Берестечком, стати учасником рольової гри – засідання козацької ради. Але вчитель не відокремлює завдання від того уроку, на якому відбувається захист, адже для учнів, що готували завдання, – це звіт про виконання проекту, а для більшості учнів класу – це лише джерело інформації, можливість перевірити власні знання тощо. Можна наводити багато прикладів, але всі вони здебільшого будуть підтвердженням визначених вище тенденцій. Різновидом проектного навчання є так звана технологія групової творчої справи.

Цікавий досвід організації проектної діяльності накопичено вчителем-методистом з Торонто (Канада) В.Курилів. Вона пропонує впроваджувати метод проектів паралельно з іншими методами навчання в різних класах, але з певною періодичністю, надаючи цій роботі системності. У своєму посібнику «Методика викладання історії» дослідниця наводить принаймні три види проектів:

1. «Папка з газетними статтями». Метою такого проекту є допомога учням знайти цікаву тему, призвичаїти їх до селективного використання преси, привчити до обов'язкового ознайомлення з різними поглядами на проблему та різними джерелами, виробити критичне ставлення до преси.

Сутність проекту. Учні обирають тему (перелік може бути запропонованим) в межах курсу, що вивчається. Вибирають 10 статей з теми,

причому не більше п'яти з однієї газети. Оформлюють папку: а) на титульній сторінці вказують тему, прізвище учня, вчителя, вміщують ілюстрацію; б) пишуть вступ, де визначають мету діяльності; в) статті з аналізом розміщують на аркушах (подається назва газети, дата, автор публікації, мета, з якою вона написана, характер статті (інформативна чи контраверсійна), джерела інформації автора, ступінь переконливості та збалансованості статті й власні судження щодо публікації; г) загальні висновки за проектом.

Оцінювання. Максимальний бал – 100, з них 20 балів – титул, вступ, висновки; 20 балів – опис змісту; 40 балів – аналіз статей; 20 балів – стиль, грамотність та загальний вигляд роботи.¹

2. «Інтерв'ю з очевидцем». Мета – ознайомити учнів з людиною, яка пережила історичну подію, довести, що історія жива і розвивається навколо нас, дати нагоду самостійно підготувати 10 запитань для інтерв'ю; ознайомити учнів з реальними подіями, дати можливість спілкуватися з представниками старшого покоління, навчитися підсумовувати зібрані факти; практикувати історичний підхід у пошуку інформації. Завдання: Написати статтю до газети на базі інтерв'ю з учасником історичної події в Україні (20-30-40-50-60-х роках). Виберіть один період.

Хід виконання: вибрати одну особу для інтерв'ю. Підготувати 10 запитань. Провести інтерв'ю. Проаналізувати зібрану інформацію. Придумати заголовок. Написати статтю

Структура статті: а) вступ – представлення учасника та події; б) основна частина – подання конкретної інформації; в) підсумки. Можливі теми: «Українізація», «НЕП», «Великий голод», «Репатріації», «Життя в концтаборах» тощо. Оцінювання. Максимальний бал 100, з них 10 – підготовка (заголовок, питання, якість збору інформації, 25 – фактичний матеріал, 25 – виклад матеріалу, 25 – стиль, оригінальність, грамотність, 15 – ілюстрації та ініціативність.²

«Опис історичного роману». Мета – зацікавити учнів історією, навчитися оцінювати вплив історичних осіб та груп на життя людей, добувати відомості про історичні події з літератури, описувати історичні події, ідеї та постаті. Сутність. Учні вибирають художній твір про історичні події, що вивчаються, і роблять його опис за визначеною структурою.

Структура опису: а) вступ: назва, рік і місце видання, обсяг, відомості про автора; б) зміст: історичний період, сюжет, головні дійові особи; в) основна

¹ Курилів В. Методика викладання історії: Навчальний посібник. Львів, Торонто: Світ, 2003. С.181-183.

² Там само. С.188-190.

частина: відображення у романі політичного, економічного, релігійного, військового життя та побуту з конкретними прикладами; г) критика: характеристика стилю, змісту, логіки викладу; д) висновки: загальне враження про книгу.

Оцінювання. Максимальний бал – 100, з них 10 – оформлення, 15 – вступ, 30 – історичний зміст, 15 – критика і висновки, 20 – загальна композиція опису, стиль і грамотність, 10 – логіка викладу.¹

Різновидом проектної роботи над джерелами є технологія групової творчої справи. Ця технологія стала популярною у 80-ті роки завдяки методиці ленінградського педагога І.Іванова. В її основу покладено колективну творчу справу (КТС). Сам І.Іванов так характеризував КТС: «Суть кожної справи – турбота про свій колектив, один про одного, про оточуючих людей, про далеких друзів. Справа ця колективна – тому що здійснюється дітьми та старшими товаришами як їх спільна турбота. Справа ця – творча, колективна, тому що являє собою спільний пошук кращих рішень життєво важливих завдань, тому що здійснюється спільно, не тільки виконується, а й аналізується і замислюється, планується, оцінюється».²

Важливе місце у методиці КТС посідає яскравий, емоційно насичений, колективно підготовлений захід (концерт, зустріч, «естафета»). Підготовка до цього заходу, його проведення й аналіз наслідків у загальних рисах визначають основу методики КТС.

Починається підготовка КТС з колективної «розвідки» – пошуку теми, форми організації справи, визначення завдань і змісту та необхідного забезпечення. Результатом «розвідки» стають «збори-старт» (спільне засідання учнівського колективу, на якому узагальнюються пропозиції учнів, випрацьовується загальна лінія (фабула) сценарію, обирається рада справи, до якої входять керівники мікроколективів – груп, голова (режисер), сценарист або інші особи залежно від характеру справи, що організовується. Збори ухвалюють загальний план і корегують поділ учнів на мікроколективи – групи. Починається робота в групах. Згідно із загальним планом кожна група розробляє свій план і здійснює відповідну підготовку. Рада справи перевіряє готовність груп. Лише після цього відбувається підготовлений захід. Але робота не завершується. Кожна з груп готує звіт-аналіз, який заслуховується на «зборах-вогнику», де у невимушеній атмосфері кожен може висловити власну думку щодо проведеної справи. Думки учнів узагальнюються у вигляді конкретних рекомендацій,

¹ Там само. С.191-193.

² Іванов І.П. Энциклопедия коллективных творческих дел. М.: Педагогика, 1990. С.3-4.

реалізацією яких і закінчується КТС.¹ Таким чином, алгоритм організації та проведення КТС можна подати у вигляді схеми.

Відкинувши ідеологічні нашарування, деякі вчителі наприкінці 80-х років взяли методику І.Іванова за основу технології нестандартних уроків.

Разом з тим, сама назва технології потребує уточнення. Використання терміну «колективна справа» досить умовне, особливо коли йдеться про організацію яскравих пізнавальних заходів, які потребують від її учасників – учнів – здібностей, розвинутих у більшості з них слабо. Основною ланкою в досягненні визначеної мети виступає мікроколектив (група), оскільки пропозиції щодо теми і форми справи подаються групами учнів, планування і підготовка також мають груповий характер, кожна група виконує певну частину справи і, в першу чергу, свою роботу оцінює. Тому доцільно в назві технології вживати слово «групова», а не «колективна». Такий термін останнім часом вживається і в методиці виховної роботи.²

Одразу зауважимо, що технологія групової творчої справи є досить специфічною. Вона використовується не на загальнодидактичному рівні або на рівні методики окремого предмета, а як технологія окремого виду діяльності, а саме – творчої діяльності учнів. Домінуючою метою її є розвиток або вивільнення (у визначенні Фергюсона) творчих здібностей школярів.

Робота за технологією групової творчої справи потребує великих витрат часу і неабияких організаційних здібностей вчителя, тому її використовують кілька разів на чверть або півріччя паралельно з іншими технологіями, спрямованими на формування знань, вмінь і навичок учнів.

Технологія групової справи, на відміну від інших технологій (в яких діяльність дітей ґрунтується на мотивах, пов'язаних із змістом і процесом навчання та соціальними мотивами обов'язку і відповідальності), базується більше на особистісних мотивах – прагненні до самоствердження та самовизначення. Через це в технології ГТС відкидається примус та відкрите нав'язування думки, тиск з боку вчителя. За учнями завжди зберігається право вибору форми заходу, сценарію, виду діяльності під час його підготовки.

Робота за технологією ГТС починається з діагностики потенційних можливостей учнівської групи (класу), тобто виявлення дітей, здатних до виконання необхідної діяльності і схильних до цього, визначення кола інтересів

¹ Іванов І. Педагогика коллективных творческих дел. К.: Освіта, 1992. С.20-25

² Шуркова Н.Е. Педагогическая технология (Педагогическое воздействие в процессе воспитания школьника). М., 1992. С.6, 76; Краткий справочник по педагогической технологии / Под ред. Н.Е.Шурковой. М.: Новая школа, 1997. С.64.

учнів, наявності згуртованих груп. На основі результатів діагностики вчитель визначає такі види ГТС, які під силу здійснити конкретному класу.

Після цього починається кропітка робота вчителя з непрямого введення учнів до технології ГТС, спрямована на викликання у школярів інтересу до такого роду діяльності. Найкращим способом дати уявлення про ГТС- запросити учнів бути присутніми на уроці, підготовленому за цією технологією, а потім у загальних рисах розповісти про основні етапи роботи. Якщо безпосередня присутність учнів неможлива, її можна замінити яскравою розповіддю вчителя.

Наступний крок – надати учням можливість подумати над тим, які ГТС вони хотіли б здійснити, запропонувати їм перелік тем, що мають вивчатися найближчим часом (чверть, півріччя). Практика доводить, що доцільніше вводити учнів до технології ГТС наприкінці навчального року або чверті, коли вони мають час для обговорення і психологічної підготовки до роботи.

Як правило, пропозиції учнів щодо видів ГТС вкрай скупі: повторення розповіді вчителя чи тих видів роботи, що проводились у паралельних класах, або прямі запозичення з телевізійних передач. Тому, вислухавши учнівські пропозиції, вчитель пропонує власні варіанти, аргументуючи, чому саме цьому класу він радить провести ту чи іншу групову творчу справу

Кінцеве рішення про конкретні ГТС одразу не приймаються. Учнім надається час на осмислення нової інформації. На наступному уроці учні пропонують свій остаточний варіант, який і береться за основу перспективного планування.

У практиці використання технології ГТС існують і інші варіанти підготовчого етапу. Так, вчителька літератури школи №205 м. Ленінграда Г.Камаєва у 80-і роки започаткувала в школі традицію – вивчення окремих тем у формі літературної вітальні.¹ Учні заздалегідь поділялися на групи. Кожна група обирала собі тему. Це означало, що ця група брала на себе відповідальність за підготовку сценарію і виконання головних ролей за темою, залучала до роботи і решту учнів класу. В цьому випадку вибір учнів обмежується переліком тем, а форма заходу визначається.

Інший варіант жорсткого планування – учням пропонується перелік тем і форм для визначення рейтингу, при цьому необхідно зробити відповідні позначки у таблиці.

Частіше зустрічається гнучке планування, коли чітко визначається перелік тем і пропонується орієнтовний набір форм. По завершенні першої ГТС

¹ Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе. М.: Просвещение, 1986. С.100-102.

колективно підбиваються підсумки, враховуються позитивні та негативні моменти проведеної справи, вибирається форма наступної.

Розглянемо, наприклад, конкретну групову творчу справу – кінофестиваль за темою «Роки «застою» (1964-1985 роки)» при вивченні розділу «СРСР. Відновлені та нові незалежні держави» з всесвітньої історії в XI класі.

Аргументація вибору: можливість виявити в учнів не тільки навчальні творчі здібності, а й літературні, музичні, образотворчі, ігрові і технічно-винахідницькі; наявність у класі учнів, схильних і бажаючих виконувати творчі завдання у визначених галузях; наявність літератури, наочного матеріалу і технічних засобів для підготовки ГТС; достатній резерв часу (1-2 години всесвітньої історії, 3 години – історії України).

Сутність ГТС. Учні класу створюють три творчих об'єднання «кінематографістів». Вони, користуючись визначеним вчителем мінімумом джерел і додатковою літературою, складають сценарії документальних фільмів, які б розкривали роль Л.Брежнєва в партійному і державному житті країни. Учитель підбиває попередній підсумок: перевіряє готові сценарії і вносить корективи. Після цього учні беруться за створення фільму. Під «фільмом» в даному разі розуміють ілюстративний матеріал, що змінюється на екрані, супроводжується дикторським текстом та музичним оформленням (кадри діяфільму, слайди, ілюстрації з книжок, окремі малюнки). Кульмінацією ГТС є фестиваль фільмів, на якому творчі об'єднання презентують фільми, демонструють їх і відповідають на запитання щодо змісту фільму та авторських інформацій. По завершенні обговорення члени журі висловлюють свої думки з приводу переглянутих фільмів та нагороджують за кращу режисуру, кращий сценарій, краще музичне оформлення.

Мета групової творчої справи: Розвивальна (• виявляти літературні, музичні, художні здібності учнів; • розвивати уміння учнів працювати з усіма доступними джерелами знань, самостійно відшукувати історичну інформацію за темою, порівнювати, пояснювати, аналізувати, узагальнювати й критично оцінювати історичні факти та діяльність осіб, спираючись на отримані знання, на основі альтернативних поглядів на проблеми; • аргументовано на основі історичних фактів відстоювати власні погляди на проблеми, толерантно ставитися до протилежних думок, визначати помилки та прояви упередженості в міркуваннях, критично ставитися до тенденційної інформації; • підсилювати наукову інформацію музичними та художніми засобами). Навчальна (• розкрити характерні риси розвитку радянського суспільства в часи «застою», вплив

тоталітарної держави на розвиток різних галузей суспільного життя в СРСР та роль Л.Брежнєва в подіях і процесах, що відбувалися).

Ціннісні орієнтири (• ідеали демократії: рівність, справедливість, особиста відповідальність за долю країни).

Технологія групової творчої справи спрямована на розвиток творчих здібностей учнів та на можливості, що надає для цього обрана форма організації навчання. Тому акцент мети може бути зроблений на розв'язанні різних видів творчих завдань і відповідно розвиток різних видів творчих здібностей. Психолог В.Моляко визначає такі види творчості: наукова, керівна, ситуаційна, комунікативна.¹ Форма кінофестивалю сприяє розвитку більшості з них: навчальної з елементами наукової, художньої (літературної, образотворчої, музичної, ігрової, комунікативно-керівної і технічно-побутової). До технологічної карти ГТС «Кінофестиваль» заносимо такі види діяльності: пізнавальну (спрямовану на отримання нових знань), творчу (спрямовану на створення нового), ціннісно-орієнтовну й організаційну. Технологічна карта – це поетапний запис технологічного процесу із визначенням конкретних дій, необхідних матеріалів, умов, стану підготовленості справи, форм контролю.

Перший етап – пошуковий. Він триває якнайменше 3-4 дні. На цьому етапі вчитель знайомить учнів у загальних рисах з темою, над якою учні мають працювати під час підготовки ГТС, та звертає увагу на її основні моменти. Попереднє ознайомлення з темою може бути здійснено не раніше, ніж на вступному до теми «СРСР. Відновлені та нові незалежні держави». Під час навчальних занять вчитель працює над визначенням напрямком ціннісної орієнтації, акцентуючи питання відповідальності особи за стан дорученої справи.

Враховуючи те, що вчителем вже проведено роботу щодо визначення форми заходу і підсилення мотивації участі в ньому учнів, наступним кроком є спільний перегляд наявної в школі літератури, ілюстративного матеріалу й технічних засобів. Разом з учнями вчитель визначає групи пошуку необхідної літератури і забезпечення ГТС. Він також постійно контролює діяльність кожної з груп. Учні пропонують можливі варіанти складу груп – творчих об'єднань. Визначаються термін підготовленості учнів та її критерії.

Наступний етап – визначальний. На відміну від технології КТС, яка передбачає вирішення всіх питань на спеціально організованих зборах, за пропонованою технологією організаційні моменти вирішуються учнями і вчителем на перерві перед уроком або безпосередньо на уроці. На цьому етапі

¹ Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. К.: Рад. школа, 1983. С.8-10.

учні визначаються з тим, хто в яке творче об'єднання входить, хто його очолить, кого делегують у консультативну раду, а також, які саме джерела будуть використані в роботі, за яким жанром фільм створюватиметься, які технічні засоби потрібні.

Кожна з груп отримує пізнавальне завдання:

1. На основі аналізу визначених джерел і літератури написати сценарій на 8-10 хвилин фільму (12-15 сторінок рукописного тексту звичайним почерком на аркушах формату А4), в якому відобразити такі основні моменти: • Усунення від влади М.Хрущова; • «Косигінська» реформа та її результати; • Падіння темпів економічного розвитку; • Суспільно-політичне життя; • Дисидентський рух; • Зовнішня політика.

2. Звернути увагу на роль, яку відігравала особа Л.Брежнєва в процесах, що відбувалися в країні. Подумати над проблемою відповідальності особи за справи, які вона виконує.

Третій етап – планування і виконання завдання. Учні розподіляють між собою ролі в межах групи. Після визначення жанру фільму і фабули сюжету, кожен учень пише окрему частину сценарію, відповідно до завдання. Потім вони збираються разом, читають частини, які одразу ж коректуються. Остаточним доведенням сценарію займаються 1-2 учні-сценаристи. Тим часом «технік» – учень, який погодився відповідати за технічне забезпечення, із діафільмів робить слайди, готує колажі для проекції на екран. «Звуковий оператор» шукає необхідні музичні твори. Коли сценарій готовий, за роботу беруться диктори та актори, які репетирують ролі. «Звуковий оператор» працює над тим, щоб окремі музичні фрагменти поєднати в цілісну фонограму фільму, записати звукові цитати (фрагменти виступів Л.Брежнєва або інших діячів того періоду, записи опитування тощо). Учитель знайомиться із сценаріями, створеними групами, та, якщо необхідно, буває присутнім на репетиціях, які проводить кожна група окремо.

Для того, щоб фестиваль зацікавив усіх учнів, учителю слід потурбуватися про те, щоб фільми були різні за жанром, що здійснюється за допомогою консультування. Одинадцятикласники досить оригінальні у виборі жанру фільму. Наприклад, в одному класі перша група створила фільм у жанрі некрологу, взявши за основу офіційний некролог та повідомлення про смерть Л.Брежнєва і розширивши його введенням нових фактів, і передавши власне ставлення до тексту за допомогою музичного супроводу – спеціально записаного музикантами-професіоналами попури музичного офіціозу періоду застою.

Друга група побудувала фільм на розходженні між словом і справою. «Слово» (дівчина, одягнута в червоне – «червоне слівце»), користуючись звуковими цитатами Л.Брежнєва намагалася продемонструвати успіхи радянського суспільства, а «Справа» (дівчина в чорному) наводила факти, що свідчили про неправдивість «Слова».

Третя група створила фільм на зразок телепередачі «Табу», де одні намагалися довести позитиви в розвитку СРСР у 60-80-х роках, а інші – негативи., користуючись ілюстративним матеріалом, і поєднуючи таким чином елементи ігрового і документального кіно.

Четвертий етап – проведення фестивалю. Фестиваль можуть вести спеціально підготовлені ведучі або вчитель. Сценарій його нескладний. Ведучі вводять учасників у суть теми і пізнавального завдання. Надають слово представникам творчих об'єднань. Ті пояснюють свій вибір жанру, матеріалу, акцентів і демонструють свою роботу. Поки до презентації і демонстрації готується наступне творче об'єднання, попереднє відповідає на запитання до фільму. Важливим аспектом фестивалю є наявність журі. Воно може бути обрано з учнів класу, але це часто призводить до звинувачень у необ'єктивності. Тому краще запросити до журі нейтральних, але зацікавлених людей – тих, до кого зверталися за допомогою – вчителів, бібліотекаря, батьків. Крім того, непогано запросити учнів з паралельного класу (або повторити для них фестиваль). Це дасть їм уявлення про ГТС, спонукатиме до роботи за цією технологією, познайомить з навчальним матеріалом, поданим у незвичній формі, і сприятиме його кращому засвоєнню. А учасники фестивалю відчують вагомість самовираження, адже їх досягнення вийшли за вузькі межі класу і стали надбанням всієї паралелі.

П'ятий етап – аналітичний. Це – самоаналіз діяльності творчих об'єднань і колективна оцінка. Його доцільно проводити на початку наступного уроку, тому що одразу після яскравого, емоційно насиченого заходу учні знаходяться під його впливом і не здатні повною мірою проаналізувати власні дії. Потрібен деякий час для осмислення. Аналіз здійснюється за схемою, визначеною технологічною картою¹.

Наведена технологія групової творчої справи є прикладом гнучкої технології. Це означає, що вона може бути відтворена вчителем в основних рисах, але має бути пристосована для конкретного учнівського колективу та особистих якостей і уподобань вчителя.

¹ Баханов К. Технологія групової творчої справи в навчанні історії в школі // Історія в школах України. 2000. №1. С.23-29.

Як система навчання проектного навчання знаходиться у безпосередньому зв'язку з лабораторною системою, тому містить в собі більшість сильних і слабких моментів останньої. В сучасній практиці навчання історії метод проектів виступає не як самостійна система, а як її елемент. Це знімає деякі критичні зауваження, пов'язані з універсалізацією проектного навчання як єдиного шляху навчання і «пом'якшує» деякі недоліки, що виникають у процесі організації роботи за методом проекту, оскільки вони можуть виправлятися іншими елементами системи.

До сильних сторін проектного навчання слід віднести його зорієнтованість на розвиток в учнів умінь самостійно здобувати знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, формувати критичне мислення. Метод проектів завжди передбачає розв'язання будь-якої проблеми, пов'язаної з використанням різноманітних методів, форм (індивідуальної, парної, групової) і засобів навчання, а також – інтегрування знань і умінь з різних галузей знань.

Однак проектне навчання є не найкоротшим шляхом отримання знань. Воно потребує великих витрат навчального часу та неабиякої кваліфікаційної підготовки вчителя.

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

Кривошея Ірина, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Кривошея Ігор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, кандидат історичних наук, професор

Стецик Юрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Лисенко Олександр, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Киридон Петро, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Удод Олександр, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАПН України

Алла Киридон, доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Олександр Потильчак, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Клименко Нінель, доцент кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук

Гедь Анна, професор кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор

Будзар Марина, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка

Срібняк Ігор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка

Романюк Іван, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Герасимов Тимофій, кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Салата Оксана, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка

Желіба Олександр, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, філософії і права Історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Коханова Олена, кандидат історичних наук, вчитель вищої категорії, вчитель історії та правознавства Безлюдівського юридичного ліцею імені Героя Радянського Союзу І.Я. Підкопая Харківської районної ради Харківської області

Світлана Баханова, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету

Баханов Костянтин Олексійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки вищої школи, управління навчальним закладом та методики викладання суспільствознавчих дисциплін Бердянського державного педагогічного університету

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація

Підписано до друку 10.12.18.
Формат 84х60/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 15,50.
Наклад 300 прим. Зам. № 9855.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51А, прим. 143.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000
e-mail: info@tvoru.com.ua, <http://www.tvoru.com.ua>